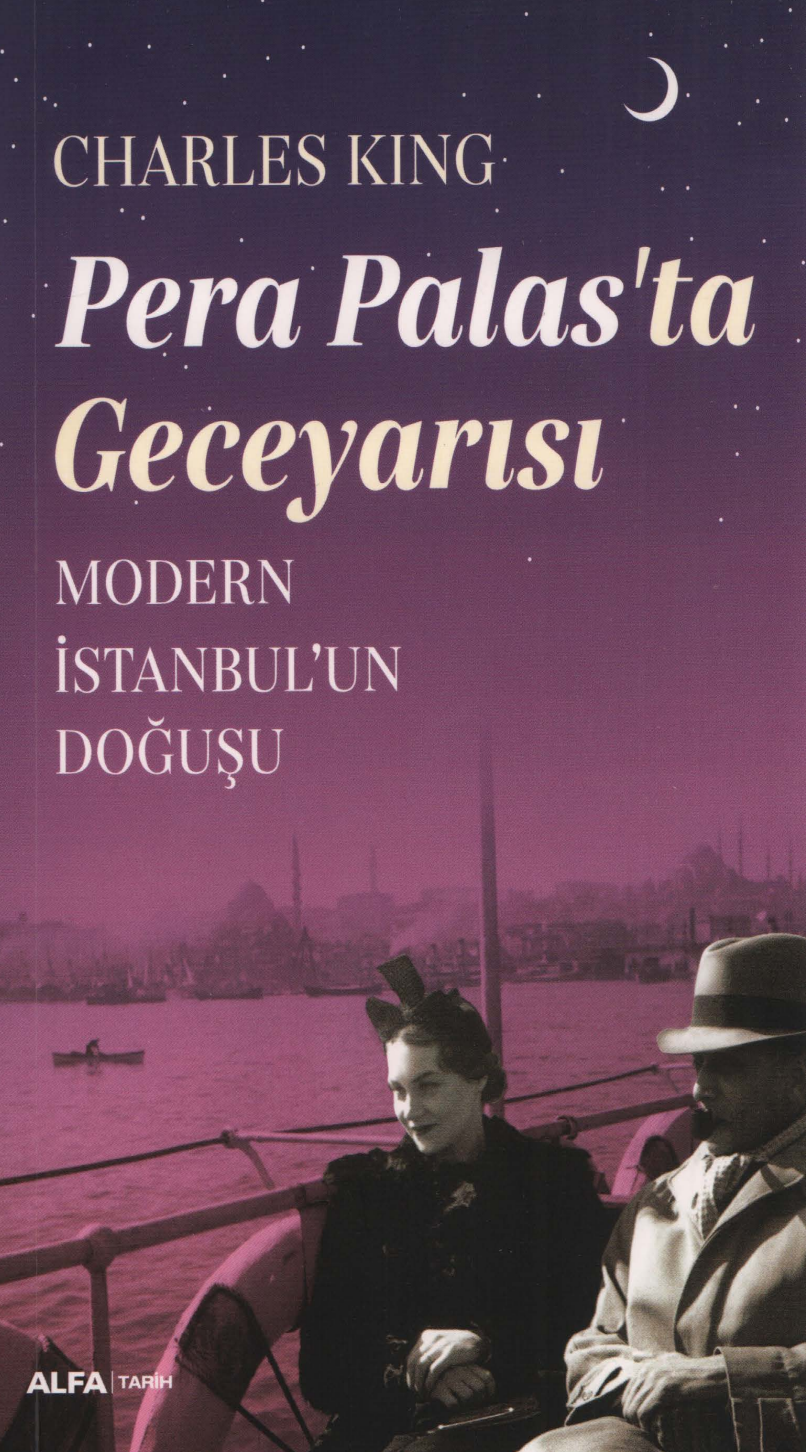
CHARLES KING

Pera Palas'ta Geceyarısı

MODERN İSTANBUL'UN DOĞUŞU

ALFA | TARİH

MODERN İSTANBUL'UN DOĞUŞU

31 Aralık 1925 gece yarısı, Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları Yeni Yılı kutladı. İlk defa, ulusal olarak ortak bir takvim ve saat kullanmayı kabul ettiler. Oysa çok eski bir kavşak noktası ve büyük şehir olan İstanbul'da halk belirsiz bir geleceğe bakıyordu. Müslümanlara olduğu kadar Rumlara, Ermenilere, Yahudilere de ev sahipliği yapan İstanbul hiçbir zaman sadece Türklerin olmamıştı. Rus Devriminden kaçan Beyaz Rus soylular, sürgündeki Troçki'nin peşindeki Rus suikastçılar, Alman profesörler, İngiliz diplomatlar ve Amerikalı girişimciler tam donanımlı sanatçılar ve şairlerin, iyi niyetliler ve beceriksizlerin çok-kültürlülüğüyle karşılandı.

"İki savaş arası mükemmel bir İstanbul portresi."
–*The Sunday Telegraph*

"Zekice ve fazlasıyla eğlenceli, muhteşem bir şekilde araştırılmış ve derinden nüfuz ediyor." –*The New York Times Book Review*

"Kentin içinden geçen karakterleri ve dönemleri büyüleyici bir şekilde yansıtıyor." –*Cornucopia*

ALFA
alfakitap | alfakitap
alfakitap | www.alfakitap.com
TARİH

PERA PALAS'TA GECE YARISI MODERN İSTANBUL'UN DOĞUŞU

CHARLES KING (1967)

Georgetown Üniversitesinde uluslararası ilişkiler profesörüdür. Alanında pek çok kitap yazmıştır: *Odessa: Genius and Death in a City of Dreams* (2011), *Extreme Politics: Nationalism, Violence, and the End of Eastern Europe* (2010), *The Ghost of Freedom: A History of the Caucasus* (2008), *Karadeniz* (Kitap Yayınevi, 2008) ve *The Moldovans: Romania, Russia, and the Politics of Culture* (2000). Yazıları *World Politics, International Security, Slavic Review, Foreign Affairs* ve benzer akademik ve popüler yayınlarda yer almıştır.

AYŞEN ANADOL

Ayşen Anadol çeşitli gazete, dergi ve yayınevlerinde çalıştı. Tarih ve sosyal bilimler alanında birçok kitabı yayına hazırladı. Tarih ve edebiyat alanlarında çeviriler yaptı. Çevirilerinden bazıları: *Pera Palas'ta Gece Yarısı* (Charles King), *Köy Hayatından Sahneler* (Amos Oz), *Afrikalı Leo* (Natalie Zemon Davis), *Günah Şehri* (Hella Haasse, Alfa, 2017), *Yedi Yalan* (James Lasdun), *Dünya Tarihinde Türkler* (Carter V. Findley, Alfa, 2018), *Büyülü Ada* (Gerald Durrell), *Çerkes Güzeli* (İrvin C. Schick).

Pera Palas'ta Gece Yarısı - Modern İstanbul'un Doğuşu
© 2018, ALFA Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.

Midnight at the Pera Palace - The Birth of Modern Istanbul
© 2014, Charles King

Yayıncı ve Genel Yayın Yönetmeni M. Faruk Bayrak
Genel Müdür Vedat Bayrak
Yayın Yönetmeni Mustafa Küpüşoğlu
Çeviren Ayşen Anadol
Kapak Tasarımı Füsun Turcan Elmasoğlu
Sayfa Tasarımı Mürüvet Durna

ISBN 978-605-038-080-4
1. Basım: Kasım 2019

Baskı ve Cilt
Melisa Matbaacılık
Çiftehavuzlar Yolu Acar Sanayi Sitesi No: 8 Bayrampaşa-İstanbul
Tel: 0(212) 674 97 23 Faks: 0(212) 674 97 29
Sertifika no: 45099

Alfa Basım Yayım Dağıtım San. ve Tic. Ltd. Şti.
Alemdar Mahallesi Ticarethane Sokak No: 15 34110 Cağaloğlu-İstanbul
Tel: 0(212) 511 53 03 (pbx) Faks: 0(212) 519 33 00
www.alfakitap.com - info@alfakitap.com
Sertifika no: 43949

CHARLES KING

Pera Palas'ta Geceyarısı

MODERN İSTANBUL'UN DOĞUŞU

Çeviren: Ayşen Anadol

ALFA | TARİH

Hocam ve dostum
Cătălin Partenie için

İÇİNDEKİLER

Önsöz, **7**
Öndeyiş, **15**

Grand Otel, **23**
Kurşuni Gemiler, **39**
İşgal, **53**
Direniş, **71**
Boğaziçi'nde Moskova, **91**
Konstantinopolis, **113**
"Savaştan Sonra Dünya Caza Dalmıştı," **133**
"Mazi Kalbimde Bir Yaradır," **153**
Modern Zamanlar, **175**
Peçenin Ötesinde, **195**
Bir Sincap Gibi Yaşamak, **213**
Ada Hayatı, **227**
Kraliçe, **247**
Kutsal Bilgelik, **257**
Gölge Savaşları, **279**
Belgeler, **307**
Mutluluğun Kapısında, **335**

Sondeyiş, **357**
Teşekkür, **367**
Kaynakça, **371**
Dizin, **393**

Kilise
Cami
Sinagog
Tünel
Tramvay Yolu
Harbiye'ye
Taksim Kışlası
Alman Konsolosluğu
Taksim Meydanı
Park Otel
Cumhuriyet Anıtı
Maksim
Fransız Konsolosluğu
Majik Sineması
Grand Rue
Glorya Sineması
Melek Sineması
Tokatlıyan Oteli
Galatasary Lisesi
Britanya Konsolosluğu
Elhamra Sineması
Rejans
Petits-Champs Park
Londra Oteli
Tomtom Kaptan Sk.
Kabristan Yolu
Grand Rue
Pürkuvaz
İtalyan Konsolosluğu
Garden Bar
Hollanda Kon.
Sovyetler Birliği Kon.
Café Lebon
Pera Palas Oteli
İsveç Kon.
ABD Konsolosluğu
Asmalımescit Sk.
Alman Lisesi
Mevlevi Tekkesi
Tünel
Teutonia Kulübü
Galata Kulesi
Boğaziçi
Eyüp
Galata Köprüsü
Unkapanı Köprüsü
Haliç
Yeni Cami

ÖNSÖZ

Pera Palas'ta Gece Yarısı için araştırmaya başladıktan kısa bir süre sonra İstanbul'daki bir sahaftan eski bir rehber kitabı satın aldım. İstanbul Belediyesinin 1934'te yayımladığı bu kitabın adı kısaca *İstanbul Şehir Rehberi*'ydi. Kitapta şehrin ayrıntılı haritalarının yanı sıra sokak adları, binalar ve belli başlı kamu kurumlarının tam bir listesi vardı. Kitabın olağanüstü bir zaman makinesi olduğunu düşündüm. Bugünkü şehri dolaşırken kullanabilirdim bu rehberi; başımı indirip haritaya bir göz atar, kaldırıp bulunduğum sokağa bakar, sonra yine rehbere bakıp bu köşede, o arsada eskiden ne olduğunu keşfeder, böylece geçmişi hemen önümde "görebilirdim."

Haftalar boyu İstanbul'da böyle dolaştım. Ama asıl keşfim, rehberdeki basılı metnin yanına kurşun kalemle yazılmış notlardı. Anlaşılan, kitabın elbette adını asla bilemeyeceğim eski sahibi, metindeki anahtar ibareleri eski harflerle Osmanlıcaya çevirmişti. Derkenarlardaki el yazısını gördüğüm an, rehberin beni iki savaş arasındaki İstanbul'un sadece fiziki dünyasına değil, bir bakıma, o çağın şehrinin zihinsel, kavramsal, hatta duygusal dünyasına da taşıyacağını anladım. Sonuçta, elimdeki kitabın sahibi 1934 gibi geç bir tarihte bile eski yazıdan yeni yazıya tam geçememiş biriydi. Kısmen de olsa hâlâ eski imparatorlukta yaşıyordu. O da bir zaman gezginiydi; hayatı Osmanlıcadan Türkçeye, imparatorluktan cumhuriyete, İslam devletinden laik devlete, o sarsıcı değişimlerle geçmişti.

Kabristan Yolu ile Çapulcular Sokağı köşesindeki Pera Palas'ın ana giriş kapısı.

Bu kitabı yazarken rehberin sahibine benzeyen insanlarla karşılaştım. Sayfa 134'da gördüğünüz haremağaları çağlar ötesiydi. Sayfa 92'deki Rus dansçı kızlar da öyle. Sayfa 336'teki Yahudi mülteciler gibi sayfa 228'teki balıkçılar ya da 280'teki itfaiyeci ya da sayfa 40'deki vapur yolcuları, hepsi aynı dönüşümü yaşıyordu. Her şeyin ötesinde, bütün karmaşıklığı ve trajedisiyle bu insanların bildiği dünyayı öğrenmek istiyordum. Bir şehir, bir ülke ve farklı cemaatlerden bireyler için kendilerini yeniden tanımlamak gibi zahmetli bir süreçten geçmenin nasıl bir şey olduğunu bilmek istiyordum.

Tarihçiler çoğu kez zamanla beliren değişimlere büyük yapısal güçlerin yol açtığından söz eder. Devrimlerden söz ederiz, imparatorlukların çöküşünden, savaşlardan, insanların büyük göçlerinden; hepsinin sabit başlangıç ve bitiş tarihleri vardır. Ama kimse hayatını böyle yaşamaz. Başınızdan geçen bir olayın büyük bir "tarihi" değişime mi işaret edeceğini, yoksa sizin başınızdan geçmiş olmasının ötesinde herhangi bir kalıcı önemi olmayıp çabucak unutulan bir olaya mı dönüşeceğini bilmenizin imkânı yoktur.

Bu sorun, modern Türkiye'nin tarihyazımında özellikle vahimdir. 1923, geleneksel olarak bir tür "Sıfır Yılı" gibi ele alınır; her şey o an birdenbire değişmiştir, eski alışkanlıklar bir kenara itilmiş, herkes yeni cumhuriyeti inşa etme görevini üstlenmeye karar vermiştir. Oysa tabii ki işler böyle olmamıştır. İnsanlar varoluş biçimlerini ne aniden değiştirmiş ne de buna bütünüyle gönüllü olmuşlardır. *Pera Palas'ta Gece Yarısı*, bu hikâyenin bir kısmını anlatmaya çalışıyor. Kemalist projeye hiç de coşkuyla sarılmayan mümin muhafazakârları ele alıyor. Osmanlı İmparatorluğunda yaşayan, iki savaş arasındaki yıllarda milliyetçilerce baskı altına alınan hatırı sayılır sayıdaki dini ve etnik azınlık üyelerinin yazgısından söz ediyor. İstanbul'a çürümüş bir şehir olarak yeniden can vermiyor (bu imge, tabii ki geleneksel Kemalist anlatının bir parçasıdır, her şey bir yana, geleceğin Ankara'ya ait olması gerekiyordu); daha ziyade, müzik, cinsellik ve toplumsal cinsiyet ilişkileri gibi önemli alanlarda geleneğin ve yeniliğin çoğu kez şaşırtıcı biçimlerde iç içe geçtiği bir yer olarak görüyor. Türkiye Cumhuriyeti'nin yükselişi, eski doğruların bizi inandırmaya çalıştığından çok daha zengin, çok daha karmaşık, dolayısıyla çok daha ilginç bir hikâyedir. İki savaş arası yıllar Atatürk'ün hayatı gibi sadece bir yaşamöyküsü yazma meselesi değildir; bu yılların, yeni Türk tarihçiler kuşağının taptaze gözlerle incelemeye başladığı çok daha nüanslı boyutları vardır.

Tarih yazarları artık Türkiye tarihinde geçmişte büyük ölçüde yasaklanan "karanlık noktalar"dan söz edebiliyorlar: Ermeni soykırımı, Rumların kaderi, Yahudilerin statüsü, muhafazakâr Müslümanlara nasıl davranıldığı, Kemalizm karşıtlarının yaşamı, Türk solunun tarihi, Türk feminizminin aldığı biçimler, tahripkâr şehir plancılığı... Bütün bunlardan dürüstçe, açıkça ve eleştirel açıdan söz etmek Türkiye'deki tarihyazımını daha güçlü kılacak, Türkiye'nin yakın tarihini daha da derinlemesine anlamamızı sağlayacaktır. Benim çalışmam da son on yılı aşkın bir zamandır Türkiye ve başka ülkelerdeki akademisyenlerin bu alanlardaki çalışmalarının dikkati çekecek kadar çoğalmış olması sayesinde zenginleşmiştir. Umudum, yeni bir

muhafazakârlık döneminin bu hatırı sayılır ilerlemeyi ezip geçmemesidir.

İyi tarihyazımının en büyük düşmanı, geçmişin tescilli olduğu inancıdır. Yani geçmişin başka bir çağın halkıyla bugünün halkı arasında temel bir süreklilik olduğunu iddia eden bir ya da öbür topluluğa "ait" olduğuna inanmak. Oysa geçmiş, "Türk tarihi," "Ermeni tarihi" ya da "Yunan tarihi" diye güzelce paketlenmiş değildir. Öyle olduğunda ısrar edenler tarihçi değil tarih tacirleridir; geçmişin bir versiyonunu satarken öteki versiyonunu hesaba katmamakta bir çıkarı olanlardır. Tarihi insanların gerçekten yaşadıkları biçimde yazmamız gerektiğine her zaman kuvvetle inanmışımdır; karman çorman bir biçimde, hep birden konuşan birçok ses halinde, kimi zaman ciddiyetle, kimi zaman azıcık çılgınca, kesintileriyle, kopukluklarıyla, arada sırada dikkatimiz dağılarak, durarak, bir meyhanede bütün gece süren bir sohbet gibi.

Yıllar geçtikçe bir tarihçinin başlıca görevinin sadece geçmişteki olguları anlamaya çalışıp sonra da bunlara birer yorum sunmak olmadığına inanmaya başladım. Benim için tarih, ahlaki hayal gücümüzü çalıştırmanın bir yoludur. Akademik tarih çoğu zaman insanlık tarihindeki şaşaalı güçlere ayrıcalık tanır; ama bir su damlasındaki dünya, küçücük şeylerin insanlık durumu hakkında anıtsal şeyleri açığa çıkarışı, bana her zaman daha çekici geldi. Buna bazen "mikro tarih" diyorlar, ama bu tür tarihin son derece "makro" bir amacı var: dünyayı yalnızca bir an için, başka bir zaman ve yerdeki insanların o anda gördüğü gibi görmeye çalışmak ve böylece sıradan insanlığımıza dair anlayışımızı derinleştirmek. Eğer geçmiş çağlarda yaşamış insanlara sevecen bir anlayışla yaklaşmayı başaramazsak bugünümüzü paylaştığımız insanların hayatlarını gerçekten anlayabilme umudumuz kalmaz.

Şu halde tarih tek ve doğruluğu su götürmez bir anlatı ortaya koymakla ilgili değildir. Ulusu yüceltmekle ya da çocuklara kökenlerinin bir masal versiyonunu öğretmekle ya da vatanseverliği teşvik etmekle ya da Türkiye ve başka ülkelerdeki politikacıların iddia ettiği başka şeylerle de ilgili değildir. Ta-

rih, geçmişe dair kendi anlayışımızı eleştirmek, ölmüş gitmiş insanları anlama yeteneğimizi artırmak, bir de güçlüyü eleştirip zayıfı kavrama yeteneğimizi keskinleştirmekle ilgilidir. Geçmiş şaşırtıcı olmaktan çıktığında, muzaffer ulusun muhteşem bir hikâyesi haline geldiğinde, bir bilim olarak yararsız hale gelmekle kalmaz, bir sanat olarak korkunç derecede sıkıcı hale gelir.

Charles King
Nisan 2015

"Yeryüzünde bin adam ölür ve bin bir adam doğup bir adamdan çoğalır derler. Öyle bir geniş ülke, büyük şehirdir ki İstanbul, içinde bin adam ölse yine adam denizinden omuz omuzu sökmez, böyle bir gulgule-i Rûm'dur."

–Evliya Çelebi, *Seyahatname*, 17. yüzyıl.

Saray boş, çeşmesi susmuş,
Kadim ağaçlar kırık ve kuru...
İstanbul, İstanbul! Son büyük göçün
Son ölü kampı.

–İvan Bunin, "Stambul," 1905.

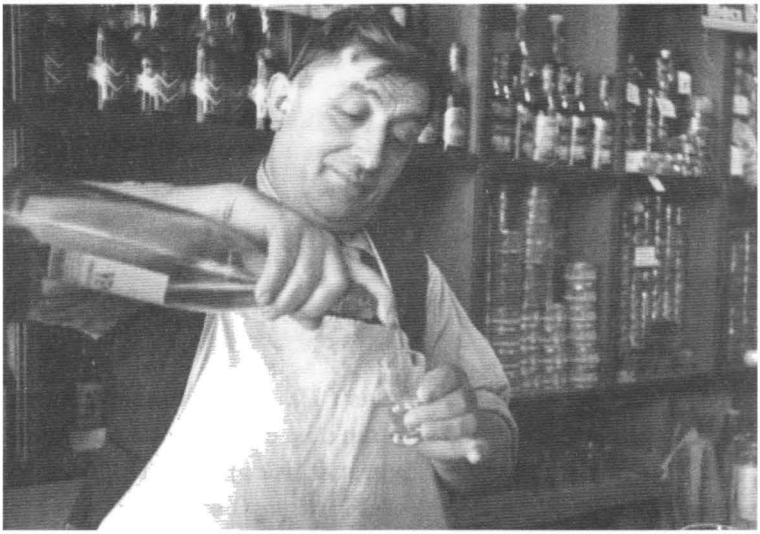
Konstantinopl ve üzerinde kurulduğu dar boğaz, son beş yüz yılda dünyaya yeryüzündeki herhangi bir noktadan daha fazla dert olmuş, insanlığa her yerden daha fazla kan ve acı döktürmüştür. ... Avrupa son çare olarak Büyük Savaşın son büyük muharebesini gerçekleştirdiğinde, savaş nedeninin aslında Konstantinopl olduğunu anlamamız ihtimal dışı değildir.

–Leonard Woolf, *The Future of Constantinople*, 1917.

ÖNDEYİŞ

Yirmi yıl önce Pera Palas'ı ilk gördüğümde, insanın yolu İstanbul'un o semtine düşecekse lamba onartmak ya da bir travestiyi ziyaret etmek gibi belirli bir nedeni olurdu. Kare biçimli eski otel kirli yeşil sıvalıydı. Ahı gitmiş vahı kalmış bile olsa, 19. yüzyıl sonunun bu görkemli oteli 1970 ve 1980'lerde bölgede bitivermiş hırpani apartmanların ortasında abes kaçıyordu. İçeride, Orient Bar'ın kırmızı kadife koltukları her zaman boştu. Ne zaman bir kokteyl içip bir kâse bayat, diş kıran leblebi yemeye girsem barmen şaşırırdı.

Oysa bir zamanlar her şey bambaşkaydı. Pera Palas 1892'de, Osmanlı İmparatorluğunun payitahtını görmeye gelen Orient Express yolcularına hizmet vermek üzere inşa edilmişti. Sonraki on yıllar boyunca otel şehir dışından gelenlerin mutlaka kaldıkları yer oldu. Mermer merdivenlerin arasından bir kuş kafesi gibi yükselen ahşap ve demir karışımı asansörü, Avrupa'da çalışmaya başlayan ikinci asansördü (ilki Eyfel kulesinin asansörü). Yüksek cam kubbenin altındaki yalancı mermer kaplı, kafesişi paravanlı lobinin yanında barok yemek salonu vardı. Binanın görkemli cephesi İstanbul'un en gözde mahallesi Pera'ya bakıyordu. İstanbulluların 19. yüzyılda ve sonrasında Grande Rue dedikleri ana caddede dünyanın en güçlü devletlerinin elçilikleri sıralanmıştı. Otelin yanı başında, Amerikalı diplomatlar sokağı YMCA ve ruhsatlı genelevlerle paylaşmaktaydı; yine yakında, Britanyalı-

Bir İstanbul meyhanesinde barmen kadehe rakı dolduruyor.

lar, Ruslar ve Almanlar devlet görevlilerini altın yaldızlı restoranlarda yeme içmeye, sonra da karanlık kulüplerde eğlenmeye götürürlerdi.

Pera Palas'ın Şarka giden yolda Garbın son fısıltısı olması istenmişti; dünyanın en büyük İslam imparatorluğunun payitahtında yapılmış en görkemli Batı tarzı otel olacaktı. İstanbul gibi, otel de Şarka sultanlar, haremler ve dervişler görme hayaliyle giden Avrupalıların ilk vardıkları yerdi. Ancak Pera Palas açılışının yirminci yılını henüz kutlayamadan, bütün bunlar değişmeye başladı.

Çok uzun zamandır saltanat süren Osmanlı sultanı bir devrimle alaşağı edildi ve on yıl sürecek bir siyasi kargaşa ve cemaatler arası şiddet dönemi başladı. Birinci Dünya Savaşı yenilgiyi getirdi, İstanbul yabancı güçlerin işgaline uğradı. 1923'te, modern tarihin en ciddi dönüşümlerinden birinde, Türkler kendilerini siyasi olarak yeniden yarattılar, Osmanlı geçmişleriyle bağlarını bile isteye koparttılar, İslami ve çok dinli bir imparatorluğu reddedip yerine laik ve daha homojen

bir cumhuriyet kurdular. Türkiye'nin yeni liderleri başkentlerini eski payitahtın yoz anılarından dört yüz küsur kilometre doğuya, Ankara'nın rüzgârla kamçılanan tepelerine taşıdılar.

Ernest Hemingway adlı genç bir gazeteci, bu değişimin ilk yıllarını görmüştü. 1922 Güzü sonunda *Toronto Daily Star*'da, "Filmlerden gördüğüm kadarıyla İstanbul beyaz, pırıltılı ve tehlikeli olmalıydı"[1] diye yazıyordu. Balkanlar'dan trene binip gelmiş, Bizans'ın sıra sıra kırmızı tuğlalı kara surlarının yanından geçmiş, denizde oynayıp su sıçratan çocukları, kubbeleri tozlu küçücük camileri, tuz ve rüzgârın kararttığı ahşap evleri görmüştü. Çamura batmış mandaların peşinden giden rengârenk giysili köylüler yolları tıkıyordu. Yabancı elçiliklerin önünde ıslak paltolu göçmenler kuyruklar oluşturmuştu. Terhis edilmiş subaylar havı dökülmüş elbiseleriyle sokaklarda gururla dolaşıyorlardı. Hemingway, Pera Palas'ın yakınındaki yüksek bir binadan dürbünle bakıp bacasından kül püskürten buharlı bir geminin korkuluklarına sıkı sıkı yapışmış mülteci aileleri seyretmişti. Beyazların hepsi kirli beyaz, diye aktarıyordu gözlemlerini. İnsanlar umutsuz, mütevekkildi; doktor ile hastabakıcı yukarıda, sevdiğinizin yanındayken beliren o bekleyiş duygusu gibi, diyordu.

Peçe, harem, fes ve redingot yok olmak üzereydi. Saltanat ve hilafet çok geçmeden ortadan kaldırılacaktı. Saat ve tarihler artık Mekke ve Medine'deki gibi değil, Paris ya da New York'taki gibi söylenecekti. Bakanlar ve generaller Ankara'ya taşınıyordu. Yabancı elçilikler de gidecekti yeni başkente. Türk entelektüellerin harap duvarlara, yıkık köşklere ve çürüyen yalılara sızdığını söylediği bir hüzün çöküyordu İstanbul'a.

Ancak iki dünya savaşı arasında, yerinden edilenler ve yönlerini şaşıranlarla dolu bu dönem, hiç kimsenin öngöremeyeceği bir dizi fırsat kapısını açtı. Yenilgi, elverişli olanaklar doğur-

1 "Constantinople, Dirty White, Not Glistening and Sinister," *Toronto Daily Star*, Ekim 18, 1922; a.y., "Waiting for an Orgy," *Toronto Daily Star*, Ekim 19, 1922; a.y., "A Silent, Ghastly Procession," *Toronto Daily Star*, Ekim 20, 1922, hepsi yeniden basım, Hemingway, *Dateline: Toronto*, 227-232.

muştu. Hüznün panzehiri "keyif"ti: Kendini neşeye bırakmak, ağlamamak için gülmek, dehşete çözüm olarak sevinci çağırmak. Farklı bir İstanbul ortaya çıkıyordu. Manda arabaları, sokakları elektrikli tramvay ve otomobillerle paylaşmaktaydı. Sosyalist ajanların dünya devrimini hazırladıkları mahallerde radikal milliyetçiler de toplantı yapıyordu. Sessiz sakin mahallelerden yeni bir müzik yayılıyordu: bir caz orkestrasının cesur, kayar gibi sesleri; bir kör Ermeni udinin stakkato bestesi; Levantenlerin yeraltı dünyasından gelen aşk melodileri. İsterseniz bir siyahi Rus Amerikalının kulübü olan Maksim'de içki içebilirdiniz ya da her gece Garden Bar'da çalan Palm Beach Seven'ın müziğiyle dans edebilirdiniz.

Minareler ve dervişler hâlâ oradaydı, ama İstanbul İslam şehirlerinin yeni bir versiyonuna dönüşmekteydi. Dışlanmışların ve kendi becerileriyle zengin olmuşların adasıydı şehir; ulus devlet olma rüyası gören bir İslam imparatorluğunun kozmopolit eski başkentiydi; hem Müslüman hem de modern olmak için –eskiden olduğu gibi şimdi de– kendi yolunu çizmeye çabalayan bir şehir. Bu devinim ve değişim yıllarında, Grand Rue'da alçalmış kış güneşinden kamaşan gözlerinizi kıstığınızda, dilencileri ve dolandırıcıları görmezden gelirseniz farklı bir ülke ve farklı bir hayat hayalini kurmak zor değildi; bu ülkeyi ve hayatı irade gücüyle ve koşulları bükerek yeniden inşa etmek zorundaydınız.

***

Batının İslam dünyası imgesi beş yüz yılı aşkın bir süre Avrupalıların İstanbul'u nasıl gördüklerine göre biçimlenmişti: Altın çağının ihtişamı, büyük bir hızla çöküşü, otoriter yönetim ile dini fanatizm gibi iki kötü seçenek arasındaki malum tercihi... Ama iki savaş arasındaki yıllarda İstanbullular, Batı ideallerini kimsenin hayal edemeyeceği bir coşkuyla kucakladılar. Avrupa ile Asya'yı birleştiren şehir, dünyanın Batı kalıplarına göre yeniden inşa amacına yönelik en büyük deneyi oldu.

Bu süreç içinde eski Osmanlı payitahtı Batının en iyisini ve en kötüsünü, iyimserliğini ve saplantılı ideolojilerini, ama aynı

zamanda zorba bir devleti, geçmişten kaçma ve tamamen silip atma arzusunu yansıttı. Şehre gelen yabancılar, eski İstanbul'un yitip gittiğinden şikâyet ederken, aslında İstanbul'un gitgide daha fazla onlara benzediğini dile getiriyorlardı. Tarihçi Arnold J. Toynbee 1920'lerde İstanbul'a geldiğinde, "Batının uygar insanları olan bizler" diye yazmıştı,[2] "Batılı olmayan çağdaşlarımızın, onları aydınlıktan yoksun bırakarak enerjilerini felç eden çok daha güçlü bir devletin gölgesi altında yatmalarına acıyarak ya da hor görerek bir göz atarız. ... Ne var ki gölgesi düşen o belli belirsiz, devasa figüre bakınca ... hatlarının bizim hatlarımız olduğunu görüp irkilmeliyiz."

İstanbul'a gelen Avrupalılar kendi uygarlıklarının karanlık yönlerini görüyorlardı, çünkü çoğu o uygarlığın kurbanıydı. Birinci Dünya Savaşından sonra Avrupa ve Yakındoğu'daki imparatorlukların çöküşüyle ortaya çıkan paralel evrenlerde, Batılılar zaman zaman muhtaç göçmenler, Doğulular ise onların gönülsüz ev sahipleri oldular. Avrupalılar, asla hayal edemeyecekleri yollarla İstanbul'a akın akın geldiler; onlar artık birer fatih ya da aydınlanma taşıyıcısı değil, yerinden yurdundan olmuş, yoksul ve umutsuz insanlardı. İstanbul sokaklarında dolanıyor, Pera Palas'ın kapısından kovuluyorlardı; onlar sarhoş gemiciler, müflis işadamlarıydı; aile gümüşlerini ve güve yeniği kürklerini satmaya çalışan eski soylulardı; kim bilir hangi Avrupa hükümetinin bir yana fırlattığı, istenmeyen bir etnik azınlığın mensuplarıydı; bir iç savaşın, bir saray entrikasının ya da dünyayı değiştiren bir devrimin kaybedenleriydi.

Gözlerden uzak kalmış bu İslami caz çağının balta girmemiş derinliklerine yaptığım yolculukta, bu tarihi, bana hiç beklenmedik bir yol arkadaşı olan bir adamdan daha iyi anlayan yoktur. Selahattin Giz'i ilkin 1990'ların başında az sayıda basılan fotoğraf albümleriyle tanıdım. Giz, serbest çalışan bir gazeteciydi; işi, günlük hayatı kendi görüş açısından çoğu zaman flu, hareketli ayrıntılarla kayıt altına almaktı. Bugün Türkiye'deki bir bankanın mülkiyetinde olan arşivine ilk girdiğimde, en çok

2 Toynbee, *Western Question*, s. 1.

fotoğrafın "Kazalar" kategorisi altında dosyalandığını gördüm. Bunlar, tirajını artırmak isteyen herhangi bir gazetenin bayıla bayıla ön sayfaya yerleştireceği türden mide bulandırıcı, sansasyonel fotoğraflardı: araba kazaları, sokakta ölüvermiş yayalar, Tünel'in kayışının koptuğu o kabus gibi günün sonunda hurdahaş olmuş ahşap vagonlar. Ayrıca Giz'in miskin miskin dolaştığı bir günde fotoğrafladığı sokak kedileri, ilginç gölgeler, azıcık mahcup erotik sahneler.

Giz'in koleksiyonunu karıştırırken, anlamaya çalıştığım yitik dünyanın günlüğünü tutan bir adamla karşı karşıya olduğunu fark ettim. Giz'in kendi hayatının da sonradan gelip yerleştiği bu şehri tanımlayan bir sürgün ve yeniden hayat bulma hikâyesini yansıttığını biliyordum.

Giz 1914'te Selanik'te doğmuştu; Müslüman bir ailenin oğluydu. Selanik aslında bir Yunan şehriydi, nüfusunun çoğunluğunu Sefarad Yahudileri oluşturmuştu; Giz'in doğumundan topu topu iki yıl öncesine kadar da Osmanlı yönetimi altındaydı. Birinci Dünya Savaşının bir tür bölgesel provası olan Balkan Savaşlarından sonra Yunan kontrolü altına girmişti. Yeni yönetim, yüzyıllardır kentin hayatını tanımlayan çokkültürlülüğü silip atmaya çok uğraştı. Minareler yıktırıldı. Camiler kilise oldu. Müslüman evleri ve işyerleri Hıristiyanların mülkiyetine geçti.

Giz ailesi, güneydoğu Avrupa'nın dışına itilen yüz binlerce Müslümana katıldı. Ailecek İstanbul'un Beylerbeyi mahallesine yerleştiler; burada yaşayan Rumlar, Yahudiler ve Ermeniler Giz ailesinin Selanik'ten bildiği karışık dünyanın adeta bir aynasıydı. Ama genç Selahattin hayatının büyük bir kısmını suyun öte yakasında, Pera sinemalarının, sokak çalgıcılarının ve kabarelerinin arasında geçirdi. Amcalarından biri ona sünnet düğününde bir fotoğraf makinesi hediye etmişti. 1920'lerin sonunda Galatasaray Lisesinde öğrenciyken, kendini fotoğrafçılığa adadı, Zeiss İkon'uyla şehri dolaşmaya başladı; derken şehrin o dönemdeki en yüksek tirajlı gazetesi *Cumhuriyet*'in karanlık odasına kendini kabul ettirdi. Gazetenin kadrosuna 1933'te resmen katıldı ve kırk yıl boyunca en önemli foto muhabirlerinden biri olarak çalıştı. 1994'te, seksen yaşında öldü.

Bir kış günü Selahattin Giz.

Fotoğraflarına –ve koleksiyonuna şu ya da bu şekilde giren, adını bilmediğimiz başka fotoğrafçılarınkine– bakmak, Türk olsun, turist olsun pek az insanın hayalinde canlandırabileceği bir İstanbul'la karşılaşmak demektir: Fotoğraflarının çekildiğinin farkında, kollarını sallayan, sırma saçlı Rus koro kızları; saray hareminden çıkma hadımağaların toplantısı; tramvay açılışında iki koçu kurban kesenler; hava saldırısı tatbikatında uzaylılar gibi maskeler takmış itfaiyeciler; Atatürk'ün ölümü dolayısıyla kendilerinden geçercesine ağlayan okullu kızlar; çocukça bir neşeyle ip atlayan ya da bisiklete binmiş yokuş aşağı giden, siyah saçları ve yazlık elbiseleri rüzgârda uçuşan yetişkin kadınlar. Bir de Giz'in kendisi; bir İstanbul kışında, yağan kar fötr şapkasının siperliğinde birikirken fotoğrafını çeken arkadaşına gülümseyen Giz. Gazetecilik tarihyazımının ilk taslağıysa, bazen de hayata çakılan sarsıcı bir selamdır; o zamanlar anlamlı olan bir yaşam biçimini, farklı ibadet eden, farklı yiyecekler yiyen Müslüman, Hıristiyan, Yahudi komşularla hep bir arada, karmakarışık yaşanan hayatları hatırlamaya

zorlar bizi; mülteciler ve yerliler, herkes, bir biçimde her şeye yeniden başlamaktadır.

İstanbul bugün küresel bir şehir, on üç milyonu aşkın bir nüfusun yaşadığı geniş mi geniş bir kent mekânıdır. Yunanistan, Avusturya ya da İsveç'ten, hatta dünyadaki ülkelerin üçte ikisinden daha kalabalıktır. Eski balıkçı köyleri büyük revaç gören banliyölere, eski banliyöler kendi çaplarında şehir merkezlerine dönüşmüştür. Cam kaplı gökdelenler yeni cami ve alışveriş merkezlerinin arkasında yükselir. Kafe-barların ince duvarlarını gümbür gümbür öttüren Türkçe pop şarkılar bayramlarda bile ezan sesleriyle rekabet eder. Bir öğleden sonra, Rum Ortodoks Ekümenik Patrikliğinin merkezini, Ermeni Apostolik Kilisesinin merkezini, Türkiye Başhahamının ofisini ve Hz. Muhammed'in sahabelerinden birinin türbesini ziyaret edebilirsiniz. İlk kimliklerinin Türk olduğunu düşünenlerin ve Kürt, Alevi, Ermeni ya da Çerkes olduklarını artık daha bir güvenle söyleyenlerin yurdudur burası.

İstanbul'un yükselişi, seyyahların Konstantinopl diye bildikleri yer geride kalınca başladı. Yeni İstanbul, şehre göç edenlerin ve şehirden göç edenlerin ürünüydü; bu göçmenler kendi tercihleriyle ya da mecbur olarak İstanbul'a gelen ya da İstanbul'dan ayrılan kadın ve erkeklerdi; bunlar, Cumhuriyet İstanbul'unun ilk kuşağı ve imparatorluk payitahtının son kuşağıydı. Ayrılıklar ve huzursuzluklar çağında, bugün iki savaş arası dediğimiz zaman diliminde, Pera Palas transit geçenlerin ve yeni gelenlerin kendilerini yeniden yaratmaya başladıkları yer olmakla kalmadı. Dalga dalga gelen mülteciler, göçmenler ve sürgünler için bu eski çok katlı otel eski bir çağdan yenisine geçişin simgesi, Doğu ile Batı arasındaki, imparatorluk ile cumhuriyet arasındaki, nostalji ve yeni tecrübeler arasındaki bağların ete kemiğe bürünmüş biçimi oldu. Ve bu otel, dünyada hem Hıristiyanlığın hem de küresel Müslümanlığın merkezi olmuş bir şehirdeydi.

GRAND OTEL

Felemenk elçi ve seyyah Ogier Ghiselin de Busbecq 16. yüzyılda şöyle yazmıştı: "Şehrin kurulduğu yere gelince, sanki doğa burayı dünyanın başkenti olmak üzere yaratmış."[1] Roma İmparatoru Büyük Constantinus 330 yılında şehri başkent ilan edince adı Nea Roma oldu. Osmanlılar 1453'te şehri Constantinus'un siyasi ahfadı Bizanslıların elinden aldı. Türkçe konuşan kesim şehre artık Yunanca Konstantinopolis'ten ("Konstantinos'un şehri") bozma Kostantiniyye diyordu. Yerel Yahudiler ilk iki heceyi ödünç alıp şehre Kuşta dediler. Yerel Ermeniler son iki heceyi alıp Bolis dediler. Slavlar ise Çarigrad, yani Çar'ın Şehri adını kullandılar.

İstanbul'a denizden gelmek, hâlâ dünyanın en nefes kesici tecrübelerinden biridir; şehir, köpüklü denizin ve ağaçların üzerinde yükselen sivri minareli siluetiyle ayartıcı ve romantiktir. Başka hiçbir yer bu kadar mükemmel bir konuma sahip değildir. Ancak bulvarları, Paris tarzı pasajları ve tramvaylarıyla modern şehrin köşe bucak sakladığı sırlardan biri de kara yoluyla gelmenin yarattığı hayal kırıklığıdır. Bir Anadolu kilimi gibi kırmızı-kahverengi uzanan dolambaçlı sokaklar, kalabalık anayollar ve binalardan adeta görünmeyen tepeler, denizden gelmenin verdiği keyfin yerini dolduramaz. 1910'da şehre gelen birinin öğütlediği gibi, o büyüleyici manzaranın hayalini hiç unutmamanın yolu tektir: "Asla karaya ayak basma."[2]

1 Busbecq, *Turkish Letters*, s. 34.

2 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 38. "Şimendifer değil mi:"

Uçuşan Güvercinler: Haliç ve Süleymaniye Külliyesi.

Başka büyük şehirlerin aksine, İstanbul ana tren garını bile gözlerden gizler. Sirkeci garı, Bizans imparatorları ve Osmanlı sultanlarının saraylarını kurduğu tepenin altındaki Sarayburnu'na sıkışmıştır. Reformcu Sultan Abdülaziz'in 1860'larda, "Şimendifer değil mi, bırakın memleketin içinden geçsin de isterse göğsümden geçsin, razıyım" dediği söylenir. Yirmi yılı aşkın bir süre sonra gar inşa edildiğinde, gerçekten de tren rayları Topkapı Sarayı arazisinin bir bölümüne döşendi. Bizans deniz surlarının birkaç parçası yıktırıldı ve sarayın kat kat bahçelerinin bir bölümü ortadan kaldırıldı. İstanbul'a gelen bir ziyaretçi, sultanın sarayını sarmalayan bembeyaz sisi görüp Şark fantezilerinin doruğunu yaşadığını düşünürdü önce; derken biri ona o bulutun Sarayburnu'nu dolaşan buharlı şimendiferin dumanı olduğunu söyleyiverirdi.

Sirkeci garı 1890'da açıldı, ama en şaşaalı günlerinde bile hakkında birkaç kelime eden pek olmadı. Londra'nın St. Pancras ya da Budapeşte'nin Keleti garlarında tren yolculuğu bir

alıntılayan Dalal, "At the Crossroads of Modernity," 135. Ayrıca *bkz.* Gül, *Emergence of Modern Istanbul*, s. 54.

kreşendoyla, simballerin şangırtısıyla sona eriyordu. Vagon tekerleklerinin gıcırdayarak durduğu yüksek tavanlı muazzam garlar, daha da görkemli bina cephelerinin sıralandığı sokaklara açılırdı. Oysa Sirkeci daha ziyade pes perdeden bir finaldi. Trenler Osmanlı sınırına vardığında kalitesiz raylar ve bakımsız hatlar yüzünden yavaşlar, kaplumbağa hızıyla gitmeye başlardı; Agatha Christie transkontinental ekspresle yaptığı yolculuklarından birinde, trenin hızının "*allegro con furore*'den *legato*'ya dönüştüğünü" gözlemlemişti.[3] Vagonlar rüzgârın yaladığı tepeleri ve kayalık kıyıyı tıknefes bir halde aşınca Marmara Denizi görünür, tren Sarayburnu'nu dolanır ve şimendiferin derin bir iç çekişiyle garda dururdu. Amerikalı romancı John Dos Passos 1921 yazında İstanbul'a vardığında, önceleri trenin bir ara istasyonda durup başka bir trenin geçmesini beklediğini düşünmüştü. Sonra şöyle demişti: "Yoksa burası mı? Yo, hayır, evet, ... burası Konstantinopl."[4]

Tren tarifeleri ve hava nasıl olursa olsun trenlerin yola çıkacağı gerçeği İstanbulluların pek de umurunda olmadı. Sebebi İstanbul'un coğrafi konumuydu. Eskiçağda yaşamış tarihçi Herodotos'a göre, Ege'den gelen Yunanlar ilk kolonilerini Marmara Denizinin doğu yakasındaki Halkedon'da (bugünkü Kadıköy) kurmuşlardı. Bir süre sonra bu bölgeye gelen bir Pers komutanı Halkedonluları öngörüsüzlükle suçladı. Komutana göre ancak bir kör, suyun karşı yakasındaki stratejik burun yerine burada koloni kurardı.[5] Daha sonra gelenler daha akıllı çıktı. Yunan yerleşimciler işte o burunda Bizantion'u kurdular; küçük bir ticaret merkeziydi Bizantion, ama Akdeniz'i Karadeniz'deki Yunan kolonileriyle birleştiren deniz yolunda, harika bir konumdaydı.

Hemen hemen bin yıl sonra, Roma İmparatoru Büyük Constantinus Bizantion'u yeni başkent ilan ederken pek de önemli bir neden göstermemiş, sadece imparatorluğun yeni Hıristiyan

3 Christie, *Come, Tell Me How You Live*, s. 12.

4 Dos Passos, "Orient Express," *Travel Books and Other Writings*, s. 133.

5 Herodotus, *The Histories*, 4.144.

tanrısının emirlerini belirtmekle yetinmişti. Gerçi Bizantion'un iki avantajı vardı. Birincisi batı barbarlarından çok uzaktaydı; ikincisi eski başkent Roma'nın pagan gelenekleriyle lekelenmemişti. İlk adıyla Nea Roma burundan batıdaki tepelere, yüzyıllar sonra da kuzeydeki daha yüksek araziye yayıldı. Batı Roma İmparatorluğunun çöküşünden Constantinus'un siyasi halefleri Bizanslıların yükselişine kadar, yeni şehrin sakinleri kara kadar denizi de mekân tuttular, iki kıta ve üç suyun arasında seğirtip durdular; bu üç su şehrin batısındaki iki küçük derenin suyunu boşalttığı Altın Boynuz, yani Haliç; sürekli Karadeniz'in sularıyla karışan Bosporus (Boğaziçi) ve Dardanelles (Çanakkale) Boğazı yoluyla Akdeniz'e açılan Marmara Deniziydi.

Bizans İmparatorluğu var olduğu sürece, Bizans yasaları bir mülk sahibinin deniz manzarasının kapanmayacağı ve günlük işlerin doğal olarak hem karada hem de denizde sürdürülebileceği olgusunu kutsal bir hak olarak kabul etmişti. Şehrin kuzey-güney deniz rotasındaki konumu sayesinde Bizanslılar, Akdeniz ile Karadeniz arasındaki gemi işletmeciliğinden vergi almaya dayanan yerel bir ekonomi geliştirdiler. İmparator I. Justinianus 6. yüzyılda Boğaziçi'nde gümrük binaları kurdu; buralarda görev yapanların maaşı imparatorluk hazinesinden ödeniyordu. Ancak o çağın kronik yazarı Prokopios'a göre, bu görevliler gemi kaptanlarından istedikleri parayı kopartmakta serbesttiler.[6] Tacirler, gemileri imparatorluk başkentinden geçerken iliklerinin sömürüldüğünden şikâyet etmişlerdi. Justinianus'un hükümdarlığında, eski mahallelerin ardındaki tepelerde yükselen yeni kiliseleri ve köşkleriyle şehrin göz alabildiğine büyümesi, bir bakıma, bugün haraç diyeceğimiz, sızdırılan o paralar sayesindeydi.

Bizans İmparatorluğunu tevarüs edenler de suya ve karaya aynı biçimde yaklaştılar. Osmanlılar aşağı yukarı iki yüzyıl boyunca Bizanslılarla sürekli temas halindeydi. Kökleri Orta Asya'nın Türki kabilelerine dayanıyordu; bu gruplar hem çekilerek hem itilerek dalga dalga batıya göç etmişlerdi. Ama erken

6 Procopius, *Secret History*, Procopius, 25.2-6.

modern çağa gelindiğinde kültür ve genetik açısından artık Bizanslılar kadar karışıktılar; göçebeler, savaşçılar, din değiştirenler ve yerlilerin bu karışımı Osmanlı sultanına bağlılıklarıyla bir arada yaşıyordu. Sultan II. Mehmed Konstantinopolis'i 1453 Mayısında ele geçirdiğinde, bir ferman çıkararak gemi yapımcıları ve gemicilere zarar verilmemesini emretti.[7] Bu noktadan itibaren, Osmanlılar şehrin suyollarının kullanımını düzenleyen iyi yönetilmiş ve son derece karmaşık bir kurallar ve adap sistemi geliştirdiler.

Kürekle çekilen kayıklar yolcuları bir kıyıdan ötekine taşıyor, Osmanlı erkânının Boğaz'ın balıkçı köyleri arasında inşa ettirdiği yalıları birbirine bağlıyordu. Kayıkta kaç kürek olacağı rütbeye göre katı kurallara bağlıydı: kaptan-ı derya için on sekiz kürek, sadrazam, şeyhülislam ve yabancı elçiler için on kürek; valiler ve kaymakamlar için sekiz; orta rütbedeki ordu mensupları ve şehrin önde gelen sakinleri için altı kürek.[8] Kıyı boyunca sıralanmış bekçiler sadece kayık kazalarını değil, kürek sayısı kuralını bozanları da gözlüyordu.

En görkemli kayıklar sultana ayrılmıştı. Sultan kayığı yirmi dört kürekliydi; kıç tarafında padişaha mahsus direkleri altın yaldızlı bir köşkü vardı, baş tarafında yine altın yaldızlı bir kartal olurdu. Yaz aylarında, sultan ve maiyeti cuma selamlığına giderken, kayıkların görüntüsü muhteşemdi. 19. yüzyılda şehri en iyi tanıyan gözlemcilerden biri olan Charles White, şöyle yazmıştı:

> Her büyüklükte ve her ülkeye ait teknelerle hınca hınç dolu suyun berraklığı, sayısız kubbe, minare ve sarayları altına boyayan, rengârenk manzarayı ışıldatan öğle güneşinin ışınları, bu görüntüye gerçek hayatta eşi menendi bulunmayan, hayal gücümüzde ancak Alaaddin'in sihirli lambasıyla boy ölçüşen masalsı bir ihtişam verir. ... Avrupa'da, görülesi yerlerin çevresiyle tam bir ahenk içinde olduğu ve hükümdarın katıldığı tek merasim budur.[9]

7 George Makris, "Ships," Laiou, ed., *Economic History of Byzantium*, 99.
8 White, *Three Years in Constantinople*, c. 1, s. 38-41.
9 White, *Three Years in Constantinople*, c. 1, s. 51.

Boğaz kayıkçılarının neden Osmanlı erkeklerinin en mükemmel örnekleri olarak görüldüğünü ve şehir sakinlerinin onları neden İstanbul'un en hünerli âşıkları olarak kabul ettiklerini anlamak hiç de zor değil, diyordu White. O dönemde Boğaz'ın aşağı kesiminde çoğunluğu Rum ve Ermeni olmak üzere 19.000 kayıtlı kayıkçı vardı.[10] Tekne sayısı 16.000'i buluyordu, ayrıca Karadeniz'e yakın köylerde birkaç bin kayık daha vardı. Bu sayı yüzyılın sonuna doğru buharlı yolcu gemileri çalışmaya başladığında epeyce azaldı. Ama ecnebi gemiciler Osmanlı hanedan mensuplarının Rumeli ve Anadolu yakalarındaki saraylara gidiş gelişlerini hâlâ seyredebiliyorlardı.[11] Sırmalı üniformalı kürekçileriyle sultan kayığı, onun peşindeki, kadınefendiler ve cariyelerin sultanınki kadar süslü olmayan kayıkları, hepsi, dümen sularını artlarında bırakarak modern kruvazörlerin gölgesinde yol alırlardı. Sakin bir denizde sanki eski dünya yeni dünyanın yanından sessizce geçmekteydi.

Şehirde gezmenin olmazsa olmaz koşulu sadece sokakları ve meydanları bilmek değil, aynı zamanda rıhtımları, dokları, iskeleleri de öğrenmekti. Bir ana tren garından diğerine gitmek vapura binmeyi gerektiriyordu. Sirkeci garından kalkan trenler batıya, Trakya ve Balkanlar'a, 1908'de Anadolu yakasında inşa edilen Haydarpaşa'dan kalkanlar ise doğuya, Anadolu ve Suriye'ye giderdi. İstanbul'un iki kıtada kurulu tek şehir olduğu klişesi malumdur (iki kıta 1973 ve 1988'de sadece araçlara mahsus iki köprüyle birleşti, üçüncü köprünün de inşaatına başlandı). Ama bu klişenin aslında ne kadar anlamlı olduğu ancak bir tren garından diğerine gidildiğinde takdir edilebilir. Bu durum 2013'te denizin altından geçen bir metro hattıyla değişti. Tarihte ilk kez insanlar bu kıtalararası yolculuğu yeraltından yapar oldu.

Piri Reis, 16. yüzyılda yazdığı *Kitab-ı Bahriye*'de "Her âdemoğlunun denizi anladığını sanmayın" diyordu.[12] Fırtına çıkınca sular kararır, köpüklü dalgalar dalgakıranları döver, vapurlar iskelelere vurur. Boğaz'ın durağan dalgaları ve burunlara

10 White, *Three Years in Constantinople*, c. 1, s. 51-52.
11 Private Papers of G. Calverley, 36, IWM.
12 Pirî Reis, *Kitab-ı bahriye*, 1:59.

büyük bir hızla çarpan ünlü akıntıları daha eski zamanlarda da gemicilerin ve kürekçilerin baş belasıydı. Boğaziçi, uydu yardımıyla yapılan bu seyrüsefer çağında bile liman pilotları ile gemi kaptanlarının başını ağrıtmayı sürdürüyor.

Karada yaşamak bir o kadar tehlikeliydi. Dünyanın en aktif fay hatlarından birinin yanı başında yer alan İstanbul'un büyük bir depremle sarsılmadan on yılını geçirdiği pek az görülmüştür.[13] Bizans kronik yazarları ilk büyük depremi 402 yılında kaydetmişti; bundan sonra hem ufak tefek sarsıntılara hem de büyük depremlere adeta alışıldı. 557'deki depremde birkaç kilise yıkılmış, Ayasofya'nın kubbesi çatlamıştı. 989 ve 1346'da kubbe çöktü. Osmanlılar deprem sonrası ihya için özel idare kurdular, burada çalışanların işleri başlarından aşkındı. 1489, 1509, 1557, 1648 ve 1659'daki büyük depremlerde binlerce ev yerle bir oldu, bazı minareler kibrit çöpü gibi kırıldı. 1766 yazındaki bir dizi büyük deprem ve artçı sarsıntılarda Fatih ve Kariye camilerinin kubbeleri çöktü. Topkapı Sarayı öyle hasar görmüştü ki Sultan III. Mustafa şehirden ayrılıp daha güvenli yerlere gitti. 1894'te, Kapalıçarşı gibi belli başlı birçok yapı büyük hasar gördü.

Osmanlı yönetiminin taş değil de ahşap ev yapımına izin vermesinin nedeni depremin yol açtığı ölümleri azaltmaktı, ama deprem sorununun çözümü başka bir sorunu doğurmuştu. Denize açılan sayısız dar sokağın labirentinde, sık sık büyük yangınlar çıkıyor, dönem dönem şehrin mahvına yol açıyordu. Bir lambadan ya da mangaldan sıçrayan kıvılcım koskoca semtleri yok edebiliyordu. Asi yeniçerilerin öfkelerini kusmak için bilhassa kül ettiği binlerce ev, demirleri bükük, taş temelleri açıkta öylece kalmıştı; şehrin üçte biri harabeye dönmüştü. Osmanlı yönetimi altında geçen hemen hemen beş yüzyıl boyunca her İstanbullu hayatında iki korkunç yangın görürdü. Bu o kadar alışıldık bir durumdu ki yangın dehşetini ve kaderin oyunlarını anlatan uzun yangın destanları 17. yüzyıldan itibaren İstanbul halk edebiyatının bir parçası olmuştu.[14]

13 "Depremler," *DBIA*, 3:33-35.

14 "Yangın Destanları," *DBIA*, c. 7, s. 425-426.

Bir gözlemci, "Karanlık basar basmaz, şehrin ya Rumeli ya da Anadolu yakasında bir yerde mutlaka yangın çıkardı" diye yazmıştı.[15] Mahalleyle sınırlı kalanları saymazsak büyük yangınların tarihleri 1569, 1633, 1660, 1693, 1718, 1782, 1826, 1833, 1856, 1865, 1870, 1908, 1911, 1912, 1915 ve 1918'dir.[16] Yeni binalar yıkıldığında, bazen çok eski geçmişin hazineleri ortaya çıkıyordu. Şehrin bir sakini 1908'de, "Yangın yerlerini arkeolog arkadaşlarla birçok kez gezdim," demişti, "zira kitaplarda okuduğumuz ve şimdiye kadar nerede olduğunu kestiremediğimiz yerler, taşlarının verdiği güçle bu yangını ve kuşkusuz daha birçok başka yangını atlatmıştı ve bize istediğimiz bilgiyi sunuyordu.[17] Bu durum ... şimdi bile birçok bakımdan bana çarpıcı bir şekilde Pompeii'yi hatırlatıyor."

Tulumbacılar, tahtırevana binmiş bir paşa gibi taşıdıkları su tulumbalarıyla dar, yokuşlu sokaklarda koşmak zorundaydılar. "Yangın var!" haykırışları şehrin seslerine öyle karışmıştı ki ezan sesi ya da geceleyin kırnava gelmiş kedi sesi gibi tanıdık geliyordu. Serüvenci Aubrey Herbert şehre ilk gelişinde yarı çıplak bir deliler güruhu tarafından Grande Rue boyunca kovalanmıştı; kuşkusuz kâfirin tekini boğazlamak niyetindeler, diye düşünmüştü Herbert.[18] Nefes nefese oteline sığındığında, biri ona o güruhun aslında yangına koşan tulumbacılar olduğunu anlattı. Ancak ev sahipleri için ilaç bazen hastalıktan daha beterdi. Tulumbacıların tulumbası küçük ev yangınlarını söndürmeye yarıyordu, ama iş büyük yangınlara geldiğinde, standart teknikleri yangının sirayet etmemesi için yanan evin yanındaki binaları çengeller ve zincirlerle çekip yerle bir etmekti. İstanbul'un ikide bir çıkan yangınlarında oluşan zararın epeyce bir bölümü tulumbacılar yüzündendi.

Yangın tehlikesine rağmen, kırlardan şehre göç İstanbul'un gitgide büyümesine yol açtı; 19. yüzyılın başında suriçinde açık alan hemen hemen kalmamıştı. Ev kapıları doğrudan sokağa

15 Bibesco, *Eight Paradises*, s. 229.
16 "Yangınlar," *DBIA*, c. 7, s. 426-438.
17 Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 314.
18 Herbert, *Ben Kendim*, s. 26-27.

açılıyordu, odaları biraz genişletmek için üst katlara cumba yapılınca sokaklar karanlık tünellere dönüşmüştü. Haliç'in güneyindeki en geniş ve batı surları kapılarından Topkapı Sarayına kadar uzanan en önemli alay yolu olan Divanyolu bile topu topu altı metre genişliğindeydi.[19] Suriçi şehrin yedi tepesine, ikinci tepedeki barok Nuruosmaniye, üçüncüdeki görkemli Süleymaniye, beşincideki Yavuz Selim gibi anıtsal külliyeler oturtulmuştu. Bu da şehrin durmadan artan nüfusu için gerekli konutların inşa edileceği arsaların azalması anlamına geliyordu. Bir yangın, küçük de olsa bu tıkış tıkış mahallelerden yılan gibi kıvrılarak ilerleyebilir, her sokakta biraz daha büyür ve bir semti mahvedebilirdi. Osmanlı döneminin son büyük yangınlarından 1912 yangınında çekilmiş fotoğraflar evsiz kalmış İstanbulluların yatakları yorganları ve iki üç parça eşyalarıyla Sultanahmet'teki dikilitaşların çevresine toplandıklarını gösteriyor.[20]

Bu felaketlerle birlikte eşsiz fırsatlar da ortaya çıkıyordu. Şehrin çok geniş bölümleri öyle sık yerle bir oluyordu ki şehir planlamacıları, emlak spekülatörleri ve devlet yöneticileri şehir manzarasını kendi şaşaalı tasarılarına göre yeniden biçimlendirebiliyorlardı. 1860'larda Osmanlı yönetimi sokaklara çeki düzen vermek, yeni kamusal alanlar yaratmak ve kanalizasyon sistemi inşa etmek üzere bir komisyon kurdu. Yangınların yok ettiği kesimlerde dükkânların sıralandığı daracık sokakların ve cumbalı düzensiz ahşap evlerin yerini küçük parklar ve meydanlar aldı. Bugün turistler Kapalıçarşı'nın çevresindeki dar aralıkların labirentinde kaybolabiliyor, ama buradaki sokaklar aslında topu topu bir yüz yıl önce Osmanlı yönetiminin haritaya düzen getirme girişimlerinin ürünüdür. Bu mahalle eskisine oranla düzenli, ızgara planlıdır. Eski şehrin Sultan Ahmed Camii ve Ayasofya gibi ünlü anıtlarının önündeki açık, havadar alanlar, eski kuşakların başına sık sık gelen felaketlerin sonucunda ortaya çıkmıştır.[21]

19 Çelik, *Remaking of Istanbul*, s. 4.
20 "Yangınlar," *DBIA*, c. 7, s. 426-438.
21 Gül, *Emergence of Modern Istanbul*, s. 49-51.

Diğer imparatorluklar gibi Osmanlı yönetimi de zorunlu iskân, yani zorunlu yer değiştirme politikası güdüyordu. II. Mehmed İstanbul'un fethinden sonra iskânı İstanbul'u "şenlendirmenin" bir yolu olarak kullanmıştı; halefleri de asi bir köye ceza vermekten zanaatkârları ve çobanları ihtiyaç duyulan bölgelere göndermeye kadar uzanan çeşitli nedenlerle bu politikayı uyguladılar. Ama İstanbulluları devlet politikaları, savaş ve ekonomik göçlerden ziyade doğal afetler yerlerinden etti. Haziran 1870'te Haliç'in kuzeyindeki tepelerde çıkan yangın Pera'nın bir bölümünü harabeye çevirdi. Ancak bu aşamaya gelene kadar, paralı sınıflar ve yabancı yatırımcılar İstanbul'un manzarasını dönem dönem değiştirmenin kârlılığını görmüşlerdi. Planları, şehir manzarasını değiştiren başka bir icada, Sirkeci garının inşa edilme nedenine, yani demiryolları ve trene dayanıyordu.

***

Ekim 1883'te bir pazar akşamı, birkaç vagonluk bir tren Paris'in Doğu Garından hareket etti. Muazzam bir kalabalık garın her yanındaki elektrik lambalarının ışığında trenin gidişini izlemek üzere toplanmıştı. Güçlü bir buharlı lokomotifin çektiği tren, bir yük vagonuyla iki yataklı vagondan ve şıkır şıkır aydınlatılmış bir yemek vagonundan oluşuyordu; en arkada, buharlı gemilere yüklenecek sandıkların ve diğer battal eşyanın yerleştirildiği ikinci bir yük vagonu vardı. Yolcular, Avrupa'yı baştan başa katedecek neredeyse üç bin kilometrelik bir yolculuğa hazırlanıyordu. "Orient Express" adı verilen trenin ilk yolculuğuydu bu.

Yolculuk Belçikalı mühendis Georges Nagelmackers'ın tanıtım organizasyonuydu. Mühendisin ezeli düşmanı ve bir bakıma bu yolculuğun nedeni, George Pullman adında biriydi. Nagelmackers trenle yolculuğu sevenler için Avrupa seyahat tarihinde tanınmış biri olsa da Pullman'ın ünü dünyayı sarmıştı. Pullman, yataklı vagonu (ünlü Pullmanlar) icat etmişti. Pullman'ın 1860'ların başında ABD'de açılışı yapılan yataklı vagon tasarımında, her vagonda altlı üstlü yirmi ranza vardı. Böylece yolcular uzun tren yolculuklarında gerçek bir yatağa benzeyen

bir şeyde uyuyabiliyorlardı; aslında vagon tekerlekler üzerinde giden ranzalı bir koğuştan başka bir şey değildi.

Pullman'ın fikri belki hemen revaç bulmayacaktı; ne de olsa, o zamanlarda yabancıların ortasında soyunup uyumak yepyeni bir şeydi, ama 1865'te deneme vagonu tesadüfen önemli bir olayda kullanıldı. John Wilkes Booth tarafından başkan Abraham Lincoln'a suikast düzenlendiğinde, başkanın ölümünü anmanın en uygun yolu olarak büyük bir yolculuk düzenlendi. Lincoln'ın naaşını taşıyan siyah kumaşla örtülü tren Washington DC'den hareket edip ağır ağır Springfield, Illinois'a doğru yol aldı; böylece ardından ağlayanlar başkanı son yolculuğunda görme fırsatını bulmuş oldu. Trenin arkasına takılan Pullman vagonlarda aile üyeleri ve hizmetkârlar başkanın naaşıyla birlikte yolculuk yaptı. Pullman, ulusal bir trajedinin ortasında bile trende yolculuğa çıkmanın eziyet olmayabileceğini göstermişti. Bir demiryolu tarihçisinin yazdığı gibi, trenler "tekerlekler üzerinde rahat bir hayatın örneği olarak anılarda kalan (dolayısıyla kârlı olan) bir yolculuk türü" olabilirdi.[22]

Birkaç yıl içinde Pullman vagonlar sadece Amerika değil,00 Avrupa pazarını da ele geçirmişti. Nagelmackers ABD'ye 1870'te gitti ve Avrupa'ya Pullman'ın modelini pazardan çekilmeye zorlayıp Avrupa'daki önde gelen yataklı vagon imalatçısı olma kararıyla döndü.[23] Yataklı vagonun kendi versiyonunun (*wagon-lit*) son derece kullanışlı olduğuna ikna etmek için demiryolu şirketlerinin ve hükümetlerin kapısını çaldı. Vagonlara koyduğu boji denen Alman tasarımı yeni bir suspansiyon sistemi daha sarsıntısız bir yolculuk, dolayısıyla daha rahat bir uyku sağlıyordu.

Nagelmackers Aralık 1876'da Brüksel merkezli şirketini resmen kurdu. Birkaç yıl sonra, kıtadaki lüks uzun mesafe seyahatleriyle eşanlamlı hale gelecek olan logosunu ilan etti: şahlanmış aslanların üstünde yükselen iç içe geçmiş WL harfleri ve harflerin çevresinde halka oluşturan şirketin Fransızca ismi:

22 Barsley, *Orient Express*, s. 20.
23 Behrend, *History of the Wagons-Lits*, s. 3.

Compagnie Internationale des Wagons-Lits et des Grandes-Express Européens. O zaman kadar hiç kimse tek bir demiryolu şirketinin bütün kıtayı kateden hatlar çalıştırabileceğini hayal bile etmemişti. Demiryolları ulusal itibar simgesi olmakla kalmıyor, Avrupa krallık ve imparatorluklarının ulusal güvenlik altyapılarının hayati önemdeki bir parçasını da oluşturuyordu. Yabancı bir trenin, üstelik yabancılarla dolu bir trenin, pasaport ve gümrük memurlarınca hemen hemen hiç rahatsız edilmeden kıtayı batıdan doğuya kadar kat etmesi gerçekten bir yenilikti. Belçika Kralı II. Leopold'un himayesini elde eden Wagons-Lits şirketi 1880'lerin başında Paris ile Viyana'yı birleştirmeyi başardı. Bundan sonra Bulgaristan'a ulaşmayı planlayan Nagelmackers bir yenilik daha getirmişti: Yemek vagonu. Bu, tuhaf yerlerdeki istasyon şeflerinin eline düşmeden ya da yabancıların tuhaf yiyeceklerini yemek zorunda kalmadan uzun yolculukların tamamlanabileceği anlamına geliyordu. Vagonlar birer sanat eseriydi; pırıl pırıl parlatılmış pirinçler, ahşap kakmalar, berjer koltuklar ve deri oturma yerleri göz alıyordu; katlanır masalar, dar mekân çözümlerine göre biçimlendirilmiş gizli bölmeler gemi mimarları tarafından tasarlanmıştı.

Orient Express'in 1883'te çıktığı ilk yolculuk Wagons-Lits şirketinin birkaç yıl içinde ne kadar geliştiğini göstermek üzere düzenlenmişti; bundan sonraki hedef, hattı Avrupa'nın öteki ucuna, İstanbul'a kadar uzatmaktı. Nagelmackers Avrupa'nın ikinci derecede önde gelen şahsiyetlerinden bazılarını bu ilk yolculuğa davet etti: seyahat yazarları, makale yazarları, Fransız ve Belçikalı bakanlar, Alman gazeteciler, Osmanlı elçiliği başkâtibi, Avusturyalılar, Romanyalılar, Londra *Times* gazetesinden bir muhabir. Avusturya-Macaristan ile Romanya arasındaki sınırda, on bir kişilik bir müzik grubu yolculara katıldı; yemek vagonuna yerleştiler ve tren Karadeniz'e doğru yol alırken valsler, şarkılar çaldılar.[24]

Ne var ki ilk yolculuk yarı yola kadardı. Yolcular Varna limanında trenden inip İstanbul yolculuğunun geri kalanını gemiyle

24 Behrend, *History of the Wagons-Lits*, s. 7.

tamamladılar. Bütün yolculuk 81 saat 40 dakika sürdü; buna Karadeniz'deki 15 saatlik buharlı gemi yolculuğu dahildi.[25] Uzun sürmesinin nedeni Nagelmackers'ın hırsının Osmanlı alt yapısının gerçekleriyle uyuşmamasıydı.

1850 civarında Osmanlı İmparatorluğunda bir kilometrelik bile demiryolu yoktu; oysa Avusturya-Macaristan'da bini aşkın, Britanya'da on bine yakın kilometrelik ray sistemi vardı.[26] Yüzyılın sonuna doğru Osmanlılar hızla demiryolu döşemeye giriştiler, ama onlar için önemli olan payitahtı Avrupa merkezlerine bağlamak değil, imparatorluğun muazzam genişlikteki topraklarını birbirine bağlamaktı. Başlangıcı cesaret kırıcı olsa da Nagelmackers'ın projesi arzu edilen etkiyi göstermişti. Beş yıl içinde Osmanlı demiryolları İstanbul'a tam hizmet verir hale gelmiş, Avrupa'nın demiryolu ağıyla birleşmişti. Nagelmackers 1905'te öldüğünde, Paris'te trene binip yatakta yatarak Osmanlı payitahtına ulaşmak mümkündü. Bir yıl sonra Alplerde Simplon tüneli açılınca demiryoluyla Hıristiyanlığın kalbinden İslamın kalbine ulaşmak daha da kolaylaştı. Yolcular Avrupa'nın coğrafi sınırından birkaç adım ötede, şehrin belli başlı tarihi ve turistik yerlerine kısa bir yürüyüş mesafesinde, trenden iniyorlardı. Zamanın bir gözlemcisine göre, "Konstantinopl artık Batı dünyasıyla birleş[miş]ti."[27] Kıtada sık seyahat eden yolcular için bile Fransa'daki bir istasyonda bu trene binme heyecanı hiç sönmüyordu. Agatha Christie sık sık çıktığı tren yolculuklarından birinde şöyle yazmıştı: "Ona biniyorum! Bindim! Gerçekten de o mavi vagondayım, üzerinde CALAIS-ISTANBUL yazıyor."[28]

Orient Express'in ilk yolcuları, Avrupalıların genellikle gittiği Pera'daki otellerde kalmışlardı. Ama bu otellerde zaman zaman yer bulunamayışı ve otellerin pek de kaliteli olmayışı Wagons-Lits şirketi için hem bir sorundu, hem de bir olanak

25 Cookridge, *Orient Express*, s. 86.

26 İnalcık ile Quataert, ed., *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 804.

27 A. Van Milligen, *Constantinople* (1906), 205, alıntılayan Çelik, *Remaking of Istanbul*, s. 102.

28 Christie, *Come, Tell Me How You Live*, s. 12.

yaratmıştı. Şirket 1870 büyük Pera yangınında yanıp kül olan bölgenin ucunda bir arsa satın aldı. Arsa, yangından sonra şehri planlayanların düzenlediği Les Petits-Champs denen bahçeye bakıyordu. Bahçenin geçmişi biraz ürkütücüydü. İstanbul'un birkaç belediye parkında olduğu gibi, burada da eskiden bir mezarlık vardı. Ama birkaç yıl içinde sokak şehrin oteller bölgesi haline geldi; Paris üslubunda, yeşil alana bakan sıra sıra binalarla doldu. Turistler, rehber ve tercümanlarıyla gezdikleri, "Kabristan Yolu" gibi gayet egzotik tınılı bir adı olan yolun eski mezarlıktan başka bir şey olmadığının farkında bile değillerdi.

Wagons-Lits Şirketi 1892'de, Kabristan Yolu ile Çapulcular Sokağının kesiştiği yerdeki arsada kendi otelini inşa etmeye karar verdi. Arsa eskiden bir Müslüman vakfına aitti.[29] Kökleri hem Osmanlı hem de Rus imparatorluklarına kadar giden bir Ermeni tüccar ve banker ailesi, Esayanlar, 1881'de arsayı satın almıştı. Esayanlar arsayı Wagons-Lits şirketine sattıklarına pişman olmuşlardır herhalde, çünkü birkaç yıl sonra Pera Palas açıldığında, şirketin işleri tam anlamıyla tıkırında gitti.

Otel, civardaki Hôtel de Londres, Bristol, Continental, Angleterre ve Grande Rue'daki ezeli rakibi Tokatlıyan'a göre bazı avantajlara sahipti. Tek şirketin sahip olup işlettiği ve Avrupa çapındaki bir oteller zincirine bağlı yegâne oteldi. Nice, Monte Carlo gibi şehirlerdeki kardeşleri Avrupalı yeni kuşak seyyahlara o zamana dek görülmedik bir lüks sunuyordu.[30] Wagons-Lits'nin otellerinde kalmak, bedelini ödemeye gücü yeten zenginler için harika bir tecrübeydi. Çok daha sonraki dönemlerin Four Seasons ve Ritz-Carlton otelleri gibi, Pera Palas da eşsiz olduğu için değil, tam da bir zincirin halkası olduğu için sıradışı bir tecrübe sunmaktaydı; bu şahane oteller zincirinin Lizbon'daki Avenida Palace ya da Paris'teki Odyssée Palace gibi halkaları da aynı üslup ve standarttaydı; belli başlı şehirlerde hepsinin lüks ve güvenlikli olacağı öngörülebilirdi.[31] Daha sonra *Guide Bleu*'de yazıldığı gibi, Pera Palas'ta "bütün modern

29 Gülersoy, *Tepebaşı*, s. 172-174.
30 Behrend, *History of the Wagons-Lits*, s. 12.
31 Sperco, *Istanbul indiscret*, s. 80.

olanaklar var[dı]: asansör, banyo, duş, kalorifer, elektrikli aydınlatma ve şahane Altın Boynuz manzarası."[32]

İstanbul'un değişen manzarasını anlamak için başvurulacak en iyi kaynaklardan biri olan sigorta haritalarında İstanbul'un Avrupa yakasında yangınlar yüzünden harabeye dönmüş, ama yeniden yapılandırılmamış büyük araziler görülür.[33] Pera Palas, Pera yangınından sonra ortaya çıkan yeni ticaret ve finans bölgesinin ortasındaydı. Çoğu Rum ve Ermeni işadamlarınca yaptırılan dört beş katlı binalar mahalleye yepyeni bir görünüm kazandırmıştı. Bu apartmanlar simetrik cepheleri ve geniş pencereleriyle zamanın Paris'inde hiç de yadırganmazdı. Les Petits-Champs bahçesine ve şehrin batısına bakıyorlardı. Bu konum, günbatımının seyredileceği en iyi yerlerden biriydi; akşamın göz kamaştıran ışığında mermer fasadların ışıltısı insanda huşu uyandırıyordu. Mimarlar binaları öyle planlamıştı ki bir dizi pasaj hepsini Pera'nın geleneksel piyasa caddesi olan Grande Rue'ya bağlıyordu.

Pera yangınından topu topu yirmi yıl sonra mahallenin bir değil iki güzel caddeye sahip olacağını kimse tahmin edemezdi. Hem Grande Rue'da, hem de şehrin en güzel pasajlarıyla esas caddeye birleşen yeni Kabristan Yolunda atlı tramvaylar gidip geliyordu. Le Corbusier 20. yüzyılın hemen başında İstanbul'u ziyaret ettiğinde, Haliç'in üstünde yükselen bu caddeleri çok beğenmişti.[34] Corbusier'ye göre, İstanbul artık New York'un çekiciliğine sahipti.

---

32 *De Paris à Constantinople*, s. 178.

33 *Bkz. Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul* ve Dağdalen, ed., *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*.

34 Alıntılayan Mansel, *Constantinople*, s. 354.

KURŞUNİ GEMİLER

Pera Palas açıldığı sırada Osmanlı payitahtında ilerleme ve iyimserlik işaretleri kol geziyordu. Buharlı gemiler yolcuları karşıdan karşıya taşıyordu. Grande Rue'nun ışıltılı vitrinlerinde Avrupa'dan gelen lüks mallar sergilenmekteydi. Yeni kurulan Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe futbol kulüpleri maç yapıyor, şampiyonluk ligleri düzenliyorlardı. Rum ihracatçı, Yahudi kumaş tüccarı, inci avcısı Arap, Kürt kervanbaşı ve Ermeni banker, hepsi, kendini tek bir hükümdarın, Osmanlı sultanının tebaası olarak görürdü.

Ama hiçbir geleceğin Osmanlı İmparatorluğu kadar eski bir geçmişi yoktu. İmparatorluğun sona ermesinin başka ülkelere ve imparatorluklara fayda sağlayacağı üzerinde tartışmak, 19. yüzyılın büyük bölümünde Büyük Devletler diplomasisinin sabit konularından biriydi. Rus Çarı I. Nikola imparatorluğa "Avrupa'nın hasta adamı" adını takmıştı; stratejik açıdan Osmanlılar 1683'te orduları Viyana kapılarından geri püskürtüldüğü andan itibaren ağır ağır geriliyorlardı. Ancak padişahın başdanışmanlarından Balkanlar, Anadolu ve Arap yarımadasının huzursuz uçlarındaki valilere kadar her Osmanlı devlet görevlisi gerileme hızının arttığının farkındaydı.

1850'lerden beri, Doğu Sorunu denen toprak anlaşmazlıkları, milliyetçi hareketler ve uluslararası açmazlar bütünü imparatorluğu huzursuzluğa sürüklemiş, sert bir diplomasi sürecini ve Britanya, Fransa, Avusturya-Macaristan, Almanya ve Rusya'nın silahlı müdahalesini getirmişti. 1860'ların başında, Rus-

İstanbul'da vapur keyfi.

ya'nın Kafkas dağlarındaki Müslümanlara saldırmasıyla yüzbinlerce mülteci sultanın topraklarına sığındı. Felaketle biten 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşının sonunda imzalanan barış antlaşmasıyla Güneydoğu Avrupa'nın büyük bölümü bu bölgede yüzyıllardır hüküm süren Osmanlıların kontrolünden çıktı. Yarım milyonu aşkın muhacir yine sultanın gitgide küçülen topraklarına sığındı.[1] Çoğu İstanbul'a yerleşen bu muhacirler yeni bir Osmanlı tebaası kuşağı oluşturdu. Kendi Müslüman tebaalarını yerlerinden etmiş olmayı umursamayan Hıristiyan hükümetler, Hıristiyan Osmanlı tebaası hakkında endişelerini dile getirmekten geri durmadılar. Rum, Ermeni ve diğer gayri-Müslimlerin Osmanlı ceza ve medeni hukukundan muaf tutulması konusunda Osmanlılara baskı yaptılar.

20. yüzyılın başında, hiçbir büyük güç, kendi denizaşırı imparatorluklarındaki istikrarsızlıktan kaygı duyan Avrupalı hükümdarlar bile yaşlı Sultan II. Abdülhamid dönemindeki ayaklanmalar ve çete savaşları gibi altüstlüklerle karşı karşıya gelmemişti. Abdülhamid, devlet yönetimi ve orduda reform, modern okullar, yeni yol ve demiryolları vaat eden Tanzimat'ın ardından tahta çıktı. Ancak çok geçmeden kuşkularına teslim

1 Zürcher, *Young Turk Legacy*, s. 287.

olup reformların ardını bıraktı. Devlet bütçesi dış borçlarla dengeleniyordu; ordu Britanyalı ve Alman danışmanların elindeydi; kişisel güvenliğini sağlamak uğruna kurduğu hafiye ağından gelen yazılı raporlar Boğaz'a tepeden bakan bir koruluğun içindeki Yıldız Sarayına akıyordu. Jurnalci sayısı öyle çoktu ki bir söylentiye göre Pera Palas'a yerleştirilen bir levhayla hükümet görevlilerinin lobideki koltukları otel müşterilerine terk etmeleri rica edilmişti.[2]

1908'de İttihat ve Terakki Cemiyetine bağlı, Jön Türkler de denen Osmanlı subayları Abdülhamid'e baskı yaparak II. Meşrutiyetin ilan edilmesini ve meclisin açılmasını sağladılar. İttihatçılar yeni kuşak Osmanlı subaylarıydı; imparatorluklarını Büyük Devletlerden ayıran uçurumun farkındaydılar. Birçoğunun ailesi 1870'lerde Balkan Savaşları yüzünden yurtlarından olmuştu. Değişim isteyen bu hareket, uzun süredir imparatorluğun Batıya açılan penceresi olan Selanik'te başlamıştı. İttihatçılar art arda gelen yenilgilere tanık olmuş, ülkelerinin dış borç altında ezilişini seyretmişlerdi. 20. yüzyıl boyunca birçok ülkeyi sarsan devrimci hareketlerin ilk dalgasıydı Jön Türkler; bu yüzbaşılar ve albaylar, çaptan düşmüş generaller ve iradesiz politikacılar düzenine başkaldırmışlardı. Kanun-ı Esasi'nin tekrar geçerli kılınmasıyla imparatorluğun Tanzimat'ın solup gitmiş ideallerine geri döneceğine inanıyorlardı.

İstanbul birkaç ay boyunca iyimserlik ve ferahlama duygusuyla dolup taştı. Yazar Halide Edip, "En aşağı tabaka dahi bu kutsî heyecan dalgasına tutulmuş ağlayarak dolaşıyordu, dükkân sahipleri malları çalınır diye korkmadan alaya katılmıştı" diye yazıyordu; "O hafta İstanbul'da bir tek cürüm vak'ası olmadığını söylediler."[3] Ancak elde edilen bu serbestlik çok geçmeden her türlü talebin ruhsatına dönüştü. Gazete çalışanları, Kanun-ı Esasi'ye dayanarak daha yüksek ücret talep ettiler. Sokakta açıkça tütün satan kaçakçılara göre, Kanun-ı Esasi tütünde devlet tekelinin kırılmasına izin vermişti. Çocuklar yol-

2 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 40.

3 Edib, *Memoirs*, 259. Çocuklar yoldan geçen: Pears, *Forty Years in Constantinople*, s. 249.

dan geçen otomobillere taş atarken "Hürriyet var!" diye bağırıyorlardı.

Her milletten –Ermeni, Kürt, Arap, Arnavut, Türk– sosyalistler ve milliyetçiler imparatorluğun çokuluslu bir monarşiye dönüşmesini ya da bağımsız devletler halinde bölünmesini ya da Türklerin ulus devletine evrilmesini savunuyorlardı

1909'da bir karşı darbeyle Kanun-ı Esasi'nin getirdikleri iptal edilmek istendi, ama İttihatçılar buna cevap olarak Selanik'teki askeri birlikleri reformları savunmak üzere İstanbul'a gönderdiler. Tutuculuğu yüzünden çözülmesinde rol oynadığı, gitgide küçülen bir imparatorluğun simgesi haline gelen, zayıflamış, kamburu çıkmış, yorgun Abdülhamid, bir trene bindirilip Selanik'e sürgüne gönderildi. Kardeşi V. Mehmed Reşad tahta çıkarıldı, İttihatçılar da bütün önemli nezaretlerin, hükümet dairelerinin ve vilayetlerin kontrolünü ele geçirdiler. Sadık monarşistlerden merkezi olmayan bir imparatorluğu tercih eden siyasi elite kadar birçok hizip İstanbul'da nüfuz elde etmeye çalışıyordu. Ne var ki bir süre sonra İttihatçı triumvira –askeri kanattan Enver ve Cemal ile sivil Talat– tahtın gerisindeki esas güç olarak ortaya çıktı.

İstanbul'da yaşam altüst olmuş, muhalif hareketler ve yabancı güçler imparatorluğu uçlardan kemirmeye başlamışlardı. Bulgaristan'da kendinden menkul bir kral bağımsızlık ilan etti. Avusturya-Macaristan, zaten otuz yıldır uluslararası bir manda hükümeti tarafından yönetilen Bosna-Hersek'i ilhak etti. 1911 güzünde de İtalya Osmanlı'nın Akdeniz'in karşı kıyısındaki Trablus vilayetini ilhak etti. Balkanlar'daki 1912 ve 1913 savaşları Arnavutluk'un bağımsızlık ilanına, Makedonya ile Girit'in yitirilmesine, Osmanlı kuvvetlerinin hemen hemen tamamıyla kıta Avrupa'sından çekilmesine yol açtı. Cephe İstanbul'un neredeyse otuz kilometre yakınına gelmişti; şehrin kara tarafındaki tabyalarında açılan top ateşinin gümbürtüsü pencereleri takırdatıyordu. Rumeli köylerindeki, yerel misillemelerden ve askerlerden kaçan Müslümanlar akın akın şehre iltica ediyordu.

1914'ün yaz aylarında, Osmanlı tebaası başka hiçbir Büyük Devlet sakininin görmediği kadar savaş, göç ve ekonomik krizle

haşır neşir olmuştu. Avrupa'nın kaynayan kazanında sultan önceleri tarafsız kalmıştı; ne var ki Britanya'yla girdiği ekonomik sürtüşmeler ve Almanya'nın teşvikleri İttihatçı yanlısı nazır ve komutanları Almanların safına itti. Alman danışman Otto Liman von Sanders Osmanlı ordusunu yeniden yapılandırdı ve fiilen kontrolü altına aldı. İki Alman kruvazörü, *Goeben* ve *Breslau*, Alman kaptanları ve mürettebatıyla yeni modernize edilmiş Osmanlı donanmasına katılarak Marmara Denizine açıldı. Ekim ayında, savaş gemileri Karadeniz'e açılarak Rusların güney donanmasının üssü olan Sivastopol'ü bombardımana tuttu. Birkaç gün içinde Rusya, Fransa ve Britanya'nın müttefik hükümetleri Osmanlı İmparatorluğuna savaş ilan etti. Osmanlılar artık Almanya ve Avusturya-Macaristan ile birlikte Mihver Devletlerinin safındaydı. V. Mehmed, seleflerinin dört yüzyılı aşkın bir süredir taşıdığı Müslümanların halifesi unvanıyla Müttefiklere karşı cihat ilan etti. Evrensel bir İslam hükümdarı Müslümanlar adına son kez cihat ilan ediyordu.

Daha sonra, Osmanlı tebaası Birinci Dünya Savaşına girmenin suçunu İttihatçılara ve Berlin'in oyunlarına yükleyecekti. Ancak o sırada savaş ateşi ve vatanseverlik dalgası imparatorluk payitahtını etkisi altına almıştı. Müttefikler iki koldan imparatorluğa saldırmaya hazırlanıyordu: İstanbul'u tehdit etmek üzere Balkanlar'dan yapılacak bir saldırı ve Rus kontrolündeki Kafkaslar'dan Doğu Anadolu'daki Osmanlı mevzilerini hedefleyen bir saldırı. Osmanlı ordusu bütün cephelerde harekete geçirildi. Her iki cephedeki ilk çatışmalar iki tarafa da anında zafer getirmedi. Savaşın yaklaşan patırtısı, çok geçmeden yeni müttefik bulma çırpınışlarına dönüştü; savaşan taraflar Yunanistan, Bulgaristan, Romanya gibi tarafsız ülkeleri kendi saflarına çekmeye çabaladılar.

Hem Müttefikler hem de Mihver Devletleri destek bulmak üzere toprak ve savaş sonrası bağımsızlık vaadinde bulundu. Müttefikler Arapların sultanın sultasından kurtulacağını söylüyordu. Rusya'ya ödül olarak İstanbul ile Boğazlar'dan geçip Akdeniz'e ulaşma hakkı verilecekti. Britanya, Fransa ve Rusya, Doğu Anadolu, Suriye ve Mezopotamya'yı bölüşecekti. Yunanis-

tan'a Ege kıyılarından pay verilecekti. Güya gizlice yapılan ama o sırada herkese malum olan geleceğe matuf bu toprak düzenlemeleri, sıradan Osmanlı askeri için savaşı bir ölüm kalım mücadelesine çevirmişti. Potansiyel maliyet açık ve seçikti: Osmanlı İmparatorluğu sona erecek, devlet parçalanacak, hatta imparatorluk payitahtı yitirilecekti.

Bir Osmanlı piyade zabiti savaşın başlamasından birkaç ay sonra karısına yazdığı mektupta, "Melek Ayşem" diyordu.[4] "İngilizler bizi bombardıman ediyor. Hiç dinlenemiyoruz, yiyecek az, adamlarım hastalıktan sapır sapır dökülüyor. Askerler huzursuz. Bütün bunlar bitsin diye Allah'a dua ediyorum. Güzel İstanbul harabeye döndü, çocuklarımız kılıçtan geçirildi, Allah'tan başka hiçbir şey bunu durduramaz. ... Bu acımasız savaşa niye katıldık acaba?"

Bu mektup Gelibolu muharebesinde ölen zabitin cebinde bulunmuştu. Gelibolu güya Müttefiklerin payitahta yürüyüşünün ilk aşaması olacak, Çanakkale Boğazının kontrolü ele geçirilecek ve İstanbul'un Akdeniz'den iaşesi engellenecekti. Ama 1915'te aylar geçiyor, kötü planlama ve Osmanlı saha komutanlarının direnci yüzünden Müttefik askerleri çıkarma yaptıkları alandan birkaç adım ötedeki yarlardan ve çalılık alanlardan burunlarının ucunu bile çıkaramıyorlardı. Müttefikler harekâta son verdiklerinde, Osmanlılar önemli bir zafer kazanmış oldu, ama ne pahasına. Her iki taraftan çeyrek milyon asker Gelibolu'da savaş alanına sürülmüştü; ağır çatışmalar payitahtın kara ve denizden saldırılar karşısında ne kadar kırılgan olduğunu göstermişti. Çanakkale Boğazına döşenen mayınlar canlı deniz ticaretini kesintiye uğratmıştı. Müttefik gemilerinin suyun yüzeyinde görünen enkazı denizyolunu tıkıyordu.

İttihatçılar savaş boyunca başka memleketlerdeki Müslümanları ayaklanmaya teşvik ettiler; sultanın halife olarak rolünü kullanarak, Rus kontrolündeki Kafkaslar, Fransızların Kuzey Afrika'sı ve Britanya kontrolündeki Hindistan halkının hükümetlerine başkaldırmasını istediler. Britanya da sultanın Arap

4 Bir Türk subayının mektubu, IWM.

tebaasını, özellikle de serüvenden serüvene koşan T. E. Lawrence'ın çabalarıyla kışkırttı. Bu projelerin hiçbiri başarıya ulaşmadı, ama İttihatçılar yabancı parmağının iç siyasete karışmasından kaygı duydular. Devlet görevlileri, Müttefiklerin toprak isteklerine olumlu gözle bakan sözümona beşinci kolları açığa çıkarmaya pek hevesliydi. Doğu Anadolu'da, askeri birlikler ile çeteler Rusya'ya bağlı oldukları düşünülen Ermeni ve başka Hıristiyan köylerinin topluca sürgün gitmesine yol açtı. Devrimci Ermeni grupları gerçekten de imparatorluğun yoğun Ermeni nüfuslu bölgelerinde ayaklanmalar düzenlemiş, hatta İstanbul'da 1896'da Grande Rue'nun hemen aşağısındaki Osmanlı Bankasını basarak büyük gürültü koparmışlardı. Ancak Enver, Cemal ve Talat'ın çevresindeki ordu mensupları ve siyasetçiler, özellikle de İttihat Terakki'ye bağlı Teşkilat-ı Mahsusa, bu baskına kitlesel bir katliamla cevap verdi.

Teşkilat-ı Mahsusa'nın esas görevi ordunun emri altında paramiliter birlikler kurmak ve devletin potansiyel düşmanlarını ortadan kaldırmaktı. Osmanlı kuvvetleri doğu cephesinde büyük yenilgilere uğramaya başlayınca, özellikle de Aralık 1914-Ocak 1915'te, Sarıkamış'ta Ruslarla yapılan muharebeden sonra, Teşkilat-ı Mahsusa ve yandaşları, savaşın bozgunla bitmesini istiyorlar diye düşündükleri Ermenileri ortadan kaldırmaya girişti. Mart ayına gelindiğinde, İttihat Terakki liderleri hassas sınır bölgelerindeki yüz binlerce Ermeninin öldürülmesi ya da sürülmesi, Ermeni cemaati içindeki belli başlı sivil ve siyasi liderlerin tutuklama ya da bir suikastla ortadan kaldırılması kararını almıştı.[5] Bir zamanlar Osmanlıların olan Balkanlar'dan 1870'lerde kaçmaya mecbur olan Müslüman muhacirlerin İttihatçı oğulları, şimdi Osmanlı Hıristiyanları için benzer bir kader planlıyordu.[6] 24-25 Nisan 1915 gecesi, iki yüzü aşkın Ermeni aydını ve cemaat lideri İstanbul'dan Anadolu'ya sürüldü.[7] Bazıları zaten doğuda Ermenilere karşı yapılan şiddet eylemlerinden kaçmış, durumu hükümete şikâyet etmek üzere

5 Akçam, *From Empire to Republic*, s. 166.
6 *Bkz.* Zürcher, *Young Turk Legacy*, s. 285-295.
7 Akçam, *Young Turks' Crimes*, s. 183-193.

payitahta gelmişti. Ermeni papaz Kirkor Balakyan, İstanbul Ermeni cemaatinin mebus, yayıncı, öğretmen, hekim, dişçi ve banker gibi belli başlı şahsiyetleri ile şiddetin girdabına kapılmış sıradan erkek ve gençlerle birlikte hapishanede oturup bekleyişini hatırlıyordu. Balakyan bir süre sonra Orta Anadolu'ya gönderilecekti; orada onu haftalar sürecek zorunlu yürüyüşler, zindanlar, hakaretler, acılar bekliyordu. Üç yıl sonra İstanbul'a dönmeyi başardı, ama ancak bir Alman askeri kisvesine bürünerek.

Balakyan çektiği acıları, dostlarının, kurbanların, işbirlikçilerin başına gelenleri kayda geçirmişti. Kendisinin şanslılardan biri olduğunu söylüyordu: "Biz, büyük rüşvetler, nüfuzlu tanıdıklar sayesinde İstanbul'a dönmeyi başardık ve kurtulduk."[8] Çoğu canından oldu. Ama kaçabilenlerde dehşetin izi kaldı. Ermenilerin önde gelen dini bestecisi ve koro şefi Gomidas Vartabed'e payitahta dönme izni verilmişti; ama o bir süre sonra Paris'e kaçtı, her yıl aklını biraz daha yitirdi. Fransa'da bir akıl hastanesinde öldü.

Bu arada, İstanbul'da insan avı sürüyordu. Kılıç Ali Paşa Camii'nin önünde kurulan darağaçlarında Ermeniler gibi başkaları da isyan suçuyla asılıyor; erkekler, kadınlar, çocuklar ve birkaç da Alman askeri olan biteni seyrediyordu.[9] Sonuçta, belki de uygunsuz linç ve sürgünlerin savaş çabalarını etkileyeceğinden korkan Alman görevlilerin baskısıyla, İstanbul'daki Ermeni nüfus sürgünden kurtuldu. Ne var ki savaş süresince Ermenilere karşı yürütülen şiddet ve tehcir politikaları, Anadolu'daki Ermeni varlığının hemen hemen bütünüyle ortadan kalkmasına, altı yüz bin ila bir milyon Osmanlı Hıristiyanının ölümüne neden oldu.[10]

Soykırım saldırılarının Osmanlıların muharebe alanlarında yeni zaferler kazanmasını sağlayacağı umuluyordu, oysa izle-

8 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 77.

9 *Bkz.* C. J. Brunell Photograph Collection, IWM.

10 Reynolds, *Shattering Empires*, s. 155. İstanbul'dan sürülen Ermeniler konusunda ayrıntılı bilgi için *bkz.* Akçam, *Young Turks' Crimes*, 399-406 ve Kévorkian, *Armenian Genocide*, s. 251-254, 533-543.

yen üç yıl boyunca askeri kayıplar Osmanlı mevzilerinin gerilemesine yol açtı. Balkanlar'da Yunanistan'a, Kafkaslar'da Rusya'ya yapılan taarruzlar durdu. Güneyde, Mezopotamya ve Filistin'de, Şam'ı kaybeden ve Britanya birliklerinin üstün silah gücüne dayanamayan Osmanlı orduları dağılıyordu. Batı cephesinde, Müttefiklerin yeni taarruzuyla kuşatılan Almanya çıkmaza girmişti.

İstanbul'da, Britanya ve Fransa vatandaşlarının evleri yağmalanıyordu. Liman boştu; Çanakkale Boğazının kapatılması ve Rus gemilerinin Karadeniz'de kol gezmesi yüzünden gemi taşımacılığı durmuştu. Kömür kıt, gazhaneler kapalıydı; şehir geceleri sık sık karanlığa gömülüyordu.[11] Günde bir ekmekten fazlasını almak için zabıtadan izin gerekiyor, fırınların önünde sık sık kavga çıkıyordu. Üstelik bu ekmekler un ve saman karışımından yapılan berbat somunlardı. Bitle bulaşan tifüs binlerce kişiyi kırıp geçirmiş, insanlar kalabalık tramvaylar gibi kapalı yerlerden kaçar olmuştu.

Savaşın başlarında imparatorluğun batı komşusu Bulgaristan, Osmanlılarla birlikte Mihver Devletlerinin safını tutmuştu. Ama Eylül 1918'de, İstanbul gazetelerinde insanı afallatan bir haber çıktı. Muharebe alanlarında kayıplar yaşayan ve hemen her taraftan sıkıştırılan Bulgaristan, Müttefiklerle ayrı bir ateşkes imzalamayı kabul etmişti. Osmanlıların batı kalkanı ortadan kalkmıştı ve İstanbul, Müttefiklerin asker yığdığı Yunan sınırına çok yakındı. Osmanlı hükümeti çok geçmeden çatışmaları sona erdirmek üzere müzakerelere başlama arzusunu Britanya'ya iletti.

Ekim ayında üç günü aşkın bir süre Britanya Savaş Bakanlığı Ege kıyısındaki Mondros açıklarında demirlemiş olan *Agamemnon* savaş gemisinde Osmanlılarla görüştü. 30 Ekimde sultanın imparatorluğu ve Müttefik Devletlerin önde gelenleri arasındaki savaşı sona erdiren ateşkes imzalandı. İki haftadan az bir süre sonra, 11. ayın 11. gününde saat 11'de Almanya da

11 Bu bilgi konusunda *bkz.* Charles ve Louisa Vinicombe'dan Hélène Philippe'e, 25 Ekim 1920, C. Vinicombe Papers, IWM.

ateşkesi imzaladı ve Birinci Dünya Savaşı sona erdi. Savaşın tamamen sona erdiği haberi İstanbul sokaklarında dolaştı, ancak şehir sakinleri yenik ülkelerinin başına neler geleceğini düşünmeye pek vakit bulamadılar. Müttefikler bu konuyu onlara anlatmak üzere İstanbul'a gelmişlerdi.

***

13 Kasım 1918'in kasvetli sabahında, çelik gövdeli savaş gemilerinden oluşan bir filo güneyden Boğaza girdi. Grandi direklerinde, bu özel gün için asılmış büyük bandıralar dalgalanıyordu. Önde, Britanya bayrak gemisi *Superb* gidiyor, arkasından *Temeraire, Lord Nelson* ve *Agamemnon*, ayrıca beş Britanya kruvazörü ile birkaç destroyer geliyordu. Fransız dretnotları hemen artlarındaydı, en arkada da İtalyan kruvazörleri ile Yunan destroyerleri vardı.

Deniz, göz alabildiğine kurşuni gemilerle kaplanmıştı. Britanyalı bir görgü tanığı, "Birleşik Britanya-Fransız-İtalyan ve Yunan filolarının ağır ağır, ihtişam içinde Boğaza girmeleri, böylece Türk zulmünü (umarım sonsuza kadar) kırmaları Hıristiyan nüfus arasında sevinçli bir heyecan yarattı; kadınlar ve erkekler karşılaştıklarında tokalaşıyor, ama konuşamıyorlar," diye yazmıştı.[12] Şehre gelmiş geçmiş en büyük ve en ölümcül yabancı askeri kuvvetti bu.

Saat sekiz civarında, amiraller ve kaptanlar demir atılmasını emrettiler. Gemilerdeki denizciler, kadim deniz surlarının arkasında sıra sıra etkileyici kıyı toplarını ve diğer tahkimatı görebiliyorlardı. Gemiler dört sultan sarayının top atışı mesafesi içindeydi, ama hiçbir direniş olmadı.

Muzaffer devletler Osmanlı şehrinin dosdoğru kalbine yönelerek eski hasımlarına güç gösterisinde bulunuyorlardı. Savaşta hiçbir düşman başkenti –Berlin, Viyana, Sofya– Müttefiklerin bu derece büyük ateş gücüyle karşılaşmamıştı. Yeni gelenler kendilerini sadece kazanan taraf değil, kurtarıcı olarak da görüyorlardı; onlar İstanbul halkını o karanlık hükümetten, Hıris-

12 Cbarles ve Louisa Vinicombe'dan Hélène Pbilippe'e, 25 Ekim 1920, s. 20-21, C. Vinicombe Papers, IWM.

tiyanları da Müslüman egemenliğinden kurtarmak üzere Tanrı tarafından gönderilmişlerdi. *Agamemnon*'un usta topçusu F. W. Turpin, "Bu manzarayı görecek kadar ayrıcalıklı olduğum için memnunum," demişti.[13]

Herkes aynı fikirde değildi. Mekke Emiri Haydar Paşanın kızı Musbah, Müttefik donanmasının gelişini seyretmek için Boğaz'a bakan tepelere çıkan binlerce kişiden biriydi. Osmanlı hanedanıyla akrabaydı, babası da İslamın en kutsal şehrinin emiriydi. Yunan bayrak gemisi *Averof* Dolmabahçe Sarayının rıhtımına yanaştığında ailesinin köşkünden olayı seyrediyordu. Şehrin Rum sakinleri "coşku içindeyken" diye hatırlıyordu, kendisi gibi Müslümanlar sersemlemiş vaziyetteydi; "imparatorlukları paramparçaydı."[14]

Balkanlar'daki çatışmalardan kaçan Müslüman mülteciler Roma döneminden kalma Valens Sukemeri'nin dibinde gecekondular kurmuşlardı. Eski gaz tenekelerini yassıltıp yağmur çamura karşı dört duvar ve dam yapmışlardı kendilerine; bütün mahalle Standard Oil şirketinin dev bir reklamı gibiydi.[15] Ermeni kırımı sırasında şehirden sürgün edilen ve kimliğini saklayarak dönen Ermeni papazı Kirkor Balakyan gemiler tam Boğaza girerken kayıkla karşıya geçiyordu. Müslüman kayıkçı, "Ne zor günler yaşıyoruz, efendi!" demişti, "İnanır mıydın ki bu ecnebi gemiler İstanbul'a göstere göstere girsin, biz de seyrine bakalım?"[16]

Bundan sonraki günler ve haftalar boyunca mavi kordonlu kasketleriyle Fransız subaylar, haki sahra üniformalı ve çelik miğferli Britanyalı yoldaşlarıyla eski şehirde yan yana yürüdüler. Senegalli piyadeler ve rüzgârda uçuşan uzun kuştüyleriyle İtalyan *Bersaglieri* Grande Rue'da devriye gezdiler.[17] Britanya kuvvetlerinden General George Milne önce Pera Palas'ta kaldı, sonra Alman çelik kralı Krupp'un Tarabya'daki el konulan yalı-

13 12 Kasım 1918, F. W. Turpin Papers, IWM. Turpin ertesi gün olanları da anlatır, Kasım 13.

14 Musbah Haidar, *Arabesque*, s. 165.

15 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 150, 153, 229.

16 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 414.

17 Sperco, *L'Orient qui s'éteint*, s. 46.

sına taşındı. Daha sonra, Fransız komutan General Louis Franchet d'Espèrey şehre beyaz atın üstünde törenle girdi, ama bir de baktı ki Britanyalı General Edmund Allenby bir önceki gün aynı şeyi yaparak onu gölgede bırakmış.[18] Sürgündeki bir paşanın Ortaköy'deki köşküne taşınarak kendini teselli etti. Britanyalı irtibat subayı Tom Bridges, "... İki primadonnanın birden sahneye çıkması gibiydi," diye yazmıştı, "birini soyunma odasına kapatırsanız, oyun çok daha iyi gidiyordu."[19]

Şehir çok geçmeden belli başlı Müttefik temsilcilerince yönetilen kontrol bölgelerine ayrıldı. Britanyalılar Pera ve Galata'yı, Fransızlar suriçini, İtalyanlar Üsküdar ve çevresini kontrol edecekti. Birleşik bir birlik şehir zabıtasının denetimini ele aldı. Müttefik yüksek komisyonları daha sonra suçluları yargılayacak, liman faaliyetlerini denetleyecek, hapishaneleri teftiş edip bakımını sağlayacak, temizlik ve hıfzısıhhayla meşgul olacak, Müttefik birlikleri için hastane ve nekahet hizmetlerini yönetecek, Osmanlı ordusunun terhis ve silahsızlandırılmasını gözetecekti.[20]

Müttefik filoları Boğaz'a girdiği sırada Enver, Cemal ve Talat triumvirası bir Alman denizaltısıyla payitahtı terk etmişti. Hiçbiri işgale tanık olmadı. Üç yıl sonra Talat soykırımdaki rolü dolayısıyla Berlin sokaklarında bir Ermeni suikastçı tarafından öldürüldü. Ertesi yıl Cemal, Tiflis'te yine bir Ermeni tarafından öldürüldü, Enver ise Orta Asya'da Müslümanları Bolşeviklere karşı kışkırtma girişiminde öldü.

Superb gemisi demir attığında, Osmanlı İmparatorluğu 619 yıldır varlığını sürdürüyordu. Ağabeyinin ölümü üzerine Temmuz 1918'de tahta çıkan Sultan VI. Mehmed Osmanlı hanedanının 36. hükümdarıydı. Uzak ataları Türki kabilelerin liderleri ve Çerkes kölelerdi; ama dünyadaki yüz milyonlarca Müslüman onu Peygamberin halefi ve tek gerçek inancın yeryüzündeki önderi olarak görüyordu.

18 Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 257.
19 Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 258.
20 *Constantinople*, s. 9.

Müttefik birliklerle birlikte İstanbul'a gelmiş olan Amerikan donanma personeli için hazırlanan elkitabında şehrin uzun süredir "Avrupa ve Asya'nın başlıca kriz merkezi" olduğu belirtilmişti. Müslümanlar İstanbul'un "... Renkli ve fırtınalı yaşamını yanlış yönlendirmişler[di] ... bu yüzden uluslararası ilişkilerde şehrin epeyce kötü bir itibarı var[dı]." Neyse ki bir barış antlaşması imzalanıp güçsüz Osmanlı İmparatorluğunun kaderi belirlenene kadar yüce gönüllü Batılı devletlerin gözetimi altındaydı.

Müttefik subayları yönetim düzenlerini kurarken, akıllarda kalan en soğuk kış şehrin üzerine çöktü. İspanyol gribi hem şehir sakinlerini hem de yabancıları yatağa düşürdü.[21] Bekçisiz köşkler yağmalanıyordu. Ziya Bey işgalin ilk aylarını kaleme almıştı. İstanbul'a yeni taşınmıştı Ziya Bey, ama kendini asla şehre akın akın gelen muhacirler ve Müttefik askerleriyle bir tutmazdı. Sakin caddeleri ve 19. yüzyıl sonunun süslü apartmanlarıyla payitahtın gözde semti Nişantaşı'nda doğmuştu. Ailesi, zengin Rum ve Ermeniler ile birkaç Müslümanın yaptığı gibi yaz aylarını Ada'da geçirirdi.

Birinci Dünya Savaşından hemen önce, Ziya henüz çocukken, ihracatla meşgul olan babası işine göz kulak olma amacıyla ailesiyle birlikte New York'a taşınmıştı. Ziya Amerika'da New Orleanslı bir kızla tanışıp âşık oldu. Kısa bir süre sonra evlendiler. Savaş sona erip de ticaret hayatı canlanmaya başlayınca doğan yeni fırsatlar ailenin yine İstanbul'a taşınmasına yol açtı. Memleketin siyasi geleceği belirsizdi, ama Ziya, eski imparatorluğun yerini alacak olan yeni ülkede bulunmanın, özellikle de babasının gölgesinden çıkmaya çabalayan hırslı, kozmopolit bir genç adamın parasını yatırması gereken bir bahis olacağını düşünmüştü herhalde.

Ama İstanbul artık bıraktığı şehir değildi. Her yerde onu "açgözlü ya da davetkâr bakışlar" izliyordu.[22] Sıska ve perişan kıyafetli sivil mülteciler, hâlâ üniformaları ve nişanlarıyla gezen kolsuz bacaksız Osmanlı askerleriyle yan yana yürüyordu.

21 Musbah Haidar, *Arabesque*, s. 169, 187.

22 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 153.

Sefil yoksullar gelen geçene eski tahta oyuncaklar, yapma çiçekler, şeker ve gazete satmaya çalışıyordu. Bir köşede, hüzünlü bakışlı ve gebe olduğu belli genç bir anne bir duvara yaslanmış, rengârenk balonlarını gelen geçene uzatıyordu. Müttefik devriyeleri kaldırımlarda ve kapı eşiklerinde uyuyan çocukları uzaklaştırıyordu.

Ziya Bey önce Pera'da bir ev tuttu, ama hemen sonra Haliç'in öte yakasında, Topkapı Sarayına yakın bir eve taşındılar. Pera'daki evler daha genişti, ama bölgedeki yabancı elçilikler iş arayan, vize ya da yiyecek isteyen muhacirleri mıknatıs gibi çekmekteydi. "Fuhuş, namussuzluk, sefalet ve sarhoşluk şehrin bu bölgesinde açıkça kol geziyor" diye yazmıştı, "böylece Bizans'ın bütün günahları Sodom'unkilerle birlikte yeniden hayat buluyor."[23] Osmanlı zabıtası şehrin bu bölgesinde sadece trafiği yönetiyordu; çokuluslu müfrezeler halindeki Müttefik askerlerinin bir anlaşmazlık çıktığında yabancıları kayırdığı söylenirdi.[24]

Ziya Bey'in tahminine göre, sokaktaki her on beş kişiden sadece biri Müslümandı.[25] Müttefik kuvvetleri, münfesih Osmanlı payitahtına doğru dürüst bir yönetim getirecek, kalıcı olması istenen uluslararası bir gücün öncüleriydi. Osmanlı İmparatorluğu teorik olarak mevcuttu. Hatta Osmanlı hanedanı tarihi dost ve düşmanlarından daha fazla ayakta kalacaktı. Rus devriminde Romanovlar alaşağı edilmişti bile, Hohenzollernler ile Habsburglar da Almanya ve Avusturya'da cumhuriyet ilan edildiğinde kovulacaklardı. Hâlâ devletin başı kabul edilen VI. Mehmed, köhne Yıldız Sarayında maiyeti ve süvari alayıyla çevrili, çıtını çıkarmadan oturuyordu. İstanbul sakinlerinden bir Müslüman, Ziya Bey'e "Bütün bu ecnebiler burada kalır da insanları tedirgin, huzursuz eder, kanunları hiçe sayarlarsa İstanbul'a ne olacak?" diye sormuştu.[26] Hiç kimse, ne işgalciler ne de işgal altındakiler, bundan sonra ne olup biteceğinden emin değildi.

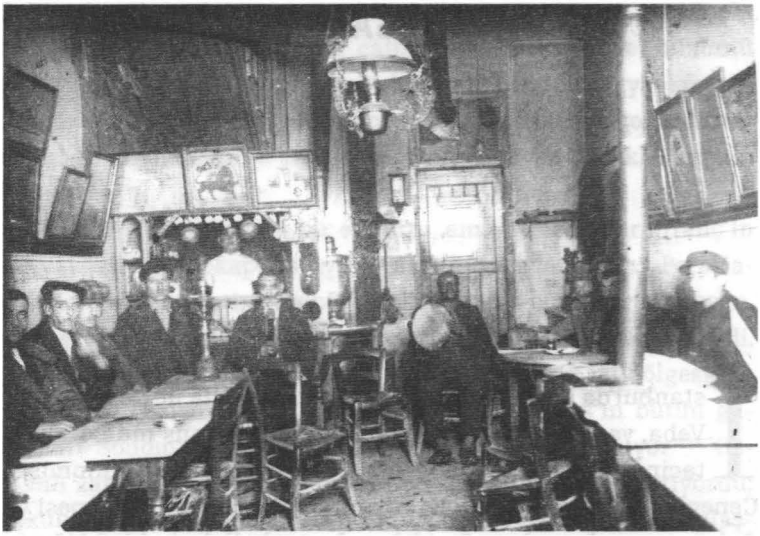
23 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 153.
24 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 151.
25 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 150.
26 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 136-137.

İŞGAL

İstanbul'da şöyle derlerdi: "Pera'nın başında üç bela vardır.[1] Veba, yangın ve tercümanlar." Ortaçağ Bizans'ında, İtalyan tacir ve bankacılarına geniş ticari ayrıcalıklar tanınmıştı. Cenevizler Karadeniz'in bazı ticaret merkezlerini Pera tepesi ve Galata yamaçlarından yönetirken, bu mahallelerin bir bölümünü kalın surlarla çevirmişlerdi. Bu surlar Osmanlı döneminde harabeye döndü, ama yüzyıllar sonra, Rum, Ermeni, Yahudi ve Müslüman sermaye sahipleri İtalyanların yerini aldığında bile şirketler hâlâ, eski Ceneviz surlarının bir parçası olan o etkileyici Galata Kulesinin gölgesi altında çalışıyordu. Diplomasi ve uluslararası ticaret dili Fransızca, bölgenin sokak tabelalarına, vitrin levhalarına ve otel ilanlarına hâkimdi. 1918 Kışında Müttefik kuvvetler Pera'yı yönetim merkezi olarak seçtiklerinde, bu semt bir Osmanlı şehrinin içinde yaşayan yabancı bir şehir görünümü almıştı. İşgalcilere direnmek yerine onlara hoş geldin diyen o yabancı şehir, galip gelmeye kararlıydı.

Gayri-Müslimler ve ecnebi yöneticilerle dolu yeni caddeler, gezinti yolları, Haliç'ten, Topkapı Sarayından, Kapalıçarşı'dan ve göklere uzanan minareleriyle sultan külliyelerinin çevresindeki eski mahallelerden bir dünya kadar uzaktı. Balkanlar'dan ve Anadolu'dan gelen Müslüman muhacirler güneyde, geleneksel pazarlar ve hanlar çevresinde yoğunlaşıyordu. Sultan bile uzun süre önce kuzeydeki yeni saraylarına taşınmıştı. Avrupai

1 İnalcık ve Quataert, ed., *Economic and Social History of the Ottoman Empire*, c. 2, s. 651.

Küçük bir İstanbul kahvehanesinde nargile içenler ve tefçi.

üslupta bir dizi küçük köşkten oluşan Yıldız Sarayı ile oyma mermerden muhteşem Çırağan ve Dolmabahçe Sarayları, hükümdarların şehre vermeyi umut ettikleri iyimserlik ve modernlik duygusunu yansıtmaktaydı. Sahil yolunda, Osmanlı barok üslubundaki camiler ve saat kuleleri Avrupa'dakilerin abartılı, süslü püslü kıvrımlarını, kanatlı minik melekler hariç, taklit ediyordu.

Britanyalı yüzbaşı M. M. Carus Wilson, İngiltere'deki babasına, "Yarım saatlik bir yürüyüşte gördüğüm çeşit çeşit insanı sınıflandırmak sayfalar sürer," diye yazmıştı.[2] "O yürüyüş hiç durmadan değişen bir milletler kaleydeskopu..." diye eklemiş, sonra manzarayı tarif etmişti:

> Müttefik kuvvetlerin temsilcilerinin, örneğin Britanyalı, Fransız ve İtalyan erlerinin yanından geçerken, gözümüz Amerikalı denizcinin beyaz kepine ve arada sırada görülen Yunan askerinin kırmalı beyaz eteğine takılıyor. ... Savaştan kaçanların izdihamı olmasa bile sokaklar yeteri kadar çeşit-

2 Carus Wilson'dan babasına, 19 Temmuz 1920, Carus Wilson Papers, IWM.

lenmiş bir manzara sunuyor; yerli nüfusu oluşturan Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler ve başka birçok ırk yağ ve su kadar homojen bir bütün oluşturuyor. Çoğu Londra'daki kalabalıklar gibi giyinmiş; Avrupai bir takım elbiseyle birlikte giyilen fes ise aykırı duruyor. Hasır şapkalarla geleneksel giyimi reddetmiş hanımların arasında tuhaf figürler de var: İnanılmaz, dağ gibi yüklerinin altında düşecekmiş gibi yürüyen sarıklı, geniş kuşaklı ve sakallı hamallar; müminlerin katkılarını kabul etmeye tenezzül ederken tespih çeken yeşil cüppeli esrarengiz mollalar; pırıl pırıl pirinç tepsiler taşıyan kahveciler; kimi tam bir görev duygusuyla kalın peçe takmış, kimi varla yok arası bir şey, kimiyse hiç peçe takmamış kara çarşaflı Türk kadınları; son ve belki en dikkat çekici olarak da, ayaklarına kadar inen cüppeleri ve bazen ... bir Homburg ya da bir Panama şapka gibi alakasız başlıklarıyla neşeli Rum papaz ve keşişleri.

Her cuma selamlığında, padişah altın yaldızlı arabasına binip atlı muhafızların nal sesleri arasında mümin seyircilerin önünden geçip gidiyordu.[3] Selatin camilerde kılınan namaz binlerce mümini çekiyor, gözlüklü Sultan VI. Mehmed meşalecilerle çevrili beyaz atı üzerinde namaza geliyordu. Hisar Oyuncuları, Ermeni, Rum ve birkaç başka genç Hıristiyan hanımın katılımıyla şehrin gayri-Müslim sakinlerine temsiller vermişti.[4] Protestan misyonerlerin 1863'te kurduğu Robert Kolejdeki yıllık Noel resitalinde Bach'ın piyano eserleri çalınmış, Noel şarkıları söylenmişti.[5] Kardeş kurum Amerikan Kız Kolejindeki mezuniyet töreninde Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol "Kadınların Hayat Görevi" başlıklı bir konuşma yapmış, Britanya bayrak gemisi *Iron Duke*'un bandosu da bir konser vermişti.[6]

General George Milne, isyankâr bir eyaleti yönetmek üzere gönderilmiş bir zamane prokonsülü gibi yönetiyordu şehri. Hiz-

3 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 106.
4 "Nathan the Wise" oyunu programı, 28 Ocak 1920, GUL, Engert Papers, Box 2, Folder 13.
5 Resital programı, 21 Aralık 1919, GUL, Engert Papers, Box 2, Folder 13.
6 Mezuniyet töreni programı, Haziran 1920, GUL, Engert Papers, Box 2, Folder 13.

metinde olduğu kral, Britanya Kralı V. George, neredeyse tesadüfen, dünyanın iki büyük İslam imparatorluğunun fiilen hükümdarı olmuştu: Birincisi Hindistan altkıtasındaki geniş Müslüman nüfusu da kapsayan ve hakkı olarak algıladığı kendi imparatorluğu, ikincisi ise teoride de olsa hâlâ Trakya'dan Arabistan'a kadar uzanan ve kudreti sayesinde elinde tuttuğu Osmanlı İmparatorluğuydu. Milne ile Fransız ve İtalyan meslektaşları artık 1453'ten beri hiçbir yabancının elde edemediği bir role sahiptiler; kadim Konstantinopolis'in eşit ve ortak yöneticileriydi onlar. Her işgalci güçten bir asker olmak üzere Müttefik birlikleri yan yana devriye gezerek işte bu rolün altını çizmekteydiler.

Milne görevine bağlı bir asker, dikkatle kırpılmış kır bıyığı ve poturuyla tam bir İngiliz subayı klişesiydi, ancak meslek hayatının büyük bölümünde gölgede kalmıştı. Fransa savaş alanlarında birliklere komuta etmiş, üç yıl önce felaketle biten Gelibolu seferi yüzünden ülkesinin uğradığı kayıpları telafi etmek üzere Balkanlar'a gelmişti. Son olarak Selanik Ordusu diye bilinen düzensiz toplama birlikleri yönetmişti; bu birlikler sayesinde doğu cephesinde savaş kazanılmış, ne var ki Selanik Ordusu hemen unutuluvermişti.

Bütün bunlar savaştan yeni çıkmış bir şehri yönetmeye hiç hazırlamamıştı onu. Ekonomi çökmüştü. Enflasyon şahlanmıştı. Kömürden yiyeceğe, kıt mal spekülasyonu ve stokçuluğu yaygındı. Düş kırıklığı içindeki Osmanlı askerleri depolardan silah çalıyor, silahsızlanma emirlerine uymakta ayak sürüyorlardı. Bir imparatorluğun huzursuz uç kesimleri diğerininkiyle tuhaf biçimlerde karşı karşıya gelmişti. Gönüllü Osmanlı askerleri yağmalamasın diye saklanmış silahları koruma görevi, Britanya ordusundan bir Puncabi müfrezeye verilmişti. Fransız üniformalı Faslı süvariler, kullanımdan kalkmış silahlar hırsızların eline geçmesin diye mekanizmalarını sökmekle uğraşıyordu. İstanbul kâğıt üzerinde hâlâ var olan bir ülkenin başkentiydi, ama gerçekte toz dumandan göz gözü görmüyordu.

***

Müttefiklerin şehri işgale başladığı gün, Mustafa Kemal adlı bir Osmanlı komutanı Pera Palas'ta bir odaya yerleşti.[7] Mütareke sırasında Filistin'den kuzeye doğru ilerleyen Britanya birliklerine karşı mevzilenmiş bir ordunun komutanıydı. Savaş bitip de birlikleri terhis edilmeyi beklerken, payitahta uzun bir tren yolculuğu yapmaya karar verdi. Umudu, Osmanlı Harbiye Nezareti'ni Müttefiklere direnecek yeraltı birlikleri kurmaya, hatta kendisini harbiye nazırı tayin etmeye ikna etmekti. Nezareti en azından Müttefik güçlerinin henüz tam uzanamadığı Doğu Anadolu'da bir ordu toplamaya razı edebilirdi.

Yaveriyle birlikte Haydarpaşa garına vardıktan sonra bir vapura binerek Rumeli yakasına geçti. Vapurla giderken Boğaz'ın çırpıntılı sularında yüzen Müttefik gemilerinden filikalarla karaya çıkarılan askerleri, atları, teçhizatı görebiliyordu. Gençken İstanbul'da oturmuştu, şehri iyi bilirdi. Üç yıl önce, Gelibolu'da cephe komutanıyken, bu şehri kurtarmak için ölümüne savaşmıştı. Oysa şimdi mağlup imparatorluk, Mehmetçiklerin ve kendisinin yabancı ellere teslim etmemeye yemin ettikleri bu şehirden vazgeçmiş gibiydi.

Mustafa Kemal 1880-1881 Kışında doğmuştu; tam hangi gün doğduğu, o çağın birçok Osmanlı tebaası gibi kesin değildi. 1908 devriminin doğduğu, liberal ve çokkültürlü bir şehir olan Selanikliydi. Askeri okullarda okumuş ve II. Abdülhamid'i tahttan indiren İttihatçıların düşünceleriyle yoğrulmuş genç Osmanlı subaylarından biriydi. İttihatçıların saflarındaki eski subaylar imparatorlukta modernleşme ve ıslahat adımlarının atıldığı dönemi hatırlıyorlardı; ama Mustafa Kemal'in kuşağı şiddet ve yenilgiden başka bir şey bilmiyordu. Birinci Dünya Savaşı çıktığında, Kemal Libya'da İtalyanlarla, Trakya'da Bulgarlarla savaşmıştı bile. Her seferinde, dini ve etnik azınlıkların yürüttüğü milliyetçi hareketlerin, yabancı güçlerin de desteğiyle, imparatorluğu unufak ettiğini görmüştü. Şimdi, Mondros mütarekesinden sonra, o ve subay arkadaşları imparatorluğun mahva sürüklendiğine tanık oluyorlardı.

7 Mango, *Atatürk*, s. 195-196.

Mustafa Kemal'in reform taraftarı bir vatansever olduğu açıktı, ama bu zihniyette olan tek kişi o değildi. Son görüşünden beri İstanbul'un ne kadar değiştiğinin önemli bir kanıtı da Pera Palas'tı. Otel eskiden beri ecnebi müşterilerin uğrağıydı, ama şimdi lobisi ve restoranı Britanyalı ve diğer Müttefik subaylarla tıklım tıklım dolmuştu.[8] Yabancı delegasyon üyeleri, seyyahlar, peçe takmamış Müslümanlar dahil İstanbullu hanımlar, Orient Bar'da toplanıyordu. Soykırımdan kurtulan Ermeni papaz Kirkor Balakyan bile otelin çevresindeki sokaklarda İstanbul'un yeni bulduğu bu serbestlikle dehşete düşmüştü. "Savaşta kolay para kazanan zenginler yiyip içip hayatın sonuna kadar zevkini çıkarıyor, durmadan mal mülk satın alıyor, düşüncesizce para harcıyorlardı" diye hatırlıyordu.[9] "Makyajlı kadınların gülünç kıyafetleri, yarı açık göğüsleri, iffetsiz davranışları gözüme batıyordu. ... Payitaht bir Babil olmuştu."

General Milne sabit bir ikametgâh bulana kadar otelde kalmaktaydı; Pera Palas'ın lobisinde tatsız karşılaşmalardan kaçınmak için biraz ötedeki Hôtel de Londres'a taşınmış olan Otto Liman von Sanders gibi mağlup Alman subayları bile Kabristan Yolu'nda gezintiye çıkarlardı.[10] Kalıcı bir barış antlaşması imzalanmamış olsa dahi Müttefikler ve Mihver Devletleri artık savaş halinde değildi, yine de geleneklere göre taraflar karşılaştıklarında birbirlerine standart askeri nezaketi göstermek zorundaydı.

Mustafa Kemal'in otelde içki içen Britanyalı subaylarla karşılaşmasına dair bir hikâye anlatılır. Subaylar Mustafa Kemal'i masalarına davet ederler, ancak o reddeder. Ev sahibi misafirinin yanına gitmez, dolayısıyla eğer subaylar onunla birlikte bir içki içmek istiyorlarsa, masama buyursunlar, der.[11] Hikâye, genç subayın Britanya yönetimine direnişini göstermek üzere muhtemelen sonradan uydurulmuştur. Ama Mustafa Kemal temelde

8 Musbah Haidar, *Arabesque*, s. 166.
9 Balakian, *Armenian Golgotha*, s. 415-416.
10 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 103.
11 Mansel, *Constantinople*, s. 388.

bir pragmatistti; elimizdeki bilgilere göre, Pera Palas'a tam da Müttefiklerin merkez üssü olduğu için gitmişti.

Britanya'da çıkan *Daily Mail* gazetesinin muhabiri G. Ward Price şehre *Agamemnon*'la gelmişti. Otele yerleştikten birkaç gün sonra Mustafa Kemal'i yakaladı; daha doğrusu Mustafa Kemal onu yakaladı. Price otel müdüründen bir Osmanlı subayının onunla konuşmak istediğini belirten bir not aldı. Price Mustafa Kemal'in adını hiç duymamıştı, ama konuşmayı kabul etti. Karşı karşıya geldiklerinde, Price bu Osmanlı subayının askeri üniformasını çıkarıp hali vakti yerinde Osmanlı erkeklerinin günlük giysisi olan redingot ve fes giydiğini gördü.[12] "Yakışıklı, erkeksi biri, elini kolunu fazla oynatmıyor; sesi alçak, kararlı" diye hatırlıyordu Price.

Mustafa Kemal Osmanlıların savaşta yanlış safı seçtiklerini, Enver gibi Alman yanlısı İttihatçı liderlerin zararlı etkisi yüzünden eski dostları Britanyalılara sırt çevirdiklerini söylüyordu. Müttefiklerin Anadolu'yu paylaşmaya niyetlendiklerini düşünüyor, Britanya'nın bu konuda güçlü bir rol oynamasını istiyordu. Britanyalılar, Müslümanlara muhtemelen Fransızlardan daha dostça davranırdı; Fransızların Kuzey Afrika Müslümanlarını yönetme tarihi epeyce sorunluydu. Bu durumda, Britanyalıların kendisi gibi tecrübeli Osmanlılara ihtiyacı olacaktı. Mustafa Kemal Price'a "Bilmek istediğim şu," demişti; "böyle bir hizmet verirken benim konumum ne olacak."[13] Price bu teklifi Pera Palas'taki Britanyalı subaylara iletti, ama onlar umursamadılar. Bu Mustafa Kemal'in kim olduğunu kimse bilmiyordu, her halükârda ortaya çıkıp Müttefiklere hizmet sunan bir sürü Osmanlı subayı vardı. Kıdemli bir istihbarat subayı, "Çok geçmeden iş arayan bir sürü Türk generali olacak" demişti.[14]

Daha sonra tarihçiler bu olayı görmezden geldiler ya da Mustafa Kemal'in Britanya'yı içten vurmak üzere yaptığı bir girişim olduğunu söylediler. Ancak Mustafa Kemal'in bundan sonraki

12 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 104.
13 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 104.
14 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 104.

altı ayı kendine gelecek arayan bir subay gibi davranarak geçirdiği de biliniyor. Pera Palas'tan ayrılıp Osmanbey'de kiralık bir eve taşınmıştı. Onu kabul eden hemen herkesle görüşüyordu: Subaylarla, nazırlarla, kırgın mebuslarla, hatta dört kez bizzat Sultan VI. Mehmed'le konuşmuştu. Müttefiklerden kimse hoşlanmıyordu, ama muhalifler arasında birlik olduğu da söylenemezdi. İşgal, şehirdeki hizipler arasındaki anlaşmazlıkları keskinleştirmişti; saray, meclis, işadamları, erkân-ı harp mensupları, her biri teker teker cesurca davranıp ülkenin kaderini biçimlendirmekten ziyade, yanlış adım atmamaya çalışıyordu.

İttihatçı triumvira şehirden ayrılmışsa da arkalarında gizli Karakol Cemiyetini bırakmışlardı; bu cemiyet örgütlü bir direnişin çekirdeğini oluşturabilirdi. Ancak Mustafa Kemal Karakol Cemiyetinin o sırada şehirde faaliyet gösterdikleri halde yan yana gelemeyen yeraltı gruplarından sadece biri olduğunu fark etti. Britanyalılar 1919 Baharında kuşkulandıkları İttihatçıları tutuklayıp şehir dışına göndermeye başladıklarında, gizli kapaklı komploların şehrin ve yaşlı imparatorluğun kurtuluşu için hiç de emin bir yol olmadığı görüldü. Bu sırada, işgal güçlerinin baskısı altındaki Osmanlı yönetimi İttihat ve Terakki'nin Ermeni kırımlarına karışan üyelerini tutuklayıp mahkemeye çıkarmaya başladı. Mustafa Kemal gibi bir zamanlar İttihatçı olan subaylar, cemiyetle aralarına mesafe koymak ve davalarını sürdürmek için gizli toplantılar yapıp komplo kurmaktan başka yollar bulmak zorundaydılar.

Osmanbey'deki ev, hem şehrin işgaline direnmek hem de iç tehdit olarak gördüğü her ordu mensubunu hapse tıkmaya hazır gibi görünen Osmanlı hükümetine bulaşmamak isteyen subayların gayri resmi toplantı merkezi olmuştu. Sultanın sadık bendeleri şehri asıl yönetenlerin Müttefikler olduğunu gayet iyi biliyorlardı; saray, zıpçıktı askerlerin sultanın ileri gelen Osmanlı devlet adamları ile potansiyel bozguncuların gönderildiği Malta'ya sürülmesine yol açacak bir olay çıkarmalarını istemiyordu. Ama Müttefikler arasında da ayrılıklar baş göstermişti; şehir coğrafi olarak üçe bölünmüştü, her bölge farklı bir Müttefik komutanı tarafından yönetiliyordu. Subay-

lardan erlere kadar Müttefik askerlerinin şehrin Müslüman sakinlerine duydukları horgörü, birbirlerine duydukları kuşkuyla eşitti neredeyse. İtalyanlar Osmanlılara istihbarat sağlıyordu. Fransızlar, Britanyalıların verdiği buyruklara karşı buyruk çıkarıyordu. Britanyalılar hayati bilgileri her ikisinden de saklamaktaydı.[15]

Gizli muhalif örgütlerin arasındaki çekişmelerden ve Müttefiklerin homurdanmalarından bıkan Mustafa Kemal, sonunda 9. Ordu müfettişi olarak resmi bir görev koparmayı başardı. Kâğıt üzerinde bir müfettişlikti bu, zira Osmanlı ordusunun büyük bölümü dağılmıştı, asker kaçaklarının sayısı durmadan artıyordu, ayrıca savaşacak güçte bir birlik kalmamıştı. Mustafa Kemal'in görevi Mondros mütarekesinin düzenli uygulanmasını sağlamak, aslında Osmanlı ordusundan ne kalmışsa onu da dağıtmaktı. Müfettişlik ona en azından çoğu Osmanlı subayının bayıla bayıla aradığı bir mevki sağlamıştı: varlığı henüz sorgulanmayan tek hükümet görevlisine, yani sultana rapor vermek zorunda olduğu hakiki bir görev. Hevesle iş araması sayesinde de ismi İstanbul'a ilk gelişinde olduğundan daha çok tanınır hale gelmişti. 1919 başlarında Mustafa Kemal nihayet Müttefik komutanlarının dikkatini çekmişe benziyor; artık Müttefikler onu tutuklayıp mütarekeyi tehlikeye sokan bir muhalif olarak Malta'ya sürmeyi planlıyorlardı.[16]

Ama Mustafa Kemal, sürgün emri uygulamaya konamadan şehirden ayrılmayı başardı. Elinde sultandan aldığı tayin emriyle 16 Mayıs 1919'da *Bandırma* vapuruna binerek Samsun'a doğru yola çıktı; bu şehir, Osmanlı ordusunun kalıntılarına doğru yapacağı kara yolculuğuna başlamak için mantıklı bir yerdi. 19 Mayısta bu taşra şehrine geldiğini pek az kişi fark etmişti, ama bugün Türkiye'deki her okul çocuğu bu tarihi ezberden söyleyebilir. O gün, Kurtuluş Savaşının başlangıç tarihi

15 Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, 71. Kasım 1920'ye kadar Müttefikler içlerinden kimin tam yetkili olacağında fikir birliğine varamadılar; sonra, Britanyalılarla başlamak üzere rotasyon usulünde karar kılındı.

16 Mango, *Atatürk*, s. 204.

ve Mustafa Kemal'in Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk cumhurreisi olmaya doğru yolculuğunun ilk adımıydı.

***

Müttefikler kontrolü ele aldıklarında İstanbul nüfusunun kaç olduğunu bilen pek yoktu. Savaş öncesinde, 1906 nüfus sayımına başlanmış, ama Jön Türk devriminin kargaşasında bitirilememişti.[17] İstatistikçiler Birinci Dünya Savaşı öncesi şehir nüfusunun 977.000 olduğunu tahmin ediyorlardı; bu rakamın aşağı yukarı 560.000'i Müslüman, 206.000'i Rum Ortodoks, 84.000'i Ermeni Gregoryendi, daha az sayıda Yahudi, Katolik ve başka azınlıklar vardı. Çoğu gayri-Müslim hemen hemen 130.000 kişi ecnebi tebaası olarak sınıflandırılmıştı; bunlar genel olarak ticaret, imalat ve bankacılık sektörlerinde çalışıyorlardı. Müslümanlar gayri-Müslimlere az bir çoğunluk oluştursa da Allenby ile Franchet d'Espèrey'in at sırtında şehre girmelerinden önce de dikkati çekecek kadar çok ecnebi vardı.

Uzun Osmanlı döneminde Müslümanlar ve gayri-Müslimler yamalı bohça benzeri bir idari yapı altında yaşamışlardı; bu yapı cemaatlerin ayrıcalıklarını belirliyor, devletle ilişkilerine bir düzen getiriyordu. Milletler, yani tek tek dini cemaatler, din hukuku, kamu düzeni, sözleşmeler gibi hukuki, sosyal ve iktisadi alanlarda kendi kendilerini yönetme hakkına sahipti. Bütün Osmanlı tebaası padişaha sadakat göstermeliydi, ayrıca Hıristiyanlar ve Museviler devlete özel vergi verirlerdi; yine de genel olarak insanlar ait oldukları milletin hukuki kurallarına göre doğar, evlenir ve ölürlerdi. Teorik olarak eğer sultanın tebaasıysanız, millet sisteminin dışında kalamazdınız. Buradaki varsayım, hayatın her aşamasında doğan çocuğun kaydedilmesinden vasiyetinin yerine getirilmesine kadar çeşitli konuların çözümünde insanın devlete değil, kendi dininin yetkilisine başvuracağıydı.

Devlet yönetimi hiyerarşisi, cemaatlerin kendi kendilerini yönetmesi sistemi etrafında yapılanmıştı, ama bu yapıyı aşmanın birçok yolu da vardı. Halife sultan Müslüman hiyerarşisi-

17 Toprak, "La population d'Istanbul," s. 64-65.

nin tepesindeydi, ama aynı zamanda gayri-Müslim tebaasını dolaylı olarak, Rum Ortodoks Patriği, Ermeni Apostolik Patriği ve Hahambaşı gibi dini liderlerin aracılığıyla yönetiyordu. Dolayısıyla bu düzen dünyevi dini yöneticilerin kendi cemaatleri üzerindeki iktidarını pekiştiriyordu.

Millet sistemi çok dinli bir imparatorlukla başa çıkmanın yönetim stratejisiydi ve beş yüzyılı aşkın bir süre çeşitli biçimlerde sürdü; bu süre liberal demokrasi ya da ulus devletin performansından çok daha uzundu. Belli başlı gayri-Müslim milletlerin, yani Rum, Ermeni ve Yahudilerin her birinin kökleri modern İstanbul'un köklerine kadar uzanıyordu. Rumlar, MÖ 7. yüzyıldan beri İstanbul'un sakini olmuşlarsa da herhangi bir ailenin soyağacını bu kadar eskiye dayandırabilmesi zordu. Rum patriği Fener semtindeki kilisesinden hem yerli Rum Ortodoks cemaatini yönetiyordu, hem de Akdeniz'in de ötesine uzanan tüm Yunan Ortodoks cemaatinin ruhani lideriydi. Başka ülkelerdeki Yunanlar kültürel ve dini yaşamlarının merkezi olarak İstanbul'u –ya da Konstantinopolis'i– görürlerdi; bu şehir, tüm dünyaya yayılmış bu cemaatin en ünlü okullarının, en şaşaalı kiliselerinin ve en canlı şirketlerinin bulunduğu yerdi.

Ermeniler de çok eskiden beri bu şehirde yaşıyordu; ticaret ve bankacılık dünyasında Rumlar gibi bir dayanak noktası oluşturmuşlardı. Örneğin Balyan ailesi imparatorluğun en saygın mimarlarından bazılarını yetiştirmiş, süslü vapur iskelelerinden Beylerbeyi ve Dolmabahçe saraylarına kadar birçok kamu binasını tasarlamıştı. Bir Ermeni ailesinin sahip olduğu Abdullah Fréres fotoğraf stüdyosu imparatorluğun kelimenin tam anlamıyla "yüzünü" kayda geçirmiş, II. Abdülhamid döneminde saray fotoğrafçısı olmuş, imparatorluğun en önemli eğitim kurumlarını ve hükümet binalarını cam levhalarda gelecek kuşaklara aktarmıştı. 1890'larda, Doğu Anadolu'da ayrı bir Ermeni vatanı kurma peşinde koşan Ermeni milliyetçiliğinin yükselişi, hem bu cemaati bölmüş hem de imparatorluk hükümetinin gazabını çekmişti. Pogromlar, yaşları ve mevkileri ne olursa olsun İstanbul'un Ermeni sakinlerini sarsacak, daha sonra ise Ermeni soykırımı Anadolu'da köyleri boşaltacak, bir milyonu

aşkın Ermeni tehcire maruz kalacaktı. Nisan 1915'te cemaat liderlerinin sürgün edilmesine rağmen, binlerce Ermeni imparatorluğun başka bölgelerini yutan korkunç şiddet olayları karşısında İstanbul'u yine de bir sığınak olarak görmüştü.

Şehir Yahudiler için de tarihte bir sığınak olmuştu; bu kez yerel katliamlardan değil, Hıristiyan Avrupa'nın ebedi antisemitizminden kaçıp gelmişlerdi İstanbul'a. Yahudiler İstanbul'da Bizans döneminden beri yaşıyorlardı; Osmanlılar şehri fethettiğinde Yahudileri dost bir cemaat olarak görmüşlerdi.[18] Sinagoglar ve diğer cemaat kurumlarına dokunulmuyor, büyümelerine izin veriliyordu. Cemaat yaşamındaki dönüşüm Müslümanların şehri fethiyle değil, başka bir Yahudi cemaatinin gelişiyle baş gösterdi. Romanyot olarak bilinen çoğu Bizans çağı Yahudisi Rumca konuşuyor, Doğu Hıristiyanlarıyla yüzyıllardır süregelen ortak yaşamlarının biçimlendirdiği gelenekleri devam ettiriyorlardı. Ama 1492'de, Akdeniz'in öte tarafında İspanya oradaki Yahudilere bir seçim sundu: ya Hıristiyanlığı kabul edecekler ya da krallığı terk edeceklerdi. Çoğu Osmanlı topraklarına göçmeyi seçti ve sultanın dünyasına korunan tebaa olarak kabul edildiler. Ertesi yüzyıl İberya yarımadasından binlerce Yahudinin gelişi İstanbul cemaatini ikiye katladı; cemaat gelenekleri ve günlük yaşamına Sefaradlar egemen oldu.[19] Ladino dili Rumcanın yerine geçti; çok geçmeden mezar taşlarında İspanyolca soyadları belirdi; Batı Akdeniz Yahudilerinin mutfağı, yani İspanyol *bizcocho*'ları, Kuzey Afrika köfteleri, limon turşuları doğuya taşındı.

Çoğu İstanbullu 20. yüzyılın başında şehirlerini muazzam bir bütün olarak, Haliç'in güneyindeki yedi tepeden kuzeyindeki sayısız vadi ve yamaçlara, Anadolu yakasındaki köylerin yüksek tepelerine kadar yayılmış kentsel bir çevre olarak göremezlerdi. Onlar için İstanbul yüzlerce mahallenin oluşturduğu takımadalardan ibaretti. Her mahallenin kendi ekonomisi, kendi yaşam biçimi vardı ve hepsi tek tek mahalleleri daha büyük

18 Rozen, *History of the Jewish Community of Istanbul*, s. 10-11.
19 Rozen, *History of the Jewish Community in Istanbul*, s. 51, 87.

semtlere bağlayan geniş halkaların içinde yer alıyordu. Mahalle gelenekleri oradaki farklı toplum yaşamını pekiştirmekle kalmıyor, Müslümanların ve gayri-Müslimlerin karşılıklı bir bağımlılık ve refah ağında yer almalarını sağlıyordu.

Örneğin Haliç kıyısındaki belli başlı Yahudi semtlerinden biri olan Balat'ta, komşular Ladino, Rumca, Türkçe ya da hepsinin karışımı bir dille dedikodu yaparlardı. Kıvrıla kıvrıla denize inen bir sokakta Acem dükkân sahipleri baharat satar, Bulgarlar mahallenin süt ve kaymağını sağlar, Arnavutlar soğuk kış akşamlarında insanın içini ısıtan salep satarlardı.[20] Fırınların önü annelerinin yaptıkları böreği fırında pişirilmek üzere bakır tepsiler içinde getirmiş çocuklarla dolu olurdu. Cuma sabahları, Yahudilerin Şabat günü başlamadan önce hamamların önünde kuyruklar belirir, daha da uzun kuyruklar ise pazar sabahları yeni filmleri gösteren Milli Sinemanın önünde oluşurdu. Rumlar ve Ermeniler komşu Fener mahallesindeki kiliselere gitmek üzere Balat'tan geçerlerdi. Hem Müslüman hem de gayri-Müslim aileler akşam çayı içmek üzere Eyüp'te şehre tepeden bakan Piyer Loti kahvesine gidebilirler ya da Kâğıthane deresi kıyısında kadın erkek, çocuk çoluk çimenlere oturup sohbet ederler, İstanbul'un yamalı bohça demografisinin minyatürünü yeniden yaratabilirlerdi.

Gayri-Müslim mahalleleri modern çağda kendi içine kapalı olmaktan çıkmıştı.[21] Bu mahallelerin gayri-Müslim nüfusu, 17. yüzyılın sonunda, mülk sahibi sınıf haline gelen Müslümanların eskiden çoğunlukla Hıristiyan ya da Yahudi mahallelerine taşınmasıyla seyrelmişti bile. Ama herkesin kendi çöplüğünde ötmesi fikri imparatorluğun sonuna kadar İstanbul'un kâğıda dökülmemiş kent kurallarından biri olarak kaldı. Yahudiler Ladino dilinde *"Ni a fuego, ni a pleto"* derlerdi, yani "Ne yangına

20 *Bkz.* Shaul, *From Balat to Bat Yam*, s. 37-50.

21 Eldem, "Istanbul: From Imperial to Peripheralized Capital," Eldem, Goffman ve Masters, *The Ottoman City between East and West*, s. 151-152. 1934'te belediyenin resmi şehir rehberi Boğaz'ın batısında 192 mahalle sayıyordu; Anadolu yakasında da pek çok mahalle vardı. *İstanbul Şehri Rehberi*, s. 206-208.

koş, ne de kavgaya."[22] İstanbul mahallelerinin yapısı, dini cemaatlerin cami, kilise ya da sinagogların çevresine toplaşmasından ibaret değildi. Bu yapı aynı zamanda bir ayakta kalma stratejisiydi: Kendi işine bakmak, başını kaldırmamak, büyük siyaset ve iktisat meselelerini güçlülere bırakmak. Balat'ta kapı pervazlarındaki "mezuza"lar, Kumkapı'daki bir Ermeni kilisesinin gösterişli haçı ya da Beyoğlu'ndaki bir apartmanın kapısına yazılmış bir Rum aile adı, hepsi, şehrin gündelik hayatındaki coğrafi sınırları gösteriyor, ama aynı zamanda Müttefik işgaline kadar kendilerini sultanın tebaası olarak gören cemaatlerin iktidar sınırlarını da çiziyordu.

Gayri-Müslimler İstanbul ekonomisi ve popüler kültürünün atkı ve çözgüleriydi. Onlar şehrin meyhanecileri, bankerleri, genelev sahipleri, lokantacıları, ihracatçı ve otelcileriydi. 1922 gibi geç bir tarihte bile Rumlar hâlâ şehirdeki 1413 lokantadan 1169'unun sahibiydi; Türklerin 97, Ermenilerin 57, Rusların 44 lokantası vardı.[23] Toplumdaki yerleri gayri-Müslimleri birbirlerinin doğal rakibi haline getirmişti.[24] Yahudi anı yazarı Eli Şaul Rumlarla Ermenilerin "kedi köpek gibi geçindiklerini" hatırlıyordu; yani "birbirlerini görmezden geliyor, birbirleriyle alay etme fırsatı kolluyor ve bazen kavgaya tutuşuyorlardı." Halk arasında yayılan bir fıkra, İstanbul gayri-Müslimlerini karakterize eden sürekli üstünlük taslama duygusunu anlatıyor: Genç Yahudi Salomon bir Ermeni kilisesine gider.[25] Onu görünce şaşıran papaza, "Korkunç bir günah işledim," der. "Bir kızla yattım, bağışlanmak istiyorum."

Papaz temkinle sorar: "Kimdi o kız?"

"Söylemeye utanıyorum, peder" der Salomon.

"Bildim. Agop'un kızı olmalı!"

"Yo, o değil."

"Mıgırdıç'ın kızkardeşi mi?"

"Yo, o da değil."

22 Shaul, *From Balat to Bat Yam*, s. 46.
23 Johnson, ed., *Constantinople To-Day*, s. 263.
24 Shaul, *From Balat to Bat Yam*, s. 59.
25 Shaul, *From Balat to Bat Yam*, s. 59.

"Dur, Sirapyan'ın genç karısı olmasın?"

"Değil."

Sinirlenen papaz Salomon'u kovar. Salomon'un arkadaşı Mişon onun kiliseden çıktığını görünce Ermeni kilisesinde ne halt ettiğini sorar.

Salomon, "Üç kız adı öğrendim," diye cevap verir.

Bu karmaşık dünyada bir Ermeni ailesi Katolik, Protestan ya da Apostolik Hıristiyan olabilirdi. Sultana derin bir sadakat gösterebilir ya da milli kurtuluş hareketinin safında gizlice çalışabilirdi. Bu hareket liberal ya da sosyalist yönelimli olabiliyordu. Sultanın tebaası ya da kuşaklardır bu şehirde yaşıyor olmalarına rağmen başka bir ülkenin vatandaşı olabilirlerdi. Yahudiler de aynı şekilde İspanya'dan göçenlerin torunları, yani Sefaradlar ya da 19. yüzyılda doğu Avrupa'dan göçenlerin torunları, yani Aşkenaz olarak bölünmüşlerdi.[26] Her biri kendini Siyonist, sosyalist ya da liberal diye tanımlayabilir, ya Osmanlı tebaası ya da yabancı tebaadan olabilirlerdi.

Osmanlı yönetimi altında, bir gayri-Müslim tebaa, başka bir hükümetin koruması altına girebilirse muazzam iktisadi ayrıcalıklara kavuşabilirdi. Kapitülasyonlar denen bu sistem, Cenevizlerden Britanyalılar ve Fransızlara kadar dış güçlerin zorlamasıyla, neredeyse Osmanlı devletinin kuruluşundan itibaren yönetim yapısının bir parçası olmuştu. Buna göre yabancı şirketlerin yerel çalışanları Osmanlı yasalarından muaf tutuluyor ve yabancı şirketlere Osmanlı ekonomisine doğrudan ve korun-

26 Örneğin şehrin önde gelen Yahudi banker ailesi Camondolar, merkezi Galata'nın dar sokaklarında yer alan ve Avrupa'ya yayılan bir mali imparatorluğa hükmediyorlardı. İstanbullular muhteşem Camondo konağının yanından geçip bir üst sokağa çıkmak için art-nouveau tarzındaki Camondo merdivenlerinden çıkarlar ya da Camondoların yardımseverliğiyle ayakta duran okullara ve hastanelere giderlerdi. 19. yüzyıl sonunda, aile onca servet sahibi olmalarını sağlayan kozmopolit Osmanlı dünyasını bırakıp Paris'e taşındı. Fransa'da Yahudilikleri çok trajik bir olayla öne çıktı. İkinci Dünya Savaşında, Naziler ailenin son ferdi yaşlı hanımefendi Béatrice de Camondo ile iki evladı Fanny ve Bertrand'ı trenle Auschwitz-Birkenau toplama kampına gönderdiler. Hepsi orada öldü. Eğer aile İstanbul'da kalmış olsaydı, Camondo soyu kesinlikle savaştan sağ çıkardı.

malı erişim sağlıyordu. Ancak zamanla kapitülasyonlar yurt ekonomisinin yanı sıra dış ticareti de tanımlar oldu. İmparatorluğun ekonomisi ve dış ticareti büyük ölçüde o zaman "koloni" denen yabancıların elindeydi; bunlar Pera, Galata ve Haliç'in kuzeyindeki başka semtlerde yer alan gösterişli ofislerinde büyük servetler kazanıyorlardı.

Özellikle bazı ileri gelen Rum aileler, Osmanlı topraklarında yaşayıp yabancı bir gücün adına çalışarak servet biriktirmek gibi olağandışı bir pozisyondaydı. Osmanlı devletinin içinde çalışıyorlardı, ama o devletin bir parçası değildiler ve bu karmaşık sistemi kendi yararlarına kullanırken bazen devlete zararları dokunabiliyordu. Basil Zaharof Pera Palas'ın kuzeyindeki Tatavla (Kurtuluş) semtinde büyümüştü; adı Rus adına benziyorsa da mütevazı bir Rum ailenin çocuğuydu. Gençliğinde tur rehberi olarak çalışmıştı; o sırada çok revaçta olan Café Lebon civarında dolaşıyor, şehre gelen yabancıların Pera'nın dolambaçlı sokakları ve aralıklarında yollarına bulmalarına yardım ediyordu.[27] Tulumbacılar için yangın çıkararak fazladan para kazanmış da olabilir; o zamanlar bilerek yangın çıkarılıyor, tulumbacılar da zengin kurbanlarının seve seve ödediği bir ücret karşılığında alevleri söndürüyorlardı. Zamanla, yabancılarla tanışıklığını ve dolandırıcılığa meylini inanılmaz bir başarı hikâyesine dönüştürdü. Önce İsveçli bir silah taciriyle temas kurdu, sonra Fransa vatandaşlığına geçti ve Britanya çıkışlı Vickers mühimmat şirketi aracılığıyla Avrupa'nın önde gelen silah tacirlerinden biri oldu. Avrupa'daki her çatışmada her iki tarafa da silah satarak ve yeni icat edilmiş makineli tüfek gibi son teknoloji ürünlerini hiçbir ülkenin reddedemeyeceği fiyattan vererek muazzam bir servet edindi. Birinci Dünya Savaşında tarihin Osmanlıların değil, milliyetçilerin safında olduğunu fark ederek imparatorluğun değişen kaderinden kâr sağlayabileceği fırsatları kolladı. Savaşta Yunanistan'ı Müttefiklerin safına çekmekte payı olmuştu. Yunan ordusunu hemen hemen tek başına silahlandırdı. Dünyanın dört bir köşesini dolaşan bir çapkın, Avrupa'daki bütün savaş

27 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'hui*, s. 146.

bakanlıklarınca derhal tanınan bir isimdi. Zamanında dünyanın en ilginç adamı olarak ün salmıştı. Birçokları için kozmopolit İstanbul'un çirkin yanını örnekliyordu.

Birçok Müslüman 1918'den sonra kapitülasyonların ve gayri-Müslimlerin elindeki serbest ticaret geleneğinin sonunun geldiğini hissetmişti; gayri-Müslimler dış güçlerin yardımıyla imparatorluğu aralarında paylaşmaya hazırlanıyorlardı. Müttefik yönetimi, sokaklarda özel kolluklu Britanya üniformasıyla devriye gezen yedek zabıtalardan daktilo kızlara kadar işlerde Rum ve Ermenileri tercih ediyordu.[28] Zaten Müttefikler Hıristiyanları Müslüman boyunduruğundan kurtarmayı misyonlarından biri sayıyorlardı; imzalanacak bir barış antlaşmasıyla yerel Hıristiyanların açıkça korunması ve sultan ülkesini yönetirken diğer ülkelerin onu bir ölçüde kontrol altında tutması, beklentileri arasındaydı. Rum ve Ermeni liderlerin 1920'de verdiği arzuhalde, "Yüzyıllarca süren kölelikten sonra bile [şehrin Müslümanlarından] çok daha fazla sayıda olan Rum ve Ermeni nüfus ve bir zamanlar imparatorlarımızın gömüldüğü ve patriklerimizin kalıntılarını taşıyan toprak sayesinde [İstanbul'un] Rum ve Ermeni kimliğine sahip olduğu bugün kanıtlanmaktadır" denilmişti.[29] Hıristiyan liderlerin verdiği istatistikler tartışmalıdır, ama Müslümanlar kimin güçlü olduğunu açık seçik görüyorlardı. 1920 Baharında İstanbul'da bulunan Amerikalı Charles Furlong, Müslüman muhbirlerinin Müttefikler ve İstanbul'daki gayri-Müslimlerle ilgili şikâyetlerini şöyle kayda geçirmişti:

> Müttefik subaylarının kullanımı için Türk evlerinin en iyilerine eşyalarıyla birlikte el konmuş; bu el koymanın daha sonra eşyaları çapullamak üzere yapıldığına dair kanıtlar var; şehrin sokaklarında Türk fahişe yok, ama iyi bir kaynaktan öğrendiğime göre, Rum ve Ermeni kadınlar Müttefiklerin gözünden düşürmek için Türk kadını kıyafetine giriyorlarmış; Rumlar minareden ezan okuyan müezzinle alay ediyor, Müslümanların yanında sokak köpeklerini avaz avaz "gel Muham-

28 Toynbee, *Western Question*, s. 32.

29 Telgraf, 16/29 Ocak 1920, NARA, RG59, M353, Reel 21.

med gel" diye çağırıyorlar; birkaç haftada bir İstanbul'da büyük yangınlar çıkıyor, tek bir yangın bazen binlerce Türk evini yerle bir ediyor, bu arada Rum emlakçılar daha küller soğumadan yangın yerinde bitiveriyor; işte ateşkes döneminde bunlar oluyor, Türkler İstanbul'dan kovuluyor.[30]

Sıradan bir Müslümanın gözünde, şehir baş aşağı gitmekteydi. Evden eve korkunç söylentiler yayılıyordu. Bir söylentiye göre, Fransız birliklerinden Senegalli askerler sokakta kadınlara saldırıyor, Müslüman bebeleri akşam yemeğinde kızartıp yiyorlardı. Müslüman kadınlar tramvaylardan aşağı itilmişti. Britanyalı askerler sokakta çocuklara bağırıyor, erkeklerin feslerini yere düşürüyor ya da kadınların peçelerini yırtıp atıyorlardı.[31] Bunların çoğu yabancı yönetimi altındaki toplumların direniş efsaneleriydi, ama eğer herhangi bir Müslüman şehirdeki gayri-Müslimler ile işgal arasındaki bağlantıya dair canlı bir simge istiyorsa bütün yapacağı Pera Palas'ın resepsiyonunu denetleyen ve yeni gelenlere hoş geldin diyen şu yeni adamla konuşmaktı. Savaşın sonunda otel çarpıcı bir el değiştirme olayına sahne olmuştu.

30 Furlong'dan Woodrow Wilson'a, 23 Mart 1920, s. 1, NARA, RG59, M353, Reel 21.

31 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 5.

DİRENİŞ

İnce yapılı, iyi giyimli, badem bıyıklı ve başı kelleşmeye yüz tutmuş Prodromos Bodosakis-Athanasiadis ya da herkesin çağırdığı adla Bodosakis, medeni ve kendine güvenen bir İstanbullu Rumdu. Pera Palas'ı 1919'da Wagons-Lits şirketinden, Osmanlı tapu kayıtlarında bile hâlâ muğlak olan koşullarda devralmıştı.[1] Zamanlaması mükemmeldi. Britanyalı subaylar, muhalif Osmanlı askerleri, Fransız ve Alman işadamları Bodosakis'i hemen herkesi misafir etmeye hazır bir ev sahibi olarak görüyorlardı. Hatırat yazarı Ziya Bey'e göre, Pera Palas artık, "Ecnebi subaylar ve işadamlarının vicdansız Levanten maceracılarla gününü gün ettiği, düşmüş Rus prensesleriyle ya da var mı yok mu belirsiz kıyafetleri, nasıl desek, ahlaklarını belli eden Rum ve Ermeni kızlarıyla içip dans ettiği" bir yerdi.[2]

Mütevazı bir Rum Ortodoks ailenin oğlu olan, ilkokulu bile bitirmemiş Bodosakis, iş hayatına Adana ve Mersin'de küçük bir tüccar olarak başlamıştı. Birinci Dünya Savaşından sonra İstanbul'a geldi, kendini gemicilik ve sanayi dünyasının kargaşasına attı ve savaş zamanı girişimcisi olarak epeyce bir ün kazandı. Osmanlı tebaası olarak imparatorluk topraklarında serbestçe gezebiliyordu; Rumca konuştuğundan, hemen şehrin elit ticaret ve finans tabakası arasına girdi. Ailevi bağlar da kurmuştu. Avusturyalı bir mühendisin kızıyla evlenmişti, o mühendis de Osmanlı topraklarındaki Alman askeri misyonunun başı Otto

1 Çelik, *Tepebaşı*, s. 174.

2 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 152.

Haliç'te sandallar; arka planda Süleymaniye.

Liman von Sanders'in akrabasıydı.[3] Von Sanders Osmanlı ordusuna komutan ve danışman olarak hizmet vermişti. Bodosakis ilk servetini levazım subaylarına mal satarak edinmişe benziyor. Almanya ve Osmanlıların yenilgisinden sonra bile iş dünyasında, özellikle de yabancı askerler ve göçmenlerle kaynayan bir şehirde başarılı olmak, önemli kişileri tanımaktan geçiyordu.

Bodosakis farklı siyasi ve iktisadi dünyaları bir araya getirerek ayakta kalmayı başarmıştı, ama Müttefiklerin gelişi İstanbul Rumlarının birçoğu için geleceği daha da müphem kılıyordu. Patrik Rum ve Yunan Ortodoks Hıristiyanlarının ruhani lideriydi, ama Yunan Krallığının nüfuzu Ege'nin doğusunda da hissedilmeye başlamıştı. Müttefiklerin arasındaki Yunan varlığı görece küçüktü: Müttefik donanmasında topu topu dört savaş gemisi, devriye gezen birkaç piyade eri vardı; Fener'deki Rum Patrikhanesini de bir Girit birliği koruyordu.[4] Yine de Yunan birliklerinin varlığı İstanbul'un kadim Rum cemaati ile görece genç Yunan devletinin gelecekteki ilişkisi gibi temel bir

3 Pelt, *Tobacco, Arms, and Politics*, s. 178.

4 Mango, *Atatürk*, s. 198.

sorunu ortaya çıkarmıştı.

Hemen hemen bir yüzyıl önce, Yunan devletinin toprakları da Osmanlı İmparatorluğunun bir parçasıydı. 1820'lerde, Osmanlı yönetimini alaşağı edip bağımsız bir devlet kurma amacıyla Yunan anakarasında bir isyan baş gösterdi. Liberal politikacılar, aşırı heyecanlı romantikler ve uzaktaki bir hükümdardan kurtulmak isteyen fırsatçıların bir karışımı olan Yunan devrimcileri, o çağın anti emperyalist hareketlerinin üyelerinden pek de farklı değildiler. Oysa Avrupa'daki Yunan sempatizanları onları Atina'nın şanlı geçmişinin yaşayan kalıntıları ve bir bütün olarak Batı uygarlığının soylu, özgürlüğe âşık prototipleri olarak görüyorlardı. Helenseverliğin Avrupa'da fırtına gibi esmesi, devrimcilerin 1831'de kendi devletlerini kurmalarına yardım etti. Yeni ülke bir süre sonra Yunanca konuşulan, ama Slavlar, Arnavutlar ve Türkçe konuşan Müslümanların da yaşadığı komşu bölgeleri de kapsayacaktı.

Birinci Dünya Savaşının şafağında, Yunan Kralı Konstantinos Britanya ve Fransa'nın ülkesini Müttefiklerin safına çekmek istediğinin farkındaydı. Yunanistan'ın Akdeniz'deki stratejik konumu Müttefiklerin Balkanlar ve Yakındoğu'daki manevraları için hayati önemdeydi. Kayzer II. Wilhelm'in kız kardeşiyle evli olan Konstantinos ortayolu seçip Yunanistan'ın tarafsız kalmasını sağladı.[5] Ancak savaş sürüp de Almanya'nın zaferi garantili olmaktan çıkınca, Yunan parlamentosundaki Müttefik yanlıları Konstantinos'a karşı çıkarak 1917'de kralı tahttan indirip sürgüne gönderdiler. Konstantinos'un oğlu Aleksandros kral oldu, Yunanistan Müttefiklerin safında savaşa girdi. En sonunda savaş Megali İdea'nın, yani bütün pan-Yunan milliyetçilerinin İstanbul'u ele geçirme ve Yunan tacı altında Bizans İmparatorluğunu ihya etme rüyasının gerçekleşebilmesi için bir fırsat sağlamıştı.

Aleksandros'un tahtının arkasındaki güç Yunanistan Başbakanı Elefterios Venizelos'tu. Yunanistan'ı savaşa sokabilmek için kralı sürgün edip yeni kralı tahta çıkarma operasyonunu

5 Finefrock, "Ataturk, Lloyd George and the Megali Idea," D1049.

sahneye koyan bu tecrübeli siyaset adamıydı. Venizelos hem bir vizyoner hem de pragmatik bir adamdı; Müttefiklerin zaferinin Yunanistan'ın uzun vadeli çıkarlarına hizmet edeceğini açıkça görmüştü. Nitekim 15 Mayıs 1919'da Venizelos'un birlikleri önemli bir Osmanlı limanı olan İzmir'e girdi. Britanya ve Fransa, şehrin Osmanlı topraklarında gözü olan İtalyanların eline geçmemesi için üstü kapalı da olsa destek önerdiler. Ancak Müttefiklerin İstanbul'a girişinin tersine, İzmir çıkarması tam bir felakete dönüştü. Kısa bir süre için bile olsa, şehrin Müslüman sakinleri işgalcilerle savaşmaya çalıştılar. Sokaklarda tam bir kargaşa hüküm sürüyordu. Dükkânlar yağmalandı, Yunan askerler askeri yönetim ilan edene kadar Rum, Ermeni ve Müslüman cemaatleri birbirine girdi.

Hem yerel Rumlar hem de anakara Yunanları için İzmir'in alınışı bir zafer, Megali İdea'ya doğru atılmış bir adımdı. (Aslında İzmir'deki Rumların sayısı Atina'daki Yunanların sayısından çok daha fazlaydı.) İzmir'in alındığı haberi İstanbul'a ulaşınca, Pera sokaklarına Yunan Krallığının mavi beyaz bayrakları asıldı, Taksim Meydanına Venizelos'un dev bir portresi yerleştirildi.[6] Osmanlı Müslümanlarının adeta yüreklerine inmişti. Payitahtın Müttefiklerin yönetimi altında olması yetmezmiş gibi, Mondros mütarekesine aykırı olarak Yunan kuvvetleri imparatorluğun Ege'deki en önemli limanını ele geçirmişti. Milne'in İstanbul'daki birliklerinin aksine, Yunanlar ödüllerini sadece yönetmek değil, ilhak etmek istiyorlardı.

***

Bodosakis, Yunan ilerleyişinin dümen suyunda karşısına çıkacak fırsatları düşünüp tartarken, Mustafa Kemal Anadolu'ya gidiyordu. Mustafa Kemal, İstanbul'a 13 Kasım 1918'de, Müttefik gemileri Boğaz'a girdiği sırada gelmişti; şehirden 16 Mayıs'ta, Yunanların İzmir'e çıkışının ertesi günü, Samsun'a gitmek üzere ayrıldı. Her iki olay, Anadolu'da örgütlediği, gitgide genişleyen direniş hareketini alevlendirecekti.

6 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 59.

Orduyu teftiş bahanesini bir kenara atan Mustafa Kemal, İstanbul hükümetinin ataletinden hoşnut olmayan subayları ve askeri birlikleri bir araya getirmeye girişti. Samsun'a vardıktan birkaç ay sonra, subay arkadaşlarını teşvik etmeyi başarmıştı. Ayrıca Erzurum ve Sivas'ta iki büyük kongrenin toplanmasına yardım etti; bu kongrelerde ordu mensupları ile sivil sempatizanlar işgale karşı bir araya geldiler. Kongrelerde Yunan işgali protesto edildi ve Müttefiklere karşı direnişin başladığı ilan edildi. 1919'un sonlarına doğru, Mustafa Kemal merkez karargâhını Ankara'da kurmuştu bile; bu şehir Müttefik mevzilerinden uzakta olduğu için savunulabilirdi, ayrıca tren istasyonu olduğu için mütarekeden sonra hâlâ bir araya gelmeyi sürdüren Osmanlı birlikleriyle temas kurmayı kolaylaştıracaktı. Müttefikler açısından ise, Mustafa Kemal'in gitgide artan kuvvetleri zaten karmaşık bir stratejik ve siyasi ortama yeni ve beklenmedik bir unsur eklemekteydi.

Ankara artık İstanbul'un rakibiydi. Müttefik devletlerin gözlemcileri bu yükselen hareketi "Kemalistler" ya da Türk milliyetçileri olarak tanımlıyorlardı. Türklerin sadece çokuluslu bir imparatorluğun yönetici elitinin bir bölümü değil, kendi başlarına bir ulus olduğu fikrini yüzyılın başında İttihatçılar savunmuştu; ancak Mustafa Kemal'in yönetiminde, bu milliyetçi mesaj işgale direniş ve güçsüz bırakılmış sultanın toparlanmasını sağlamak gibi somut bir siyasi ve askeri programla iç içe geçti. Kemalistler dikkatlerini önce doğuya çevirip savaş sırasında İttihatçılarca kovuldukları bölgelere geri dönen Ermenilere ve başka silahlı gruplara hücuma giriştiler. Bir buçuk yıl boyunca şiddet Orta ve Batı Anadolu'ya da sıçradı. Yunan kuvvetleri ise İzmir çevresinde konuşlandıkları cepten çıkıp Ege kıyıları boyunca denetledikleri alanı genişlettiler. Sultanın hükümeti bütün bu olaylara uzaktan bakıyordu. VI. Mehmed İstanbul'da ve imparatorluk topraklarında hâlâ meşru hükümdar olsa da subaylarının ve askerlerinin anavatanı padişahın desteği ya da onayı olmadan savunmaya girişmelerini seyretmekle yetindi. Müslüman siyasetçiler ve entelektüeller çok geç-

meden Ankara'ya doluştu. İstanbul'daki depolardan silahlar çalınıyor, gizlice Kemalistlere ulaştırılıyordu.

1920 Baharında toplanmayı acizce sürdüren Osmanlı meclisi, Kemalistleri gizlice de olsa desteklemek ile sultanı ve meclisi hâlâ tek meşru hükümet olarak gören Müttefik yönetimine boyun eğmek arasında gidip gelmekteydi. Ancak Müslüman İstanbulluların kimi tercih ettikleri artık belliydi. Ocak 1920'de Sultanahmet'te düzenlenen mitingde belki 150.000 kişi toplanıp İstanbul'un "Türk milletinin ... münferit merkez-i hayatı" olduğunu ilan etti.[7] O ay Osmanlı Mebusan Meclisi en cüretkâr adımını atarak Misak-ı Milli'yi ilan etti. Bu belge, Osmanlı devletinin bağımsızlığından sınırların tartışmalı statüsünün referandumla saptanmasına kadar Osmanlı taleplerini içeriyordu.[8] Asıl önemlisi, Osmanlı hükümetinin yayınladığı bu belgede ilk kez "Türkiye" kelimesi kullanılmıştı.

Artan kargaşanın yanı sıra günün birinde sultanın hükümetinin, Kemalistlerin ve İstanbulluların işgale karşı birlik oluşturabilecekleri korkusu, Müttefikleri vahim bir karar almaya itti. 16 Mart 1920'de General Milne şehrin bütününü işgal altına aldı. Müttefik kuvvetlerinin şehirde 1918'den beri süregelen statülerinde çok önemli bir değişiklikti bu. Mondros mütarekesinde zikredilmediği halde, bu yeni düzen bütün sivil ve askeri kurumları Müttefiklerin denetimine sokuyordu. Britanyalı askerler Grande Rue'da süngüleri takılı, kılıçları çekik dolaşıyorlardı. Direnişe hazırdı bu askerler, ama çoğu zaman Müttefik kıtaları sadece nezaretlere girerek daire kapılarının önünde nöbet beklemekle yetindiler.[9] Yerel zabıta ve askeri birlikler silahsızlandırıldı.[10] Civar köyler gizli silah bulmak üzere baştan aşağı aranıyordu. Osmanlı bürokratlarından işbirliğine yanaşmayanlar Britanya kontrolü altındaki Malta'ya sürüldü.

---

7 Mango, *Atatürk*, s. 266; Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, s. 9.

8 Mango, *Atatürk*, s. 269.

9 24 Mart 1920 tarihli mektup, Wethered Papers, IWM. Ayrıca *bkz.* Garner Papers, IWM.

10 Edmonds, *Occupation of Constantinople*, 12. İşgal söylentisi: Dunn, *World Alive*, s. 285-286.

İşgal kimseyi şaşırtmadı. İşgal söylentisi Pera Palas'ın barında da dolaşmış, haberi Fransızlardan alan bazı Osmanlı görevlileri Britanyalılar tarafından tutuklanmaktan ya da sürgüne gönderilmektense şehri terk etmişlerdi. Ne var ki işgal kararı düşünmeden alınmıştı; sonuçta budalaca bir karar olduğu anlaşıldı. Mustafa Kemal'in Anadolu'daki yandaşları artık tek ve gerçekten milli bir yönetimi temsil ettiklerini rahat rahat ileri sürebilirlerdi, zira Müttefik birlikleri payitahtı resmen ele geçirirken padişah hiç sesini çıkarmamıştı. Ertesi ay Ankara'da açılan Büyük Millet Meclisinde İstanbul'daki, artık hükmü kalmayan Osmanlı meclisinin bazı temsilcileri de vardı. Mustafa Kemal meclisin ilk başkanı seçildi, böylece fiilen henüz tanınmamış bir ülkenin başkanı oldu. Meclis padişahı tahttan indirme niyeti olmadığını belirten bir bildiri yayınladı. Ne var ki İttihatçıların 1908'de Osmanlı devletini kurtarmaya girişmelerinde olduğu gibi, yerleşik rejim ile onu kurtardığını iddia edenler arasındaki ilişkiler gergindi. Ankara'daki meclis meşruiyetine karşı çıkan herkesin idamını istiyor, bu arada sultan da aynı cezanın Mustafa Kemal ile yakın destekçilerine verileceğini ilan ediyordu.[11]

Müttefikler birleşmiş bir Türk-Müslüman cephenin oluşturabileceği tehdit yüzünden İstanbul'u işgal etmişlerdi, ama topu topu bir ay içinde görüldü ki çok yanlı, hiziplere bölünmüş ve birçok ulusun katıldığı bir iç savaş çok yakındı. Osmanlı sultanına sadık olanlar kuvay-ı milliyeyi suçluyordu. Türk askerleri bütün Rum ve Ermenilerin Müttefik işgalini eninde sonunda destekleyeceği inancıyla gayri-Müslimleri hedef alıyordu. Yunan birlikleri silahlı Türklerle çatışıyordu. Çeteler ve yerel ağalar kim üstün geliyor gibiyse ondan yana oluyordu.

Bir kıta boyu uzakta, diplomatlar Paris'in Sevr banliyösünde toplanmış, sallantıdaki Mondros mütarekesini kalıcı bir barışa dönüştürecek belgeyi hazırlıyorlardı. 1920 Mayısında Müttefik müzakereciler Osmanlı devleti görevlilerine nihai barış antlaşmasının taslağını sundular. Antlaşma koşulları dehşet vericiy-

11 Mango, *Atatürk*, s. 279.

di. Suriye, Mezopotamya ve Filistin Osmanlıların elinden alınıyor, Fransa ve Britanya'nın mandasına veriliyordu. Doğu Anadolu'nun büyük bölümü bağımsız Ermenistan ve gelecekte kurulacak bir Kürdistan arasında paylaştırılacaktı. Mısır ve Kıbrıs artık Osmanlı denetiminde değildi. İzmir çevresindeki Ege kıyıları Yunanistan'a veriliyordu. İstanbul ve Boğazlar Britanya, Fransa, İtalya, Japonya, Rusya, Yunanistan, ABD ve birkaç başka ülkenin temsilcilerinden oluşan uluslararası bir komisyonca yönetilecekti.

Oysa bunlar, İstanbul'daki Müttefik temsilcilerinin tam da müzakerecilere ileri sürmemelerini tembih ettiği koşullardı. Şehirdeki Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Mark Bristol telgraf üstüne telgraf göndererek ülkenin paylaşılmasının yerel halkın işgale karşı duygularını alevlendireceğini, milliyetçileri birleştirecek bir dava daha yaratacağını iddia etmişti. Ayrıca bu durumda Britanya bölgedeki egemen güç haline gelecek, diğer Müttefikler dışlanacak, Türkler zarar görecekti. Bristol Pera Palas'ın yanı başındaki ofisinden Washington'a, "Birleşik Devletler savaşa Alman emperyalizmini ortadan kaldırmak üzere girdi, adamlarını feda etti, parasını harcadı," diye yazıyordu.[12] "Şimdi de Büyük Britanya'nın emperyalist eğilimlerine dikkat çekmek zorundayım." Müttefiklerin görevlendirdiği müzakereciler ise sürekli bir ebe-sobe oyunu oynadıklarını zannediyor, Anadolu'daki durmadan değişen askeri manzara yüzünden önerilir önerilmez ihtilaf konusu haline gelen barış koşulları yazıyorlardı. Yunanlar yaşlı imparatorluğun altını oymaya başlamışlardı bile; ufukta bu durumu tersine çevirmenin bir yolu da görünmüyordu. Müzakerecilere göre varılacak en iyi sonuç Osmanlı topraklarının parçalanmasına en azından bir düzen getirecek, uluslararası camianın oluşacak yeni ülkelere hayırhah bakmasını sağlayacak bir antlaşma imzalanmasıydı.

1920 Ağustosunda, sultan istemeyerek de olsa antlaşmayı kabullendi. İşgal nedeniyle ülke fiilen bölünmüştü zaten; Sevr

12 Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına, 7 Mayıs 1920, s. 1-2, NARA, RG59, M353, Reel 21.

antlaşması bu bölünmeye hukuki çerçeve sağlıyordu. Osmanlı devleti, neredeyse beş yüzyıl önce yerine geçtiği Bizans İmparatorluğu gibi, Avrupa'nın ucundaki minik, önemsiz, büyük ölçüde silahlardan arındırılmış bir devlete indirgenmişti. Sevr'in haberi tam da Amiral Bristol gibilerinin tahmin ettiği etkiyi yarattı. Osmanlı devlet görevlilerinin imparatorluğun Arabistan gibi uzak topraklarından vazgeçmesi düşünülebilirdi, ama Anadolu'nun paylaşılması ve İstanbul ile Boğazlar'ın denetiminin elden çıkması, olmayacak bir tavizdi. Müttefikler artık ateşkesten barışa geçişi kolaylaştıracak geçici işgalciler değildi. Savaş ganimetini, üstelik sultanın rızasıyla bölüşen açgözlü muzaffer güçlere dönüşmüşlerdi.

Kadim Osmanlı topraklarında neler olup bittiğini anlamaktan aciz diplomatlar haritalar üstünde sınırlar çizmekle, manda yönetimlerini, belirli bir düzen içinde yapılacak nüfus hareketlerini, yönetişim reformları konusunda şaşaalı planları tartışmakla, bir taslağı bırakıp öbürünü hazırlamakla meşguldüler. Sevr antlaşmasından sonra Mustafa Kemal'in destekçileri davalarının haklılığına daha bir cesaretle ikna oldular. Yunan birlikleri ilerlemeyi sürdürüyor, Trakya'dan ve İzmir'den İstanbul'a doğru yaklaşıyorlardı. Bütün taraflar –Britanya, Fransa, İtalya, Yunanistan ve Türkiye– antlaşma tam anlamıyla yürürlüğe girmeden önce fiili durum yaratmaya çabalıyordu. Ancak nihai sonucu, hemen hemen beş yüz kilometre ötede, Atina'daki bir bahçede geçen tuhaf bir olay biçimlendirecekti. İstanbul'un ve Osmanlı İmparatorluğunun kaderi bir maymun ısırığına bağlıydı.

***

Çoğu kişi, çağın en karmaşık tahta çıkma olaylarından biriyle iç içe geçen bu olayı kozmik adaletin garip bir tecellisi olarak gördü. Babasını tahttan indirip krallığını Birinci Dünya Savaşında zafere götüren ve 1920 Ekimi başlarında İstanbul ile Ankara'ya doğru ilerleyen birliklerini seyretmekte olan Yunan Kralı Aleksandros, Atina civarındaki malikanesinde Alman çoban köpeğiyle yürüyüşe çıktı. Yolda köpek saray bahçıvanların-

dan birinin maymununa, bir makaka saldırdı. Başka bir maymun arkadaşını savunmaya koştu ve kralı fena halde ısırdı. Kral ısırığın üstünde durmadı, ama birkaç gün içinde ısırık mikrop kaptı. Kral yatağa düştü ve ay sonunda öldü.

Winston Churchill daha sonra, "Bu maymun ısırığı yüzünden çeyrek milyon insanın öldüğünü söylemek abartılı olmaz" demişti. Olayın siyasi etkisi müthişti.[13] Aleksandros öldüğü için 1917 saray darbesinde yenilgiye uğrayanlar Konstantinos'u sürgünden dönerek tahta geçmeye davet ettiler. Yeni bir seçim yapıldı, siyasi pazarlıklar sonucunda Venizelos başbakanlıktan ayrılmak zorunda kaldı. Atina'daki kargaşa Ege'nin karşı yakasını derinden etkiledi, ancak ortaya çıkan sonucu o günlerde hiç kimse tahmin edememişti. Konstantinos'un ani dönüşüyle siyaset sahnesinde çıkan fırtınada, Yunan kuvvetlerinin Anadolu'daki ilerleyişi ivme kaybedebilirdi; kıyı bölgesini ve Trakya'nın doğusunu ele geçirmek, Müttefiklere baskı yapıp İstanbul'u Yunan hükümetine teslim etmelerini sağlamak gibi büyük planlar suya düşebilirdi. Ama tam bu kritik noktada, önde gelen işgalci güç, yani Britanya, kararlılığını sürdürdü. Müslümanlıktan ürken, ama bir o kadar da Yunan hayranı olan Britanyalılar Yunanların emellerini desteklediler, Konstantinos'u Aleksandros ve Venizelos'un başladığı işi bitirmeye el altından teşvik ettiler. Şimdi ortada resmi bir antlaşma, yani Sevr vardı. Londra, General Charles Harington'ı General Milne'in görevini devralmaya gönderdi. Harington Osmanlı hükümetinin onayladığı antlaşmanın yürürlüğe girmesini sağlayacaktı. Öte yandan Fransa ve İtalya, Alman yanlısı Konstantinos'un iktidara gelmesinden pirelenerek Yunan davasına destek vermekten vazgeçmeye başladı. Müttefiklerin içinde oluşan çatlaklar, yeni tahta çıkan Yunan kralına cesaret verdi. Bir savaşı daha kazanarak barış sağlayabileceğini göstermeye çok hevesliydi. Atina gazetelerinde çıkan temsili resimlerde, Konstantinos Türk ejderhayı kılıcıyla keserken ve yine Yunanların eline

13 Winston S. Churchill, *The Aftermath* (Londra: Macmillan, 1941), s. 386, alıntılayan Fromkin, *A Peace to End All Peace*, s. 432.

geçen Konstantinopolis'e çoktan ölüp gitmiş son Bizans İmparatoru XI. Konstantinos Paleologos'la birlikte girerken gösteriliyordu.[14]

Türk milli güçlerinin misyonu şimdi daha da güçlenmişti: Yunan askerlerinin Orta Anadolu'nun can damarını tehdit etmelerini, Ankara'ya yürümelerini engellemek ve onları yavaş yavaş kıyıya doğru püskürtmek. 1921'in Ocak ayında, yetenekli taktisyen İsmet Bey'in önderliğindeki Kemalist birlikler Birinci İnönü muharebesinde Yunan kuvvetlerini yendi. Nisanda aynı mevkide Türkler bir zafer daha kazandı. Yunan ordusu yaz sonunda büyük bir karşı saldırıya geçti, ama bu da bu kez Sakarya kıyılarında püskürtüldü.

Türk askerleri çatışmaları kendi kurtuluş savaşları olarak görmeye başlamışlardı; Sakarya bu mücadelenin kilit noktası oldu. Tarihin cilvesine bakın ki Yunanlar, Bulgarlar, Arnavutlar ve diğer Türk olmayan uluslar bir zamanlar Osmanlı İmparatorluğundan kurtulmak için savaşmışlardı. Sakarya zaferi Türk kuvvetlerinin başkomutanı Mustafa Kemal'i de milli hareketin rakipsiz önderi haline getirmişti. Böylece Kemal, İstanbul elitinin bir üyesi ve tecrübeli komutan olarak herkesten daha ünlü olan Kâzım Karabekir gibi potansiyel rakiplerine üstünlük sağladı. Mustafa Kemal'e mareşal rütbesi ve onursal gazi unvanı verildi. 1921'de bir Türk gözlemci, "Viyana'da başlayan gerileme" diyordu, "238 yıl sonra durduruldu."[15]

Britanyalı diplomatlar Sevr antlaşmasından geriye ne kalmışsa onu kurtarmaya umutsuzca çabaladılar, ama Müttefikler artık çatışmalara seyirci kalmışlardı. İşgali sürdürmenin maliyeti stratejik yararlarını çoktan aşmıştı. 1921'in yaz aylarında İtalyanlar Türk milli kuvvetleriyle ayrı bir anlaşma imzalayarak birliklerini Anadolu'dan çektiler. Onları Ekimde Fransızlar

14 Finefrock, "Ataturk, Lloyd George and the Megali Idea," D1049, D1053. Yunan milliyetçiler Konstantinos'a taç giydiğinde XII. Konstantinos adını almasında ısrar etmişlerdi. Böylece Bizans hanedanlarıyla arasında bağlantı kurulacaktı, oysa arada hiçbir aile bağı yoktu.

15 Alıntılayan Hasan Kayalı, "The Struggle for Independence," Kasaba, ed., *Cambridge History of Turkey*, c. 4: *Turkey in the Modern World*, 138.

izledi. Ertesi yazın sonunda Türk milli kuvvetleri kalan Yunan mevzilerine taarruza girişti, taarruzun mızrak başı, Yunanistan'ın üç yıl önce ele geçirdiği İzmir'e yönelmişti. İki kuvvet kabaca eşitti; 225.000 Yunan askerinin karşısında 208.000 Türk askeri vardı.[16] Ancak Anadolu'nun hemen hemen bütün batısına yayılmış olan Yunan mevzilerinin arkasında denizden başka bir şey yoktu.

Yunan kuvvetleri kıyıya doğru kaçtılar. Arkalarında harabeye dönmüş köyler, yakılmış tarlalar ve yıkık minareler bıraktılar. Türklerin yazdığı bir rapora göre, İzmir'e çıktıklarından beri Yunanların yaptıkları mezalim tarihte şimdiye kadar vuku bulan benzer suçları fersah fersah aşmıştı; Yunanların ve onların yandaşları yerel Rumların uyguladıkları vahşetin çeşitli Yunan askeri birlik komutanlarının emriyle planlanıp uygulandığına şüphe yoktu.[17]

Türk birlikleri birkaç gün içinde İzmir'e vardılar. 9 Eylül 1922'de şehre girdiler ve yabancı ordudan geri kalanların peşine düştüler. Hem millici güçlerin hem de Müslüman komşularının misillemesinden korkan yerel Rum Ortodoks Hıristiyanlar, geri çekilen Yunan askerlerine katılmaya koştu. İzmir rıhtımları hınca hınç dolmuştu. Sokaklar bazı güruhların eline geçmişti. Şehirdeki Türk komutanın kışkırttığı bir Müslüman güruh Rum başpiskoposu linç etti.[18] İzmir'in Ermeni mahallesinde çıkan yangın diğer mahallelere sıçrayarak denizi bakır rengine boyadı.[19] Çıkan panik ve kargaşada, sağ kalanları Yunan anakarasına taşıyacak Yunan ve Müttefik gemileri gelene kadar binlerce kişi öldü. Kuşaklar boyu İzmir'de yaşamış Rum Ortodoks ve Ermeni ailelerden 213.000 kadarı şehri terk etti.[20] İzmir'in dörtte üçü harabeye dönmüştü.[21]

---

16 Mango, *Atatürk*, s. 338.
17 Second Section of the General Staff, *Greek Atrocities in Asia Minor*, First Part, s. 1.
18 Mango, *Atatürk*, s. 345.
19 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 128.
20 Mango, *Atatürk*, s. 346.
21 Mango, *Atatürk*, s. 345.

İzmir felaketinin haberi İstanbul'a ulaşınca hem şehir sakinleri hem de Müttefikler, bunun eski payitahtta yaşanacakların provası olacağından endişelendi. Türk milli kuvvetleri saldırırsa İstanbul'un gayri-Müslimleri kargaşa içinde şehri terk edebilir, Müttefikler de kapıya zor yetişirlerdi. Ernest Hemingway şehirden bildiriyordu: "İzmir'in kaderini gözlerinin önünde canlandıran ... yabancılar tedirgin.[22] Haftalar sonrasının trenleri bile doldu." Türk Müslümanlar sokaklarda "Kahrolsun İngilizler!" diye bağırarak yürüyordu.[23] Müslümanların çoğunlukta olduğu semtlerde Mustafa Kemal'in portreleri asılmıştı. Rum dükkânlarının vitrinlerini süsleyen Yunan bayrakları, mavi-beyaz flamalar yok olmuştu. Britanyalı bir yüzbaşı, ailesine yazdığı mektupta, "Bu zavallı insanları gelecek korkusu sardı" diyordu, "Biz gidince ne yapacak bunlar?"[24]

İzmir'in düşüşünden bir yıl önce, Müttefik generalleri İstanbul'da bir direktif yayınlayarak Türk askerlerinin üniformalı Müttefik subaylarına selam vermesi gerektiğini hatırlatmışlardı. Müttefik subaylarının selama karşılık verip vermemesi sorununu halletmek üzere özel bir komisyon kurulmuştu.[25] Oysa şimdi, güç açıkça Türk tarafına geçmişti. Britanyalı komutan General Harington İstanbul'un sivil halkına gitgide daha sert, ama gitgide daha etkisiz olan beyanatlar yayınlamakla meşguldü. Yasadışı silah taşımak, Müttefik birliklerine ateş etmek, telefon ve telgraf hatlarını kesmek, çalıntı Müttefik malı satın almak ya da "Müttefik birliklerinin çıkarları ya da emniyetine halel getirecek herhangi bir şey yapmak"tan suçlu bulananlara idam cezası veriliyordu.[26] Cezaların infaz edileceğine inanan yoktu.

Gitgide azalan Müttefik kuvvetlerinin önde gelen ortağı olan Britan-yalıların önünde, diğerleriyle paylaştıkları bir ikilem

22 Hemingway, "British Can Save Constantinople," *Toronto Daily Star* (30 Eylül 1922), yeniden bas. Hemingway, *Dateline: Toronto*, s. 211.

23 Fox-Pitt'ten annesine, 7 Ekim 1922, Fox-Pitt Papers, IWM, Box 2, File 10.

24 Carus Wilson'dan babasına, 17 Ekim 1922, Carus Wilson Papers, IWM.

25 Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, s. 76.

26 "To the Civilian Population of Constantinople," Greco-Turkish War Intelligence Reports, 1922-1923, IWM.

belirmişti. En dost gördükleri yerel ortakları, yani sultan, halk arasında meşruiyetini kaybetmişti; oysa en meşru görülen Kemalistler İstanbul'a yürüyüp işgalcileri kovma planları yapıyordu. Sultan VI. Mehmed, etrafındaki nazırlar ve danışmanlar gibi güçsüzdü, sevilmiyordu. Yunanların İzmir'i işgalini ve Sevr antlaşmasını kabul etmesi eski rejimin itibarını azaltmış, kurulu Osmanlı düzeninin işgal sonrası İstanbul'unu yönetebileceğine kimse inanmaz olmuştu. Müttefik devletler kendi kendilerini köşeye sıkıştırmıştı.

İzmir taarruzundan önce, İstanbul Osmanlı hükümetine hâlâ sadık birliklerin sayıca milli kuvvetlerden daha fazla olduğu tek yerdi: Osmanlı birliklerinin sayısı 1200, Kemalistlerinki 1000'di.[27] Oysa birkaç ay sonra denge dramatik biçimde Mustafa Kemal lehine bozuldu. Eylül 1922'nin sonunda, İzmir'i henüz almış olan Türk milli kuvvetleri, Müttefiklerin Boğazlar boyunca oluşturduğu tarafsız bölgeye girdiler. Britanyalılar ve Türkler kendi siperlerinde mevzilenmiş, birbirlerine rasgele ateş ediyorlardı. Dört yıldır uzayıp giden mütareke tehlikedeydi. Gal Muhafızları taburundan subay Billy Fox-Pitt, siperden şöyle yazıyordu: "Biliyorum, biri tüfeği temizlerken ateş alacak, bir Avrupa savaşı daha çıkacak!!!!"[28]

Britanya hükümeti milli kuvvetlere kafa tutmaya meyyaldi; General Harington'a savaşa hazır olması emredildi. Ama Harington basiretli davranarak bu doğrudan emri kulak ardı etti. Radikal biçimde değişen askeri durumu hesaba katan yeni bir anlaşma hazırlamak üzere Mudanya'da Türklerle müzakere etmeye hazırlandı. Müzakereleri izleyen *Daily Mail* muhabiri G. Ward Price şöyle yazmıştı: "Müttefik devletler ile Türk milli kuvvetleri arasında barış ya da savaşı sağlayacak anlaşmayı müzakere etmek üzere daha mütevazı bir mekân seçilemezdi."[29] Britanya delegasyonu Mudanya'ya *Iron Duke* bayrak gemisiyle

27 "Comparative Table of Dispositions of Ottoman Forces during the Main Phases of the Nationalist Movement," Greco-Turkish War Intelligence Reports, 1922-1923, IWM.

28 Fox-Pitt'ten annesine, 7 Ekim 1922, Fox-Pitt Papers, IWM, Box 2, File 10.

29 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 132-133.

geldi. Türklerin başında, İnönü muharebesinin kahramanı İsmet Paşa vardı. İsmet Paşa, Mustafa Kemal'in komutasındaki birkaç askeri liderden biriydi. 11 Ekim 1922'de, şakır şakır yağan yağmur ve deli gibi esen rüzgârın altında, Harington ve İsmet Paşa, dolaylı biçimde İstanbul'u mahvolmaktan kurtaran bir uzlaşmaya vardı.

Mudanya belgesi Yunan birliklerinin Doğu Trakya'yı boşaltmasını ve yerlerini Büyük Millet Meclisi askerlerinin doldurmasını sağladı. Böylece esas olarak Türk birlikleri İstanbul'u her yönden düzenli ve sakin bir biçimde saracaktı. 1922 tarihli Mudanya birçok bakımdan 1918 tarihli Mondros'un sonunu getirmişti; siyasi ve askeri avantajın Müttefiklerden Türklere geçtiği andı. Türkler artık nihai barışın koşullarını ileri sürecek kadar güçlüydü. Uzun süredir gerçek kahraman görmemiş bir şehirde, Harington ile İsmet Paşa'nın sağgörüsü, İstanbul'da İzmir dehşetinin tekrarlanmasını önlemişti. İmzalanan ama hiç yürürlüğe girmemiş olan Sevr antlaşması ortadan kalkmış, İstanbul'da Harington'ı, daha uzaklarda Müttefik diplomatlarını yeni birtakım kaygılar meşgul etmeye başlamıştı. İşgal nasıl sona erdirilecek, şehrin denetimi fiili yöneticilere, yani son üç yıldır Anadolu'dan batıya doğru adım adım ilerleyen Kemalistlere nasıl devredilecekti. Harington, Mudanya'dan ayrılıp İstanbul'a varır varmaz, düşmesin diye sürekli desteklemeye çalıştığı güç durumdaki Osmanlı padişahını doğrudan ilgilendiren bir sorunla yüz yüze geldi.

***

General Charles Harington ya da herkesin onu çağırdığı adıyla Tim, serinkanlı, meslekten bir askerdi. Selefi General Milne gibi o da çok tecrübeliydi. Ama Milne'in görevi Osmanlı payitahtını Britanya adına denetlemekse, Harington'ınki şehrin nasıl elden çıkarılacağını bulmaktı.

Harington resmi etkinliklere omuzdan kayışlı kemerini takmış, göğsünü madalyalarla donatmış halde giderdi; fiyakalı kamçısı ve kalem bıyığıyla görev ve kararlılığın suretiydi. Sandhurst'te Kraliyet Askeri Akademisinde eğitim görmüş, Boer

Savaşı sırasında Kralın Alaylarında hizmet vermişti. Birinci Dünya Savaşından sonra bizzat Britanya Savaş Bakanı Winston Churchill tarafından İstanbul'daki nazik durumla başa çıkmak üzere tayin edilmişti. Şehirdeki ecnebilerin ve gayri-Müslimlerin arasında, ani değişimlerin ve kıl payı atlatılan felaketlerin karşısında soğukkanlılığını korumakla ün salmıştı.

Harington anılarında, "Hayat, özellikle de geceleri neşe içinde devam ediyordu," diye yazıyor.[30] Törenlerde piyadeler resmi geçit yapıyor, Boğaz'da yatan gemiler top ateşiyle selam veriyordu. Britanyalılar Kral V. George'un doğum gününde şerefe kadeh kaldırıyor ve hafta sonları rugby oynuyorlardı. "Herkese uygun bir eğlence vardı; avcılık, polo, nişancılık, balık avı, yat gezileri, golf, kriket, hokey, tenis, squash, vb, ayrıca güzel bir kulüp ve güzel kafeler."[31] Maslak köylerindeki av partilerinde tazılar önlerine çıkan avları kovalıyordu.[32] Kafkaslardan gelen Britanyalı askerlerin kurtardığı küçük ayı Mishu akrobatça hareketleriyle birlikleri eğlendiriyordu.[33] Subaylar ona Noel'de bir bardak porto şarabı içirdiğinde, Mishu Boğaz kenarındaki bir korkuluğun üstünde yürümeye kalkışmış, hemen suya yuvarlanmıştı. Ayıyı kurtaran balıkçılar hızlı akıntıda çektikleri bu tuhaf ava şaşıp kalmışlardı.

Ama Müttefik işgalcilerin yanı sıra sultanın da günleri sayılıydı. G. Ward Price, "Müttefik hükümetlerinin ana meşgalesi," diye yazıyordu, "birliklerini mümkün olduğu kadar az rezil olarak Türkiye'den çekmeye çalışmak."[34] Bütün bunların nedeni açıktı. Anadolu'daki kargaşaya İstanbul'un ve imparatorluğun nihai statüsü konusundaki kararsızlığın yanı sıra Sevr'de sultanın hükümetine dayatılan feci koşulların da katkısı olmuştu. Britanya'nın desteği yüzünden Kral Konstantinos'a cesaret gelmiş, İzmir'in kaderi çizilmişti.

30 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 106.
31 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 106.
32 Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 274.
33 Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 274.
34 Price, *Extra-Special Correspondent*, s. 136.

Türklerin milli hükümeti artık son derece güçlü bir konumdaydı; bölgeyi kontrol altında tutuyor, askeri avantajlarını sonuna kadar kullanıyordu. Türk askerleri İstanbul'un doğusu ve batısında karargâh kurmuştu; şehri almalarına tek engel Müttefik donanmasıydı. Ankara'da Büyük Millet Meclisi gerçek bir ülkenin kendine güvenli parlamentosu gibi hareket ediyordu; oysa belli başlı devletlerden henüz onu tanıyan yoktu. Meclis, Müttefik işgali altına girdiği andan itibaren İstanbul'un başkent olmaktan çıktığını ilan etmişti. 4 Kasım 1922'de Türkiye Büyük Millet Meclisi temsilcisi Refet Paşa İstanbul'a girerek şehrin jandarma ve zabıtasını, gümrükleri, kamu sağlığı kurumlarını ve diğer belediye işlerini devraldığını bildirdi.[35] Müttefik devletler görevlileri ellerindeki yetkileri böyle birden kaybedince bozuldular, ama bu gidişatı durduracak güç yoktu ellerinde, zira şehri kuşatan binlerce Türk askerinin varlığı Mudanya belgesiyle korunuyordu. Britanyalı bir memur Londra'ya çektiği telgrafta, "Milli kuvvetlerin aldıkları tedbirler, şehri denetim araçlarının yavaş yavaş elimizden gitmesine yol açıyor, işgali bir komediye çeviriyor" diyordu.[36]

Mustafa Kemal adına hareket eden Refet Paşa'nın aklında tam da bu vardı. Harington, "Bir devrime tanık olduğumuzu anlayınca çok şaşırdık," demişti.[37] Ayın sonuna doğru Ankara hükümeti devleti yeniden yapılandırmaya girişti. Sultan işgale razı olmuş, topraklarını Yunanistan ile Müttefikler arasında paylaştıracak olan bir antlaşmayı kâğıt üstünde de olsa imzalamış, milli kuvvetler Yunan işgalcileri geri püskürtürken çaresizce seyretmişti. Saltanat resmen lağvedildi. Yeni doğan ülke bir cumhuriyet olacaktı.

Bu haber Yıldız Sarayına kapanmış olan VI. Mehmed için önemli bir sorun yaratmıştı. 16 Kasım 1922'de, Müttefik birliklerinin kıyıya ayak bastığı günden hemen hemen dört yıl sonra, General Harington'ı padişahın mızıka-yı hümayun kumandanı

35 Britanya Delegasyonu, İstanbul, 22 Kasım 1922, NAUK, FO 839/2.

36 Henderson'dan Dışişleri Bakanlığına, 24 Kasım 1922, s. 1, NAUK, FO 839/2.

37 Harington'dan Savaş Bakanlığına, Ekim 1923, s. 4, NAUK, CAB 44/38.

ziyaret etti. Harington, şaşırtıcı bir haber getiren bu adamın saray mızıkacısından çok daha başka biri, hatta padişahın en güvendiği kişi olduğunu biliyordu. Büyük Millet Meclisinin saltanatı lağvettiğini açıklamasından sonra, padişah hayatının tehlikede olduğuna, cuma selamlığında hayatına kastedileceğine inanmıştı. Kemalistler saltanatı ortadan kaldırmışlardı; sultan şimdi kendisini de ortadan kaldıracaklarından korkuyor, İngiltere'ye sığınmak istiyordu.

Harington sultandan gelen haberin, eğer doğru çıkarsa sadece işgal günlerinin değil, Osmanlı İmparatorluğunun tarihinde de bir dönüm noktası olacağını anlamıştı. Talebin yazılı olarak kendisine iletilmesini istedi. Sultan VI. Mehmed, "İstanbul'da hayatımı tehlikede gördüğümden İngiltere devlet-i fahîmesine iltica ve bir an evvel İstanbul'dan mahall-i âhara naklimi talep ederim efendim" diye yazdı.[38] Harington ile kurmay subayları beş yüzyıldır hiçbir yabancı gücün hayal bile edemediği bir şeyi gerçekleştirmek üzereydiler. Osmanlı padişahını ve dünya Müslümanlarının halifesini, kendi isteğiyle de olsa kaçıracaklardı. Komutanlarının sadece birkaçıyla bir araya gelen Harington, VI. Mehmed'i şehirden çıkarmak üzere cüretli bir plan hazırladı.

General 17 Kasım Cuma günü sabah saat dörtte kalkıp domuz pastırması ve yumurtadan oluşan kahvaltısını yedi. Güz sonu yağmurları başlamıştı, bu nedenle Topçu Muhafızlarından subay ve erler Harington onlara Yıldız Sarayının yanındaki talimgâhta şafak sökmeden önce talim yapacaklarını söyleyince epeyce homurdandılar. Saat altı civarında sultan, oğlu ve birkaç hizmetkâr bahçede sabah yürüyüşüne çıktı. Bahçenin talimgâha bitişik kısmına geldiklerinde, hizmetkârlar arka kapıyı açtılar. Talim yapan İngiliz muhafızlar bütün bahçeyi görebiliyordu.

Britanyalı askerler arasından seçilen ve görev konusunda bilgilendirilmiş olan bir grup, sultan ile maiyetini bekleyen iki

38 Alıntılayan Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 125, 129. Sultanın saraydan ayrılışını yazarken temel aldığım kaynak: Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 130-131; ve Fox-Pitt'ten annesine, 10 Kasım 1922, Fox-Pitt Papers, IWM.

cankurtarana çabucak bindirdi; cankurtaranlar hızla talim alanından uzaklaştı. Bir makineli tüfek yuvası korumayı sağlamaktaydı; talim yapan askerler hayretler içinde hazır ola geçmişlerdi. Cankurtaranlar tepeden aşağı Dolmabahçe Sarayına doğru hızla yol aldı, rıhtıma gelince durdular. Güya sabah talimine çıkmış küçük bir Britanya deniz birliği oturmuş bekliyordu.

Sultan bir tekneye bindirilip Harington'ın özel teknesinde beklediği doklara götürüldü. Burada, VI. Mehmed Britanyalı komutanla birlikte Boğaz'daki Britanya savaş gemisi *Malaya*'ya doğru kısa bir yolculuğa, oradan da gönüllü sürgüne doğru uzun bir yolculuğa çıktı. Harington sultanın kendisine olayın anısına küçük bir hediye, belki bir sigara tabakası vermesini beklemişti, ama sultan onu sarayda bıraktığı beş kadınına göz kulak olmakla görevlendirdi. Daha sonra Harington sultan ile ailesi arasında habercilik yaptı. Aile üyeleri, bir süre sonra İtalyan Rivierası'nda, tahttan indirilen hükümdarların ve eski soyluların sığınağı San Remo'da birbirlerine kavuştu.[39]

Olay günü, İstanbul halkından binlercesi her zamanki gibi cuma selamlığına gidecek olan sultanın arabasının görünmesini bekledi. Saatler geçti, kalabalık bir süre sonra dağıldı; herkes padişahın neden cumaya gitmediğini merak ediyordu. Neler olup bittiğinin haberi çok geçmeden şehre yayıldı. Sultan İstanbul'u ve imparatorluğu terk etmişti. Birkaç gün sonra, Büyük Millet Meclisi veliaht Abdülmecid'i halife ilan etti, ama kendisine sultan unvanı verilmemişti. Yüzyıllardır ilk defa evrensel İslamın lideri ve imparatorluğun hükümdarı rolleri birbirinden ayrı düşmüştü. İmparatorluğa altı yüzyılı aşkın bir süredir ve İstanbul'a 469 yıldır hükmeden Osmanlı hanedanı artık yoktu. Sultanın kendisi mülteciydi.

39 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 131.

BOĞAZİÇİ'NDE MOSKOVA

General Charles Harington, Osmanlı İmparatorluğunun solmaya yüz tutan tarihindeki hayati bir anda İstanbul'a gelmişti. Görev süresi Kemalistlerin batıya doğru ilerleyişi sırasında başlamıştı; hem İzmir'in geri alınışına tanık olmuştu hem de Osmanlı padişahının ülkeyi terk edişine. Ancak o günlerde bu olayları imparatorluğun çöküşü ile milli devrime dair büyük anlatının bir parçası olarak görebilmek zordu. Harington'un başında daha acil dertler vardı.

O yıllarda İstanbul'un muhacirler, asker kaçakları ve işsiz devlet görevlileriyle tıka basa dolu oluşu şehirde yaşayanları herhalde çok etkiliyordu. Kimileri Birinci Dünya Savaşının ilk haftalarından beri oradaydı. Kimileri ise Yunan birlikleri ile kuvay-ı milliye arasında çatışmalar çıkar çıkmaz soluğu İstanbul'da almıştı. İttihatçıların birkaç yıl önce Ermeni cemaati liderleri ile entelektüellerini sürmesine rağmen, o kadar çok Ermeni Anadolu'daki savaştan kaçarak şehre akın etmişti ki çok geçmeden İstanbul'daki Ermenilerin sayısı Türkiye'nin diğer bölgelerinde yaşayan Ermenilerin sayısını geçmişti.[1] Artık onlar, 1912'den beri Yunanistan ve Balkanlar'dan gelen, İstanbul ile Batı Anadolu'ya sığınmış 400.000'i aşkın muhacir Müslümanla aynı kaderi paylaşıyorlardı.[2]

Bütün bu insanların iaşe ve ibatesini sağlamak tabii ki Müttefiklere düşmüştü; zaten yeterli yiyecek, giyecek ve tıbbi

1 Ekmekçioğlu, "Improvising Turkishness," s. 10.
2 Yıldırım, *Diplomacy and Displacement*, s. 90.

Bir İstanbul kulübünde gösteri. İki dansçı kadının Rus olması muhtemeldir.

yardımı sadece onlar bulabilirdi. Müttefiklerin kararına göre, sığınmacı sorununun sorumlusu Fransız güçler olacaktı, ama sorun o kadar büyüktü ki diğer ülkeler de çabucak Fransızlara yardıma koştular. ABD donanmasının Sirkeci garının avlusunda kurduğu açıkhava fırınlarında ekmek, kazanlarda sıcak kakao yapılıp dağıtılıyordu.[3] Britanya Hampshire Alayından askerler tayınlarını ve özellikle civardan satın alınan, binlerce çocuğun ihtiyacı olan sütü, sığınmacılara verdi.[4] Hayır kurumları seferber oldu. Harington şehre varışından bir iki hafta sonra, binlerce kişiyi doyurmak, başlarını sokacakları bir dam sağlamak üzere bir program yapmış, hatta yardım isteyen yığınları sınıflandırmak üzere bir karne sistemi geliştirmişti.[5] Kendilerine renkli karneler dağıtılan aileler karneyle aynı

3 "Russian Refugees in Constantinople," s. 2, LC, Bristol Papers, Box 74, File "Russian Refugees."

4 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 101.

5 Harington'dan Mülteciler Yüksek Komiserliğine, Milletler Cemiyeti, 14 Temmuz 1923, s. 1, NAUK, FO 286/800.

renkteki kazana gidiyor, çorba ve yemek alıyorlardı.[6] 1920'nin sonunda Müttefik aşevleri günde 165.000 kişiyi beslemekteydi; bu rakam, İstanbul'un savaş öncesi nüfusunun neredeyse beşte biriydi.[7]

Hem yerel Hıristiyanlar hem de Müslümanlar yardıma muhtaçtı; bunlar ya Trakya ve Anadolu'daki yurtlarından edilmiş ya da taşrada gitgide artan şiddetten kaçıp görece sakin ve güvenli olan tek yere sığınmışlardı. Ama Harington'ı asıl meşgul eden sultanın muhacir tebaası değildi. 1920'lerin başında İstanbul'da mülteci denince akla Ruslar gelirdi. Çevrelerindeki Türkler gibi onlar da bir imparatorluk yitirmişlerdi, üstelik o imparatorluğun çöküşüne kendileri sebep olmamıştı. Ne var ki yeni bir ülkenin hayalini kurmak onlar için çok zordu, zira eskisini tekrar kazanma düşüncesinden vazgeçmemişler, Rus İmparatorluğu denen bir ülkenin ve çar denen bir hükümdarın anılarına sıkı sıkı yapışmışlardı. Üstelik onlar, Osmanlı payitahtında hiç beklenmeyen kişilerdi. Rus mültecilerin akını, sığındıkları şehrin kültürünü de derinden etkileyecekti.

***

Hem Türkler hem de Ruslar bir tür devrim tecrübesi yaşamışlardı. Her iki topluluk da bu devrimleri hatırlarken yenilenleri hem ahlaki bakımdan kusurlu buldu hem de son derece önemsiz. Sovyetlerin muzaffer tarihinin yazarları Bolşeviklere işçi sınıfı ile onu sömürenler arasındaki evrensel mücadelenin kaçınılmaz galibi rolünü biçti. 1917 Şubatında bir halk ayaklanmasıyla çar devrilmiş, geçici hükümet kurulmuştu; Ekimde ise işçi devrimi oldu. Ancak parlamento seçimlerinden önce geçici hükümeti ortadan kaldırma niyetiyle yapılan Bolşevik darbesi, Rus İmparatorluğunun bir ucundan ötekine kadar yayılan kanlı bir iç savaşa dönüştü. Britanya'nın İstanbul'daki irtibat subayı Tom Bridges, raporunda bütün bunları "bir çatışan topluluklar ve hizipler salatası" diye nitelendirmişti.[8] Ro-

6 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 100.
7 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 101.
8 Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 279.

zetler ve ideolojiler bir yana, evler yakılıyor, insanlar kaçışıyor, sığır ve koyun sürüleri köy yollarında çobansız geziniyordu.

1917'nin güz aylarında, Bolşevik karşıtları Petrograd'daki yeni sosyalist hükümetin otoritesini kabul etmeyen Kazakların yaşadığı Don Nehri boyunca bir araya geldiler. Kazak ayaklanması, Kızılları durdurmaya yemin etmiş hoşnutsuz imparatorluk subaylarını, eski aristokratları, Rus milliyetçilerini ve macera arayan okullu delikanlıları mıknatıs gibi çekiyordu. Gönüllüler Ordusu denen küçük silahlı güç başlangıçta topu topu dört bin kişiydi.[9] Çok geçmeden, Lenin ve Troçki gibi Bolşevik liderlere muhalefet eden grupların en büyüğü ve en güçlüsü oldu. Bolşeviklerin ortak bir misyonu vardı, acımasızca hareket ediyorlardı, oysa muhalifleri olan Beyazların programı bile muğlaktı: Eski düzeni yeniden kurmak, geleneksel ayrıcalıklarını korumak ve tarihin rüzgârını arkasına almışa benzeyen bir devrimi reddetmek... Şubat 1920'de Beyazlar geri çekilerek Karadeniz kıyılarına sığındılar. Odesa ve Sivastopol gibi limanlardan çıkıp giderken yerlerini Bolşevik birlikler almaktaydı. Gönüllüler Ordusu'nun komutanı Anton Denikin, Novorossiisk limanındaki mevzilerini apar topar boşaltmaya mecbur kaldı.

Savaş gemisi *Pegasus*'taki Britanya deniz pilotu Charles Strafford geri çekilen Denikin'i koruyan Müttefik birliğindendi. Çarın imparatorluğu Birinci Dünya Savaşında Müttefiklerin safında yer almıştı, bu nedenle Britanya, Fransa ve ABD güçleri sosyalistlerle çarpışan çar yandaşlarına, gönülsüz de olsa yardıma giriştiler. Strafford gördüğü umutsuzluk ve kargaşadan dehşete düşmüştü. Rıhtımlar Rus askerleri ve aileleriyle doluydu; üzerlerindeki üniformayla karışık sivil giysileri çamura bulanmıştı. Geceleyin gökyüzü yanan rıhtımların aleviyle, Britanya ve Fransa'ya ait gemilerin projektörleriyle, denizden ve kıyıdan atılan topların ateşiyle ışıl ışıldı. Kazak süvarileri koşumlarını çıkardıkları atlarını tepelere saldılar. Gözlemcilerin anlattığına göre, kaçan ordu tahliye teknelerine binip Müttefik

9 Robinson, *White Russian Army in Exile*, s. 3.

gemilerinin eşliğinde uzaklaşırken, Kazak atları dörtnala denize koşmuşlar, ayrılan gemilerdeki efendilerine doğru yüzmüşlerdi. Güvertedekiler, atlar derin sularda boğulurken köpüren suların duruluşunu seyrediyorlardı.[10]

Novorossiisk mültecileri hâlâ Beyazların kontrolündeki Kırım'a sağ salim varır varmaz, Denikin utanç içinde görevinden ayrıldı. Kırımlı bir Rus olan 17 yaşındaki Katya Tenner, Strafford'a yazdığı mektupta, "Rusya'da durum çok kötü," diyordu, "elinde imkânı olan herkes kaçıyor, ama biz burada kalacağız."[11] Herkes Kırım'ı terk etmenin getireceği yarar ve zararı hesaplamaktaydı. Varlıklı aileler kaderlerini değiştirebiliyordu, ama herkesin ortak sorunu belirsiz bir geleceğe dair planlar yapıp yapmamaktı. Daha sonra ünlü bir romancı olarak nam salacak olan 20 yaşındaki Vladimir Nabokov'u, Petrogradlı tanınmış bir avukat ve Denikin hükümetinde adalet bakanı olan babası Kırım'a göndermişti.[12] Ailenin aşçısı Vladimir'e yolculuk için havyarlı sandviçler hazırlamıştı. Bir süre sonra, aile de Yalta yakınlarındaki çara ait Livadia sarayının arazisine yerleşti. Nabokov'un babası kuru yemiş taşıyan bir nakliye gemisinde yer bulabildi. Gemi önce İstanbul'a uğradı, sonra Pire'ye yanaştı. Bundan sonra Londra'ya doğru uzun bir tren ve tekne yolculuğu yaptılar, bu şehirde yeni bir sürgün hayatına başladılar.

Binlerce kişi bu kadar talihli değildi. Gönüllüler Ordusundan arta kalanlar Kırım yarımadasında dağlarla kıyı arasına sıkışmıştı. Ordu komutanı artık Pyotr "Piper" Wrangel'di. Piper-Heidsieck şampanyasına düşkünlüğü yüzünden ona bu lakap takılmıştı, ama savaş alanında baston yutmuş gibi dimdik

10 Strafford'dan annesine, 31 Mart 1920, Strafford Papers, IWM, Box 2, Folder "Transcriptions of Original Letters." Sadece *Minoru* ve *Aboyeur* adlı iki at gemiye alınmıştı; 1909 ve 1913 Derby'lerini kazanan ve Rus-lara satılan bu iki ünlü atı tahliye sırasında Britanyalı askerler buldu, sağ salim Sırbistan'a vardılar. Bridges, *Alarms and Excursions*, s. 292.

11 Tenner'dan Strafford'a, 14 Kasım 1920, Strafford Papers, IWM, Box 2, Folder "Transcriptions of Original Letters." Nabokov, *Speak Memory*, s. 176-177.

12 Nabokov, *Speak Memory*, s. 176-177.

dururdu.[13] Uzun boylu, kıvrak bir adamdı; astragan başlığı ve Çerkes gömleğiyle Kazak üniforması giyerdi. Soyundaki dizi dizi çarlık mareşalinin hakkını veriyordu doğrusu.

Wrangel'in tahminine göre, ordusu 600.000 Bolşevik askerinin üçte biri kadardı.[14] Kasım 1920'de Bolşevikler Kırım'a girmiş, Wrangel'in sivil yönetim birimleriyle ordusunun toplandığı kıyı şehirlerini tehdide başlamışlardı. 11 Kasım 1920'de, acımasızca soğuk bir kışın başında, Wrangel Sivastopol'daki karargâhından bir bildiri yayınladı. Bu eşitsiz yarışma kaybedilmiştir, diyordu. Rusya'nın hukuk ve düzenin hâlâ geçerli olduğu bu son kalesi mümkün olduğunca acele boşaltılacaktı. Haftalardır Kırım limanlarındaki gemileri boşaltma işi için topluyordu.

Deniz sakindi. Wrangel, bayrak gemisi olan *General Kornilov* kruvazörüne bindi. Hemen ardından yanlarına gelen Fransız kruvazörü *Waldeck-Rousseau*, bayrak gemisini 21 pare top atışıyla selamladı.[15] Muazzam nakliye gemisi *Don*'un güvertesi kürk başlıklar ve atlarla mahşer gibiydi. Kıyı istimbotları, buzkıranlar, nakliye gemileri ve çeşitli tonajlarda savaş gemileriyle birlikte toplam tekne sayısı 126 idi. Tepelerinde martılar uçuşuyordu, kıyıya pembe bir pus çökmüştü.[16] Wrangel Rus sularındaki son emrini verdi: İstikamet İstanbul.

Üç gün sonra bu küçük donanma ağır aksak İstanbul limanına girdi ve Moda önünde demir attı. Ruslar ve Türkler bir önceki yüzyılın dört savaşında karşı saflarda yer aldıklarından, bu manzara kuşaklar boyunca çar stratejistlerinin hayalindeki Rus donanmasının Osmanlı payitahtına varışı sahnesine hiç mi hiç benzemiyordu. Osmanlıların onları nasıl karşılayacaklarına dair hayallerine de uymuyordu. Ama zaman değişmişti. Şimdi Ruslar mülteci, Türkler ise yabancı işgali altındaydı.

General Harington, "Bu zavallı insanların durumunu tarif etmek mümkün değil," diye yazmıştı.[17] Büyücek gemilerin gü-

13 Robinson, *White Russian Army in Exile*, 13.
14 Wrangel, *Memoirs*, s. 307.
15 Kenez, *Civil War in South Russia*, s. 307.
16 Wrangel, *Memoirs*, s. 320-326.
17 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 101.

vertelerine ve güverte altlarına binlerce insan yığılmıştı; onları yağmur ve rüzgârdan koruyacak hiçbir şey yoktu.[18] Amerikan Yüksek Komiseri Amiral Bristol, "Sığır taşıyan gemilere benziyor" diye yazmıştı raporunda.[19] Ne doğru dürüst yiyecekleri ne de suları vardı. Birkaç kayık ve devriye teknesi gemilere yanaştığında, kadınlar ekmek karşılığında kürklerini ve incilerini fırlatıyorlardı.[20]

Harington teknelerden birine çıktığında, "Açlıktan ölmek üzere bir yığın insan"la karşılaşmıştı.[21] Bit ve parazit yaygındı. Sadece Wrangel'in filosuyla Rusya'daki iç savaştan kaçan 185.000 civarında insan gelmiş, İstanbul'un nüfusunu neredeyse yüzde yirmi şişirmişti.[22] Sert geçen kış, kaynak kıtlığı, mülteci akınının kamu düzenini tehdit edişi nedeniyle bazı diplomatlar Rusların daha güneye gönderilmesini, belki Kuzey Afrika'ya yerleştirilmesini önerdiler; ne de olsa, mültecilerin yüz bini aşkını Beyaz Ordu askeriydi ve toparlanıp Bolşevizme karşı yeniden savaşmak üzere sabırsızlanıyorlardı.[23] Ama gemiler Moda açıklarında beklerken, en azından bir süre için Rusların tek yerleşebilecekleri yerin İstanbul olduğu açıktı.

Gemiler limana vardığında Pera Palas'ın ve başka otellerin temsilcileri birkaç varlıklı müşteri kapma umuduyla beklediler.[24] Otel sahipleri, o andaki müşterilerini (bunların arasında onca asker ve denizciyle dolu şehirde işleri tıkırında olan bir sürü fahişe de vardı) sokağa atıp çaresiz Ruslardan daha yük-

18 "Refugees from the Crimea," 18 Aralık 1920, s. 1, NAUK, WO 32/5726.

19 Bristol'dan Dışişleri Bakanına, 19 Kasım 1920, LC, Bristol Papers, Box 73, File "Russia—Denikin and Wrangel Campaigns, January-December, 1920."

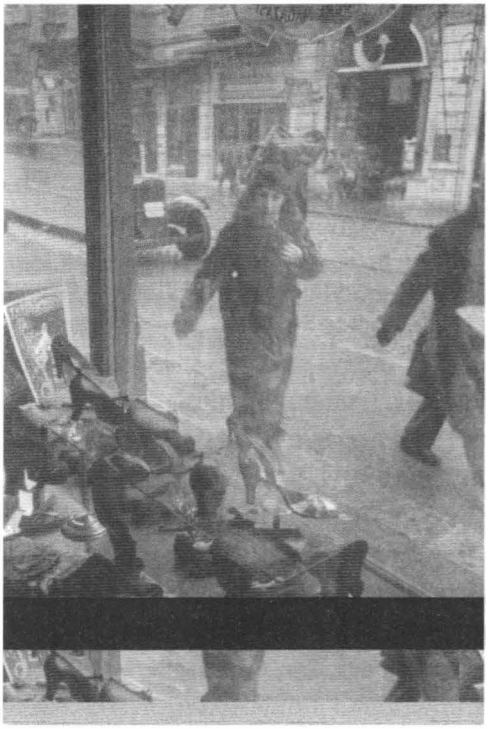
20 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 101.

21 "Refugees from the Crimea," s. 1.

22 "Russian Refugees in Constantinople," s. 1; Peter Kenez, Wrangel ordusuyla birlikte 145.693 kişinin boşaltıldığını söyler: Kenez, *Civil War in South Russia*, s. 307.

23 Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına, 15 Kasım 1920, LC, Bristol Papers, Box 73, File "Russia—Denikin and Wrangel Campaigns, January-December, 1920."

24 *Konstantinopl'-Gallipoli*, s. 34.

Grande Rue'da vitrinlere bakan kadın. Arka planda dönemin otomobili ve bir hamal.

sek ücret almaya hazır görünüyordu.[25] Kadersiz mülteciler ise işgal görevlilerinin kurduğu derme çatma barakalarda kalmak zorundaydı. Britanyalı bir diplomatın yazdığı rapora göre, İstanbul'daki barakaların sayısı dünyadaki herhangi bir şehirde bulunanlardan çok daha fazlaydı, ama dalga dalga gelen mültecilere yetmediğinden birçok kişi sokakta uyumaya ya da Birinci Dünya Savaşında kazılıp artık kullanılmayan siperlerin içine kıvrılmaya mecbur olmuştu. Ölenlerin cesetleri bazen günlerce kaldırılmıyordu.[26] Gemilerden karaya bir grup mülteci daha çıktığında, eski barakaları ya da çadırları dezenfekte etmeye bile zaman kalmıyordu.

25 Stone ve Glenny, *Other Russia*, 152. İstanbul'daki barakaların: Hobson'dan Rumbold'a, 26 Mart 1923, s. 1, NAUK, FO 286/880.

26 Hobson'dan Rumbold'a, 26 Mart 1923, s. 2, NAUK, FO 286/880.

Grande Rue'daki Rus elçiliği Rusların bizzat örgütlediği yardım çabalarının merkezi olmuştu. Eski imparatorlukta iktidar hızla çardan geçici hükümete, onlardan Bolşeviklere, derken Rusya'nın güneyinde Denikin ve Wrangel'in kurduğu hükümetlere, sonra gerisin geri Bolşeviklere geçerken, elçi ile memurları başlarının çaresine bakmaya terk edilmişler, akıllarına estiği gibi talimat vermeye ve saf değiştirmeye başlamışlardı. En azından şimdi, sürgündeki bir hükümet olsa da elçiliğin temsil edebileceği bir Rus hükümeti vardı.[27] Ordu komutanının karısı Barones Wrangel elçilik bahçesinde ciddi yaralı ve hasta olanların tedavi edilebileceği bir hastane kurmuştu; her yerde hazır ve nazır teriye cinsi köpeği Jack de herkesi eğlendiriyordu.[28] Mültecilere, özellikle de resmen Wrangel ordusundaki askerlere yer sağlamak üzere şehrin dışında, Tuzla ve Gelibolu'da kamplar kurulmuştu.[29] Ne tuhaftır ki Rus tarihinde sivil toplum –gönüllü grupların, meslek örgütlerinin ve hayır derneklerinin canla başla ve eşgüdüm içinde yardım sağlaması– Rusya'nın bir versiyonunun yok oluşundan sonra ortaya çıkmıştı.

***

Rus avukat ve eski Duma üyesi Nikolay Çebişev anılarında şöyle yazmıştı: "Sanırım şunu söylemek abartılı olmaz: Ruslar göç döneminde hiçbir yerde, bize kucak açan Slav ülkelerinde bile kendilerini İstanbul'daki kadar evlerinde hissetmemişlerdi."[30] Sovyet propagandası daha sonra bu insanları Rusya'yı felaketle biten bir savaşa sokan, köylülere zulmeden ve bu süreç içinde sofralarında havyar eksik olmayan eski aristokratlar diye nitelendirmişti. Ama Karadeniz'den gelen mültecilerin çoğu çok farklı inançlara, sosyal sınıflara ve etnik kategorilere mensuptu.

27 "Refugees from the Crimea," s. 2.
28 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 79.
29 Harington'dan Yüksek Komiserliğe, 14 Temmuz 1923, s. 1, NAUK FO 286/800.
30 Chebyshev, *Blizkaia dal' in Konstantinopel'-Gallipoli*, s. 127.

Britanyalı bir asker babasına, "Kimi diğerlerinden daha iyi durumda," diye yazmıştı; "Grande Rue'da Kazaklarınki gibi göğüslerine çapraz takılmış fişeklikleri, uzun çizmeleri, uzun siyah ceketleri ve oymalı gümüş hançerleriyle bir aşağı bir yukarı geziniyorlar.[31] Dünyaya kısmetsiz gelmiş kimileri ise kaldırımlarda bir şeyler satarak zar zor ekmek parası çıkarıyor." Bazı mülteciler Denikin'in yenilgisinden sonra gelmişti, bazıları ise Wrangel'le birlikte. Kendi başlarına Kırım'dan ya da Kafkaslar'dan denizi aşarak gelenler de vardı. Soylu aileler gemilerde avukatlar, sirk cambazları, Kazak süvarileri ve uşaklarla yanyana yolculuk yapmışlardı. Beyazların liderleri siyaset ve ideoloji konuşmaktan özenle kaçınıyorlardı; zira hareketin içindeki milliyetçi, liberal, tarımcı, hatta Yahudi karşıtı akımların kendilerine yeni bir yol çizecekleri ya da Lenin rejimiyle ayrı bir barış yapacakları korkusu içindeydiler. Tek ortak noktaları, savaşın getirdiği yoklukla hâlâ sarsılan yabancı bir şehirde canlarını dişlerine takarak ayakta kalmaya çabalamalarıydı.

Dimitri Şalikaşvili, Bolşevik Devriminden sonra İstanbul'a kapağı atan çeşitli milletlere mensup kişiler arasındaydı. Rus tebaasıydı, ama Rus değildi. Soylu bir Gürcü ailesindendi; St. Petersburg'da öğrenim görmüş, Birinci Dünya Savaşında İmparatorluk Muhafızları subayı olmuştu. Rus İmparatorluğu çöktüğünde, Gürcistan'ın dağlık Kafkas bölgesi bağımsız ve sosyalist olduğunu ilan etmiş, ama Bolşeviklerin safında yer almamıştı. Eski imparatorluğun kalıntıları arasında, Bolşeviklerin sol cenahtaki baş düşmanları Menşeviklerin yönetimindeki tek bölgeydi. Şalikaşvili Menşeviklerin işçi hakları ve toprak reformuna dayanan ideolojisi paylaşmıyordu, ama bir Gürcü ulus devleti inşa etmeye kararlı olmaları Şalikaşvili'nin sosyal sınıfındakilere çekici geliyordu. Tecrübesini ve askeri becerilerini atalarının ülkesinin hizmetine sundu. Ama Bolşevikler 1921'de Gürcistan'a girip Menşevikleri alaşağı ederek Gürcü hükümeti kaçmaya zorladığında, Şalikaşvili kendini İstanbul'da kapana kısılmış buldu.

31 Carus Wilson'dan babasına, 19 Temmuz 1922, Carus Wilson Papers, IWM.

"Böylece güzel bir bahar günü, hüzünlü mülteci hayatımız başladı," diye yazmıştı Şalikaşvili. Çok geçmeden süvari üniformasını sivil kıyafetle değiştirdi ve İstanbul'un varoşlarında Gürcü mülteciler için kurulan küçük kamptan taşındı.[32] Sokaklar her milletten, her türlü kıyafet giymiş insanlarla doluydu. Ruslar, Gürcüler, Azerbaycanlılar, Ukraynalılar... Kısacası birçok mülteci rüzgârla İstanbul'a sürüklenirken yanında eski hayatlar ve ortadan kalkmış milletlerin kalıntılarını getirmişti. Çift başlı Rus kartalı sureti basılmış büyük tabaka kâğıtlar duvarlara yapıştırılıyor, restoranlarda masalara seriliyor, paket kâğıdı olarak kullanılıyor ya da kırtasiye mağazalarında satışa sunuluyordu.[33] Bu kâğıtlar Beyaz Rus birliklerinin denetimi altındaki bölgelerde banknot basımı için kullanılmıştı, ama şimdi o banknotlar sadece üzerine basıldıkları kâğıdın kıymetindeydi.

Bavullarında mücevher ve altınla kaçmayı başaranlar, küçük bir sermaye ve mütevazı bir girişimci ruhla iyi bir gelir sağlayabiliyordu. 1921'de, Şalikaşvili'nin şehre varışından birkaç ay sonra, Prens Giguşa Eristavi, Kont Petya Zarnekov ve Albay Ladizenski, Florya civarında kumsalın bir bölümünü kiralamayı başardı. Kayalık arsayı ot bürümüştü, ama orasını burasını az buçuk düzeltince iyi bir deniz hamamı olabilirdi. Britanyalıların ödünç verdiği birtakım eski çadırları kurup eksikli de olsa hoş bir dinlenme yeri açtılar.

Şalikaşvili müdür oldu. Ona yiyecek, kumsalda kalabileceği bir barınak ve küçük bir maaş verdiler. Kumsaldaki çer çöpü temizliyor, büyük çadırların içinde kurulan mayo değiştirme kabinlerine nezaret ediyordu. Şehrin başka yörelerindeki Müslümanların tercih ettiği deniz hamamlarında, kadınların kimse gözetlemeden denize girebilecekleri kare biçimli bölümler perdelerle çevrilmişti. Florya'da perde falan yoktu; deniz hamamı kadınlar ve erkeklere açıktı. Neyse ki deniz hamamı sahiplerinin karıları Prenses Eristavi ile Kontes Zarnekov'un adları mekâna saygınlık kazandırıyordu.

32 "Constantinople," s. 2, HIA, Shalikaskhvili Papers.
33 "Constantinople," s. 4, HIA, Shalikaskhvili Papers.

Hem eski Rus tebaası hem de Müttefik işgal gücü üyeleri ile aileleri deniz hamamının hazır müşterisini oluşturunca Florya giderek gelişti. Ancak bir Kazak generalinin dul karısı da aynı noktada kendi deniz hamamını açmak istiyordu; çıkan arazi ihtilafı işleri bozmak üzereyken dostça bir anlaşmaya varıldı. Kazaklar yiyecek satıyor, Gürcüler de kabinlere nezaret ediyordu. Gürcistan başkenti Tiflis'ten iltica etmiş kadife sesli Snarski biraderler ise müzik yapıyordu.[34]

Bütün yaz sezonu boyunca akın akın plaja gelenler sanki Yalta'da ya da eski imparatorluğun başka bir tatil merkezindeymişler gibi denizin zevkini çıkardılar. Ama hava soğuyup gökyüzünü bulutlar kaplayınca müşteri sayısı azaldı. Bir süre sonra çadırlar sökülüp Britanyalılara iade edildi. Şalikaşvili'nin geliri de azalmıştı ki bir arkadaşı ona iki Gürcü prensinin Pera'da girişti̇ği yeni işten söz etti.

Koki Dadiani ve Niko Nizharadze soylu Samegrelo ve İmereti hanedanına mensuptu; biri incecikti ve iyi dikilmiş bir Çerkes kıyafeti giyiyordu, diğeri ise tıknazdı ve zevkine düşkün olduğu belliydi.[35] İkili, küçük bir şarap evi açtı. Herkesin bildiği adıyla "Koki ile Niko'nun Yeri" Pera'da bir yan sokaktaydı. Bol kepçe çorbalarla şarap ikram edilen, Gürcü misafirperverliğinin doruğa çıktığı bu şarap evinde masalara bir Rus generalinin dul karısı ile güya denizlerde serüven peşinde koşmuş bir Rusun kızkardeşi hizmet ediyordu. Florya'daki deneyimi göz önünde tutulan Şalikaşvili'ye barda müşterilerle çene çalma ve hesabı alma görevi verilmişti.

Koki ile Niko'nun Yeri çabucak bir sürü evsiz barksız Rusun gayri resmi yardım bürosuna dönüştü.[36] St. Petersburg kabarelerinin efsanevi isimlerinden Çingene gitarcı Saşa Makarov her gece müşterileri eğlendiriyordu.[37] Yakışıklı deniz subayı Grizzo şiş kebapla meşguldü. Anlaşılan hiçbir işe yarar becerisi olmayan serseri Nelidov'a onursal hukuk danışmanı mevkii yakıştırılmıştı, zira onu kovmaya prenslerin gönlü elvermiyordu.

34 "Constantinople," s. 7-13, HIA, Shalikaskhvili Papers.
35 "Constantinople," s. 17, HIA, Shalikaskhvili Papers.
36 "Constantinople," s. 20, HIA, Shalikaskhvili Papers.
37 "Constantinople," s. 22-24, HIA, Shalikaskhvili Papers.

Şalikaşvili, basılmamış anılarına göre, ne yapacağını şaşırmıştı. Pera'dan taşınıp şehrin Müslüman mahallelerinden birindeki pahalı olmayan bir eve yerleşti. Yiyecek hâlâ ucuz ve boldu; şanslı günlerinde sokakta ızgara ediliveren taze uskumru, konserve sardalye, zeytin, helva, kötü günlerinde ise bazlama yiyordu.[38] Ama sürekli bir iş bulmak zordu. Bazı arkadaşları Müttefiklerin yanında depo bekçisi ya da itfaiyeci olarak çalışmaktaydı.[39] Şalikaşvili günlerinin çoğunu mahalle çayhanesinde başka Gürcülerle eski günlerinin anılarını yad ederek geçiriyordu. Bir zamanlar avla, süvari talimiyle, maskeli balolarla uçan günler şimdi bir şeyler olsun diye beklemekle geçiyordu. Zaman zaman biri Gürcistan'a döneceğini, Bolşeviklere karşı partizan harekete katılacağını söylerdi. Sonra onun öldürüldüğü haberi gelirdi. Kimi gençler ise içki bulmak üzere çayhaneden ayrılır, votka ve şarap içilen bir geceden sonra İstanbul'un dolambaçlı sokaklarında yollarını kaybederlerdi.

Şalikaşvili'nin her zaman başvurabileceği bir becerisi vardı: askerlik. Bir süre sonra Polonya ordusunda bir görev buldu. Polonya Bolşeviklere karşı 1919 ve 1920'de savaşmıştı; hatta, Kızıl Ordu Polonya'yla imzalanan ateşkes sayesinde dikkatini Wrangel'in Beyazlarına çevirebilmiş ve onları yenebilmişti. Şimdi Polonyalılar yurtlarından edilen Gürcüler, Ukraynalılar, Azerbaycanlılar gibilerini bir tür Bolşevik karşıtı yabancı lejyonuna, Lenin'e karşı ittifakın mızrak başına dönüştürmek istiyorlardı.

Büyük devletlerden yeni Bolşevik rejimini tanıyan yoktu, çoğu sosyalizm hastalığının Rusya'dan kendi sınıflı toplumlarına bulaşacağı endişesi içindeydi. Devrimciler Almanya ve Macaristan hükümetlerini devirmişlerdi bile; şimdi Polonya ön cephede, dünya devrimi fikrine karşı çıkan hareketi koordine etmekteydi. İstanbul'da, Polonyalılar Bolşevik karşıtı istihbarat toplama işinin öncüsüydü. Beyaz mültecilerden öğrendikleri en ufak bilgi parçasını bile Müttefik yetkililerine yetiştiriyorlar-

38 "Constantinople," s. 29, HIA, Shalikaskhvili Papers.
39 "Constantinople," s. 35, HIA, Shalikaskhvili Papers.

dı.[40] Bolşeviklerden kişisel olarak nefret eden bir sürü eli silah tutan hevesli de bulmuşlardı. Şalikaşvili 1922 Güzünde, Bolşeviklerin Gürcistan'daki enterne kampından salıverildikten sonra İstanbul'a henüz gelmiş olan kardeşi David'le birlikte şehirden ayrıldı. Gemiyle Romanya limanı Köstence'ye, oradan da trenle Polonya'ya gittiler. Anneleri ile kız kardeşleri hâlâ Kafkaslar'daydı; iki kardeş bir daha ne onları, ne Gürcistan'ı ne de İstanbul'u görebildi.[41]

***

İstanbul'daki Beyaz Rusları tanımlayan iki özellik vardı: çaresizlik ve işbilirlik. Pera'daki ikinci el dükkânlarda eski hayatların enkazı konsinye satılmaktaydı: gümüşler, porselenler, masa örtüleri, yatak takımları; St. Petersburg ve Moskova'daki stüdyolarda çekilmiş aile fotoğrafları; porselen paskalya yumurtaları; ipek kurdeleli nişanlar; Romanov kartalı kakmalı enfiye kutuları; Kazak hançerleri, telkâri kolyeler; gümüş çerçeveli ikonalar; antika gece elbiselerinden kesilmiş danteller; her konuda kitaplar ve el yazması parşömenler; Büyük Katerina'nın saray mensuplarının minyatür portreleri...[42]

Bu dünyadan öte dünyaya göç eden ruhlar gibi, eski hayatların yetenekli bireyleri başka biçimlerde yeniden doğuyordu. On iki kişilik bir balalayka orkestrası bir Britanya savaş gemisinin kış güvertesindeki subay salonunda akşam yemeği karşılığında konser veriyordu.[43] Bir matematik profesörü ideal bir lokanta kasiyeri olmuştu.[44] Etine buduna dolgun bir sosyete kadını bir gece kulübünde müşterilerle dedikodu yapmakla görevliydi. St. Petersburg balolarında sosyeteye takdim edilmesi gereken güzel kızlar saçlarına perma yaptırıp göbeklerini açarak eğlence programlarında dans ediyorlardı. Rus ressamlar Kabristan Yolundan Galata Köprüsüne, oradan da Kapalıçarşı çevresinin

40 Bristol'dan Dışişleri'ne, Ağustos 22, 1921, NARA, RG59, M340, Reel 7.
41 "Constantinople," s. 42-43, HIA, Shalikaskhvili Papers.
42 Bumbardner, *Undaunted Exiles*, s. 56.
43 George Calverley'nin hatıratı, s. 36, Calverley Papers, IWM.
44 Stone ve Glenny, *Russia Abroad*, s. 231.

arapsaçı gibi dar yollarına kadar tezgâh açıp gelen geçene manzara ve portreler satmaya çabalıyorlardı.[45] Daha basit işler de vardı: şehir morgunda ceset yıkamak, nane kokulu kürdan satmak, yüzleri Sultan VI. Mehmed'e benzetilmiş paçavra bebekler yapmak, hatta tersanelerde fare yakalayıp derilerini kürkçülere satmak...[46]

Hatırat yazarı Ziya Bey ihracat bürosuna gelen bir kadının kendini prenses olarak tanıttığını hatırlıyor.[47] Çok şaşırmıştı yazarımız, hele de kadın Ziya Bey'in ilgileneceğini düşündüğü iş tekliflerini art arda sıralamaya başlayınca. Kadının anlattıklarına göre, ailesinin bir zamanlar Kırım'da muazzam arazileri, Kafkaslar'da bazı petrol kuyularının işletim hakkı vardı. Küçük bir ücret karşılığında bu hakları seve seve satacaktı. Ziya Bey ona teklifinin beş para etmediğini anlattı. Bolşevik hükümeti bütün sanayi kuruluşlarını millileştirmişti; eski sahiplerini ya da yabancı işverenleri tanımıyordu. Kadın bir kere daha denedi: Kırım'dan aceleyle ayrılmadan önce sakladığı mücevherlerin bir kısmını satın almakla ilgilenir miydi? Bu da yararsız, diye cevap verdi Ziya Bey, çünkü kadının o mücevherleri bulabileceği şüpheliydi; yıllardır o bölgeden bir sürü ordu geçmişti. Bulunsalar bile Bolşevikler değerli malların ülke dışına çıkarılmasına kısıtlama getirmişti; sözde prenses onları İstanbul'a getiremezdi. Kadın nihayet hâlâ yapabileceği birkaç şeyden birinde karar kıldı. Ziya Bey acaba Fransızca ders almak isteyen birilerini tanıyor muydu? İşte bu olabilir, dedi Ziya Bey; sonra kadını Amerikalı karısıyla tanıştırdı, o da kadından arada sırada Fransızca konuşma dersi almayı kabul etti.

Wrangel ordusundan bir asker, Georgi Fyodorov, "İstanbul tam bir Rus şehri olmuştu," diye hatırlıyordu.[48] Pera sokaklarında mallarını satabilmek için Rusça avaz avaz bağıranları da unutmamıştı:

45 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 142.
46 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 148-158.
47 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 124.
48 Giorgii Fedorov, "Puteshestvie bez sentimentov," *Konstantinopel'-Gallipoli*, s. 273.

"Taze, mis kokulu çörekler!"

"Lübnan fındığı!"

"Yapma çiçek ister miydiniz?"

"Akşam gazetesi! Rusça son haberler! Gazete alın, gazete!"

"Ucuz gömlekler, yepyeni! Sadece iki kere giyilmiş!"

"Para satın alıyorum, Denikin banknotları, Çarlık paraları!"[49]

Başka bir eski asker Galata Kulesi civarında kurulan tezgâhta Beyazların bastığı çeşit çeşit banknotun satıldığını hatırlıyordu. Ellerinde tomar tomar kâğıt parayla duran alıcılar ve satıcılar, mülteciler arasında gayri resmi olarak kullanılan çeşitli Rus paralarının adlarını tekrarlıyorlardı.

"Alıyorum, satıyorum. Çar banknotları! Romanov paraları! Kerens-kiler! Dumalar! Arhangelskler! Astrahanlar! Taşkentler! Kolçaklar!"

"Nikolayevler, sadece Nikolayevler!"

"Wrangel ve Don parası alıyorum! En üst ederini veriyorum!"

Şehirde Rusların açtığı en ünlü restoranlardan olan Grand Cercle Muscovite'e akşam yemeği yemek ve dans etmek üzere gelen müşteriler sönmüş hayatlarla karşılaşırlardı.[50] Kapıcı, bir zamanlar çarın annesinin komutası altında görev yapan ünlü Ataman Alayı'ndan bir Kazaktı. Müdür, Kievli eski bir fabrika sahibiydi. Mutfağı çarın Kırım'daki Livadia Sarayının eski şefi yönetiyordu. Şef yardımcısı Rusların Kafkas genel valisinin aşçısıydı. Başgarson Moskova'nın en ünlü restoranı Yar'da çalışmıştı. Yardımcısı, İmparatorluk Muhafız taburunda subaydı. Borş çorbasından *côtelettes à l'Impératrice Catherine IIème* gibi etlere kadar türlü türlü yemeği servis eden garsonlar ya çar ordusunda ya da gönüllüler ordusunda subay olarak hizmet vermişlerdi. Orkestra Glinka, Borodin, Çaykovski, fokstrot, tango ve vals çalıyor, bazen sahneyi, Koki ile Niko'nun Yeri kapandıktan sonra iş arayan gitarcı Saşa Makarov'a bırakıyordu. Lokantadan çıkarken paltonuzu ya da pelerininizi getiren adam

49 A. Slobodskoi, "Sredi emigratsii," *Konstantinopel'-Gallipoli*, s. 80.

50 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 117-129.

Çar II. Nikola'nın eski muhafızıydı. Galli Muhafız Billy Fox-Pitt annesine yazdığı mektupta, "Ömrümde yediğim en nefis yemek," diyordu, "ama bu restorana sık sık gitmemeli, çünkü insan ya mide fesadı geçirir ya da beş parasız kalır!!"[51]

***

Bu dünyayı hiç kimse o sırada Pera Palas'ta kalmakta olan bir Amerikalıdan daha iyi anlayamazdı. Odasındaki balkon kapıları Haliç manzarasına açılıyordu, ama onun öyle manzara seyredecek vakti yoktu. Küçük bir masada yığın yığın kâğıt duruyordu.[52] Kutular ve valizler duvara dayanmıştı ya da yatağın altından uçları görünüyordu. Şifonyerin üzerine bir daktilo yerleştirilmişti. Öyle meşguldü ki bazen toplantılara her ayağında farklı bir çorapla gelirdi. Kuşluk vakti Rusların oluşturduğu bir kuyruk Orient Bar'dan dördüncü kattaki odasına döne döne uzardı.

Massachusetts, Cambridgeport'ta 1871'de doğan Thomas Whitte-more, New Englandlı bir yayıncı ve Evrenselci kilisenin önde gelen bir rahibi olan dedesinin adını taşıyordu. Evrenselci kilisenin temel doktrini salâhın eninde sonunda herkese nasip olacak bir armağan olduğu, cehennem kavramının merhametli bir Tanrı'yla bağdaşmayacağı fikriydi. Dede Whittemore insanlığın evrensel olarak birbirine bağlı olduğu inancına da sahipti. Torun Whittemore Birinci Dünya Savaşında Kızılhaç için çalışmış, Bulgaristan ve Rus İmparatorluğunda dolaşmış, Kırım'a erzak gemileri götürmüş, Bolşeviklerden kaçan mülteci ailelere palto gibi giysiler sağlamıştı. İstanbul'da Rus krizi patlak verdiğinde de kendini yardım çabalarının ortasında buldu. Müttefik yetkililerinin yanı sıra şehirdeki en tanınmış ecnebiydi; en azından şehrin en muhtaç kesimi onu iyi bilirdi. Dostları onu "Uçan Sır" diye çağırırdı.[53] En yakın dert ortaklarından biri olan sanat tarihçisi ve küratör Matthew Prichard, "Whittemore

51 Fox-Pitt'ten annesine, 19 Ekim 1922, Fox-Pitt Papers, IWM, Box 2, Folder 10.

52 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 42-44, 53.

53 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 29.

asla bir yerde durmaz" diye yazmıştı; "buradaydı, gelecektir; gelir, gider, ama asla 'burada' olmaz."[54]

Whittemore Sürgündeki Rus Gençlerinin Eğitimi Komitesi'ni yönetiyordu; komiteyi 1914'te, savaş yüzünden yurtlarından olan mülteci sorununa çözüm bulmak üzere kurmuştu. Komitenin ofisi yoktu, Whittemore'dan ve yardıma ikna ettiği insanlardan başka personeli de yoktu; o sırada hangi otel odasında kalıyorsa orada çalışıyordu. Whittemore'un Bolşevik Devrimi öncesinde Rusya'da yaptığı yolculuklar, o sırada imparatorluğun dört bir yanında mevcut toplumsal örgütleri iyice tanımasına yardım etmişti. Bu örgütlerin birçoğu sürgünde tekrar kurulmuştu; Whittemore örgütlerin mültecilerin yeni toplumlara entegrasyonunda esas olacağını biliyordu. Rusların henüz anlamadığı bir şeyi de biliyordu Whittemore: büyük olasılıkla hiçbiri yurduna geri dönmeyecekti.

Pera Palas'ın lobisi çoğu zaman Whittemore'u görmek isteyenlerle dolup taşardı; yaptığı yeni tabloyu belki satın alır diye göstermeye gelen ressamlar, hayır derneklerine bir yardımı dokunabileceğini umut eden kontlar ve baronlar ve daha niceleri. Mülteciler, devrimden önce hayatlarını belirleyen rütbe, ayrıcalık ve meslek derecelerine riayet ediyorlardı. Lobi eski Rus toplumunun minyatür bir haritasıydı; haritanın irili ufaklı parçaları küçük masaların etrafındaki koltuklarda kafa kafaya verir, sohbet ederlerdi. İmparatorluk Muhafızlarından bazı süvariler; Atlı Topçu Birliği ve İmparatorluk Donanması'ndan subaylar; Rus-Japon Savaşı muharipleri; göğüslerinde Aziz Georgius Nişanı taşıyanlar; adalet, içişleri ve dışişleri bakanlıklarından bürokratlar; eski Duma üyeleri; mühendisler, doktorlar, avukatlar, yazarlar ve heykeltıraşlar; Rus Ortodoks piskoposlar; Kuban, Don, Terek ve Astrahan bölgelerinden Kazaklar; Kafkaslar'dan gelen dağlılar; Karadeniz kıyısı Müslümanları;

54 Prichard'dan Gardner'a, 5 Temmuz 1924, DO-ICFA, Thomas Whittemore Papers, Box 11, Folder 161: "Materials from Isabella Stewart-Gardner Related to T.W." (Boston Isabella Stewart Gardner Müzesi'ndeki mektubun Archives of American Art, Smithsonian Institution aracılığıyla alınan kopyası).

Sibirya Budistleri; yerel idare meclisleri, yani *zemstvo*'ların üyeleri; hepsi Wrangel'in geri çekilişinden sonra tekrar gruplaşmış, Müttefiklerin ve diğer bağışçıların vereceği kısıtlı kaynaklar için mücadele ediyorlardı.[55]

Kendi başlarının çaresine bakmak zorunda olan bu cemaatlerin liderleri zamanlarının çoğunu, iç savaşta yaptıkları gibi, birbirleriyle tartışarak geçirirlerdi. Whittemore'un bir görevi de bu rakip grupları bir araya getirmekti. Bunun bir yolu her gün Pera Palas'a yapılacak bir şeyler bulmaya gelen enerjik kontesleri seferber etmekti. Wrangel'in Kırım'dan kaçmasından topu topu birkaç hafta sonra bir kayıt bürosu kurulmuştu. Büroda mültecilerin adları kaydediliyor, becerileri sıralanıyor, aileler bir araya getirilmeye çalışılıyordu. Soylu hanımlara kamptan kampa dolaşıp isim toplama, sonra elde ettikleri bilgileri ucuz kartlara yazıp eski puro kutularında dosyalama görevi verilmişti.[56]

Yeni bir hayata başlamanın anahtarı bir beceri öğrenmekti. Whittemore bu amaca yönelik bir eğitim sistemi yaratmaya girişti. Pera'nın merkezine çok da uzak olmayan küçük bir arsaya birkaç büyük çadır kurdurdu. Genç Rus erkekleri, gündüz hamallık, tezgâhtarlık ya da getir götür işleri yaptıktan sonra bu çadırlardaki ranzalara uyumaya geliyorlardı.[57] Akşama doğru hamallar ağır yüklerini taşıdıkları arkalıklarıyla, sokak satıcıları el arabalarında satamadıkları çikolatalar ve yapma çiçeklerle çadırlara dönerlerdi. Gazete satan çocuklar ertesi gün yarı fiyata satacakları gazetelerle gelirlerdi. Su satıcıları, kullanabilecekleri Standard Oil tenekelerini getirir, balıkçılar ağlarını, sokak süpürgecileri süpürgelerini onarırdı.

Ama sonra asıl iş başlardı. Whittemore çadır kampını sadece bir mülteci evi olarak değil, bir yerleştirme merkezi olarak da düzenlemişti. Yabancı üniversitelere yazdığı sayısız mektupla, temel giriş sınavlarını geçecek kadar yetenekli Rus öğrencilere yüzlerce yer sağlamıştı. Her gece, çorba ve ekmekten ibaret

55 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 172-173.
56 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 189-202.
57 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 54-55.

yemekten sonra, çadırlar birer dershaneye dönüşüyor, Rus profesörler matematik, mühendislik, fizik, biyoloji ve kimya konularında ders veriyordu. Bir iki yıl üniversitede öğrenim görmüş öğrenciler, sadece lise mezunu ya da askeri eğitim görmüş olanlara yardım etmekteydi.

Zamanla, büyük itibarı olan Rus İmparatorluk Akademisi'nin eski üyeleri bir tasdik komisyonu kurdular; bu komisyon, öğrencilerin Fransa, Belçika, İsviçre, İtalya, Yunanistan, Almanya, Çekoslovakya gibi ülkelerdeki üniversitelere girmek için gerekli eğitim seviyesine ulaştığına dair sertifika veriyordu. Üniversitelerin kararını haftalarca bekledikten sonra bir öğrenciye Paris ya da Prag'dan mektup gelince çadıra sessizlik çökerdi.[58] Eski bir Osmanlı kışlasında düzenlenen bir ödül töreninde her öğrenci, Kızılhaç'ın sağladığı bir kemerle bele tutturulmuş beyaz bir pijamadan ibaret eğreti bir Rus milli kıyafetiyle sahneye çıkıp havı gitmiş takım elbiseli bir profesörden diplomasını almıştı. Bu öğrenciler, yönetim ofisi Pera Palas'ta olan gayri resmi bir "olgunlaşma" okulunun mezunlarıydı; diplomaları sayesinde Charles Üniversitesinden Sorbonne'a kadar çeşitli itibarlı kurumlara kaydolabileceklerdi. 1921 Güzünde yüzlerce öğrenci, yeni bir hayata başlamak üzere, kimi zaman yük vagonlarıyla Avrupa'ya gitmişti bile.[59] Artlarından giden de çok olacaktı. New York arşivcilerinin bugüne kadar titizlikle koruduğu Whittemore belgelerinde yer alan bini aşkın öğrenci dosyasındaki isimler, imparatorluk Rusya'sındaki bir baloya katılanların listesi gibidir: Volkonski, Ostrogorski, Kuznetsov, Tolstoy, İgnatiev vb. Kendini toparlayıp başka yerlere taşınan koskoca bir dünyanın bıraktığı kâğıttan izler...

Wrangel, Whittemore'a yazdığı, komitenin çalışmalarına duyduğu derin minnettarlığı ifade eden bir mektupta şöyle der: "Sürgünde çok yararlı bir öğrenim gören bu gençler, Rusya'ya döndüklerinde ülkemizin yeniden inşasında görev alacak eğitimli işçilerin çekirdeğini oluşturacaktır."[60] Ama o zaman, yani

58 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 55-56.
59 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 20-25.
60 Wrangel'den Whittemore'a, 24 Kasım 1923, CERYE, Box 1, File 32.

1920'lerin ortasında bile iyimserliğin şahikasıydı bu. Kırım'ı boşaltma emrini vermeden hemen önce, Wrangel subaylarına geri çekilişin sadece bir dinlenme ve yeniden donanma dönemi olduğuna ve hemen ardından "zaferi düşmanın elinden çekip alma girişimi"nin başlayacağına dair teminat vermişti.[61] Şimdi kemerleri sıkma zamanıydı ve Bolşevikler bitap düşer düşmez eve döneceklerdi; Dimitri Şalikaşvili en geç 1921 güzünde döneceklerini öngörüyordu.[62] Ancak çok geçmeden Beyaz Ruslar kaçış ile sürgün arasındaki zihinsel sınırı aşmaya başladılar. Bir savaş kaybetmenin olağandışılığının yerini, artık bu kaybın kalıcı olduğuna dair yürek burkucu bir gerçek almaktaydı.

Whittemore'un öğrencileri imparatorluğun son kuşağıydı; yavaş yavaş başka bir şeyin ilk kuşağı olduklarını fark etmeye başladılar. Onlar, 1789'da Fransız devrimcilerinin hapı yutmuş soylulara taktığı lakapla, *les ci-devants* olmuşlardı, yani yeni düzene uymayanların, eskimişlerin modern versiyonları. Bolşevikler de benzer bir isim takmışlardı onlara: *bivşi* ya da "eski halk." Lev Tolstoy'un kuzeni, Whittemore'un destekçisi Kontes Vera Tolstoy *Atlantic Monthly* için yazdığı bir makalede durumu özetlemişti. İstanbul'un dışındaki küçük evinden, "Fransız devriminin şehitleri kasaplarına soyluların nasıl öleceğini göstermişlerse, Bolşevik cinayetlerine kurban giden ve canımızı kurtarmış olan bizler de onlara nasıl yaşayacağımızı göstereceğiz" diye yazıyordu.[63]

61 Wrangel, *Memoirs*, s. 311.
62 "Constantinople," s. 4-5, HIA, Shalikaskhvili Papers.
63 Tolstoy, "Compensations of Poverty," s. 308.

KONSTANTİNOPOLİS

Rusya'daki iç savaş sona erdikten sonra 860.000 civarında eski Rus tebaası, savaş ve devrimden kaçmış mülteci olarak eski imparatorluk topraklarının dışında yaşamaya başlamıştı.[1] Bunların arasında etnik Ruslar olduğu kadar, eski imparatorluktaki hemen her kültürel kesimin temsilcileri de vardı. Birçoğu İstanbul'da toplanmıştı. Şehrin nüfusu Birinci Dünya Savaşında yaklaşık bir milyonken, 1918 ateşkesinden sonra neredeyse 700.000'e inmişti.[2] Savaştan sonra Yunanların şehri işgal edeceği, ardından Türk milli kuvvetlerinin İzmir'de yaptığı gibi İstanbul'da da intikam peşinde koşacağı korkusu, hem Müslüman hem de gayri-Müslim sivillerin İstanbul'dan kaçmasına yol açmıştı. Dolayısıyla şehre Rusların gelişi toplam nüfusta çarpıcı bir artış anlamına geliyordu. Mülteci krizi demografik devrime dönüşmüştü.

Toplumlar hoşlandıkları göçmenlere *émigré* adını verirler; Beyaz Ruslar da Paris, New York gibi şehirlerde mini mini bir zafer kazanıp bu etikete sahip olmayı başardılar. Ne var ki İstanbul argosunda onlara Rusça "iyi" ya da "güzel" anlamındaki kelimeden bozma "haraşolar" deniyordu. Bu Rusça kelime gündelik kullanımda sıradan bir terimdi, oysa Türkçede zalim bir şakaya dönüşmüştü. Rusların durumu hiç de iyi değildi. 1920

1 Gatrell, *Whole Empire Walking*, s. 193. Toplam Rus mülteci sayısı kesin bilinmiyor, tahminler 500.000 ile üç milyon arasında değişiyor. *Bkz.* Smith, *Former People*, s. 208.

2 700.000'e: Toprak, "La population," s. 70.

Elektrikli tramvaya yetişmeye çalışan adam.

yılı boyunca İstanbul'un belirli mahallelerinde bir dilenci gördüyseniz kadın olsun erkek olsun o zavallının Rusça konuşacağı hemen hemen kesindi.

Şehirdeki yardım örgütlerine, hatta New York ve Washington DC gibi uzak yerlerdeki hayır kurumlarına bile mektup yağıyordu.[3] Grande Rue'da ağız mızıkası çalarak ekmek parası kazanan kör Aleksey Sterladkin, polis onu yasadışı dilencilikle suçladığında yardım başvurusunda bulunmuştu. Eskiden Rus operasında aryalar söyleyen Bay Çerniyavski, yardım örgütlerinde çalışanların İstanbul'da vereceği konserin gün ve saatinin duyurulmasını rica ediyordu. Peder Mişel Vassilyef Rusça konuşan muhtaç Hıristiyanlara vereceği Paskalya yemeği için küçük bir katkıda bulunulmasını istemişti. Prenses Şahovskaya isimli bir kadın, kendisi ve Tokatlıyan otelinin orkestrasında çalışan müzisyen kocası için ABD vizesi talep ediyordu.

Mültecilerin sorunu, basitçe İstanbul'un hem Türkleri hem de Rusları etkileyen durgun savaş sonrası ekonomisi değil, daha ziyade geleceklerinin garip bir biçimde uluslararası siya-

3 *Bkz.* LC, Bristol Papers, Box 74, File "Russian Refugees."

setle iç içe geçmiş olmasıydı. 24 Temmuz 1923'te, Müttefikler ile Türkler arasında nihayet imzalanan barış antlaşması 1914'ten beri süregelen husumeti sona erdirmişti. Milletler Cemiyeti'nin aracılığıyla imzalanan Lozan Antlaşması Müttefiklerin çapraşık işgal sorunundan kurtulmasını, hatta çıkıp giderken biraz da boyunlarını dik tutabilmelerini sağlıyor, Mustafa Kemal hükümetine tahttan indirilen padişahın halefi olarak meşruiyet kazandırıyordu. 1918 tarihli ateşkesten beri yıllar geçmişti. Bütün bu zaman içinde Türkiye'deki siyasi ve askeri durum baştan başa değişmişti. Ülke artık kararsız bir hükümdar tarafından yönetilmiyordu. Artık ülkenin başında seçimle gelmiş bir meclis ve yabancı işgalcileri püskürtüp eski payitahtı sadık birlikleriyle kuşatmış, kendine güvenen bir başkomutan vardı. Lozan, Almanya, Avusturya-Macaristan ve Bulgaristan'la yapılan antlaşmaların aksine, Müttefiklerin savaş meydanında yendiği bir devlete zorla kabul ettirerek değil, o devletle müzakereler yoluyla imzaladığı tek barış belgesiydi.

Antlaşma Türkiye'yle barış halini teyit ediyor, sınırlarını belirliyor ve Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünden arta kalan, eski hayat sigortalarının ne olacağı ve Osmanlı düyun-ı umumiyesinden kimin pay isteyeceği gibi gizli kapaklı ama hayati meseleleri ele alıyordu. Antlaşmanın imzalandığı ilan edilince İstanbullular bunu havaya ateş ederek, sokaklarda davul çalarak kutladılar. Pencerelerde, duvarlarda Mustafa Kemal portreleri belirdi.[4] Müttefik askerleri kendilerini her zamankinden daha çaresiz hissediyorlardı. Billy Fox-Pitt, İngiltere'deki ebeveynine "Herkes için utanç verici bir iş bu," diye yazmıştı, "Türkler bize pek az saygı duyuyor, Fransızlara hiç duymuyor, tabii ki İtalyanlara kimsenin aldırış ettiği yok."[5]

Lozan antlaşmasının ilanıyla Müttefikler şehri boşaltmak üzere geri sayıma başlamışlardı. Şehirde hâlâ Yorkshire Piyadeleri, Kraliyet Deniz Piyadeleri ve ekose eteklikli İskoç birlikle-

4 Fox-Pitt'ten annesine, 25 Haziran 1923, IWM, Fox-Pitt Papers, Box 2, Folder 10.

5 Fox-Pitt'ten babasına, 7 Haziran 1923, IWM, Fox-Pitt Papers, Box 2, File 10.

rinden oluşan 15.000 Britanya askerinin yanı sıra diğer Müttefik devletlerin küçük birlikleri de vardı.[6] Aylar süren hazırlıklardan sonra, 2 Ekim 1923'te, limana doğru yol alan General Harington ile karısına Grenadier, Colstream ve İrlanda Muhafız birlikleri eşlik etti. Müttefik komutanının Britanyalı, Fransız, İtalyan ve Türk şeref birliklerini teftiş edişini rıhtımda biriken muazzam bir kalabalık seyretmişti. Harington tek tek her ülkenin bayrağını selamlıyordu. Sıra Türklerin ay yıldızlı bayrağına gelince kalabalık coşarak ileri fırladı.

General ile askeri eskortu hemen *Arabic* adlı bayrak gemisine binerek Malta, Cebelitarık ve nihayet İngiltere'ye doğru yola çıktılar. Harington, "Güya düşman bir ülkeden harika bir uğurlama töreniydi," diye yazmıştı.[7] İşgalin tek resmi anısı Harington'ın karargâhına asılı Birleşik Krallık bayrağıydı. Harington'un Galata'daki Anglikan kilisesine verdiği bu bayrak bugün hâlâ orada sergilenmektedir. Dört gün sonra, 6 Ekimde, Türk ordusu şehre girerek denetimi tam anlamıyla eline aldı. 29 Ekimde Ankara'daki Büyük Millet Meclisi cumhuriyeti ilan etti; Mustafa Kemal cumhurreisi oldu.

Beyaz Ruslar huzursuzdu, zira yeni cumhuriyetin en büyük dostu, onların yurtlarından kaçmasına sebep olan hükümetti. Lenin, işgale direnişinde Mustafa Kemal'in en önemli destekçilerinden biri olmuştu. Bolşevikler Türklere kurtuluş savaşında silah sağlamış, Moskova Türklerle diplomatik ilişki kuran ilk başkent olmuş, Britanya askerleri İstanbul'da hâlâ devriye gezmekteyken Ankara'ya bir misyon göndermişti.

Rusların hangi safta yer alacakları ise henüz belli değildi. Bir tahmine göre, mültecilerin belki yüzde onu Bolşevikleri fiilen destekliyordu; bunlar Moskova'daki fiili rejimle uzlaşmanın mümkün, hatta arzu edilir olduğuna inanan sempatizanlar ya da paralı ajanlardı.[8] Beyaz Rus mülteci cemaatinin önde gelen üyeleri Bolşeviklerle anlaşarak Rusya'ya döndüler. Bazıları

6 Britanya birliklerinin Türkiye'den çekilmesi hakkındaki basılı nakliye programı, Ağustos 1923, IWM.

7 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 139.

8 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 197.

anında kurşuna dizildi, ama bazıları Lenin'in başlatmışa benzediği dönüşümün lafını sakınmaz yandaşı oldu.

Aralık 1922'de Bolşevik hükümeti yurtdışında yaşayan eski Rus tebaasının artık yeni doğan Sovyet devletinin koruması altında olmadığını ilan etti. Yeni vatanlarından vatandaşlık almayı başaramamış Beyazlar artık resmen vatansızdı. Yaşadıkları ülkenin hükümeti onları yasadışı göçmen kabul edip sınırdışı edebilirdi, başka hükümetlerin de onları kabul etme zorunluluğu yoktu. Artık onlar uluslararası hukukta resmi statüsü olmayan insanlardı. Ancak o sırada Milletler Cemiyeti araya girdi ve dünyanın dört bir köşesindeki Ruslara "Nansen pasaportu" denen belgeleri dağıttı. Bu pasaportlara Norveçli kâşif ve insan hakları savunucusu, ayrıca Milletler Cemiyetinin Mülteciler Yüksek Komiseri Fridtjof Nansen'in adı verilmişti. Bu belge mültecilere otomatik olarak sınırdışı edilmelerini önleyen geçici bir statü sağlıyordu. Ama İstanbul'daki Rusların fazla vakti kalmamıştı. 1923'te Grande Rue'daki eski Rus elçiliği Sovyet denetimine geçti. Ankara hükümeti Beyaz Rus konuklarına ya ülkeden ayrılmaları ya da Türk vatandaşlığına geçmeleri için baskı yapmaktaydı. Artık Sovyetler Birliği'nden ticaret heyetleri ve diplomatlar geliyor, eski düşmanlar sokakta yüz yüze geliveriyorlardı. Rus iç savaşı sırasında muharebe meydanının iki yanından birbirini gözetlemiş kişilerin Grand Cercle Muscovite'in dans pistinde karşılaşmaları işten bile değildi.

1920'lerde İstanbul'daki Rus cemaati küçüldü. Wrangel'in Gönüllüler Ordusu bu dönemin ilk yarısını Gelibolu'da tahta silahlar ve hastane giysisinden bozma beyaz Rus tünikleriyle talim yaparak geçirmişti; rütbe işaretleri kadın elbiselerinin kadife kordonlarından yapılmıştı.[9] Bu sabık ordu çok geçmeden Bulgaristan ve Sırbistan'a defedildi; orada eski subay ve erler yol ve bina inşaatlarında çalıştırıldı. Thomas Whittemore'un öğrencileri de Prag gibi üniversite şehirlerine, onlara burs sağlayan fakültelere gittiler. Kimileri Macaristan'a, Fransa'ya, Britanya'ya ya da hangi ülkeden vize aldılarsa oraya taşındılar.

9 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 96-97.

Florya deniz hamamının kurulmasına yardım etmiş olan Dimitri Şalikaşvili önce Polonya'ya gitti, sonra bir süre Alman ordusunda görev yaptı. Daha sonra ömrünün sonuna kadar kalacağı ABD'ye gitti. Ölümünden sonra, oğlu John Shalikashvili –o sırada ABD Genelkurmay Başkanıydı– babasının naaşını Gürcistan'a, atalarının köyüne götürdü.

Eski Rus seçkinleri de ayrıldı İstanbul'dan. Tolstoylar Paris'e gitti. Wrangel Brüksel'de öldü. Yurtdışına kaçarken İstanbul'dan geçmiş olan Denikin Michigan, Ann Arbor'da tatil yaparken kalp krizi geçirip öldü. Orada elli yıl gömülü kaldı, derken Rusya devlet başkanı Vladimir Putin, rejimi bir mülteci milliyetçiye sahip olsun diye, Denikin'in naaşını mezarından çıkarıp Moskova'da defnetti.

***

Rusların çoğunun ayrılışıyla İstanbul onların iaşe ve ibate yükünden kurtulmuştu, ama krizin sona erişi şehri bir düzen örneği haline getirmedi. Şehir hayatının gündelik curcunası hâlâ insanı sersem ediyordu. Agatha Christie 1920'lerde şehre ilk gelişinde, "Tımarhaneye Haydarpaşa garından daha fazla benzeyen bir şey hayal bile edilemez" diye yazmıştı.[10] Irak'ta kazı yapan kocası Max Mallowan'ın yanına giderken İstanbul'a da uğramış, Pera Palas'ı es geçip Grande Rue'daki Tokatlıyan oteline yerleşmişti. Bu oteli ona Orient Express'te tanıştığı Hollandalı yakışıklı mühendis tavsiye etmişti. Nitekim 1934'te yayımladığı *Şark Ekspresi'nde Cinayet* romanının kahramanı Belçikalı dedektif Hercule Poirot'nun kaldığı otel olarak da Tokatlıyan'ı seçti. Pera Palas'ın ön kapısının açıldığı dar sokakların sonu gecekondu bölgesiydi. Oysa Tokatlıyan'ın pencereleri 19. yüzyıl fasadlarına ve geniş, Avrupai bir caddenin görece düzenli manzarasına bakıyordu.

O sırada şehir, imparatorluğun değil, yeni doğan ulus devletin bir parçasıydı, ama herhangi bir gazeteci İstanbulluların tek bir milli kimliğe sığdırabileceği düşüncesine kahkahalarla

10 Christie, *Autobiography*, s. 354.

gülerdi. Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşundan hemen önce, İstanbul'da Osmanlıca on bir, Rumca yedi, Ermenice beş, Ladino ve yerel Yahudilerin konuştuğu diğer dillerden dört gazete çıkıyordu.[11] İngilizce yayımlanan *Orient News* ise Britanya yönetiminin sözcüsü halindeydi. Grande Rue'da kısa bir yürüyüş sizi bir Rum Ortodoks katedraline, bir camiye ve iki Katolik kilisesine götürürdü. Caddeden yan yollara saptığınızda, Ermeni Katolik, Ermeni Gregoryen, Keldani, Anglikan ve Alman Protestan kiliselerine rastlardınız. Galata'dan yokuş aşağı ince dört sinagog ve birkaç cami daha görürdünüz.

Kemalistleri Anadolu'da Yunan kuvvetlerine karşı gelmeye büyük bir öfke duygusu itmişti; milli kuvvetlerin İstanbul'u Müttefiklerin elinden almasıyla şehrin Müslümanlarını bir rahatlama duygusu sardı. Ancak şehrin Hıristiyanları yeni Türk hükümetinin devlete sadakatsizlik gösterenlerden öç alacağından korkmaya başlamışlardı. Belediye hizmetlerinin fiilen Müttefik-Kemalist ikili yönetimi tarafından yürütüldüğü sırada, yani 1922 güzünden bir yıl sonra işgalin sona erişine kadar, Türk yetkililer Müttefiklere çalışan ya da Yunanların toprak taleplerini desteklemiş olan Rumları tutuklamaya başlamışlardı bile. Tek hedef Rumlar değildi; milli kuvvetlere karşı olan Müslümanlar da tutuklanıyor, hatta bazen idam ediliyordu. Ama şehir ticaretinin büyük bölümünü ellerinde tutan Rum cemaati doğal olarak milli öfkenin hedef tahtası oldu. Rumlar sokaklarda taciz ediliyor, Müslüman güruhlar Rumların mal ve mülküne el koyuyordu. Şehir tam Türk denetimi altına girince neler olabileceği büyük endişe uyandırmıştı. Dolayısıyla şehrin en zengin aileleri dahil yaklaşık 50.000 gayri-Müslim 1922 sonunda İstanbul'dan ayrıldı.[12] Müttefikler 1923'te şehri boşaltınca yeni Türk devletiyle aralarındaki son tamponun da ortadan kalktığına inanan Rumların bir bölümü daha ayrıldı.

Savaş ve işgal, İstanbul'un Rum cemaati içindeki ayrılıkları da derinleştirmişti. Yunanların ve diasporadaki Rumların çı-

11 Criss, *Istanbul Under Allied Occupation*, s. 46-48.
12 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 82, 96.

karlarını kim temsil ediyordu? Atina merkezli Yunan devleti mi, yoksa İstanbul'daki, Yunanca konuşulan Bizans'ın açık ki doğrudan halefi olan Rum Ortodoks patriği mi? Yunan taraftarları ile Patrik taraftarları arasındaki anlaşmazlıklar kimi zaman şiddet olaylarına dönüşüyordu. 1923 Yazında, Yunan milliyetçisi bir çete patrikhaneye saldırarak Ortodoks liderlerinin toplantısını basmış, saldırganlar merdivenlerden aşağı sürükledikleri Patrik IV. Meletios'u yara bere içinde bırakmışlardı. Müttefik polisi yetişip kavgayı bastırdıktan sonra Meletios üstünü başını düzeltir düzeltmez patrikhaneyi basan güruhu aforoz etti. Bu itiş kakıştan bıkan ve saldırıya çok üzülen Meletios çok geçmeden bir Britanya gemisiyle İstanbul'dan ayrıldı ve Aynaroz'da sakin bir manastıra çekildi.[13] Bir süre sonra İstanbul Rum cemaati arasından yeni bir patrik seçildi, ama Yunan milliyetçilerinin ve başka rakiplerin patriğe meydan okuyuşu sürdü gitti. Örneğin 1924'te, Türkçe konuşan Ortodoks Hıristiyanlardan oluşan ayrılıkçılar, Fener patrikhanesinin kendilerini yönetemeyeceğini savunarak Türk Ortodoks Kilisesi'ni kurdular.[14]

Rum Ortodoks patriği gibi gayri-Müslim liderlerin ve cemaatlerinin daha da büyük bir sorunu, eski millet sisteminin çökmüş oluşuydu. Sultanın Müslüman ve gayri-Müslim tebaası hiçbir zaman tam eşit olmamıştı, ama eşitsizliğin ve hiyerarşinin birçok yönü vardı. İmparatorluğun karmaşık toplumunda bireyin yeri sadece dinle değil, cinsiyeti, mesleği gibi birçok kategoriyle de belirlenirdi. Osmanlı yetkilileri imparatorlukta yaşayan nüfusa baktıklarında, yetke, statü ve ayrıcalık bakımından yamalı bir bohçayla karşılaşırlardı.

Türkiye Cumhuriyeti, bazı kilit özellikleri Osmanlı döneminden kaynaklansa da bambaşka bir devletti. Cumhuriyet, imparatorluk tebaası kavramının yerine modern yurttaşlık kavramını, bizzat sultana sadakatin yerine laik devlet ideallerine bağlılığı, eski imparatorluğun iç içe geçen kimliklerinin yerine

13 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 146-149.
14 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 151-157.

ise etnik bakımdan tanımlanan tek bir ulus kavramını getirmişti. 1924'te ilk anayasa kabul edildiğinde, dinine bakılmaksızın bütün yurttaşlara eşit hak tanınmıştı; ama pratikte farklılıklar hâlâ keskindi ve bunun nedeni, Osmanlı imgeleminde olmayan yeni etnik azınlık kavramıydı.

Bu yeni kavram, Birinci Dünya Savaşını sona erdiren barış antlaşmasının derinliklerinde yatıyordu. Lozan Antlaşması Müttefiklerin İstanbul'u boşaltıp yerlerini Türk birliklerinin almasının yolunu hazırlamıştı, ama müzakerelerin belli başlı çekişme noktalarından biri Rumların ve diğer gayri-Müslimlerin statüsü olmuştu. Türk müzakereciler başta bütün Rumların İstanbul'dan çıkarılmasını önermişti. Türkiye başdelegesi İsmet Paşa Rumların, eğer kalmalarına izin verilirse ülkeyi yozlaştıracağında ve devlete sadık kalmayacaklarında ısrar ediyordu.[15] Yunan hükümeti ise Osmanlı topraklarından gelen Rum mültecilerin akınına uğradığını iddia ediyor, daha fazlası gelirse ortaya bir insanlık faciası çıkacağını ekliyordu. Üstelik, eğer Rumlar ve diğer gayri-Müslimler resmen İstanbul'dan atılırsa şehir boş bir kabuk haline gelir, uygarlığın bu büyük merkezi seçkin işadamlarından ve Hıristiyan mirasından yoksun kalırdı.

Sonunda müzakereciler bir uzlaşmaya vardılar. Lozan Antlaşması Temmuz 1923'te imzalandığında, 142. maddesi Atina ile Ankara hükümetlerinin vardıkları ayrı bir anlaşmayı da teyit etmişti. İki ülke bir "mübadele" yapmaya karar vermişti; her iki tarafın dini azınlıkları zorunlu bir sürgüne tabi tutulacaktı. İstanbul'daki ve iki küçük Ege adasındaki Rum Ortodokslar ile Yunanistan'a bağlı Batı Trakya'da yaşayan Müslümanlar mübadeleden muaftı; bu istisnalar Rumların İstanbul ekonomisindeki hayati önemini ve Müslümanların Yunanistan'daki yüzlerce yıllık varlığını göz önüne alıyordu. Mübadeleye tabi olanlar yurtlarını bırakıp başka bir devletin topraklarına yerleşeceklerdi. Eğer eski hükümetlerinin izni olmazsa kanunen bir daha asla evlerine dönemezlerdi. Hangi ailelerin "mübadele" edilece-

15 Alıntılayan Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 85.

ğini, yani aileler belirli bir dine göre ibadet etmeseler ya da karışık dinden aileler olsalar bile kimin Rum Ortodoks kimin Müslüman olduğunu resmen belirleyecek hükümetler arası özel komisyonlar kuruldu. Komisyonlar mübadeleye tabi olanların mal ve mülklerini de hesaplayacak, bu mülklerin satışı Yunan ve Türk hükümetlerince yönetilecekti. Ne var ki pek az kişinin malı mülkü tazmin edilebildi. O dönemde kaleme alınmış bir raporda anlatılan şuydu: "Bugün İstanbul ve Atina sokaklarında bir zamanlar hali vakti yerinde olan binlerce insan beş parasız dolaşıyor.[16] Ceplerinde mülklerinin envanterini taşıyan bir kâğıt parçasından başka bir şey yok; oysa bu kâğıtla yeni ülkelerinde zararlarını karşılıyor olmaları gerek."

Nüfus mübadelesi din, etnisite ve vatandaşlık çizgilerine çeki düzen verme niyetiyle yapılmıştı; tarihçiler de bazen Lozan antlaşmasıyla mübadele edilenlere kısaca "Rumlar" ve "Türkler" derler. Ama bu terimler mübadillere çok tuhaf gelmiş olmalı. Mübadele komisyonları bireylerin kimliğini belirlemekte esas olarak Osmanlı İmparatorluğunun kriterini, yani dini inancı kullanmış, ama bu eski kategoriye yeni, bütünüyle etnik bir etiket yapıştırmıştı. Dünyaya bakışın bu emperyal ve ulusal karışımında, zorunlu mübadele, kimlikleri Yunan Krallığının ve yeni doğan Türkiye Cumhuriyeti'nin özündeki etnik milliyetçilikle pek az ortak noktası bulunan binlerce insanı da kapsıyordu. Halkların bu büyük ayrışımında, bireylere bir ve tek kimlik atfedildi. Bir Rum Ortodoks aile Türkçe konuşuyor ve kökleri kuşaklar boyu aynı Anadolu köyünde yaşayanlara kadar uzanıyor olabilirdi. Yunanistan'daki bir Müslüman da Yunanca ya da Slavca konuşuyor olabilir ve Türkiye Cumhuriyeti'nin kültürüyle uzaktan yakından ilgisi olmayabilirdi. Ama mübadelede birincisine Rum, ikincisine Türk dendi ve ikisi de yabancı ama sözümona aynı etnik kimliğe sahip insanların yaşadığı bir vatana gönderildi.

Birinci Dünya Savaşını sona erdiren antlaşma, gelecekteki savaşları engellemeyi de amaçlamıştı. Yöntemi, insanları yurt-

16 "Exchange of Population Between Greece and Turkey," *Advocate of Peace Through Justice* 88, no. 5 (Mayıs 1926): s. 276.

larından başka yerlere nakletmekti; böylece gelecekteki herhangi bir hükümet onları kurtarma arzusu gibi bir savaş nedeni ileri süremeyecekti. Önlem amaçlı karşılıklı bir sürgündü bu. Planın fikir babalarından biri, Milletler Cemiyeti görevlisi, mülteci Rusların içinde bulunduğu vahim durumu düzeltebilmek için usanmadan çalışmış olan Fridtjof Nansen'di; "Bu planın, Ortadoğu'da daha homojen nüfuslar yaratarak ve bitmek tükenmek bilmeyen, katliamlara yol açan çatışmaların başlıca sebeplerinden birini ortadan kaldırarak gelecekte iyi sonuçlar vereceğine kuşku yoktur," diyordu.[17]

Önceki yıl her iki yöne kaçmış olanları da hesaba katarsak Lozan antlaşmasıyla bir milyon Rum Ortodoks ve beş yüz bin Müslüman zorunlu mübadeleye tabi tutuldu. Lozan iki komşunun Birinci Dünya Savaşının sona erişinden beri sürüp giden şiddetli kavgasına yol açan belli başlı nedenlerden birini kısa vadede ortadan kaldırmıştı. Uzun vadede, kadim cemaatleri kökünden sökerek, birçok köyün ahalisini yerinden yurdundan ederek ve iki ülkeyi modern tarihte olmadıkları kadar etnik açıdan homojen hale getirerek, demografik manzarayı yeniden biçimlendirdi.

Ne var ki geçmişten bazı izler kalmıştı. İstanbul'daki bir apartmanın üzerindeki levhada, binayı yapan Rum mimarın ismi kazılı olabilir; Yunanistan'ın önde gelen futbol takımlarından PAOK'un açılımında hâlâ Konstantinopolis adı yer almaktadır, çünkü bu takım Osmanlı dönemi İstanbul'unda kurulmuştur. Geçen zaman, karşılıklı etnik temizliği bir tür vatan turizmine dönüştürmüştür; Yunanlar Pera'daki eski aile apartmanını ziyarete, Türkler Selanik'in eski şehir merkezindeki bir mahalle camiinin yıkık duvarlarını bulmaya giderler. Bugün otobüs turları yaşlı Türkleri Yunanistan'ın kuzeyinde, bir zamanlar ana babalarının ya da dedelerinin yaşadığı kasaba ve köylere götürüyor. Türk Hava Yollarının İstanbul ile Selanik arasında her gün iki seferi var; on binlerce Rum birer Yunan olarak yeni hayatlarına bu şehirde başladı ve binlerce Müslü-

17 Nansen, *Armenia and the Near East*, s. 25.

man, Türk olmaya doğru yolculuklarına buradan çıktı. Bu zorunlu göç Türkler arasında Büyük Mübadele diye bilinir, Yunanlar ise hâlâ *Katastrofi* (Felaket) diye anarlar.

***

Lozan şizofrenik bir antlaşmaydı. Bir bölümünde, bir buçuk milyon insanı köklerinden söken planın ayrıntıları yer alıyordu. Başka bölümleri, çokkültürlülük savunucularının azınlık haklarının korunması uğruna yarattıkları bir model gibiydi. Antlaşmaya göre bazı bireylerin ve grupların eski yurtlarında kalmaları mümkün olduğundan, bir bölümün tamamı Türkiye ve Yunanistan'ın antlaşma dışında kalan bu kişilere, başlıca İstanbullu Rum Ortodokslara ve Batı Trakya Müslümanlarına karşı, kanun karşısında eşitlik, dini ibadeti özgürce yerine getirebilme ve anadilde ilk öğrenim gibi yükümlülüklerine ayrılmıştı. Modern devletin etnik azınlıklarına karşı görevleri, eski Osmanlı "millet" kavramının yerini almıştı.

Tarih başka türlü tecelli etseydi, Müttefik işgali yıllarında Pera Palas'ın sahibi olan Prodromos Bodosakis-Athanasiadis koruma altındaki bu birkaç kişiden biri olabilirdi. Ama yeni Türk hükümetinin intikam peşinde koşacağından korkan on binlerce kişi gibi Bodosakis de 1920'lerin başında İstanbul'u terk etmeye karar vermiş, Atina'ya kaçmıştı. Pera Palas, şehirde azınlıkların sahip olduğu birçok şirket gibi, sahibi ortada olmasa bile faaliyetini sürdürdü. Ancak Müttefikler şehirden ayrılınca bu tür mülkler doğal olarak Türkiye'nin gayri-Müslimlerin ekonomik gücünü silme çabalarının başlıca hedefi haline geldi. O sırada belki 40.000 "gayri mübadil" Rum başka ülkelerde yaşıyordu; bunlar Türkiye'den kendi istekleriyle ayrılmışlardı ama hukuken zorunlu göçe tabi değillerdi.[18] Yoklukları artık bir ihanet işareti sayılıyordu. Ülkeden ayrılarak bir seçim yaptılar, diyordu Türk hükümeti; başka bir yerde hayat kurmaya karar verdikleri açıktı. 1923 Baharında Ankara meclisinin çı-

18 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 117. Azınlık mülklerine el konmasını sağlayan hukuki yapı hakkında *bkz*. Akçam ve Kurt, *Kanunların Ruhu*.

kardığı yeni bir kanunla devlet yurtdışında ikamet eden vatandaşların "terk ettiği" mülklere, sahipleri bunları Türkiye'de oturan bir akrabalarına ya da iş ortaklarına aktarma önlemini almışsa bile el koyma hakkı elde ediyordu.

Müttefikler İstanbul'u işgal ettiğinde Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odasının biri Müslüman biri Ermeni iki eşbaşkanı vardı, 14 asli üyesinin 11'i İstanbul'un Hıristiyan ve Yahudi işadamlarındandı.[19] 1921 başında ise eşbaşkanların her ikisi ile 19 üyesinin 13'ü Müslümandı. Hükümet 1923'te Müslüman tüccarların çıkarlarını temsil etmek ve eskiden gayri-Müslimlerin elinde olan sanayi kurumlarının, ithalat-ihracat şirketlerinin ve mali kurumların satın alınmasını koordine etmek üzere Milli Türk Ticaret Birliğini kurdu. Azınlıktan olan çalışanlarının işten çıkarılıp yerine Müslümanların alınması konusunda yabancı banka ve şirketlere baskı yapıldı.

İstanbul barosundaki Rum avukatların üçte ikisi barodan çıkarıldı. Rum sendikalara kepenk kapattırıldı.[20] Rum şirketleri en küçük ihlaller için bile kanuni işlemle tehdit ediliyor, Müslüman ortak almaları için teşvik edilip bazen zorlanıyorlardı. Bu yeni ortaklar bazen Rum ortaklarının Lozan'a göre "mübadil" addedilmeleri için hükümete başvururdu; çünkü bu durumda, Rum ortağın hissesi Müslüman ortağa geçiyordu. 1925 ve 1926'da yerel Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler, birer toplantı yaparak Lozan Antlaşmasıyla bu cemaatlere verilmiş toplu haklardan feragat ettiklerini açıkladılar.[21] Açıklamalar Türk hükümetinin belirgin baskısından sonra yapılmıştı, ama dini inanç ve etnik kategori temelindeki özel muamele taleplerinin kesin sona ermesi anlamına geliyordu. Ankara 1926'da alkollü içkileri tekel altına alan kanunla (İspirto ve Meşrubat-ı Küuliye İnhisarı Kanunu) içki satışlarını bir devlet şirketine verince

19 *Bkz. Journal de la Chambre de commerce et d'industrie de Constantinople*, Haziran 1918 ve Şubat 1921.

20 Rumların ekonomideki değişen varlığı hakkında *bkz.* Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 107-112.

21 Feragatler konusunda *bkz.* Bristol'dan Dışişleri Bakanlığına, 3 Kasım 1926 ve 24 Kasım 1926, NARA, RG59, M353, Reel 21.

İstanbul'daki gayri-Müslimlerin ticari faaliyetlerinin belli başlı alanlarından biri tamamen millileştirilmiş oldu.

Sahibi yurtdışında yaşayan önemli mülklerden biri olan Pera Palas 1923'te devlet mülkü ilan edildi.[22] Kâğıt üzerinde bu, Hazine'nin Bodosakis'in ödenmemiş vergilerini tahsil etmesi anlamına geliyordu. Ancak dört yıl sonra, Mayıs 1927'de çıkarılan bir kanuna göre, Kurtuluş Savaşından beri Türkiye'ye dönmemiş olan bütün eski Osmanlı tebaası –otelin eski Rum sahibi dahil– artık Türk vatandaşı olarak kabul edilmeyecekti.[23] Bu değişiklik Bodosakis için bazı bakımlardan İstanbul dışında yaşamış olan "mübadil" Rumlarınkinden daha kötü bir duruma düşmek demekti. "Mübadil" Rumlar teoride de olsa arkalarında bıraktıkları mal ve mülkler için tazminat –bazı durumlarda Yunanistan'da tarım arazisi ya da ev– elde edebiliyorken, İstanbul'dan kendi istekleriyle ayrılan "gayri mübadiller"in böyle bir tazminat hakkı yoktu. Lozan, Türkiye nüfusunun bir parçası olan bir milyon Rumu gemiler ve trenlerle alıp götürmüştü. 1927 tarihli kanun bir kalem oynatışla on binlercesini daha götürüyordu.

Bu reformlar, azınlıkların görünürlüğünü ve ekonomik gücünü bile isteye azaltan kanunlar, kamusal kampanyalar ve şehir yönetmelikleri paketinin bir parçasıydı. Yeni Türkiye Cumhuriyeti Osmanlı'nın dini, etnik ve emperyal yapılarını reddediyor, yerlerine bir ulus-devletin yapılarını koyuyordu. İyimser bakışla, bu vizyon Osmanlıların tercih ettiği dini cemaatlerin kendini yönetmesi sistemini kaldırarak vatandaşların kanun önünde eşitliğini sağlıyordu. Kötümser bakışla, Müslüman Türkleri yeni devletin esas ulusu haline getiriyor, diğer herkese ikinci sınıf yurttaş statüsü veriyordu. Gayri-Müslim dini kurumlar ve özel vakıfların işlettiği okulların belirli sayıda Müslüman öğretmen istihdam etmesi zorunlu kılınmış, müfredatta dini referanslara izin verilmemişti. Azınlık cemaatlerinin izci takımları oluşturması yasaktı. Her yere "Vatandaş, Türkçe Konuş!" levha-

22 Çelik, *Tepebaşı*, s. 174-175.

23 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 120.

ları asılmıştı. 1920'lerin büyük bölümünde İstanbul gayri-Müslimlerinin şehir dışına çıkması engellenmişti; bu, eski payitahttaki farklı etnik grupları tecrit etme girişimiydi.[24] Özellikle de Ermenilerin Doğu Anadolu'ya, Ermeni kültürünün bu kadim merkezine, soykırım sırasında karanlıkta kalan bu bölgeye yerleşmeleri açıkça yasaktı. 1934'te yeni bir kanunla bütün Türkiye vatandaşlarının soyadı alması zorunlu kılındı; ancak kanun vatandaşların belirgin biçimde Türkçe olmayan ekli (örneğin Rumların "-pulos," Ermenilerin "-yan," Slav ve Yahudilerin "-of" ya da "-viç") soyadları alması yasaklanmıştı.[25]

Eski Rum Ortodoks Patriği Meletios Ankara politikalarını "Moskova tarzı Bolşevik Komünizmi"ne benzetmişti ki çok da yanılmıyordu.[26] Ankara hükümeti Bolşeviklerin tecrübelerinden ders almıştı. Yeni Sovyetler Birliği hükümeti Beyaz Rusları nasıl yeni devletin koruması altından çıkarmışsa, Türkiye Cumhuriyeti de artık yurtdışında yaşayan eski rakipleriyle, yani Rumlar ve diğer azınlıklarla bağlarını kesmişti. Azınlıkları haklarından yoksun etmenin her iki örneği aynı yerden kaynaklanıyordu: Zaferi kazananların dünyayı değiştirecek bir siyasi harekete önderlik ettiği, ganimetin muzafferlere ait olduğu, yenilenlerin birer tufeyli ve asalak, eski ve yoz bir toplum düzeninin hak ettikleri yemeği yiyen artıkları olduğu inancı...

***

Hem Türk hükümeti hem de birçok sıradan Müslüman için bütün bunlar kozmik adaletin yerine gelişiydi. Onların bakış açısına göre, Osmanlıların kanını kurutan, Müttefik işgalcilerle işbirliğine giren ve Kurtuluş Savaşına sırtlarını dönen gözü doymaz azınlıkların yerini nihayet gerçek vatanseverler alacaktı. Azınlıklar için muhtemelen dünyanın sonu gelmiş gibiydi. Ernest Hemingway *Toronto Daily Star*'daki yazısında, "Pera'nın tozlu, çöplü yokuşunda durup ... gemi direkleriyle ormana dön-

24 *Bkz.* NARA, RG59, M353, Reel 76.

25 Ekmekçioğlu, "Improvising Turkishness," s. 166-169.

26 Alıntılayan Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 118, Fransızca özgün ibare: "Bolchevico-Communisme de Moscou."

müş, bacaların dumanıyla kirlenmiş limana baktım. ... Her şey gerçekdışı ve olanaksız göründü gözüme," diyordu.[27] "Ama evlerini, işlerini, dostlarını ve yaşamlarını terk ettikleri bu şehre bakan insanlar için her şey son derece gerçekti."

Servetler yitirilmiş, Rumlar ve diğer iş sahipleri iflasa sürüklenmişti. Bazıları beş parasız Atina ve Selanik sokaklarında dolaşıyordu. Bazıları ise umutlarını da yitirerek yaşamlarına son vermekteydi. Türk gazeteleri durmadan sansasyonel çaresizlik ve intikam hikâyeleri yayımlıyordu. Pera Palas'ın biraz ötesindeki, Hemingway'in bir ara kaldığı Londra Otelinin Rum sahibi Kofakos 1928'de iflasını ilan etmek zorunda kalmıştı. Bir süre sonra otelin kapısında dilenmeye başladı ve oradan da kovuldu. Elinde tabancasıyla geri geldi, otel çalışanlarından birini vurdu.[28]

Bodosakis ise dört ayağının üzerine düştü. Pera Palas servetinin ancak bir bölümünü oluşturuyordu ve bu servetin çoğunu Türkiye'den dışarı çıkarmayı becermişti. Atina'da giriştiği yeni işler onu Yunanistan'ın en güçlü sanayicilerinden biri yapacak, ekonominin hemen her sektörüne elini atacaktı. İstanbul'dayken kaçınılmaz olarak Pera Palas'ta kalmış olan Britanyalı askerler, Alman işadamları ve Fransız tüccarlarla otelin lobisinde kurduğu ilişkiler bir göçmenden büyük bir patrona yıldırım hızıyla yükselişine yardım etmiş olmalı. Bodosakis, Yunan Barut ve Fişek Şirketinin sahibi olarak Yunanistan'daki en büyük silah, uçaksavar topu, gaz maskesi ve gemi kazanı üreticisi haline geldi.[29]

1930'ların sonuna doğru işlerini genişleterek ipek ve yün üretimi, gemi yapımı ve alkollü içki satışına da başladı. İspanya İç Savaşında hem solculara hem de sağcılara silah temin etti. İkinci Dünya Savaşı yaklaşırken özenle hem Britanya'ya hem de Almanya'ya silah satarak çıkarlarında bir denge sağladı. *Col-*

27 Hemingway, "Constantinople, Dirty White, Not Glistening and Sinister," *Toronto Daily Star*, 18 Ekim 1922, Hemingway, *Dateline: Toronto*, s. 229.

28 "Londra Oteli Cinayeti," *Cumhuriyet*, 9 Eylül 1929.

29 Şirketi'nin: Pelt, *Tobacco, Arms, and Politics*, s. 78-79.

lier's dergisinde 1940'da çıkan bir tanıtım yazısında, "Bir dinamit varilinden; bir döviz paketinden ya da bir arsadan mali ve siyasi yarar sağlamayı çok iyi bilen keskin zekâlı bir işadamı olarak ün salmıştır" diye yazılmıştı.[30] Dergiye göre, Birinci Dünya Savaşında İstanbullu Rum silah taciri, keçi sakallı müteveffa Sir Basil Zaharof'un rolü neyse, İkinci Dünya Savaşında Bodosakis'in rolü de oydu. Bodosakis 1979'da öldüğünde, yatırımları mühimmat sanayiinden şarap üretimine, kimya sanayiine ve gemi yapımına kadar uzanıyordu. Bir tarihçiye göre, o basitçe "Yunan sanayiinin en güçlü adamı"ydı; ailesinin kurduğu vakıf Yunanistan'ın en ünlü hayır kurumlarından biri olarak bilim ve tıp alanının yanı sıra Helen kültürünün yayılması alanında da ödüller dağıtıyordu.[31]

Bu arada, Pera Palas bir hukuk cehennemine düşmüştü. 1927 Yazında, yurtdışında yaşayan mülk sahiplerinin Türk vatandaşlığından çıkarıldığı sırada, otel Hazine'den devlet denetimindeki Emlak Bankasına devredildi.[32] Birkaç ay sonra, Aralık 1927'de, Müslüman bir işadamı, Misbah Muhayyeş tarafından satın alınmışa benziyor. Muhayyeş mülkünü resmen 1928'de belediyeye kaydettirdi. Aslen Beyrutlu ve Bodosakis gibi İstanbul'a yeni taşınmış olan Muhayyeş, Türk milli kuvvetlerini baştan itibaren desteklemişti. Mustafa Kemal'le Birinci Dünya Savaşından önce tanışmışlardı. Kurtuluş Savaşı sırasında Muhayyeş aileden kalma dokuma tezgâhlarını Kemalistlerin emrine vermiş, sıkıntıdaki milli kuvvetlere üniforma tedarik etmişti. Bu ilişkileri sayesinde Muhayyeş'e Türk vatandaşlığı verilmiş, siyasi rüzgârların nereden estiğini çok iyi fark eden Muhayyeş de terk edilmiş oteli kâğıt üzerinde satın almayı başarmıştı.

İşe otelin eski Rum sahibinin bıraktığı yerden başladı. Barı canlandırdı, asansörün pirinç aksamını parlattırdı, Avrupa'dan,

30 Frank Gervasi, "Devil Man," *Collier's*, 8 Haziran 1940, s. 17.

31 Pelt, *Tobacco, Arms, and Politics*, s. 81.

32 Tapu kayıtları için *bkz.* Çelik, *Tepebaşı*, 174-175. 18 Temmuz 2013'te İstanbul'da yaptığımız görüşmede Misbah Muhayyeş'e dair anıları ve aile öykülerini benimle paylaştığı için Meral Muhayyeş'e minnettarım.

hatta daha uzaklardan gelenlerin kalması gereken yer olarak otele yeniden ün kazandırdı. Otelin, herkesin Kabristan Yolu ile Çapulcular Sokağının kesiştiği yerde diye bildiği eski adresi de daha şatafatlıydı artık. Belediye, otel kapısının açıldığı sokağa daha şaşaalı Meşrutiyet Caddesi adını vermişti. Otel artık Müslümanların elindeydi ve aslen Arap olmasına rağmen Muhayyeş, cumhuriyetçi politikalar ile kişisel aidiyetin mucizevi bileşimi sayesinde artık Türk sayılıyordu; ülkeye sadakatini göstermiş bir adam olarak ekinini biçmeye başlamıştı. Gözlüğü, kelleşmeye yüz tutmuş başı, pervasızca taktığı kelebek kravatı ve cebindeki mendiliyle, işleri Rumlardan devralan yeni kuşak İstanbulluların temsilcisiydi adeta. Ailenin Yeniköy'deki eski yalısı soğan kubbeleri ve dalgalanan saçaklarıyla hâlâ Boğaziçi'nin en görkemli yalılarındandır.

İstanbul'un gayri-Müslim azınlıklarının nüfusa oranı 1900'de tahminen yüzde 56'dan 1920'lerin sonunda yüzde 35'e düştü. Diğer şehirlerde bu yüzde daha da çarpıcı bir azalma gösterdi. İzmir gayri-Müslimlerinin şehir nüfusuna oranı yüzde 62'den yüzde 14'e geriledi.[33] Soykırım dolayısıyla Ermeni nüfusu hemen hemen ortadan kalkan Erzurum'da bu oran yüzde 32'den yüzde 0,1'e düştü. İstanbul'un eskiden azınlıkların oturduğu mahallelerinde hemen her şey değişmişti. Alelacele şehri terk etmek ve bir gemiye ya da trene binmeden önce ceplerine biraz olsun nakit para koymak isteyen Rumlar, Ermeniler ve Yahudiler ev eşyalarını ikinci el eşya pazarlarına yığdı. O kadar çok mobilya, kap kacak, fonograf ve piyano dökülmüştü ki pazara, ucuz kullanılmış mal bolluğu karşısında yeni ev eşyası ithalatçıları iş yapamaz hale geldiler.[34]

Türkiye bir bütün olarak daha Müslüman, daha Türk, daha homojen ve şehirli gayri-Müslimlerin kaçmasıyla daha köylü oldu.[35] Sonraları İstanbul ekonomisinin ana direği haline gelecek olan bazı aileler Muhayyeş'ten pek de farklı olmayan biçimde ortaya çıktı. Bu aileler, Rum ve diğer azınlık şirketlerinin sa-

33 Finkel, *Osman's Dream*, s. 547.

34 Ravndal'dan, 26 Kasım 1923, s. 4, 6, NARA, RG59, M353, Reel 49.

35 Finkel, *Osman's Dream*, s. 547.

tışa çıkmasıyla siyasi ilişkilerini ekonomik avantaja dönüştürdüler. Yaptıklarında, en azından bireysel işlem düzeyinde illa da dürüst olmayan bir şey yoktu, ama ortada muazzam bir servet transferi vardı. Bu transferin temelinde, imparatorluk payitahtındaki eski kozmopolitliğin yerine cumhuriyetin arı ulus tercihi yatıyordu. Bir kuşak önce İstanbul'un sırmalı üniformalar, ipekler içindeki iktidar eliti kendilerini tanımlayan özellikler olarak azamet ve şaşaayı gösterirdi, oysa yeni elit tabakanın mensubu Türkler, eski Osmanlıların yoksun olduğu bir özelliği sergiliyorlardı: sakin bir özgüven ve çabuk elde edilmiş bir üstünlük duygusu. Bu Türkler ve aileleri Avrupa modasına uygun giysileriyle resim çektirirken artık karşılarındakine dimdik bakıyorlardı; dünyanın dört bir köşesindeki burjuvalar gibi, en çekici ve güvenli halleriyle kayda geçirilmeye hevesliydiler.

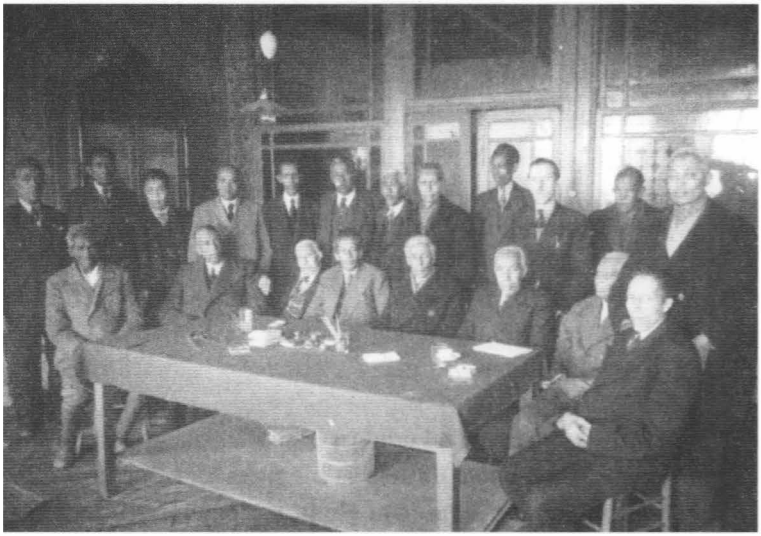
Azınlık mülklerine el konması bilinçli bir politikaydı, ama sıradan İstanbulluların ve onların tarihini yazanların gözünde bir devlet kuşuydu. Müttefik işgali sırasında şehirden gidenlerin evlerini ve işyerlerini öylesine, sessizce kapıyı kilitleyerek terk ettiklerini, kuşaklar boyu biriktirilmiş servetlerini arkada bırakıverdiklerini hatırlıyordu İstanbullular. Aslında bu insanların dönüp mallarına mülklerine sahip çıkmaları hukuken engellenmişti. Bu dönüşümün bütün tarihi bugün Pera Palas'ın lobisinde görülebilir. Oteli imparatorluktan cumhuriyete taşıyan iki mal sahibinin, Bodosakis ile Muhayyeş'in portreleri Orient Bar'ın dışında karşı karşıya asılıdır; biri devlet politikalarının hedefi olmuştur, diğeri ise aynı politikaların dolaylı lehdarı. İkisi de tuvalde ya da film üzerinde kayda geçtiği anda, şehrin kendileri gibi insanlara ait olduğundan kesinlikle emindi.

"SAVAŞTAN SONRA DÜNYA CAZA DALMIŞTI"

Pera Palas'ın en güzel odaları binanın güneybatı köşesindeydi. Pencereleri Haliç'e ve bir zamanlar Osmanlı payitahtının en dış alanlarını oluşturan seyrek evli mahallelere bakıyordu. Uzakta görünen ağaçlık alanın koyu yeşili, Osmanlı beyleri ile ailelerinin seyrana çıktıkları yeri belirlerdi. Bir zamanlar bu çayırda peçeli hanımlar uslu uslu oturur, çocuklar akasya ağaçlarının altında koşar oynar ya da Haliç'e dökülen ikiz derelerde çimerlerdi.

İmparatorluk sona erdikten sonra da vapurlar insanları akın akın Haliç'e taşımayı sürdürdü. Kimileri Eyüp'e, türbe ziyaretine giderdi. Kimilerinin Kâğıthane'de mangal yakıp sere serpe uzanacakları köşelere, âşıkların ise kuytulara yollandığı görülürdü. Yıllar geçtikçe şehir bu seyrek ağaçlı alanları da yutmuştu. Pera Palas'tan görünen günbatımının ışıklarıyla bu yeni mahalleler ışıl ışıldı. Ağır ağır solan pembe turuncu ışıklar evlerin kırmızı kiremitli damlarından ve sıvalı ön cephelerinden yansıyor, ikindi ezanından sonra fenerlerin ve evlerdeki lambaların ışıkları yavaş yavaş beliriyordu.

Pera Palas'ın güneybatı köşesini değerli kılan sadece manzara değildi. Eski Kabristan Yolundaki barlar ve kulüplerden en uzak köşe olduğundan, otel müşterilerinin mışıl mışıl uyuyabilecekleri tek bölümdü. Ernest Hemingway, Müttefik işgali sırasında Müslümanlar İstanbul'u Britanyalı, Fransız ve İtalyanlardan devraldığında şehrin gece hayatı ne olacak diye

1920'ler sonu ya da 1930'larda eski haremağalarının toplantısı.

endişelenmişti. Söylentilere göre, Türkler kendi kontrolleri altındaki bölgelerde İslami geleneğe uygun olarak kâğıt oyunlarını yasaklamış, tavla masalarını ters çevirmişlerdi. Hemingway, "Kemal şehre girdiğinde, Süveyş'in doğusunda bir yerde susayanlar, susuzluklarını İstanbul'da gideremeyecek" diye tahmin yürütmüştü.[1]

Oysa şehirde her hafta pıtrak gibi yeni bar, varyete, *café chantant* ve restoranlar bitiyordu. Amerikalı bir ziyaretçi, "[Burada] güzellik, mizah, kahkaha ve şarkı yüceltiliyor, bütün bunlara tapıyor insanlar" demişti.[2] En küçük dükkânlarda bile bira salonları açılmıştı.[3] Topu topu birkaç masası olan lokantalarda orkestralar çalıyordu. Yerel girişimciler önlerine çıkan fırsatları değerlendirmeyi iyi biliyordu. İstanbul nüfus yapısındaki değişiklik, yeni gelen alt kategorilere hizmet veren mekânlardan anlaşılabilirdi. Bir Selanik muhacirinin açtığı Tom's Lan-

1 Hemingway, "Hamid Bey," *Toronto Daily Star*, 9 Ekim 1922, Hemingway, *Dateline: Toronto*, s. 220.

2 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 132.

3 Carus Wilson'dan babasına, 19 Temmuz 1922, Carus Wilson Papers, IWM.

cashire Bar, Britanya'nın orta bölgelerinden gelenleri, St. James's Brasserie daha rafine İngilizleri çekmeye çalışıyordu.[4] II. Abdülhamid'in huzursuz payitahtı gözetlediği Yıldız Sarayına bile yeni işlev verilmişti. Mario Serra adlı bir İtalyan girişimci, çam, manolya ve ıhlamur ağaçlarıyla dolu saray bahçesindeki yarı kâgir şaleyi kumarhaneye çevirmişti. Kumar masalarında aynı anda üç yüz kişi oynayabiliyordu; ayrıca restoranlar, çay salonları, atla gezilecek bir alan, tenis kortları ve bir atış alanı vardı.[5]

Pera Palas restoranında her akşam müzik, ayrıca cuma ve pazar günleri saat beşte *thé concert* (çay müziği) vardı.[6] Otelin hemen kuzeyinde ise, Petits-Champs bahçesinin bir bölümünde, İstanbul'un en ünlü gece mekânlarından Garden Bar yer alıyordu. Bulgaristan göçmeni bir Yahudi, barı yandaki Winter Garden Theater oyuncularının içki içebilecekleri bir yer olsun diye açmıştı. Şehirdeki birçok yapı gibi Garden Bar da yangınlarla yerle bir olup birkaç kez yenilendi.[7] Ama 1920'lerin başında Müslümanlar ve ecnebilerin yanı sıra yandaki Pera Palas'ın müşterilerini de çekiyordu. Her akşamüstü saat beşten sekize kadar müzikli matine, ayrıca dokuzdan on bire kadar ful varyete vardı.[8] Viyana, Paris gibi Avrupa şehirlerinden revü kumpanyaları gelirdi. Bir tel cambazı ya da trapezci yukarılarda bir yerde sallanırken kalabalık heyecandan haykırırdı. Yerel ve uluslararası sporcuların katıldığı boks maçları yapılır, ara sıra da zenneler şarkı söyleyip dans ederek kalabalığı eğlendirirdi.[9]

Şehir çoğu Beyaz Rus işsiz müzisyenlerle dolu olduğundan Garden Bar'ın sahibi istediği sanatçıyı çalıştırma lüksüne sahipti. Bir Rus mültecinin kurduğu Butnikof Senfoni Orkestrası günde iki kere konser verirdi; böylece şehri Avrupa klasik müziğiyle tanıştırma yolunda bir adım atılmıştı.[10] Şarkıcı Aleksan-

4 *Bkz. Orient News*'daki ilanlar, 12 Temmuz 1919.
5 Greer, *Glories of Greece*, s. 319-320.
6 *Bkz. Le Courier de Turquie*'deki ilan, 1 Nisan 1919.
7 Adil, *Gardenbar Geceleri*, s. 7-8.
8 *Bkz. Le Courier de Turquie*'deki ilan, 1 Nisan 1919.
9 Adil, *Gardenbar Geceleri*, s. 25-27.
10 Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 141.

der Vertinski ve sonraları Vernon Duke adıyla çok ünlü olan genç caz kompozitörü Vladimir Dukelsky gibileri bütün şehre yayılmış mekânlarda sahneye çıkıyordu. Rus sirk sanatçıları da Wrangel'in ordusuyla birlikte güneye indiklerinden, İstanbul bıçak atıcılar ve akrobatlarla kaynamaktaydı. İş bulamadıklarında çoğu yerel Kızılhaç ofisine gidip para istiyordu. Sekiz Rus cüceden oluşan bir trup yeni bir revü hazırlamak üzere yardım istemişti. Eğitimli fareleri, köpekleri ve bir domuzu olan bir adam uygun bir gece kulübü ya da gösteri salonu bulunması için başvuruda bulunmuştu. Fare eğiticisi ağlamaklı bir sesle, "Sanatçılar artık Rusya'da yaşayamaz" demişti.[11] "Atmosfer sanata uygun değil."

Pera'da dolaşanların aklında muhtemelen sanat falan yoktu. Hatırat yazarı Ziya Bey; Garden Bar'da eğlenmeye gelen kadın ve erkeklerin artık aşırı taciz edici olduklarını, kendine saygısı olanların oraya adım atmayacaklarını belirtmişti.[12] Rus ressam Aleksis Gritçenko bütün bu yörenin Napoli'nin kenar mahallelerine benzediğini söylemişti.[13] Her dilden, üstelik yanlış yazılmış levhalar müşterileri kapıların ardındaki karanlıklara çekiyordu. Keskin şarap ve çürük meyve kokuları tavernalardan yükseliyor, ruhsatlı genelevlerin pencereleri altın gibi ışıldıyordu. Gece boyunca bağrış çığrış ve kahkahalar tükenmez, sadece parke taşlarının üzerinde yuvarlanan dev şarap fıçılarının gümbürtüsüyle kesintiye uğrardı.

Vur patlasın çal oynasın eğlenenler, istedikleri anda şehvet kapılarını açık bulanlar, yüzyıllardır bu şehrin bir parçasıydı. Şimdi tek fark, bütün bunların barları, bahçeleri ve tiyatroları hınca hınç dolduran yabancı kalabalıkların gözü önünde isteyene neredeyse bedava sunulması, hatta alenen sergilenmesiydi. 1916 gibi geç bir tarihte, Viyana opera toplulukları sahneye çıktığında, konser organizatörleri sadece kadınlar için gösteri düzenlemek zorunda kalmışlardı; böylece paşalar ve beylerin kadınları kızları yabancı erkeklere görünmeden opera seyrede-

11 Alıntılayan Bumgardner, *Undaunted Exiles*, s. 143.
12 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 152.
13 Gritchenko, *Deux ans à Constantinople*, s. 278-279.

Bir İstanbul kulübünde revü kızları.

bilmişti. Saray hadımağaları kıkır kıkır gülen hanımsultanları Tokatlıyan oteline sokmuş –bir otelin lobisine ayak basmalarına ilk defa izin verilmişti– sonra arka kapıdan Petits-Champs Tiyatrosuna götürmüşlerdi.[14] 1920'lerde bir zamanlar böyle iffetli ve saf bir dünyanın var olduğunu hayal etmek bile zordu. Amerikan filosunda görevli Robert Dunn, "Petits-Champs'da Kazak dansları seyredebilir, arabalarla gelen temiz yüzlü Amerikan denizcilerinin bir bardak şampanya için avuç açan hafifmeşrep kızlara yanaştığını görebilirdiniz" diye yazmıştı.[15]

Bu gece mekânları bir an popüler olur, sonra unutulurdu; sahiplerinin iflas etmesiyle bazıları el değiştirir, bazıları değişen zevklerin ya da eğlenceyi berbat eden sıkıcı bir gösterinin kurbanı olurdu. İstanbul kulüp hayatının en erken ün kazanan mekânlarından biri, Garden Bar'ın en büyük rakibi, muazzam ve capcanlı bir dans salonu olan Maksim'in kaderi de böyle olmuştu.

Kulübün sahibi umulmadık bir emprezaryoydu. Mississippili eski bir kölenin oğlu olan Frederick Bruce Thomas, ABD'nin güney eyaletlerinden Chicago ve New York'a zengin olma hayal-

14 Musbah Haidar, *Arabesque*, s. 98-100.
15 Dunn, *World Alive*, s. 287.

leriyle iş aramaya gelip garsonluk ya da valelik yapan sayısız siyah gençten biriydi. Bir macera duygusu ve Amerika'nın Yaldızlı Çağının ırkçılığından kaçma arzusuyla önce Londra ve Paris'e, sonra 1899'da ancak birkaç Afrikalı Amerikalının yaşama hayali kurduğu bir yere, Rus İmparatorluğuna gitmişti. Birkaç yıl içinde Rus vatandaşlığına geçti, bir Rusla evlendi ve Fyodor Fyodoroviç Tomas adıyla Moskova'nın en ünlü *maître d'*lerinden biri oldu. Çalıştığı mekân, Yar, şehrin en kibar ve bütün imparatorlukta tanınan bir lokantasıydı. Daha sonra yine Moskova'da açtığı gece kulübü müşteri rekoru kırmış, gazetelerde çılgınca alkışlanmıştı.

Thomas renk çizgisini aşmış, ABD'de kalsa asla erişemeyeceği bir statü kazanmıştı. Ama siyaset ve devrim akıntılarıyla baş etmek çok daha zordu. 1917 güzünden sonra, patlayan iç savaşta Moskovalıların henüz saf tutmaya başladıkları sırada, Thomas güneye, Gönüllüler Ordusunun elindeki görece güvenli bölgeye kaçtı. Birçok Rus tebaası gibi, birbiri ardına rakip orduların eline geçen liman şehri Odesa'yı geçici bir sığınak olarak kabul etti. 1919'da güneye ilerleyen Bolşeviklerden kaçan binlerce çar yanlısıyla birlikte yine ülke değiştirdi ve bu sefer kendini İstanbul'da buldu. Denikin ve Wrangel ordularının kalıntılarıyla şehre varan belki de tek siyah Beyaz Rus'tu.

Thomas kısa sürede kendini toparladı. Lancashire'lı meyhaneci Bertha Proctor'la tanışmıştı. Bertha'nın Pera Palas yakınındaki barı o sırada şehrin en ünlü mekânlarından biriydi. Birlikte, Şişli tramvay hattının sonunda yeni bir mekân açtılar. Önce Anglo-American Villa and Garden, sonra Bertha's, en sonunda Stella adlarıyla bilinen bu mekân Müttefik subaylarının en gözde yerlerinden biri oldu.[16] İşler o kadar iyi gitti ki Thomas birkaç yıl içinde daha büyük bir yer açacak hale geldi. 1921 güzünde Pera merkezine daha yakın Sıraselviler caddesinde yeni bir yer satın aldı. Yeni dans ve yemek kulübüne Mosko-

16 *Bkz.* Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'ui*, s. 143; Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 159; *Orient News*, 13, 18 ve 29 Temmuz 1919. Thomas'ın hayatı hakkındaki bilgileri, Vladimir Alexandrov'un *The Black Russian* adlı biyografisindeki titiz araştırmasına borçluyum.

va'daki eski mekânının adını verdi: Maksim. Belki de Taksim meydanıyla uyaklı zekice bir buluştu Maksim adı. 1920'lerin ortasında, o sırada İstanbul'da oturmakta olan hatırat yazarı Willy Sperco'ya göre, Maksim *grande salle*'i "Sadece İstanbulluların değil, gelip geçmekte olan ecnebilerin de en çok gittikleri yer"di.[17] Hiçbir şeyi beğenmeyen Ziya Bey bile karısı ve savaş sırasında kıt yiyecek maddelerini fahiş fiyattan satarak zengin olan Rum arkadaşı Karayanni ile bu gözde gece kulübüne gitmekten geri kalamamıştı. Pera ile Galata'nın hiç bu kadar rezil olmadığını yazan Ziya Bey'in hatırladığına göre, Maksim eski Rus soyluları ve bohem bozuntularıyla doluydu; herkes sigara ve içki içiyordu, sahnede siyahlardan kurulu bir cazbant vardı.[18] Fransızların kadınların elini öpme âdeti yayılmaya başlamışsa da Paris hayatının daha rafine görenekleri İstanbul'da henüz kök salmamıştı. "Bu her milletten kalabalığın Paris'in Latin Mahallesinden alıp benimsediği tek şey serbest aşk" diye bitiriyordu konuyu.[19]

Thomas, İstanbul'da ayakta kalmaya çalışanların en yeteneklilerinden biriydi; zamanın ihtiyaçlarına göre vites değiştirmeyi biliyordu. Şapka değiştirir gibi, Batılı bir kulüp sahibinden bir Türk harem sahibine dönüşebilirdi. Bir grup Amerikalı turist kulübe girerse Thomas derhal başına fes geçirir, sahneye çıkacak koro kızlarına şalvar giydirirdi.[20] Böylece müşteriler, yaltaklanan uşaklar bayırturpu soslu yenebilir cinsten biftek servis ederken, sere serpe uzanmış köle kızlarla dolu Osmanlı hareminde harika bir gece geçirirlerdi. Gece sona erdiğinde, bu egzotik kulüp sahibi yerlere kadar eğilir, müşterilerin elini dostça sıkar, sonra onları "Good-bye efendi" sözleriyle kapıdan geçirirdi.

Ama bu harika günler sürüp gidemezdi. Thomas işini büyütürken biraz acele davranmıştı. Rusların gidişiyle hem müşteriler azaldı hem de çalıştırabileceği adamlar. Rakipleri de, tek mekânda hem yenip içilip hem de dans edilen, genç kadınların

17 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'ui*, s. 143.
18 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 154.
19 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 154.
20 Farson, *Way of a Transgressor*, s. 470.

garsonluk yaptığı bu yepyeni ve parlak modeli taklit etmeye pek hevesliydi. Grande Rue'da pıtrak gibi yeni kulüpler açılıyordu: Rose Noire, Turquoise, Karpiç, Kit-Kat...[21] Yeni kulübün açılışından beş yıl sonra Thomas'ın dağları aştı. Borç verenler, o sırada gayri-Müslim işadamlarına yapıldığı gibi, ya öde, ya da iflasını ilan et, dediler. 1927'de kapılarını kapattı, ertesi yaz da öldü. Türk işadamları daha sonra mekânı Maksim Gazinosu adıyla yeniden açtılar, ama eğlencenin neşesi sönmüştü artık. Thomas'ın *New York Times*'ta çıkan ölüm ilanında, "Savaş sonrasında dünya caza dalmıştı ve o, kozmopolit İstanbul'un geri kalmamasını sağladı" diye yazıldı.[22] Gazeteler ona "Cazın Sultanı" adını yakıştırdılar; cenazesine yirmi-otuz eski dostu geldi, ama eski müşterilerinin çoğu daha yeni, daha heyecan verici mekânlara gider olmuştu. Willy Sperco, bütün bunların çok hüzünlü olduğunu hatırlıyordu, hatta bir cümbüş akşamından kalma olmak kadar iç karartıcıydı.[23]

***

İstanbul'un tarihini yazan yerel tarihçiler, Thomas'ın İstanbulluları Batı tarzı danslardan gece hayatı kavramına kadar her şeyle tanıştırdığını söyler. Maksim'de muhtemelen gerçekten de şehrin siyahlardan kurulu ilk dans orkestraları çalmıştı; Thomas bu orkestraları Fransa'dan ve ABD'den getiriyordu. O dönemde gece kulüplerine gidenlerin Palm Beach Seven diye hatırladığı esrarengiz bir grup da İstanbul'un tarihinde muhtemelen trompete susturucu takan ya da bateride *rim shot* yapan ilk topluluktu.[24] Maksim'in çoğu genç Rus kadın olan dans öğretmenleri bütün bir İstanbullu kuşağın fokstrot, *shimmy* gibi moda dans adımlarını öğrenmelerine yardım etmişlerdi.[25] 1926'da belediye Çarliston dansını yasakladı; sebebi Müslü-

21 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'ui*, 140. W. G.

22 Tinckom-Fernandez, "Life is Less Hectic in Constantinople," *New York Times*, 8 Temmuz 1928.

23 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'ui*, 144.

24 Adil, *Gardenbar Geceleri*, s. 20-23.

25 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourdh'ui*, 143-144.

manların fıtratına dokunması değil, hastanelere yara bere içinde gelenlerin rekor sayıya ulaşmasıydı.[26] Yasağın uygulanması elbette mümkün değildi, nitekim Türk basınında acımasızca alaya alındı, ama bu olay Beyaz Rus akınından sonra şehrin ne kadar hızla değiştiğini gösteriyordu. O sırada genç bir kız olan edebiyat profesörü Minâ Urgan, anılarında Rusların toplum hayatını değiştirdiğini yazmıştı.[27]

Thomas gibi şehre yeni gelenler aslında çok eski bir geleneğin içinde bir yer bulmuşlardı. İstanbullular zaten sanat seviyesine çıkardıkları bir yeme içme ve âlem yapma alışkanlığına sahipti. Avrupalı *émigré*'ler tipik biçimde şehrin eğlence hayatının öncüsü olduklarını sanıyorlardı; restoranı, yani akşamları gidip örtülü bir masaya oturarak kısıtlı olsa da sık sık değişen bir mönüden sipariş verip eğitimli bir garsonun getirdiği tabaklarda yemek yeme kavramını getirenler muhtemelen onlardı. Daha önce İstanbul'da böyle bir şeyin var olduğu söylenemezdi. Ama Osmanlı döneminde bile yemek yenecek ve eğlenilecek yerler pek çoktu.

Rum ya da Ermeni meyhanelerinde kalitesiz de olsa her zaman şarap ve rakı içilebilirdi. 17. yüzyıl gezgini Evliya Çelebi'ye göre şehirde bin meyhane vardı; tam doğru olmasa bile bu sayı İslam dünyasının payitahtında alkollü içki bulmanın ne kolay olduğunu gösteriyordu.[28] Hatta meyhane sayısının kontrolden çıktığı düşüncesi İstanbul tarihinin durmadan tekrarlanan kaygılarından biriydi. 1930'larda bir gazete, "Tavada üç kokmuş balığı kızartabilen herkes meyhane açma izni alıyor" diye şikâyet etmişti.[29] Şehri yönetenler ne zaman İstanbulluların komşularına yiyecek ve içecek bir şey ikram etme konusundaki sınırsız gibi görünen arzusunu zapturapt altına almak istese, aynı şikâyetler ortaya çıkardı.

---

26 "Review of the Turkish Press," 7-20 Kasım 1926," s. 9, NARA, RG59, M353, Reel 75. İstanbul'daki "Charleston tartışmaları" konusunda *bkz.* Woodall, "Sensing the City," böl. 4.

27 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 155.

28 "Meyhaneler," *DBIA*, 5, s. 434.

29 "Meyhaneler Çoğalıyor," *Cumhuriyet*, 12 Ocak 1939.

Meyhaneler Eyüp'ten Üsküdar'a kadar şehrin her köşesine yayılmıştı, hepsinin gedikli müşterileri vardı. Evliya Çelebi'ye göre içeni kendine kul köle yapan Bulgar ya da Rum şarabının yanında meze de verilirdi. Meyhaneye uğradığında, hallerinden şöyle şikâyet eden sarhoşlara sık sık rastlıyordu:

Ayağım adım atmaz bir kadem meyhâneden gayrı
Elim bir nesne dutmaz sâkıyâ peymâneden gayrı
Koy a gavgayı ey vâiz kulağım nesne gûş etmez
Sürâhî gulguliyle na'ra-i mestâneden gayrı.[30]

Evliya, Atina balından yapılma şerbetten daha sert bir şey içmediği için Allah'a şükrediyordu. Yine de en gözde meyhanelerden sekizinin adını seyahatnamesinde sıralamadan edememişti.

Müslümanlar için alkollü içki teorik olarak haram sayılsa da Osmanlı İmparatorluğunda alkollü içki imalatı yaygındı. Gayri-Müslimler rakıdan şaraba ve biraya kadar her içkiyi üretiyorlardı. Alkollü içkilerden geri durmak erdem sayılırdı, ama kurallar çiğnenebilirdi. İşte bu yüzden Osmanlı ve Cumhuriyet İstanbul'unda Pera gibi bir yerin yararı çoktu; Haliç'in hemen karşı yakasında, bedeli karşılığında her türlü serkeşliğin yapılabildiği koskoca bir semtti Pera. Köprüyü geçip Las Vegas'a gitmek gibi bir şeydi.

Yemek içmek herkesin gözü önünde olmak demekti. 20. yüzyıla kadar evde yemek pişirenler pek azdı. Evde yemek yemek konaklarında mutfağı, alışverişe gidecek uşağı ve yemeği pişirecek aşçısı olanların ayrıcalığıydı. Sıradan İstanbullular yemeklerini sokak satıcılarından, mahalle fırınından, cami imaretlerinden, bir meslek grubunun (askerler ya da saray çalışanları gibi) toplu yemek yediği yerlerden, her yerde hazır ve nazır esnaf lokantalarından temin ederdi. İnsanlar geleneksel olarak nerede çalışıyorlarsa orada yemek yerler ve yaşadıkları yerlerde çalışırlar, çevrelerinde de aynı dinin ya da aynı mesleğin mensupları olurdu; zira bakırcılar, cam üfleyenler,

30 Evliya Çelebi, *An Ottoman Traveller*, s. 20-21.

ahşap oymacılar gibi uzmanlaşmış atölyeler şehrin belirli kesimlerinde yoğunlaşmıştı. Örneğin 1880'lerde İstanbul nüfusunun dörtte birinden biraz fazlasının –esas olarak bekârların– evi yoktu, külliyelerde, dükkânlarda ya da bekâr odalarında yaşarlardı. Şehir halkının yaklaşık yüzde sekizinin sabit ikametgâhı bulunmuyordu.[31]

Yemeklerin kolayca pişirilebilmesi ve büyük gruplara kolayca sunulması gerekiyordu, dolayısıyla basitlik önemliydi.[32] İyi yemek pişirmek, yeni bir şey sunmak değil, bildik bir yemeği çok iyi yapmak demekti. İşte bu yüzden İstanbul'daki gündelik hayatı anlatanlar iyi bir fırını, özellikle lezzetli yoğurt satanları ya da gölgeli bir çayhaneyi hasretle anarlar. Bugün İstanbul'u gezerken sabah bir simit yiyip, öğle yemeğinde ızgara balık ya da yahniyle yetinip akşamüstü de koyu telveli bir kahveyi höpürdetenler eski İstanbulluların yeme içme alışkanlıklarından –ve aldıkları kaloriden– fazla uzak düşmezler. Klasik Osmanlı yemekleri geç de olsa şehrin restoranlarına girmiştir, ama hünkârbeğendi ya da imambayıldı gibi pek hoş isimli yemekler şehrin eski sakinlerinin büyük çoğunluğu tarafından bilinmezdi.

***

Sayısız kamusal mekânda yenip içileceklerin çeşitliliği bir yana, İstanbul'a gelen Batılıları büyüleyen bir başka şey, şehrin kötülük yuvalarıydı. 1914 gibi geç bir tarihte bile *Meyers Guide* Alman gezginlere, "Hint keneviri ve afyon gibi narkotik uyarıcılar bulunabilir" diyordu.[33]

> Marihuana ve haşhaş insanın çalışmayı sürdürebilmesine, acısını dindirmesine yardım eder, bazı hastalıkları iyileştirir ve yarattığı sarhoşluk duygusu hayal gücünü kışkırttığı gibi, iştahı açar, cinsel arzuyu körükler. ... Afyon müptelaları (Türklerden ziyade, çoğunlukla İranlılar ve Araplar) Yediku-

31 Shaw, "Population of Istanbul," s. 269.

32 Beşiktaş ve Balat'ta yemek yeme konusundan söz eden iki hatırat örneği için *bkz.* Mintzuri, *İstanbul Anıları* ve Shaul, *From Balat to Bat Yam.*

33 *Balkanstaaten und Konstantinopel,* s. 222.

le'deki birkaç gözden ırak kahvehanede toplanır, bu uyuşturucuyu gizli gizli içerler. Avrupalıların onlara katılması zordur, çünkü son yıllarda hükümet afyon içenlere sert müdahalede bulunmaktadır.

Yasadışı uyuşturucular Birinci Dünya Savaşından sonra da şehrin eğlence dünyasının bir parçası olmayı sürdürdü; Avrupai alışkanlıklar yaygınlaştı. Türkiye uyuşturucu ticareti konvansiyonlarını imzalamamış olduğundan, uyuşturucu üreten ve nakledenler Akdeniz ticaretinin merkezi olan İstanbul'a üşüşmüştü. Gazete ve dergiler özellikle yeni ithal edilen kokain musibetinden yakınıyordu.[34] Kokain, haşhaş ya da afyon içerken kullanılan karmaşık araçları gerektirmediğinden, İstanbul kulüp ve barlarında hızla yayıldı. Hatta tedarikçiler belli başlı otellerin lobilerinde konuşlanıyordu. Bu beyaz toz kolayca gizlenebiliyordu; İstanbul'da çıkan bir dergiye göre bir kadın ayakkabısının topuğuna bile sığardı, yani Çarliston ya da *shimmy* yapan birçok kadın karanlık uyuşturucu dünyasının iyi giyimli bir kuryesi olabilirdi.[35]

Eskiden, İstanbul'un şehvet âlemiyle ilgilenenler hiç anlamadıkları bir kuruma, Harem'e odaklanırlardı. Sultanın haremi son derece mahrem, son derece örgütlü bir dünyaydı. Hadımağalarca korunan hareme ancak birkaç erkek, daha doğrusu sadece sultan ve yetişkin olmayan oğulları girebiliyordu. Yabancıların hayalinde sere serpe uzanmış odalıklar, afyon çubukları, şeffaf giysilerden oluşan bir dünya vardı, ama aslında harem herhangi bir Avrupalı hükümdarın sarayı kadar siyasi entrikalarla dolu ve çoğu zaman bir o kadar sıkıcıydı. Hareme azgın bir cinsellik değil, entrikalar, aile anlaşmazlıkları ve kuşaklar arasındaki iktidar mücadeleleri egemendi. Arapça "haram" yani yasak kelimesinden türeyen "harem" başlangıçta mimari anlamda kullanılır, misafirlerin ağırlandığı, toplantıların yapıldığı selamlık bölümüne karşılık aileye özel bölümü tanımlardı. Harem kelimesinin yerine basitçe "hanehalkı" kelimesini koyar-

34 Russell, *Egyptian Service*, s. 239-240.
35 Woodall, "Sensing the City," s. 67-79.

sak, Osmanlı İstanbul'unda, hem sultan sarayında hem de yüksek rütbeli Müslüman devlet görevlilerinin daha dar haremlerinde cinsiyet, iktidar ve özel hayatın nasıl kesiştiğine dair daha doğru ve daha az müstehcen bir vizyona sahip olabiliriz. Birinci Dünya Savaşı sırasında önde gelen bir Osmanlı feministi Amerikalı bir gazeteciye, "O yanlış anlaşılan 'harem' kelimesini silip atın ... böylece kelimenin yanlış anlamının hayatlarımızı karartan çirkin havasını dağıtın" diye adeta yalvarmıştı.[36]

Sultan VI. Mehmed 1922'de bir Britanya gemisine ayak bastığında, yanında sadece birkaç hizmetkârı vardı. Saray hareminin eski muhafızları, yani haremağaları, İstanbul'da kalmıştı. Genellikle Etiyopya ya da Sudan asıllı olan bu adamlar, İtalyan operasındaki *castrati* gibi, cinsel organlarını kendilerine ayrıcalıklar ve bir dereceye kadar nüfuz sağlayan bir meslekle değiş tokuş etmişlerdi; daha doğrusu, bu değiş tokuş onlara henüz çocukken zorla kabul ettirilmişti. Sultanın memalikinin uzak uçlarındaki aracılar tarafından köle diye satılmış, derken kendilerini emperyal sistemin merkez üssünde bulmuşlardı. Ne var ki bu değişen görenekler ve siyasi devrimler çağında işsiz kalmışlardı. Çoğu yokluk çekiyordu. Bazen sokakta avuç açtıkları görülürdü; upuzun kol ve bacakları, ergenliğe erişmeden hadım edildiklerinin görünürdeki işaretiydi. Dönemin gözlemcilerinden biri, "Benim tanıdıklarım iriyarı, eli yüzü düzgün insanlardı; çok neşeli, iyi huyluydular.[37] Otomobille dışarı çıkıldığında bir tür uşak olarak işe yarıyorlardı. Aynı şekilde, saray kapılarında durur, insanı konuk odasına buyur eder ve çay servisi yaparlardı. O günler geride kaldı" diye yazmıştı.

1920'lerin sonuna doğru bu ağaların elli kadarı birleşerek durumlarını değiştirebilmek için Haremağaları Teavün Cemiyeti'ni kurdular.[38] Üsküdar'daki merkezlerinde muhtemel iş imkânları konusunda bilgi alışverişi yaparlardı. Eski becerilerini yeni işlerde kullanabilirlerdi. Haremde görgü kuralları ve neza-

36 Ellison, *An Englishwoman in a Turkish Harem*, s. 17.

37 Goodrich-Freer, *Things Seen in Constantinople*, s. 19.

38 "Review of the Turkish Press, 28 Haziran -11 Temmuz, 1928," s. 17, NARA, RG59, M353, Reel 76.

ket konusunda uzman olmuşlardı, bu sayede sonraki yıllarda müze bekçisi, resepsiyoncu, yer gösterici ve İstanbul'un önde gelen restoranlarının ağzı sıkı başgarsonları olarak çalıştılar. II. Abdülhamid'in haremağalarından Nadir Ağa günlerini Pera'daki Café Lebon'da emekli devlet memurlarıyla geçirmişti.[39] Konuştuğu hazin denecek kadar zarif Osmanlı Türkçesi dolambaçlı sözler, sonsuz latifelerle doluydu. Mustafa Kemal'in bile Ankara'daki ikametgâhında eski bir saray haremağasını istihdam ettiği söyleniyordu.[40]

Batılı fantezilerine yakın düşen cinsel hayat yine Batıda çoğu zaman bu fantezilerin gerçekleştiği yerlerde, yani genelevlerde bulunabilirdi. II. Abdülhamid dönemindeki modernleşme reformlarının bir parçası olarak 1884'te, eskiden evlerde ve sokaklarda iş tutan kadın ve erkeklerin yerine, belediye denetimli genelevler kurulmuştu.[41] Eskiden fuhuş ahlaki bir sorun olarak görülür, kadıların hükmettiği cezalarla ya da her mahallenin örgütlediği baskınlarla, fahişelerin mahalleden kovulmasıyla baş edilmeye çalışılırdı. Oysa artık devletin yasalarla düzenlemeye çalıştığı toplumsal bir meseleydi. Genelevler artık sadece yönetimin verdiği ruhsatla ve sadece belirli mahallelerde çalışacak, zabıta ve hıfzısıhha memurlarınca düzenli teftiş görecekti.

Bu sistem Birinci Dünya Savaşında bozuldu. Mültecilik, yabancı işgali ve zor zamanlar kadınların ve kimi zaman çocukların seks işine girmesine yol açtı. Bazıları genelevlerde çalışmaya başladı, bavul benzeri kocaman çantaları ve kurdeleli şemsiyeleriyle hemen fark edilen bazıları ise sokaklarda müşteri aradı. Gerçekten olmuşa benzeyen bir hikâyeye göre, Pera'nın arka sokaklarında genç bir Rus mülteci böyle bir kadına yanaşmış, kadının eski bir barones, üstelik kendi annesi olduğunu anlamıştı.[42]

---

39 Sperco, *Turcs d'hier et d'aujourd'hui*, s. 122.

40 Mango, *Atatürk*, s. 441.

41 *Bkz.* Wyers, *"Wicked" Istanbul*. Osmanlı döneminden Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar İstanbul'daki seks ticaretinde meydana gelen değişiklikler konusunu Wyers'a borçluyum.

42 Duke, *Passport to Paris*, s. 71.

Müttefik yüksek komiserlikleri 1918'den sonra bir resmi genelev ruhsatı ve teftiş sistemiyle Osmanlı hâkimiyetinin sonunda yozlaşmış olan hukuki çerçeveyi yeniden oluşturmaya çalıştılar. Belki hemen tahmin edileceği gibi, ruhsatlı genelevlerin denetimini üstlenen Fransızlar subay ve er genelevlerini ayırdılar, bütün evlere sabit fiyat koydular ve Fransız hekimlerin evleri her hafta teftiş etmesini sağladılar. Britanyalılar başka bir yöntem geliştirdiler. Bir Anglikan rahip askerlerin akıllarını başka yöne çekmek üzere YMCA'de pazar öğleden sonrası çay partileri düzenledi; İngiliz kadınlar da sohbet etmek ve müzik dinlemek üzere bu partilere davet ediliyordu.[43] (Fransız sisteminin daha iyi çalıştığı tahmin edilebilir.)

İş, askerlerin seks hayatını örgütlemeye gelince Müttefik komutanları gösterdikleri bütün çabaya rağmen tam da çağlarının adamlarıydı. Subay ve erlerin düzenli bir seks hayatına sahip olması hem temel bir hak hem de can sıkıntısını azaltıp moral sağlamanın yararlı bir aracıydı. Özellikle de evlerinden uzak, gergin ve nazik bir siyasi ortamda yaşayan işgal orduları için eğlence aracı olarak seks olanakları sağlamak bir komutanın yeterli yiyecek ve donanım temin etmek kadar önemli bir göreviydi. Ancak burada başlıca sorun, İstanbul'un yerleşik seks sanayiinin süreç içinde kapılacak hastalıklar yoluyla askerleri zaafa sürüklemeyeceğinden emin olmaktı.

General Harington işgal sırasında yolladığı bir raporda zührevi hastalıkların "alıp başını gittiğini" yazmıştı; İstanbul'da belki 40.000 fahişe olduğunu tahmin ediyordu.[44] O dönemde yapılan bir araştırmaya göre şehirde toplam 175 genelev vardı, çoğu Pera'da ve civar mahallelerde toplanmıştı; bu genelevlerde 4500 kadar kadın çalıştırılıyordu.[45] Bu rakam Harington'ın tahmininden çok daha azdı ve muhtemelen gerçeğe daha yakındı.

43 Komuta subayından kıdemli ABD Bahriye subayına, Türkiye, 9 Şubat 1919, LC, Bristol Papers, Box 1, File "February 1919."

44 "Türkiye'deki Britanya Kuvvetleri Başkomutanının gönderisi, 1920-1923 dönemi," s. 8, NAUK, CAB 44/38; ve Harington'dan Mülteciler Yüksek Komiserliğine, Milletler Cemiyeti, 14 Temmuz 1923, s. 2, NAUK, FO 286/800.

45 Johnson, ed., *Constantinople To-Day*, s. 356-357.

Başka bir araştırmada polis kayıtlı 2.125 fahişe, kayıtlı olmayan 979 fahişe saymıştı, ama "çeşitli nedenlerle ahlaki durumu değişen kadınların binlerce olduğu söylenebilir"di.[46] Genelev işletenler ile fahişelerin çoğu Rum ve Ermeniydi; ancak tahminlere göre genelevlerde çalışan kadınların dörtte bir kadarını Ruslar oluşturmaktaydı.[47] Müslüman erkekler de kadınların bu hizmetinden yararlanıyor olsa da genelevlerin belli başlı müşterileri ve zührevi hastalıkların taşıyıcıları işgalcilerdi. 1919 tarihli hastane kayıtlarında iki haftalık bir zaman diliminde, Osmanlı askerlerinde genellikle tifüs ve çiçek vakaları, Britanyalı ve Fransız askerlerinde ise iki tifüs, bir zatürre, altı grip ve 84 belsoğukluğu ve frengi vakası saptanmıştı.[48]

Neyse ki, hastalığı tedavi edebilecek fazlasıyla hekim vardı.[49] Bu hekimlerin yerel basına verdikleri ilanlar şehrin Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi meslek erbabından oluşan çok kültürlü rengârenk mozaiğini mükemmelen yansıtıyordu. Dr. İzak Samanon Kadıköy'deki muayenehanesinden "En yeni ilmi keşifleri kullanarak bütün iç ve zührevi hastalıkları tedavi" etme sözü vermişti. Tünel pasajında muayenehane açan Dr. Mokin ve Dr. Maxoud hem zührevi hem de cilt hastalıkları konusunda uzmandı. Paris eğitim hastanelerinin en iyisinden mezun olan Dr. Ali Rıza hastaları Grande Rue'daki kliniğinde kabul etmekteydi. Petrogradlı Dr. A. Schwartzer hastalarını "en son yöntemlerle" rahata kavuşturuyordu. Karaköy'deki muayenehanesinde çalışan Dr. Yervant Tachdjian frengi, belsoğukluğu ve diğer ürogenital enfeksiyonlar konusunda konsültasyon verebiliyordu. Dr. Djelal Chukri'nin Pera Palas'ın hemen karşısındaki Clinique de Péra'da hem zührevi hastalıkları hem de kadın hastalıklarını tedavi etmesi birçok Müttefik subayının faydasına olmuştu. Bir zamanların madamı Bertha Proctor'un işlettiği bar Dr. Chukri'nin kliniğinin hemen aşağısında, Kabristan Yo-

46 Alıntılayan Bali, *Jews and Prostitution*, s. 27.

47 Johnson, ed., *Constantinople To-Day*, s. 356-357.

48 Tabip subaydan Türkiye'deki kıdemli ABD Bahriye subayına, 25 Şubat 1919, LC, Bristol Papers, Box 1, File "February 1919."

49 *Bkz. Le Journal d'Orient*'te ilanlar, 24, 25 Mayıs, 1, 7 Haziran 1919.

lundaydı; bu bardaki kadınlar tarih kayıtlarına sadece *Frying Pan, Square Ass, Mother's Ruin, Fornicating Fannie* ve *Skinny Liz* adlarıyla geçmişti.[50] Şu halde erkek ve kadınların aynı sokakta hastalık kapıp sonra tedavi görmesi mümkündü.

1920'lerin başında seks ticaretinin gerçekleri ne olursa olsun (aslında görece küçük çaplı, belirli bir bölgede toplanmış ve büyük ölçüde Müttefik asker ve gemicilerine hizmet veren bir ticaretti), İstanbul'un bir günah ve rüşvet cenneti olarak imajı gitgide büyüdü. Ernest Hemingway gibi muhabirler, sokaklarda orospuların ince sesleriyle yabancı gemicilerin aklını çeldiği Pera'nın fuhuş yuvalarını gazetelerde yazıyordu. New Orleans, San Francisco gibi kötü şöhretli limanlarda biraz tecrübe edinmiş olan Ziya Bey bile İstanbul'un durumunu skandal olarak nitelendirmişti. "Zil zurna sarhoş gemiciler yalpalayarak daracık sokaklarda kayboluyorlar" diyordu, "bu sokaklarda laternalar boğuk notalarla eski püskü Fransız, İtalyan ve evet Amerikan popüler şarkılarını çalıyor, hırıltılı kadın sesleri her dilden argo kelimelerle muhtemel dostlarını çağırıyor."[51]

Gözlemcilere göre, fuhuş İstanbul'da süregelen "beyaz köle" ticaretinin en kepaze olsa da sadece bir bölümünü oluşturuyordu. Kapalıçarşı yakınındaki son köle pazarı ABD'de köleliğin kaldırılmasından bile önce kapanmış olsa da Osmanlı İmparatorluğunda bir zamanlar kölelik yaygındı. Terim olarak 20. yüzyıl başında icat edilmiş olan "kadın ticareti" uluslararası hukukun yeni dilinde artık kınanmaktaydı. Milletler Cemiyetinin 1927'de yayımladığı bir dizi raporda İstanbul'un Avrupa'dan Yakındoğu'ya yapılan kadın ticaretinin belli başlı merkezlerinden biri olduğu belirtilmişti. Cemiyet kadınların rızaları dışında tutulduğunu, seks ticaretini genelev sahipleri, deniz nakliyecileri ve hükümet görevlilerinden oluşan bir ağın yürüttüğünü söylüyordu.

Türk hükümeti bu iddiaları tekrar tekrar protesto etti, fuhuşta son dönemlerdeki artışın İstanbul'dan gelip geçen Ruslа-

50 Dunn, *World Alive*, s. 288, 420.

51 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, 151-152.

rın ekonomik sıkıntılarına bağlı olduğunu ileri sürdü. Hükümet, Cemiyet'in kadın ticaretine dair bulgularının Fransa ve Mısır gibi ülkelerde başlayıp sona erdiğine, İstanbul'un maalesef bir transit merkezi olduğuna da işaret etmişti. Osmanlı hükümeti bile "beyaz köle" tüccarlarını sürekli şehirden atmıştı; zabıta kayıtlarına göre çoğu, müzikli mekân, bar ve genelevlerin çakıştığı noktadaki kaygan dünyada yer alıyorlardı.[52] Görevliler örneğin sınırdışı edilen bir kişinin işini "piyanist/pezevenk" diye tanımlamışlardı. Ama konuya uluslararası ilginin artması, Cumhuriyet hükümetini daha kararlı adımlar atmaya yöneltti. 1930'da hükümetin gönderdiği bir tebliğ, yeni genelev açılmasını yasaklıyor ve ruhsatlı evlerin yönetimini polise bırakıyordu. Ardından baskınlar ve genelev kapatmalar geldi. Yazar Fikret Adil, İstanbul'un caz hayatının sönüşünü, hükümetin yeni tebliğinden sonra serbest seks ticaretinin geçici de olsa sona erişine bağlamıştı; ahlaki olmasa da analitik açıdan muhtemelen haklıydı.[53]

Üç yıl sonra hükümet geri adım atarak yasağı kaldırdı ve şehirdeki genelevlerin ruhsata ve kurallara bağlanması işi ile teftişini devlet bürokrasisine bırakan bir tebliğ yayınladı. Cumhurreisi Mustafa Kemal Atatürk o günlerde halkın çoğunun kültür açısından saf olduğunu, ihtiyaç duyulduğunda yasalara göre genelev açma izni verileceğini, dolayısıyla fahişeliğin bir düzene kavuşturulması gerektiğini söylemişti.[54] Kabul edilebilir fuhuş mekânı olarak belirlenen yeni yerler Müttefik işgali sırasında genelevlerin bulunduğu bölgedeydi; bu, suriçindeki eski şehir ile Pera arasındaki uçurumu da derinleştiriyordu. Evliya Çelebi'den beri gezginler eski şehrin bir namus ve erdem dünyası olduğunu, Pera'nın ise yenilikleri tecrübe etmek isteyenler ile hiçbir şeyi umursamayanların dünyası olduğunu kabul edegelmişlerdi. Yeni cumhuriyetin toplumsal ve cinsel hayatı modernize etme dürtüsü eski payitahtı sıkıca birleştireceği yerde, Haliç'in iki yakasındaki dünyaları ayıran uçurumu daha

52 Bali, *Jews and Prostitution*, s. 58-62.

53 Adil, *Gardenbar Geceleri*, s. 31-32.

54 Alıntılayan Wyers, "Wicked Istanbul," s. 137.

da derinleştirdi. Şehrin bir bölümünde her şeyin olabileceği ve kabul edilebileceği düşüncesi Osmanlıların işine gelmişti; yeni yeni modernleşmekte olan cumhuriyette ise Pera'nın rolü daha da büyüktü: Hem yasalarla belirlenmiş bir genelev semti, hem de popüler kültürün avangardıydı.

Bu bağlantı iki dünya savaşı arasındaki yıllarda, hatta daha sonra devam etti. Gece hayatı ile fuhşun karşılıklı asalak yaşamı İstanbul'da özünde herhangi büyük bir şehirde olduğundan farklı değildi. Hem din hem de kültürel yönelim açısından çok büyük ölçüde Müslüman olan bir ülkede İslami yaşam tarzının bir versiyonunu bulmayı bekleyenler, Türkiye popüler kültüründe kadın makyajı yapan, bazen kadın gibi giyinen sahne sanatçılarının hâlâ ne kadar sevildiğini, madamlarının nasıl ünlendiğini, zamparalarının nasıl el üstünde tutulduğunu görüp şaşırabilir. Bugün bile aile uğrağı lokantaların yer aldığı dar sokaklarda travesti fahişeler ikinci kattaki evlerinin pencerelerinden gelen geçene şaka yollu selam sarkıtırlar.

Mümin Türk Müslümanlar açısından ise, tersine, İstanbul'daki serbest yaşamın ve pragmatik ahlakın müsebbibi yabancılardı; yani önce işgalci Müttefikler, sonra mülteci Ruslar, sonra yerel Hıristiyan ve Yahudiler ki bu son iki grup, mülk sahipliğinin Müslümanların eline geçmeye başlamasına rağmen hâlâ Haliç'in kuzeyindeki meyhane ve kabarelere egemendi. Türk milliyetçileri de bu görüşü paylaşıyor, İstanbul'u, vatanseverler ülkeyi Yunanlardan kurtarmaya çalışırken kendini işgalcilere peşkeş çeken "Bizanslı fahişe" olarak görüyorlardı.

Ama şehir alttan alta başka bir dönüşüm geçirmekteydi. İstanbulluların uzun süredir sorgusuz sualsiz kabul ettikleri değerler –başka kültürlere belirli ölçüde açık olmak; hem inançlı hem de ahlaken özgür olmak; modernliğin ahlaka aykırı davranışlara hoşgörü göstermeyi gerektirdiği inancı– Cumhuriyet Türkiye'sinde filizlenmekte olan gayri resmi kamusal davranış kodlarına yerleşmekteydi. Hatta, eğlence sektörüne Avrupalı sanatçılar ya da düşkün Rusların egemen olduğu eski günlerin tersine, şehrin karanlık yanını şarkılarla kaydedecek yeni kuşak İstanbullular ortaya çıkmaya başlamıştı.

"MAZİ KALBİMDE BİR YARADIR"

Ses tarihi diye gelişkin bir araştırma alanı yoktur. Yine de işitilebilen dünyadaki değişikliklerin iki dünya savaşı arasında İstanbul'da yaşayanları herhalde etkilediği söylenebilir. Şehrin tarihindeki ilk otomobil II. Abdülhamid'in saltanatında Grande Rue'daki bir vitrinde sergilenmiş, aylarca başına büyük kalabalıklar toplanmıştı, oysa otomobil sesleri artık sokakları dolduruyordu.[1] Grande Rue'da tramvayın çın çınları duyuluyor, Boğaziçi'nde bir düdük sesi kılavuz gemisinin yaklaştığını ilan ediyordu. Sirkeci garına yaklaşmakta olan tren, dönemeci dönerken çığlık atıyordu. Yukarıda, bir uçak pervanesi boğuk boğuk homurdanmaktaydı.

Rumen prensesi ve sosyete dedikoducusu Marthe Bibesco, "Oturduğum semt Pera'da günbatımından sabah saat ikiye kadar etrafa cehennem gibi bir müzik yayılır" demişti.[2] Penceresinden yorgun yüzlü erkek ve kadınların gaz lambalarının ışığında koyun sürüsü gibi bir müzikholden ötekine sürüklendiklerini seyrederdi. Tomtom Kaptan sokağında rakip müzikhollerin sesleri birbirine karışır, açık pencerelerden fonografların sesi duyulurken sokaktan laternacılar geçerdi. Gecenin geç saatlerinde ise, bardan yaka paça atılıp gemilerine dönen denizcilerin sesleri limandan yükselirdi.

1 Çelik, *Remaking of Istanbul,* s. 103.
2 Bibesco, *Eight Paradises*, s. 225-227.

İstanbul'da caz: Muhtemelen 1920'lerde dört kişilik caz orkestrası. Kadın vokalist o dönemde ses yükseltmek için kullanılan megafonla şarkı söylüyor.

İstanbul hiçbir zaman olmadığı kadar gürültülüydü. Kulüplerde avaz avaz çalınan müzik etrafa yayılıyordu. Cankurtaranların, askeri araçların, itfaiye arabalarının –şehrin Müttefik işgali sırasında tanıştığı bir yenilik– sirenleri çığlıklar atıyor, bazen sanki uluyordu. 1919 tarihli *Orient News*'da yayımlanan bir makalede, "Bu sesler insanı çileden çıkarıyor, sağır ediyor" diye yazılmış, sonra eklenmişti: "Oysa sıradan bir boru sesi olsa yollar çok daha kolay açılır."[3] Sinirli bir hamalın savurduğu küfür ya da Mısır Çarşısındaki baharatçının müşterileri ısrarla davet edişi gibi çıplak insan sesleri yeni teknolojilerin çok uzaklardan gelen sesleriyle rekabet halindeydi. Ve artık İstanbulluların hiç karşılaşmadıkları insanlarla kendilerini can ciğer dost gibi hissetmeleri mümkündü.

Bu değişim, 1920'lerde şehirde fırtına gibi esen bir endüstride açıkça görülüyordu. Sinema yüzyıl başından beri vardıysa da, iki sahne arasını doldurmak üzere oynatılan tek makaralık kısa filmlerden ibaretti. Aktörler kostüm değiştirirken bu film-

3 "The Street Hogs," *Orient News*, 19 Haziran 1919.

ler eğreti bir perdeye yansıtılırdı. İstanbul'da zaten yerli bir tiyatro formu vardı: Karagöz. Özellikle ramazanda ve bayramlarda revaç gören Karagöz, Birinci Dünya Savaşına kadar sinemaya direndi.[4] Savaş sırasında, Britanya Elçiliğinin karşısında, kahvehaneden bozma ilk sinema salonu açıldı. Şehrin seçkin siyaset adamları, işadamları ve yüksek rütbeli subaylar genellikle Alman ya da Fransız prodüksiyonları olan bu filmlerin ilk gösterimlerine koşuyordu. Önceleri kadın ve erkekleri bir paravan ayırıyorsa da işgal yıllarında seyirciler karışık oturmaya başladı. Salonlar hâlâ kahvehanelerden bozmaydı, film gösterilmediği zaman bara dönüştüklerinden pek de kibarlara göre değildi. Galli Muhafız Billy Fox-Pitt, "Bir sürü 'sinema' salonu var, ama hepsi böcek kaynıyor!" diye yazmıştı.[5]

Neyse ki çok geçmeden gerçek sinema salonları çoğaldı. İstanbullular Fox, Paramount ve MGM gibi şirketlerin dağıtıma soktuğu Fransız, İtalyan ve Amerikan filmlerini artık süslü püslü, davetkâr salonlarda seyredebiliyorlardı.[6] Melek, Elhamra, Majik, Artistik sinemalarının yanı sıra 1400 seyirci alan muazzam Glorya Kasım 1930'da açılmıştı. O yıllarda şehirde hem sessiz hem de sesli film gösteren 39 sinema vardı.[7]

Yabancı filmlerin çok popüler ve dağıtımlarının çok kârlı oluşu, yerel film endüstrisinin geç gelişmesine neden oldu. İlk sesli Türk filmi olan *İstanbul Sokaklarında* 1931'de çevrildi. Yaratıcısı İpekçi Kardeşler daha sonra cumhuriyetin belli başlı film yapımcılarından olacaktı. Selanik göçmeni olan beş İpekçi kardeşin sinemaya el atmadan önce Eminönü'nde mağazaları vardı. *İstanbul Sokaklarında*, aynı kadına âşık olan iki erkek hakkındaki acemi bir filmdi. Ses kaydı ve prodüksiyonu Paris'te yapılmıştı. Ama o kadar beğenildi ki İstanbul merkezli yeni şirketin finansmanına katkıda bulunabildi. İki yıl sonra İpek Film ilk yerli yapım sesli filmi, *Bir Millet Uyanıyor*'u gösterime sok-

4 Bali, *Turkish Cinema*, s. 28.

5 Fox-Pitt'ten annesine, 14 Ekim 1922, Fox-Pitt Papers, IWM, Box 2, File 10.

6 "Glorya Açıldı," *Cumhuriyet*, 7 Kasım 1930.

7 Bali, *Turkish Cinema*, s. 34-43.

tu. Muhsin Ertuğrul'un yönettiği, tanınmış besteci Muhlis Sabahattin'in müziklerini yaptığı film, işgal döneminin abartılı bir hikâyesiydi; filmde Senegalli askerler Müslüman kızları taciz ediyor, Müttefik askerleri Türkleri yataklarında süngülüyorlardı. İstanbullular ve genel olarak Türk vatandaşları ilk defa yakın geçmişlerine dair sesli bir hikâyenin beyaz perdeye yansıdığını görmüşlerdi.[8] Daha sonra Müslüman İstanbulluların işgal anılarında Fransız Afrika'sından gelen askerlerin bu tacizleri tekrar tekrar ortaya çıkacaktı, oysa o dönemde Senegalli askerlerle bizzat karşılaşanların sayısı muhtemelen birkaçı geçmiyordu.

Dünyanın başka köşelerinde olduğu gibi, Türkiye'de de sinema devletlerin vatanseverlik görevi, yurttaş olmanın erdemleri, ülkeye sadakat gibi mesajları vermekte kullandıkları önemli bir iletişim aracı olarak ortaya çıkıyordu; seyirciler ise oylarını kaçınılmaz olarak ceplerindeki paraya göre veriyorlardı. Sinema biletleri pahalıydı; sıradan bir emekçi gündeliğinin dörtte birine kadar çıkabiliyordu.[9] Dolayısıyla sinemaya gidince insan parasının karşılığını alabilmeliydi. İstanbulluların Batı Avrupa ve ABD'deki seyircilerin istediğinin aynını tercih ettiğini dağıtımcılar anlamış gibiydi. 1932 yılında gösterime giren filmler hakkında yapılmış bir araştırma, İstanbulluların tercihini gözler önüne seriyordu: Gösterime giren filmlerin yüzde 96'sında kahramanlar içki içmekteydi; yüzde 74'ünde varlıklı ya da lüks hayat yaşayanlar, yüzde 70'inde bir aşk hikâyesi anlatılmaktaydı; yüzde 67'sinde kadın oyuncular davetkâr giysilere bürünmüştü; yüzde 52'sinde tutkulu bir aşk yaşanıyordu; yüzde 37'sinde seksi danslar vardı.[10] Filmlerin yüzde 63'ünün konusuna inanmak mümkün değildi.

Şehrin bütünü gibi sinemalar da gürültülüydü; seyirciler altyazıları yüksek sesle okuyor, ayağa kalkıp geziniyor, müziğe uyup ayaklarıyla tempo tutuyor ya da ana karakterle tartışma-

8 Bali, *Turkish Cinema*, s. 21.

9 Bali, *Turkish Cinema*, s. 44.

10 Eugene M. Hinkle'ın bu raporunu alıntılayan, Bali, *Turkish Cinema*; yüzdeler s. 76'da.

ya girişiyordu. Teorik olarak sinema İstanbul'daki bütün sosyal sınıfların bir araya gelebileceği bir yerdi. Ama bu konuda epeyce uğraşmak gerekmişti. Eskiden şehrin kamusal toplanma alanlarından çoğu rütbe konusunda kesin ayrım yapardı; en iyi yerler parası olana değil, aile bağlantıları ve siyasi mevki itibariyle sıradan kalabalıkların üstünde olana verilirdi. Osmanlı Türkçesinde rütbeyi belirtmenin sayısız yolu vardı; sultanın tebaasından iki kişi ne zaman tesadüfen aynı mekânda buluşsa hiyerarşi somut hale gelirdi. Ama demokratikleşmekte olan cumhuriyet şehrinde böyle şeyler ortadan kalkmaya yüz tutmuştu.

Birçok gazete haberine konu olan bir dava bu dönüşümü gösterir.[11] Mart 1928'de üç savcı vekili, Baha, Nasuhi ve Midhat beyler, Opera sinemasına giderek oynayan filmi, anlaşılan bedavaya görmek istediklerini belirtmişti. Üstelik loca istiyorlardı; savcı vekillerine göre, devlet memuru olarak mevkilerine ancak loca uygundu. Sinema sahibi Cevad taleplerini reddetti. Aralarında hararetli bir tartışma başladı. Sonunda polis çağrıldı ve Cevad savcı vekillerine hakaret etmek ve resmi görevlerini icra etmelerini engellemekten tutuklandı. İstanbul basını Cevad'ı savunuyor, suçlamaların ne kadar gülünç olduğuna işaret ediyor, sinema sahiplerinin üst dereceden devlet memurları için loca ayırması uygulamasına karşı çıkıyordu. Ertesi ay Cevad mahkemeye çıkarıldı. Karşısında üç devlet memuru olduğundan, geleceği hiç de parlak görünmüyordu. Ama herkesi şaşırtan bir kararla beraat etti. Yüzsüz savcı vekillerinden biri görevden alındı, Cevad ise üçünü de dava edeceğini basına bildirdi. Sinemalar cumhuriyetin eşitleyici mekânlarından biri olmuştu.

Sinema salonları hem kamusal mekânlar hem de özel işletmelerdi; nitekim Cevad bu nedenle o küçük memurların taleplerine boyun eğmemişti. Sinemaya tam da gözden uzak olmak için gidenlerin gözünde mahremiyet öğesi de önemliydi. Geleneksel olarak iki cinsin birbirinden ayrılması Osmanlı döne-

11 Grew'dan Dışişleri Bakanına, 28 Mart ve 19 Nisan 1928, NARA, RG59, M353, Reel 50.

minde bile kararlı âşıklara engel teşkil etmemişti. Karanlık ve rahat sinema salonlarının yaygınlaşmasıyla, âşıkların buluşacağı yeni bir mekân vardı artık. İç düzenlerine ve saklanma imkânlarına bağlı olarak belirli sinemalar randevu yeri olma şöhreti kazanmıştı. Balkonu ve locaları olanlar, özellikle de ucuz matinelerde büyük rağbet görüyordu. Önde gelen altı sinemada yapılan bir araştırmaya göre hemen hemen bütün gösterimlerde "göstere göstere kucaklaşan, birçok vakada öpüşüp birbirini açıkça elleyen çiftler vardı."[12] Her gösterimde âşık çift sayısının ortalama altı olduğu belirlenmişti, araştırmaya konu olan 27 gösterimdeki âşık çiftlerin toplam sayısı 177 idi. Üç vakada salonda "profesyonel kadınlar," yani fahişeler olduğu rapora yazılmıştı.

Batı filmlerinin popülerliği, İstanbul'u belli başlı Avrupa başkentlerinin dışında, film yıldızlarının ilk uğraklarından biri haline getirmişti. Şehre Greta Garbo ve Betty Blythe (beyaz perdede yarı çıplak görünen ilk ünlü kadın oyunculardan biriydi), ayrıca Fransız tiyatrolarındaki performanslarıyla zaten ünlü olan Charles Boyer ile Marie Bell gelmişti.[13] Josephine Baker Glorya sinema salonunda şöyle bir göründüğünde, basın onun müstehcen performanslarıyla ünlü oluşuna aldırış etmeyerek "bir yıldızın daha" şehre geldiğini heyecanla duyurmuştu.[14] Tahmin edileceği üzere, sahne ve perde yıldızlarını etiyle kemiğiyle görmek gençlerin moda duygusunu ve toplumsal özlemlerini de etkiliyordu. Karanlık sinemalarda öpüşen çiftleri sayan raporda, İstanbul kızlarının artık üç kesin tipe ayrılabileceği de gözlemlenmişti: sportmen, entelektüel ve "film" tipi.[15] Sonuncu tip Grande Rue'da en beğendiği film yıldızı gibi giyinmiş salınırken görülebilirdi.

Beyaz perde, seyircileri sinema salonuna çekebilmenin yanı sıra salondan çıktıktan çok sonra bile onları avucunun içinde

12 Bali, *Turkish Cinema*, s. 81.

13 Bali, *Turkish Cinema*, s. 66.

14 "Jozefin Beyker," *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1934; ve "Jozefin Beykerle Mülakat," *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1934.

15 Bali, *Turkish Cinema*, s. 81.

tutma gücüne sahipti. İnsanlar sadece film seyretmiyordu. Kendilerini perdede tutkulu bir aşk yaşarken, sevilen bir şarkıyı ıslıkla çalarken, şahane bir otelin döner kapısından girerken hayal edebiliyorlardı. Şehrin ecnebi bir sakini 1923'te şunları söylemişti: "Bu kadar büyük ve kozmopolit olmasına rağmen İstanbul dünyada nüfusunun estetik arzularını tatmin etmekten çok uzak şehirlerden biridir."[16] Ama kısa süre içinde, filmler, popüler şarkıların notaları ve kaydedilmiş müzik kolayca ulaşılabilir hale gelmişti. Üst sınıftan Müslüman ya da gayri-Müslim aileler fonografı uzun zamandır salonlarının temel mobilyalarından biri sayıyordu. Beyaz Rusların gelişinden sonra şehir fonograflarla dolup taşmıştı. Rus ailelerin değerli bir eşya olarak Kırım'dan kaçırdıkları, büyük madeni borulu Victor marka fonograflar piyasaya yığılmıştı. 1920'lerin başında bir fonograf yirmi-otuz liraya alınabiliyordu ki bu birçok ailenin ödeyebileceği bir paraydı.[17]

1920-1930 arasında ithalatçılar daha da çok sayıda makine getirdi; Grande Rue boyunca sıralanan Max Friedman, Papadopulos Biraderler, Sigmund Weinberg gibi müzik mağazalarında mekanik müzik çalma aletleri, üzerine müzik kaydedilmiş diskler ve Avrupa ile ABD'den gelen notalar satılıyordu.[18] Korsan nota satışı öyle büyük bir iş haline gelmişti ki Batı ülkelerinin elçilikleri İstanbul'u telif hakları ihlalinin en büyük merkezlerinden biri olarak görüyorlardı. New York ya da Paris'te bir dans müziğinin notaları piyasaya verilir verilmez, ucuz versiyonu Pera'da bulunabilirdi.[19]

Uluslararası yıldızların gelişi, ev eğlenceleri ve kaydedilmiş müzik İstanbul'un sokak hayatını değiştirdi. Yeni meslekler ortaya çıktı. Eskiden profesyonel bir müzisyen belirli bölgelerde ün kazanırdı. Belirli bir semtte rağbet görebilir, en fazlasından şehrin başka bir yakasına düğüne ya da bir kutlamaya çağrılabilirdi, ama ülke çapında ya da uluslararası şöhreti

16 Ravndal'dan bakanlığa, 26 Kasım 1923, s. 2, NARA, RG59, M353, Reel 49.
17 Ravndal'dan bakanlığa, 26 Kasım 1923, s. 6, NARA, RG59, M353, Reel 49.
18 Ravndal'dan bakanlığa, 26 Kasım 1923, s. 8, NARA, RG59, M353, Reel 49.
19 Ravndal'dan bakanlığa, Kasım 26, 1923, s. 3, NARA, RG59, M353, Reel 49.

hayal bile edemezdi. Oysa artık izleyiciler hiç görmedikleri bir şarkıcıyı sevebiliyor, canlı performansta dinlemedikleri bir şarkıyı duyunca iç geçirebiliyorlardı. Artık her tür müziğin sanatçıları, sevenleri ve eleştirmenleri vardı. Türküler, şarkılar ya da Batı melodileri ve armonileriyle karışık kantolar, ayrı ayrı seviliyordu.

Türkler Avrupa'dan kamusal eğlence biçimlerini hevesle ödünç almaktaydı. Konuşulan Türkçeye, özellikle de Fransızca ve İngilizceden kelimeler kolayca giriyordu. Bir delikanlı gece bir "garden parti"ye gidebilir, içkisini ona "garson" getirebilir, "pisuar"da rahatlayınca "burjuvazi"ye mensup olduğunu hayal edebilirdi. 1920'lerin sonuna doğru işyerlerine yabancı dilden levha asmak yasaklanınca Türk iş sahipleri şöhretlerine zarar gelmesin diye yabancı kelimelerin yazılışını Türkçeleştirivermişlerdi. O dönemin ünlü kulüp ve restoranlarının adları ancak fonetik olarak telaffuz edildiğinde anlam kazanıyordu: Türkuvaz (*Turquoise*) Rejans (*Régence*) Roznuvar (*Rose Noire*), Mulenruj (*Moulin Rouge*).

Türkler hislerini tarif etmenin bir yolunu daha buldular. Artık tam da geri döndürülemez bir maziye kaymakta olan hayali bir dünyayı hatırlamak, hatta o anın hasretini çekmek mümkündü. Bu anılarda, en azından sultanlar, haremler ve paşalarla beylerin rahat hayatını düşünmek anlamında Osmanlı'ya ait pek az şey vardı. Daha ziyade, Boğaziçi'nde esen bir yel, eski bir ahşap ev, yaylalarda otlayan koyunlar ya da dönülmesine imkân olmayan uzak bir şehir hasretle yad ediliyordu. Türkler Fransızcadan bir kelime daha ödünç aldılar ve bu hasrete nostalji (*nostalgie*) dediler. Değişen bir şehrin sesleri üç müzisyenin dilinde ete kemiğe büründü.

***

Roza Eskenazi, Hrant Kenkulyan ve Seyyan Hanım kendilerini sultanın tebaası olarak addeden son kuşak İstanbullulardandı. Hiçbir zaman birlikte sahneye çıkmadılar. 1895 ile 1915 arasında bir tarihte doğduklarında –kesin doğum tarihlerini ya bilmiyorlardı ya da söylemek istememişlerdi– bu üç kişinin

nereye yönelebileceğini, önlerine ne gibi olanaklar çıkacağını Osmanlı toplumunu birbirinden ayıran hatlar belirliyordu. Roza Yahudi, Hrant Ermeni, Seyyan Müslümandı. Osmanlı İmparatorluğu çökmese hayatları dinle tanımlanan cemaatleriyle sınırlı kalacaktı.

Ne var ki Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yıllarında bu üç kişinin şöhretleri iç içe geçmişti.[20] Birini biliyorsanız ötekileri de bilirdiniz. Ortak özellikleri gırtlaktan ya da çalgının tellerinden çıkan tek bir sesle bütün yitip gidenleri, bütün özlemleri ifade edebilmeleriydi. Yüz binlerce eski Osmanlı tebaası ve yeni Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı için İstanbul'a gelmenin ya da bu şehri terk etmenin tanımlayıcı bir yolculuk olduğu bir zamanda, bir çağın özünü kendi tarzlarında yakalamakta birçok sanatçıdan daha ustaydılar.

Roza Eskenazi aslen İstanbulluydu; yoksul bir Yahudi paçavra tüccarının kızıydı. Daha çocukken kendini Jön Türk devrimi ve Balkan Savaşlarının yol açtığı muhacirler ve fırsatçılar kervanında buldu. Fotoğrafçı Selahaddin Giz'in ailesi Selanik'ten Osmanlı payitahtına taşındığı sırada, Roza'nın ailesi ters yönde bir yolculuğa çıktı. Yunanlar, Türkçe konuşan Müslümanlar, Bulgarlar gibi etnik grupların yaşadığı Selanik'te en büyük etnik ve dini grubu Yahudiler oluşturuyordu. Dünyada yükselmek isteyen bir Yahudi aile için Selanik'e yerleşmek mantıklı bir fikirdi. Roza'nın babası bir dokuma atölyesinde iş buldu, annesi evlere temizliğe gitti, Roza da bir bakıma İstanbul'un minyatürü olan bu şehrin sokaklarında büyüdü. Selanik bir liman şehriydi, siyasi kimliği Müslümandı, ama dolana dolana Ege Denizine inen dar sokakların labirentinde, camilerin yanında Sefarad sinagogları ve Rum Ortodoks kiliseleri de yer alıyordu.

Aile, Yunan Krallığı 1912'de Selanik'in kontrolünü ele geçirdiğinde bile şehirde kaldı, ama beş yıl sonra çıkan korkunç bir yangın dokların ve aşağı şehrin büyük kısmını küle çevirdi. Li-

20 Harold Hagopian'a o dönemin müziğini anlattığı için, ayrıca Traditional Crossroads etiketiyle tekrar piyasaya sürdüğü müziğe düştüğü notları için minnettarım.

man yakınındaki Yahudi mahalleleri en fazla etkilenen kısımlardı. Aile artık her şeye yeniden başlayıp başlamamayı, başlayacaklarsa nereye gideceklerini düşünmek zorundaydı. Roza'nın şarkı söyleme yeteneği daha genç kızken dikkati çekmişti; evlenip anne olduktan sonra bile sahneye çıkma arzusunu gönlünde beslediği anlaşılıyor. 1920'lerin başında dul kalan Roza Atina'ya taşındı ve kabarelerde çalışmaya başladı. Yunan ve Ermeni müzisyenlerle bir takım kurmuştu; bu müzisyenlerin kimi Türkiye'den gelen mübadillerdi, kimi ise Selanik'in kömürleşen harabelerinden gelen göçmenler. Roza belirgin bir tarz edinmişti bile: Yontulmamış, hırıltılı bir ses, umursamaz bir ölçü duygusu, dudaklarından bir sigara sarkıyormuş gibi telaffuz edilen sözler... Tombul, badem gözlü, briyantinle biçim verilmiş dalgalı saçlı Roza, Atina'da çabucak isim yaptı. Müziğinin özü ise Türkiye sahillerine, İstanbul'a ve özellikle de "rebetiko" denen türün yurdu İzmir'e aitti.

Yunanca *rebetiko* kelimesinin nereden türediği belli değildir; ama Roza'nın müzik hayatının başlarında bile onu dinleyenler o kelimenin ne anlama geldiğini biliyor olmalılar. Rebetiko, şehri haraca kesen kabadayıların aşk acılarını anlatan, bezgin dolandırıcıları sevgiyle anan şarkılardı; yoksulluktan kırılanlar, kimi zaman en çok sevdiğini öldürenlerle dolu bir dünyanın kaydedilen müziğiydi. *Blues*'un Ege versiyonuydu; Amerika yollarındaki *jukebox*'la dans edilen mola yerlerinin yerini afyon içilen izbeler, Mississippi deltasının yerini de Ege kıyıları almıştı. Rebetikoyu Yunanistan'a 1922'de İzmir'den gelen mübadiller getirmişti. Roza aslında bu dünyada hiç yaşamamıştı; İstanbulluydu o, Osmanlı payitahtından ayrıldığında muhtemelen henüz yeniyetme bir kızdı. Ne var ki sallantıdaki imparatorluktan batıya göç edenlerin öncülerindendi. Hem Selanik hem de Atina'da, her şeyi arkalarında, şimdi yeni ve yabancı bir cumhuriyette yer alan şehirlerde bırakmış Rumlar, Ermeniler ve Yahudilerle çevriliydi.

Roza'nın dehası sesinin kalitesinden ileri gelmiyordu. Tuhaf bir biçimde, konuşurken sesi incelirdi, ama şarkılarını sağlam bir alto sesle söylüyordu. Biraz burundan gelen kısık sesi klar-

net sesine benzediğinden, bu enstrümanın Roza'nın sadece birkaç kaydında yer aldığını insan fark etmeyebilir. Klasik eğitim görmüş şarkıcıların tersine, mikro aralıklı, sıra dışı makamlı Doğu müziği geleneğine göre bile yaklaşık sayılabilecek bir perde duygusuna sahipti. Ama hâlâ yitirdikleri hayatları ve servetleri düşünen göçmenlerin acısını yansıtmakta Roza'nın rakibi yoktu. 1930'lar civarında Rum diasporasının gerçek sesi olduğunu söylemek abartılı olmaz. Bütün dünyada turneye çıkmış, hatta İkinci Dünya Savaşından sonra bir dizi konser vermek üzere İstanbul'a bile gelmiş ve ünü gitgide artmıştı. 1980'de öldüğünde, ömrü boyunca rebetikonun sadece izbelerde ve meyhanelerde çalınan bir müzik olmaktan çıkıp konser salonlarına girdiğini değil, 1960'larda folk müziği yeniden canlandığında ikinci kez doğduğunu da görmüştü. İnsanlar onu duyunca yeni her şeyi arkada bırakarak denizin ötesine uçup unutulmaya yüz tutmuş bir geçmişte yaşamayı dilerlerdi. "Artık yeter gönlüm" diye söylerdi şarkısını, "bırak şu bedenimi / çektirme bana artık / sönsün son umudun."[21]

Rebetiko oynak bir doğaçlama gibidir, ama aslında Osmanlı klasik müziğinin makamlarından ve yapısından çok etkilenmiştir. Şehirlerde birçok etnik grubun karmakarışık yaşadığı mahallelerin ürünüdür; saf müzik olmaktan bile isteye çıkarılmıştır. Vokal kaydırmalar, inleme gibi çıkarılan ustaca sesler, yüzyıllar önce sultan ile musahiplerinin huzurunda çalıp söyleyen hanendeler ve bestecilere tanıdık gelecek ölçüler ve ton özellikleri taşır. Müzikal üsluplar asla kendi çizgileri içinde kalmaz, yeni, umulmadık yollara atlarlar.

Bu müzikal sınır ihlallerinin aracısı haline gelen enstrüman, aynı zamanda Roza Eskenazi'ye eşlik eden küçük topluluğun temel öğesiydi. On bir telli perdesiz bu çalgıya "ud" denir. Batıda uda en yakın çalgı lavtadır. Armut biçimi bombeli gövdesi olan kısa saplı bu ilginç çalgı bugün Rönesans saray müziği ya da Shakespeare dönemi aşk şarkıları uzmanı topluluklarda yer

21 Eskenazi'nin "Gazel Nihavent"i *Rembetika: Aşk, Gurbet, Hapis ve Tekke Şarkıları* albümünde yer alıyor (Kalan Müzik, 2007).

alır. Oysa ud Fas'tan İran'a kadar yaygındır; bu çalgıya fanatik denecek kadar düşkün, coşkulu sevenleri vardır. Çocuklar ud dersi alır. Yaşlılar emekliliklerinde ud çalmaya heves eder. Ünlü şarkıcılar kayıt yaparken tanınmış ud üstatları onlara eşlik etsin diye birbirleriyle rekabet ederler. Asla bir halk çalgısı değildir, "dünya müziği" adı altında anlamsız bir kategoriye sokulacak antika bir çalgı hiç değildir. Udun sesini İslam dünyasında yüz milyonlarca insan hemen tanır.

Profesyonel ve amatör ud çalanlar arasında en tanınmışı Hrant Kenkulyan ya da herkesin bildiği ismiyle Udi Hrant'tır. Doğuştan kör olan Hrant'ın ailesi imparatorluktan işgale ve cumhuriyete giden dönüşümlerle baş etmeyi başarmıştı. Hrant İstanbul'da büyüdü. Anadolu'daki Ermeni nüfusu boşaltan kırımlar ve açlık İstanbul'da pek görülmemişti; şehirdeki Ermenilerin azalışı, Rumların yitirilişi gibiydi; toptan bir temizlikten ziyade farklılıkların yavaş yavaş, mahalle mahalle azalışından söz edilebilirdi. Ermeni Apostolik Hıristiyanlarının liderlerinden biri olan Ermeni Patriği Kumkapı'daki patrikhanede kalmıştı. Diğer Ermeni cemaatlerinin yaşlıları da devlete sadakatlerini göstererek üyelerini korumanın bir yolunu bulmuşlardı. Avusturyalı yazar Franz Werfel Ermeni soykırımını anlatan *Musa Dağ'da Kırk Gün* adlı romanını 1933'te yayımladığında İstanbul'daki Ermeni Katolikler, Türk hükümetinin gözüne girmek için yazarın kuklasını yaktılar.[22] Türk olmaya prim veren bir siyasi sistemde bile Ermeni olarak yaşamak hâlâ mümkündü, özellikle de insan siyasetten kaçınırsa, kamusal alanda sadece Türkçe konuşursa ve geçmişte olanlar konusunda sessiz kalırsa.

Hrant'ın çocukluğu ve gençliği hakkında fazla bilgi yoktur, ama 1920'lerde şehrin en popüler udilerinden biri olmuştu bile. Çalgısının sınırlarını genişleten birçok şaşırtıcı yenilik getirmişti. Bir kemancı gibi aynı anda iki tele birden basabiliyordu. Udu hem sağ hem de sol eliyle çalabiliyor, bir gitarist gibi mızrabın iki yanını da kullanıp sağ eliyle hem aşağı hem de yukarı

22 "İstanbul Ermenilerinin F. Werfelè mukabelesi," *Cumhuriyet*, 16 Aralık 1935.

vuruşlarda ses çıkarabiliyordu. Ün kazanmaya bu yetmez, denebilir, ama udu böyle çalmayı akleden pek az kişi vardı. Hrant bu tekniği, Grande Rue boyunca caz gitaristleri ve kemancılarının sesleri duyulduğu sırada geliştirmişti.

Caz doğaçlamaya dayanır; bu nedenle sadece bir müzik formu değil, bir etik sistem olarak tanımlanmıştır. Cazcı arkadaşlarını can kulağıyla dinlemeli, söyleyeceği bir şey varsa öne çıkmalı, yeteri kadar söylediğini anlayacak kadar da kendini bilmelidir. Bu, ustalık kadar tevazu da gerektirir. Cazın bu özellikleri Hrant gibi bu iki erdemin genellikle ayrı tutulduğu bir ses dünyasından gelen musiki erbabı için yepyeni bir şeydi. Tanınmış bir muganni sesinin kıvraklığıyla ya da ünlü hafızlar gibi Kuran tilavetiyle alkış toplayabilir. Ancak Türk klasik musikisinde bir topluluk bir besteyi hep birlikte icra eder; bütün enstrümanlar aynı melodiyi sonuna kadar çalar.

Udi Hrant ise bu geleneklerin en iyi yanlarını toplayıp iki savaş arası İstanbul'unda onu çevreleyen sesler ve tekniklerle birleştirebiliyordu. "Taksim" denen, burgaçlanıp neredeyse denetimden çıkan doğaçlama musikinin ustasıydı. Doğaçlama bir kereye mahsustur, hemen o anda yapılır, yapısı gereği uçucu ve gözüpektir. İyi bir taksim asla nota nota tekrar edilemez, zira usta bir çalgıcı bile tellerin aynı bükülüşünü ya da mızrabın aynı vuruşunu yeniden yaratamaz. Kötü bir taksim ise insanın müzik hayatını bitirebilir. Taksim öyle bir enstrümental müzik türüdür ki her an başarısız olma tehdidi altındadır.

İşte bu yüzden insan Udi Hrant'ı dinlerken heyecanlanır, adeta tırnaklarını yer. Hrant'ın parmakları udun boynunda adeta koşardı. Mızrabıyla alt tellere vurup sürekli bir bas sesi çıkarırken üst tellerde vurduğu yüksek notalar çağlayan gibi akardı. Şehirde ona rakip udiler vardı elbette, ama hiçbiri onun gibi uluslararası bir şöhrete sahip olamadı. Başka ülkelerde turnelere çıkmış, İkinci Dünya Savaşından sonra New York'ta verdiği konserler kayda alınmıştı. Roza Eskenazi gibi o da çift dilli bir sanatçıydı; rahatça hem Türkçe hem de Ermenice güfteli beste yapabiliyordu. 1970'lerin sonunda ölene kadar Pera gece kulüplerinde sahneye çıkmayı sürdürdü.

Rumca konuşan bir Yahudinin Rum diasporasının sesi olduğu ya da kör bir Ermeninin hem Türklerin hem de Arap ve İranlıların sahip çıktığı bir çalgının icrasında devrim yaptığı bir dünya hiç de olağandışı değildi. İnsanlar milliyetçilerin istediğinden çok daha karmakarışık hayatlar sürdürmeyi her nasılsa başarırlar. Sanatın dehası bu olguya dayanır. Ancak bu dönemde gerçekten yepyeni olan, her yerde tanınan sanatçıların değil, belirgin bir tip sanatçının ortaya çıkışıydı: Belirli bir ücret ödeyen erkek kadın karışık seyircilerin önünde saçı ve yüzü açık sahneye çıkan bir Müslüman kadın.

Birinci Dünya Savaşının sonunda Müslüman kadınlar tiyatro okullarına devam etmeye başlamışlardı, ama 1921'de çıkarılan bir belediye nizamnamesine göre, sahneye çıkamıyorlardı. İlk kadın oyuncu, Afife Jale ancak sekiz yıl sonra tiyatro sahnesine, o da ülkeden giden bir Ermeni aktrisin yedeği olarak çıkabildi. Ancak bu noktadan sonra Müslüman Türk kadınları sahneye çıkmaya, klasikten kabareye, daha önce gayri-Müslimlerin ya da ecnebi kumpanyaların alanı sayılan müzik biçimlerinin kendi versiyonlarını yaratmaya başladılar. Bütün yerli şarkıcılar uluslararası müzik türlerini yerlileştirmek, ödünç alınmış bir şeyi köklü ve Türkçe bir şey yapmak üzere rekabet halindeydi. Tangoyu yerlileştiren de Seyyan Hanım oldu.

Dağınık alagarson saçları ve sürmeli gözleriyle Seyyan Hanım klasik üslupları terk edip Batı formlarına kendi yorumunu getiren ilk şarkıcılardan biriydi. Türkiye Cumhuriyeti çeşitli alanlarda, özellikle de müzikte önde gelen sanatçıların yardımıyla ne kadar modern olduğunu ilan etmeye saplantılı bir düşkünlük gösteriyordu. Besteci Paul Hindemith 1935'te Türkiye'ye gelip ilk milli konservatuvarı kurmuştu; ertesi yıl, Anadolu halk türkülerini derleyip senfoni formuna çevirmek üzere, aynı şeyi kendi ülkesi Macaristan'da yapmış olan Béla Bartók davet edildi. Ancak klasik müzik eğitimi alan ve usta bir icracı olan Seyyan Hanım, on yıl önce fokstrot ve *shimmy*'nin girdiği yoldan İstanbul'a girmiş olan tangoyla ilgileniyordu. 1932'de, İstanbullu besteci Necip Celal ile söz yazarı Necdet Rüştü'ye ait

bir melodiyi söylemeye başladı. Şarkı çabucak türünün ilki, gerçekten özgün ilk Türk tangosu olarak kabul edildi.

"Mazi kalbimde bir yaradır" tangosunun sözleri baştan aşağı bir melodramdı:

Ben de gönül çektim eskiden
Yandı hayatım bu sevgiden
Anladım ki bir aşka bedel
Gençliğimmiş elimden giden

Önünde ben geldim de dize
Yâr olmadı bu kimse bize
En nihayet düşüp can verdim
Gözündeki yeşil denize

Sarmadımsa da belden, geçmedim bu emelden
Bir hazin maceradır onu aldılar elden
Başkasına yâr oldu, eller bahtiyar oldu
Gönlüm hep baştan başa viran bir diyar oldu

Şarkı Seyyan'ın sesinde sözlerinin bile ötesine geçmişti; yitirilenlerin ve pişmanlıkların basit ve iç burkucu anılarını dile getiriyordu. Seyyan'ın her dizenin sonunda yükselen ince bülbül sesi insana uzanan bir el gibi asılı kalır, sonra alçalıp nakarata başlardı:

Mazi kalbimde bir yaradır
Bahtım saçlarımdan karadır
Beni zaman zaman ağlatan
İşte bu hazin hatıradır

Geri akorlar ile ritmi bir piyano sağlıyor, klasik melodiyi hep birlikte çalan çalgılar geleneğine adeta selam veren bir keman ise, vokali tekrarlıyordu.

Elbette bu üslup İstanbul'dan ziyade Buenos Aires'e aitti; yine de melodi ile sözleri şehirde hemen bir sansasyon yarattı. Kısaca "Mazi" diye bilinen tango Seyyan Hanım'ın en iyi bilinen, en sevilen şarkısıydı. O, üç dakika bile sürmeyen bu uçucu şarkıda çok bildik duyguları billurlaştırmayı başarabilmişti –in-

san maziyi daima yanında taşır; başka diyarlara gitse de gönlü hep aynıdır; bazı yolculuklar asla sona ermez. "Mazi" temelde bir dans müziği olduğuna göre, Seyyan Hanım aynı anda iki fevkalade başarıya imza atıyordu: İzleyiciler bir yandan maziye dair bir şarkıyı dinliyor, bir yandan da geçmişin gözleri önünde sahnelenişine şahit oluyorlardı. Birbirine dolanmış bir erkek ve bir kadın bir an adeta durdukları yerde kök salıyor, sonra yepyeni bir yere yöneliyorlardı. Dans pistinde uçuşan, bir hatıraydı sanki.

***

Roza Eskenazi, Udi Hrant ve Seyyan Hanım iki savaş arasında İstanbul'un ve kentli diasporasının canlı, hareketli sevilen sanatçılar dünyasına aittiler. Zevkler, demografi ve siyasetteki değişimler nedeniyle başka sanatçılar zaman zaman onların şöhretini gölgeleyebiliyordu. Meraklıları, Türkiye'nin "en büyük"lerini farklı sıralayabiliyordu. Sahnelerin asıl kraliçesi sayılan Safiye Ayla'nın, Cumhurreisi Mustafa Kemal'in huzurunda şarkı söyleyen ilk kadın olduğu kabul edilir. Hem Osmanlı klasik musikisi hem de halk türkülerinde özel bir yer edinen Safiye Ayla, Türk müziğinde bir eşi olmayan tatlı ve modern sesiyle efkârlı ağıtları herkese sevdirmişti. Selanik muhaciri Lale ve Nerkis kardeşler, Osmanlı musikisinin canlanmasına katkıda bulunmuş, Batı tarzı opera aryalarını da plaklara okumuşlardı. İstanbul yakınlarında doğan Rum Udi Yorgo Bacanos, Udi Hrant'la rekabet ediyor, teknik açıdan ondan üstün bile görülebiliyordu. Bu sanatçıların hepsi, tek tek, Ortadoğu müziğinin duayenlerince çok iyi bilinir. Neredeyse bir avuç olan hayranları onları tutkuyla sever, hepsinin anısını canlı tutar, Wikipedia'da onlar hakkındaki bilgileri günceller ve internet sohbet odalarında birbirlerini gaza getirirler. Şarkıları hâlâ İstanbul meyhanelerinde gürültücü müşterileri sus pus eder. Ama müziklerinin bugüne kadar gelebilmesi tarihin bir kazası ve İstanbul'un caz ve sürgün çağının eşsiz bir ürünüdür.

Bu sanatçıların birçoğu, *Sahibinin Sesi* etiketi için taş plak dolduran çekirdek grubun içindeydi. *Sahibinin Sesi*, plakçılık

tarihinin en eski ve hikâyesi en bol etiketlerinden biri olan HMV, yani *His Master's Voice*'un bire bir çevirisiydi. HMV, Gramophone Company tarafından piyasaya sürülmüştü; bu İngiliz şirketi, 20. yüzyıl başında silindire yapılan kayıtların yerini yavaş yavaş alan düz taş plakları sunan ilk şirketlerden biriydi. Etiketindeki fonograf borusunun önünde kulağını dikmiş duran teriye cinsi siyah beyaz köpek hâlâ dünyanın en etkili ve en kalıcı şirket sembollerinden biridir. 1930'ların başında, ses kayıt endüstrisindeki bir dizi birleşme ve ayrılmayı takiben, rakibi Columbia Gramophone ile birleşerek Britanya devi EMI'yi oluşturan bu şirket küresel popüler müziğin dinamolarından biri olmayı farklı isimler altında bugüne kadar sürdürmüştür.

Sahibinin Sesi Osmanlı İmparatorluğunun son dönemlerinden beri İstanbul'da ses kaydediyordu; bu, şirketin dünyanın dört bir köşesinden sevilen sanatçıları bulup çıkarma stratejisinin bir parçasıydı. Yerel şarkıcı ve çalgıcıların sesleri balmumu silindirlere kaydediliyor, sonra farklı marka gramofonlarda çalınabilen 78'liklere aktarılıyordu. *Sahibinin Sesi* yöneticileri 1920'lerin sonuna doğru İstanbul'da gelişen müzik dünyasında ortaya çıkan yeni kuşak sanatçıların yerel kafe ve barların ötesinde de ün sahibi olabileceklerini fark ettiler. Sonuçta ses kayıt endüstrisi tavan yaptı. Şirketin yerel şubesinin başındaki Aram ve Vahram Gesaryan kardeşler o günün belli başlı bütün yeteneklerini kendilerine bağladılar.[23]

Ama insanlar göç etmese bütün bunlar olmayacaktı. Müslümanların Selanik gibi Yunan ve Balkan şehirlerinden İstanbul'a gelişiyle Avrupa tarzı müzik ile çok eskilere dayanan şehir şarkıları sevilir oldu. Anadolu'dan gelenler köy hayatına dair anıları ve türküleri getirdiler. Rumların İstanbul ve İzmir'den ayrılışı nedeniyle, Yunan işgali ve Kurtuluş Savaşının bir ürünü olan özlem duygusuyla dolu rebetiko, gerçekten uluslar ötesi bir müzik formu haline geldi. *Sahibinin Sesi* Roza Eskenazi ile Seyyan Hanım'ın seslerini kaydetti, çünkü artık İstanbul'un

23 Akçura, *Gramofon Çağı*, s. 29-30.

hem içinde hem de dışında yaşayan sürgünler, mülteciler, muhacirler onları kendi hayatlarının geri plandaki müziği sayıyorlardı. Rahat odalarında otururken bu müziği tekrar tekrar dinleyebilme fırsatı için para ödemeye razıydılar.

İstanbul kabareleri, gece kulüpleri ve izbe meyhaneleri, eski kuşakların hayal bile edemeyeceği bir uluslararası etkiye sahipti artık. Daha çok insan ses kayıtlarını dinliyor, daha da çoğu o kayıtlardaki müziği çalmaya gayret ediyordu; işte bu nedenle *Sahibinin Sesi* yeni silindirleri piyasa sürdüğü sırada İstanbul'da nota satışları yükseldi. Çalgı imalatçılarının satışları bile yükselmişti, zira *Sahibinin Sesi* kayıtlarında ud gibi yerel çalgılar, piyano ve kemanla eşleştiriliyordu. Müzik artık sadece bir meslek olmaktan çıkmış, hobi oluşturmaya başlamıştı; amatör çalgıcılar ve ses kaydı koleksiyoncuları İstanbul'daki klasik müzik, caz, tango gibi tarzların eşsiz karışımında uzmanlaşmışlardı. Bir çalgı imalatçısı aile, bu sanat ürünlerine gitgide daha çok ilgi duyulması sayesinde, İstanbul'un ilk gerçekten küresel müzik markasını yarattı.

Zilciyanlar yüzyıllardır İstanbul'da yaşayan bir Ermeni aileydi. Zamanla kendilerine "mikro niş" diyebileceğimiz bir pazar geliştirmişlerdi. 17. yüzyılın başından beri Osmanlı mızıkalarına zil imal ediyorlardı. Ermeni cemaatinin önde gelen bir ailesi olduklarından, Birinci Dünya Savaşının şiddet dolu günlerinde potansiyel hedef haline gelmişlerdi; ne var ki Udi Hrant'ın yoksul olduğu için tehcirden kaçabilen ailesinin tersine, Zilciyanlar polisin kapıyı çalmasını bekleyecekleri yerde, kaçmayı tercih ettiler.

Zilciyan ailesinin bir bölümü Romanya'ya gitti; bir bölümü ise ABD'ye. Müttefik işgali sırasında geri dönmek görece güvenliydi, dolayısıyla döndüler ve 1920'lerin başında işleri yine tıkırında gitmeye başladı.[24] İstanbul'da altı kalifiye işçi çalıştırıyorlar, yılda üç bin çift zil imal ediyorlardı. Osmanlı mızıkaları çöküş dönemine girmişti, dolayısıyla ihracata yoğunlaştılar ve

24 Ravndal'dan bakanlığa, 26 Kasım 1923, s. 4, NARA, RG59, M353, Reel 49.

Zilciyan adı çabucak bir yıldız marka haline geldi. Bir diplomat Türk müzik endüstrisi hakkında yazdığı raporda, "İmalat süreci sır gibi saklanıyor" demişti, "zillerinin kendine has bir rezonansı var."[25] 1920'lerin sonunda aile büyüğü Aram Zilciyan, işin tümünü ailenin bir bölümünün savaştan önce göç ettiği Massachusetts'e taşımaya karar verdi. Orada, şirket bir pirinç alaşımını billur gibi tınısı ve ses genişliğiyle çınlayan zillere dönüştürmeye devam etti.[26]

Zilciyan zillerinin kalitesi ABD'de derhal fark edildi. Şirket, caz orkestraları ve küçük toplulukların ihtiyaçlarına cevap verebilmek için imalat tarzını değiştirdi, örneğin bateride *hi-hat shuffle* için daha hafif ve daha tınılı ziller yapmaya başladı. Eskiden sadece ritme cafcaflı bir ek olan, orkestra kreşendosunda ya da askeri bando fanfarında gürültülü bir bitiş için kullanılan ziller, artık her ezgi cümlesinin temel noktalama işareti haline gelmişti. Caz topluluklarının askeri bandolardan tam takım ödünç aldığı ve kontrbas dışında bir ritm seksiyonunun onsuz hayal edilemeyeceği belki tek aletti. Zamanla bu göçmen zilci ailesi vurmalı çalgılar dünyasında rakipsiz bir şöhretin sahibi oldu. Pırıl pırıl parlayan bir zilin üzerine Şarkvari bir yazıyla yazılan Zilciyan adı hâlâ en saygın markalardan biridir.

Zilciyanlar Osmanlı İmparatorluğu müzik gelenekleri ve İstanbul'un filizlenmekte olan caz çağı arasındaki doğrudan bağlantı olmanın yanı sıra gitgide uluslararası piyasaya açılmakta olan bir kültür sahnesinin elçileriydi. Caz davulunda kapanan *hi-hat*'in sakin tıs tısları ve bir *ride* zilinin çın çınları İstanbul'dan göç etmiş iki kardeşe, Nesuhi ve Ahmet Ertegün'e de çok tanıdık gelmiş olmalıydı. Ertegün Kardeşler Maksim ya da Grand Cercle Muscovite gibi büyük gece kulüplerini görmüş olamayacak kadar küçüktü.[27] İkisi de İstanbul'da, o fırtınalı savaş ve devrim çağında –biri 1917'de, diğeri 1923'te– doğmuştu,

25 Ravndal'dan bakanlığa, 26 Kasım 1923, s. 4, NARA, RG59, M353, Reel 49.

26 *Bkz.* Ailenin tarihi: www.zildjian.com.

27 Ahmet Ertegün'ün hayatı ve kariyeri konusunda *bkz.* Greenfield, *The Last Sultan.*

ancak ömürlerinin çoğu İstanbul dışında geçti. Babaları Münir Bey bir Osmanlı diplomatıydı, ama kendi mesleği ve sosyal sınıfındaki birçokları gibi 1920'lerin başında sallantıdaki VI. Mehmed'in ya da Mustafa Kemal'in yanında yer almak gibi zor bir kararı vermek zorunda kalmıştı. Mustafa Kemal'i seçtiği için diplomasinin önde gelen mevkilerine atanarak ödüllendirildi. Önce Londra'ya, sonra 1935'e gelindiğinde, Washington DC'ye gönderildi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk akredite elçisi olarak görev yaptı.

Avrupa'da caza merak salan oğulları Washington'da Duke Ellington'ın öncülük yaptığı gürültücü müzik âlemine daldı. Hafta sonlarında gecelerini ABD başkentinin Harlem versiyonu olan U Street'te geçiriyorlar, arada sırada New York'un esrar içilen kulüplerindeki caz gecelerine katılıyorlardı. Kimsenin bilmediği 78'likleri hevesle toplarlardı; bunlar Güneyli siyah dans orkestralarının ya da meslek hayatları boyunca tek ses kaydı yaptırabilmiş caz şarkıcılarının kayıtlarıydı. Diplomat oğulları olarak, tutkularının peşinden gitmek için gerekli toplumsal konum ve kaynaklara sahiptiler. İstanbul'dan çok uzakta olmalarına rağmen şehirdeki siyasi ve kültürel değişimin doğurduğu dünyanın tam temsilcileriydiler. Bunlar seyahat eden ve kendilerine güvenen bir Müslüman Türkler kuşağıydı; eski imparatorluk ile araları gitgide açılıyordu. Münir Bey onlar yaşındayken fes ve redingot giyerdi. Oğulları ise vatkalı ceket ile Oxford ayakkabı giyiyordu.

Ertegün kardeşler birkaç yıl içinde müzik sevgilerini işe dönüştürmeye karar verdiler. Bir aile dostunun mali desteğiyle 1947'de Atlantic Records adını verdikleri kendi plak şirketlerini kurdular. Gerisi malum. Bu etiket, Motown'dan Rock'a, Ray Charles'dan Rolling Stones, Aretha Franklin ve Led Zeppelin'e belli başlı kayıtların önde gelen isimlerinden biri oldu. Özellikle Ahmet Ertegün ses kayıt dünyasının en büyük emprezaryolarından biriydi; alameti farikası keçi sakalı ve kalın çerçeveleri gözlüğüyle miksaj masasının başından ayrılmazdı.

Ertegünler İstanbulluların dünyaya açıldığı, dedelerini dehşete düşürecek yeni ve modern tecrübeler edindiği bir momen-

tin ürünleriydi. Osmanlıların Avrupa'ya yetişmek gibi bir saplantıları vardı, ama artık İstanbullular kendi benzersiz koşullarını yansıtabilmek üzere küresel sanat formlarını yeniden ele alıyorlardı. Sanatı kendi kaleydeskop benzeri kültürlerine uydurmak için eğip büküyorlar, kendilerini yeniden yaratma olasılıklarının zevkine varıyorlardı. Batı kültürüne imrenmekle kalmıyor, Udi Hrant ve Seyyan Hanım'ın yaptığı gibi o kültürü yaratıyorlardı. Amerikalı-Rus-Türk bar ve gece kulübü sahibi Frederick Bruce Thomas hakkında *New York Times*'da çıkan bir yazıda, "Cazın Sultanı Thomas'ı hiç tanımamış bir genç kuşak, Türkiye Cumhuriyeti'nde başka bir dansın adımlarını atıyor" sözleri yer almıştı.[28] Bütün bunların mümkün olması, Ertegünler ve Zilciyanlar gibi İstanbulluların, alelade ya da trajik nedenlerle, artık İstanbul'da yaşamamaları sayesindeydi.

28 Tinckom-Fernandez, "Life is Less Hectic."

MODERN ZAMANLAR

Pera Palas'ta 31 Aralık 1925 akşamı toplananlar ilk kez yılbaşını kutluyorlardı. İstanbullular daha önce hiçbir zaman aynı saati, aynı ayı ve yılı kullanmamışlardı[1]. İmparatorluğun sonlarına doğru yapılan takvim değişikliğiyle en azından mali işlemler ve tren tarifeleri için Batı tarzı aylar kabul edilmiş olmasına rağmen cumhuriyet hükümeti hâlâ Hicri takvimi, Rum Ortodokslar ise Batı ya da Gregoryen takviminden 13 gün geride olan Jülyen takvimini kullanıyordu. Dini kurallara riayet eden Yahudiler kendi günlerini Aya göre hesaplardı. Mümin Müslümanlar günleri gündoğumu, günbatımı ve namaz vakitlerine göre sayardı.

Rehber kitaplarında tarih ve saatleri Osmanlı sisteminden daha bildik uluslararası takvim ve saatlere çeviren içinden çıkılmaz tablolar yer alırdı. *Guide Bleu* 1920'de şöyle bir açıklama getirmişti:[2]

> Mesela 22 Ağustosta Türk sistemindeki 6:45'e tekabül eden Batı saatini öğrenmek istiyoruz. [Yandaki tabloda] 6 rakamıyla başlayan yatay çizgiyi 22 Ağustosu gösteren sütuna kadar izliyoruz, orada 12:47 rakamını buluyoruz. Bu rakama 45 dakika eklersek, 12:92, yani 1:32 rakamını buluruz. Bir başka deyişle Türk sisteminde 22 Ağustos günü saat 6:45, Batı sistemindeki 1:32'ye tekabül etmektedir.

1 Sperco, *L'Orient qui s'éteint*, s. 131-132.

2 *De Paris à Constantinople*, s. 185.

Bir İstanbul kulübünde, muhtemelen Maksim'de eğlenen smokinli erkekler. Sağdan ikinci Selahattin Giz.

Güneş her gün farklı bir zamanda doğduğundan, bütün bu hesaplar yılın diğer günlerinde farklı olacaktı; herhalde birçok yolcu, bütün bu hesapları yapabildiği anda her şeye yeniden başlaması gerektiğini de fark etmişti. Müttefik işgali günlerinde, bir yolcu Paris'ten Orient Express'e binip İstanbul'a vardığında, gazeteyi açınca yolculuğa çıktığı tarihten beş yüz yıl öncesinin tarihini görüp afallıyordu. Ne var ki 1 Ocak 1926'ya girildiğinde şampanyalar patlayıp konfetiler uçuşmaya başladığı sırada, bütün bu insanlar hem yeni bir yıla hem de yeni bir çağa adım atıyorlardı. İlk kez bütün İstanbullular teknik açıdan gece yarısı denen vakit üzerinde fikir birliğine varmışlardı.

Osmanlıların yaptırdığı eski saat kulelerindeki kadranlar Batı sistemine göre değiştirildi. Taşrada, kasaba ve şehir sakinleri yeni saatlere alışsınlar diye yeni saat kuleleri yaptırıldı. Türkler geri dönüp cumhuriyetin ilk yıllarına baktıklarında, zaman değişikliği Mustafa Kemal yönetiminin başlattığı dönüşümlerin başlı başına bir metaforu gibi görünmüştü. Örneğin ünlü yazar Ahmet Hamdi Tanpınar, *Saatleri Ayarlama Enstitü-*

sü (1962) adlı aykırı romanında fazla hevesli bürokrasinin geri kalan ya da ileri giden saatlere ceza yazışını anlatır; hem yeni dünyaya ayak uyduramayanlar hem de zamanın fazla ilerisine koşanlar kınanmaktadır.

Yeni saat ve takvim uzun bir dizi reformun sadece bir parçasıydı. Halifelik kurumu Sultan VI. Mehmed'in 1922'de ülkeden kaçışından sonra bile varlığını sürdürmüştü, ama Büyük Millet Meclisi Mart 1924'te halifeliği lağvetti. Halife Abdülmecid ve ailesinden birkaç kişi bir banliyö istasyonuna götürüldü, Orient Express'e bindirilip İsviçre'ye gönderildi. Abdülmecid'in İslam'ın evrensel lideri olma iddiası birdenbire sona ermiş, İstanbul da İslam dünyasının merkezi olmaktan çıkmıştı. Cumhuriyet hükümeti Abdülmecid'in soyundan gelenlerin Türkiye'ye dönmesini yasaklayarak aldığı kararın altını bir kere daha çizdi; bu yasak yarım yüzyıl boyunca son halifenin soyundan gelen erkeklere uygulandı.

Halifeliğin lağvı dünyada büyük yankı uyandırdı, halifeyi hiçbir dünyevi gücün kaldıramayacağı kutsal bir görev olarak gören sofu Müslümanların öfkesini çekti. Ama Türkiye'de birbiri ardından dini ve dünyevi reformlar yapılıyordu. Türk vatandaşlarının fiziki görünüşünü modernleştirme amacıyla 1925'ten itibaren bütün erkeklerin imparatorluğun sonuna doğru moda olan kırmızı keçe fes yerine siperlikli şapka giymeleri zorunlu kılınmıştı. Küçük çocuklar bu kurala uymamakta ısrar edenlere taş atıp feslerini düşürmeye çalışıyorlardı.[3] Nizamname kıyafetteki başka öğelere karışmadığından, bir süre sonra Müslüman erkeklerin başlarında fötr şapka, bacaklarında eski tarz şalvarımsı pantolonla gezmeye başladıkları görüldü.[4]

1926'da, İsviçre'den alınan yeni medeni kanun, imparatorluğun İslami Şeriat, Hıristiyan kilise kanunları, haham kararları, padişah iradeleri ve örften oluşan çetrefilli hukukunun yerini aldı. Aynı yıl, kamusal alanlarda içki içmeye resmen izin verildi (eski teorik yasak meyhane sahiplerini hiç etkilememişti) ve

3 Orga, *Portrait of a Turkish Family*, s. 223.

4 "Review of the Turkish Press," 19 Aralık 1926-1 Ocak 1927, s. 17, NARA, RG59, M353, Reel 75.

İstanbul sokaklarına manda arabalarının girmesi yasaklandı.[5] 1928'de, İslamiyet devlet dini olmaktan çıkarıldı, Arap alfabesinin yerine Latin alfabesi getirildi. İstanbul'un dört bir köşesinde kıvrık, yuvarlak Arap harfleriyle yazılmış sokak tabelaları indirildi, yerine çoğu Müslümana tamamen yabancı gelen Latin harfleriyle yazılmış yenileri yerleştirildi. Bu dönemin çok bilinen fotoğraflarından birinde Cumhurreisi Mustafa Kemal Atatürk bir kara tahtanın önünde yeni ulusa yazı dersi verilirken görülüyordu.

Bütün bu değişimlere "inkılâp," yani devrim deniyordu. Bütün devrimciler gibi Kemalistler de işe sultanlığı işgalcilerden kurtarmak isteyen birer reformcu olarak başlamışlarsa da, eski sistemin onarılamayacağı belli olmuştu. Ne var ki birçok bakımdan bu, sıradışı bir devrimdi. Türkler saraya hep birlikte yürümeden, sadece bir kanun çıkararak hükümdarlarını alaşağı ettiler. Bütün yaptıkları kendi topraklarını yeniden fethetmekti. Parlamenter cumhuriyet fikrine hemen sarıldılar, ama liderlerini Osmanlı sultanını bile aşan bir kişi kültüyle sarmaladılar. Mustafa Kemal'in portresi bütün resmi binalara asıldı, basın onun her hareketini, ağzından çıkan her kelimeyi haber haline getirdi. O, ulusun atası, en önde gelen vatandaş ve iyi bir Türkün nasıl olması lazım geldiğinin yüce örneğiydi. Kısa bir süre evli kaldıktan sonra boşanan Mustafa Kemal'in uzun cumhurbaşkanlığı döneminde, o kısa süre dışında, hiç *"first lady"*si olmadı, biyolojik mirasçısı da yoktu, ama yedi kişiyi evlat edinmişti. Himaye ettiklerinin dışındaki bu kişilerin tam listesi hâlâ tartışılmaktadır; yine de çoğunun hırslı, yetenekli ve yeni Türk kadınının örneği olmakla cumhurreisini etkileyen genç kadınlar olduğu söylenebilir.

Atatürk mavi gözleri ve karizmatik kişiliğiyle dünyanın en bayıldığı devlet başkanlarından biri oldu. Belli başlı uluslararası dergilerin kapağında zamanının herhangi bir liderinden daha fazla yer aldı; kıyafeti daima züppeliğin sınırında bir şık-

5 "Review of the Turkish Press," 15-28 Ağustos 1926, s. 24 ve 19 Aralık 1926-1 Ocak 1927, s. 15, NARA, RG59, M353, Reel 75.

lıktaydı. Gece yarısı içki içmesi ve günün her saatinde sohbetlere dalması, ona görünüşte yorulmaz bir reformcu şöhreti kazandırmıştı; kadim ve çapraşık bir imparatorluğun nasıl çeke çeke 20. yüzyıla taşınacağını gösteren bir modeldi. Bugün özel müesseseler kendilerini duvarlarına Atatürk portresi asmaya zorunlu hissetmez, ama dükkân ve restoran sahipleri bir kenara mayolu ya da dans eden Mustafa Kemal fotoğrafını asarlar; bu, neredeyse yüz yıllık, bir bakıma hâlâ devam eden inişli çıkışlı bir devrimi yapana biraz da teklifsizce gönderilen bir selamdır. Bugün bile yönetimi protesto edenler sokaklara döküldüğünde, üzerinde onun portresi olan bayrakları sallayıp başlarına "Atam izindeyiz!" yazılı bantlar takarlar. Genç orta sınıf şehirlilerin kendilerini hem muhafazakâr hem de devrimci olarak görmeleri, onun bıraktığı mirasın en büyük belirtisidir. Bu gençler Mustafa Kemal yönetimindeki erken laik cumhuriyetin geleneklerini hatırlayarak, 2003'ten sonra iktidardaki dini eğilimli partinin gitgide daha fazla savunduğu İslami törenin kısıtlarına karşı çıkıyorlar. Bu kadar kalıcı hale gelen bir devrimi Bolşevikler bile hayal edemezdi.

Mustafa Kemal bağımsızlık mücadelesi sırasında gazi unvanını taşımıştı; ancak Kemalizm ideolojisi askeri değil, sivil ve siyasi temelde gelişti. Mustafa Kemal'in kurduğu Cumhuriyet Halk Partisi'nin, bayrağındaki altı okla temsil edilen altı dayanağı vardı: cumhuriyetçilik, milliyetçilik, halkçılık, laiklik, devletçilik ve inkılapçılık. Bu ilkelerin ilk beşi, 1908'den sonra Jön Türklerin ve savaşmaktan devlet inşasına geçişte Mustafa Kemal ve arkadaşlarının modeli olan Fransız cumhuriyet geleneğinden alınmıştı. Türkiye dünyanın ilk İslam cumhuriyeti olmadı (bu paye Rus iç savaşı sırasında Bolşeviklerin eline geçmeden önce kısa bir süre bağımsız olan Azerbaycan'a aitti). Ama ülke, tam demokratik olmasa bile temsili bir hükümet kurmaya azmetmişti. İki savaş arasındaki yılların büyük bölümünde CHP tek yasal partiydi; seçmenler ancak Mustafa Kemal'in ölümünden on yılı aşkın bir zaman sonra milletvekillerini doğrudan seçebildi. Hükümete dine ayrıcalıklı rol vermeme, halkın gerçek çıkarlarını kollama ve devlet kurum-

larını ekonomik ve sosyal gelişimin motoru haline getirme görevi de verilmişti.

Kemalistler başka devrimciler gibi tarihlerini ellerinde silgiyle yazdılar. Zaferlerinin yavaş yavaş ortaya çıkan hikâyesinde tek düşman tehditkâr Rum ve Ermenilerin destek verdiği Müttefik Devletlerdi. Kemalist devrimin bazı hoşnutsuzlar ve yobazların birkaç küçük vakası hariç, Anadolu'da doğal biçimde ve sorunsuz yeşerdiğine inanılıyordu. Ordu hakkında hatırlananlar ise Ankara'dan kahramanca denize doğru ilerlemesi, Türkiye'nin aşağı yukarı 1918 Mondros mütarekesi esnasında Osmanlıların denetimi altındaki topraklara tekabül eden doğal sınırları dahilinde hükümranlığı yeniden ele geçirmesiydi.

Oysa gerçekte Kemalizm, Mustafa Kemal'in iç rakiplerine karşı büyük güçlükle kazandığı bir zaferin ürünüydü; sebebi değil. Partisinin bayrağındaki altı ok yeni devlet inşasının ilkeleriydi, ama daha da önemlisi, bu oklar belirli çıkar gruplarını hedef alan silahlardı. Bir diplomatın 1923'te gözlemlediği gibi, Mustafa Kemal'in o zamanki düşmanları arasında şunlar vardı:[6]

> Bütün yaşlı Türkler ve sultan taraftarları.
> Kemal'in bir kenara ittiği bütün generaller.
> Yeni meclise seçilmemiş bütün eski mebuslar.
> Bütün eski İttihat Terakki yanlıları...
> Mustafa Kemal'in tartıştığı ya da kıskandığı ya da onu kıskanan herkes.
> Başkent olarak İstanbul'u Ankara'ya tercih eden herkes.
> Bütün ulema, imamlar ve hocalar...
> Maaş almayan bütün siviller, terhis olmuş fakat başka mesleği olmayan ya da iş bulamayan bütün askerler...

İstanbul'daki herkes benzer bir liste hazırlayabilirdi. Mustafa Kemal'in bu parlak stratejisi birine karşı kullanılacak doğru hasmı seçmekteki ustalığına dayanmaktaydı. Nasıl becermişse becermiş, savaş ve işgalin yarattığı siyasi boşlukta faaliyet gös-

6 Henderson'dan Vansittart'a, 31 Ekim 1923, NAUK, FO 794/10, ff. 5-6.

Ankara'da yılbaşı balosunda Mustafa Kemal, 1929.

teren, neredeyse çapulcu denebilecek bazı güçlü kişileri kendi safına çekmişti. Kılıç Ali ve Topal Osman gibi renkli ama acımasız karakterler milli kuvvetlerin yanındaydı. Bunlar, çeteci taktikleriyle siyasi muhalifleri, silahlı aşiretleri, işgal kuvvetlerini ve sivilleri ayrım gözetmeksizin hedef alıyorlardı. Kemalistler daha sonra Sovyetler Birliği'nin içine dalacağı göstermelik mahkemeler ve kitlesel temizlik girdabına genel anlamda yakalanmasa da, Büyük Millet Meclisinin verdiği yetkiyle daha küçük çaptaki istiklal mahkemelerini kurmuşlardı. Tutuklananların sayısı yedi bini aşmıştı. İdama mahkûm olanların sayısı yedi yüze yakındı.[7]

Hükümet arada sırada başka siyasi partilerin kurulmasına izin veriyordu, ancak 1950'ye kadar birçok partinin katılacağı doğrudan seçimler yapılamadı. Siyasete getirilen açıklık genellikle ters tepkiyi doğuruyordu. 1925 Baharında, kamu düzenini

7 Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 253. Kemalizmin erken döneminin yeniden değerlendirilmesi bugün Türkiye tarihiyle ilgilenenlerin belli başlı temalarından biridir. Bu konudaki önde gelen tarihçilerden biri olan Erik J. Zürcher'in çalışmaları kaynakçada mevcuttur.

sağlamak amacıyla çıkarılan yeni kanunla (Takrir-i Sükûn Kanunu) bazı gazeteler ve muhalif örgütler kapatıldı. Küçük çaplı gösteriler ya da bireysel muhalefet eylemleri bazen abartılarak "isyan" addediliyor, bu da hükümet baskısının ağırlaşmasına yol açıyordu.[8] Milliyetçilerin 1934'te Edirne'de ve Trakya'nın diğer kesimlerinde Yahudi cemaatine karşı giriştiği şiddet eylemleri gibi devlete tehdit oluşturmayan olaylar, basında ve resmi söylemde geçiştirilmişti.[9] Yine de İkinci Dünya Savaşından önce Kemalist hükümete karşı hemen hemen tamamı Doğu Anadolu'da olmak üzere on sekiz isyan çıktı.[10] Bölgedeki Kürtlerin halifeliğin kaldırılmasından geleneksel feodal ayrıcalıkların yitirilmesine kadar bir dizi şikâyetin ifadesi olarak kalkıştıkları isyanlar acımasızca bastırıldı. Askeri uçaklar köyleri bombaladı; bu uçaklardan birini, cumhurreisinin manevi kızı, ilk kadın pilot Sabiha Gökçen kullanıyordu. Kürtlerin yoğun olduğu Dersim bölgesine 1937-1938'de yapılan hava saldırıları, çetelere karşı operasyon adı altında sivillerin bombalanmasıyla Türklerin bir tür Guernica'sına dönüştü. İspanya'daki ünlü olaydan farkı ise bomba yağdıranlar ile onlardan korunmaya çalışanların aynı ülkenin vatandaşları oluşuydu.

Eski Osmanlı payitahtının muhaliflerin merkezi olacağı beklenebilirdi; zira sokakları Kemalistlerin sabırsızca bir kenara atmakta olduğu İslami değerlerin kadim yadigârlarıyla doluydu. İstanbul, imparatorluk karşıtı, ileriye dönük, geçmişi yadsıyan bir devrimin merkezi değildi. İstanbul sakinleri bir de baktılar ki kimse onlardan korkmuyor, tersine onları görmezden geliyordu. Halifeliğin lağvedilişiyle, İstanbul merkezli imam ve ulema ağı dağılmaya başladı. Mesleğinde ilerlemek isteyenler, vekâletlerdeki hırslı memurlar gibi Ankara'ya taşınıp orada dini ortadan kaldırmayıp denetim altına almakla görevli ve gitgide büyüyen devlet mekanizmasının birer dişlisi

8 Küçük çaplı gösterilerin büyük olaylara dönüşmesi konusunda *bkz.* Brockett, "Collective Action"daki düzeltme.

9 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 61-70; ayrıca *bkz.* Bali, *1934 Trakya Olayları*.

10 Findley, *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity*, s. 51.

oldular. 1924 ve 1925'te, şeyhülislamlık lağvedildi, şeriyye mahkemeleri kaldırıldı; sarık ve cüppe gibi dini kisve giyme hakkı sadece hükümetçe atanan birkaç memura tanındı. Onlar bile 29 Ekim Cumhuriyet Bayramında bayrağı selamlamak için sarıklarını çıkarmak zorundaydı, oysa eskiden müminler böyle bir davranışı akıllarına bile getirmezlerdi.[11]

Kemalistler cumhuriyette dinin yeni rolünü nasıl anladıklarını tarif etmek üzere Fransızca *laïcité* terimini benimsediler. Türkçe karşılığı "laiklik" de Fransızların modelini izliyordu, yani din devletten ayrılmamış, devlet dini fiilen kontrol eder hale gelmişti. Cami, kilise, sinagog ve vakıfların yönetimi yeni tesis edilen devlet kurumlarına verilmişti. Rum ya da Ermeni kiliselerine ait mülkler gibi devletten bağımsız kaynaklara ya el konuluyor ya da hükümet denetimine tâbi tutuluyordu.

Devlet resmen laik olmakla birlikte, bireyin ne kadar mümin olduğuna bakılmaksızın Sünni Müslümanlığa, Türk vatandaşlığının bir öğesi olarak ayrıcalık tanımıştı. Kemalist Türkiye'deki din ve kimlik simyasında, dindarlık gerilik ve batıl inancın aşikâr işareti olarak görüldüğünden, bir insan hakkındaki hüküm hangi dinin ibadetini yerine getirdiğine göre değil, hangi dini mirası reddettiğine göre verilirdi. Çok içki içiyorsun diye hafif yollu şikâyet eden ibadetine düşkün Sünni bir nineye sahip olmak, insanın hem iyi bir cumhuriyet yanlısı hem de iyi bir Türk olduğunun belki de en kesin işaretiydi. Ahmet Hamdi Tanpınar'ın iki dünya savaşı arasında İstanbul'u anlatan romanı *Huzur*'da (1949) karakterlerden biri, "O halde maziyi tasfiye ediyoruz?" diye sorar. Arkadaşı cevap verir: "Elbette... Fakat icabeden yerlerde."

Sufi tarikatlar ya da Aleviler gibi anaakım Sünniliğin dışında kalan dini unsurların ibadet yerleri kapatıldı, daha da kötüsü bu unsurlar inançlarının devletçe zararlı bulunup mahkûm edildiğini gördüler. Grande Rue'nun bir ucundaki tekke Mevlevi dervişlerince Osmanlıların İstanbul'u fethinden bile önce kurulmuştu. Bu ibadet mekânı da kapatıldı. Tarikat şeyhleri yıkıcı

11 Ostrorog, *Angora Reform*, 74.

faaliyetle suçlanarak tutuklandılar. Dindarların karıştığı hemen her şiddet hareketi, gerici yobazların ilerici güçleri engellemesinin kanıtı olarak görülüyordu.

İstanbul'a damgasını vuran insan seslerinden biri olan ezan da değiştirildi. Müezzinin her caminin, her mahalle mescidinin minaresinden duyulan güçlü sesiyle ezanı güzel ve makamına göre okuması istenirdi; mahalleli kötü okuyanların dedikodusunu yapar, hatta şikâyet ederdi. Çok sonraları, minarelere mikrofon yerleştirilmesiyle müezzinin işi kolaylaştı. Ezana artık mikrofonun çıtırtıları eşlik ediyordu; bu çıtırtılar, inancı dile getiren ezginin üzerinde uçuşan bir başka ezgiydi âdeta.

Ne var ki 1932'nin başlarından itibaren Türkiye'deki müezzinler ezana artık "Allahü ekber" diye başlamıyorlardı. Hükümet ezanda "Tanrı uludur" sözlerinin kullanılmasını zorunlu kılmıştı; Arapça ezan okumak suç sayılacaktı. Bu değişiklik, hükümetin kamusal alanı Türkçedeki Arapça ve Farsça unsurlar dahil eski imparatorluğun etkilerinden temizlemek üzere hazırladığı geniş reform programının bir parçasıydı. "Tanrı"ya, yani Orta Asya göçebe kavimlerinin gök tanrısına yapılan gönderme ve kalın ünlüler, milliyetçi bir fanteziye de gönderme yapar; milliyetçi bakışa göre, modern Türklerin gerçek ataları bir zamanlar Avrasya steplerinde at koşturan göçebelerdi. İlk kez Türkçe ezan okunacağı haberini duyan muazzam bir kalabalık Sultan Ahmed Camii'nde toplandı. Şehrin diğer beş büyük camii Sultanahmet'i izledi.[12] Kadir gecesi, Ayasofya Camii'nin içine ve çevresine ilk kez Türkçe okunacak olan duaları dinlemek üzere yetmiş bin kişi hınca hınç yığılmıştı.[13] Yeni cumhuriyette Allah bile millileştirilmişti, Türkçe ezan okumayı öğrenen müezzinler sabahtan akşama kadar bunu ilan ediyordu.[14]

Kemalizm Osmanlılar gibi İstanbul'un da üzerinden atlayıp geçti. Mustafa Kemal şehri ziyaret etmeyi cumhuriyetin ilanın-

12 "6 Camide Türkçe Kur'an," *Cumhuriyet*, 29 Ocak 1932; ve "Türkçe Kur'anla Mukabele," *Cumhuriyet*, 30 Ocak 1932.

13 "70 Bin Kişinin İştirak Ettiği Dini Merasim," *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1932.

14 Arapça ezan yasağı, çok sıkı uygulanmasa da, 1950'ye kadar sürdü. *Bkz.* Azak, "Secularism in Turkey."

Taksim-Tünel tramvay hattında belki de yeni vagonun hizmete girmesi vesilesiyle koç kurban ediliyor.

dan epey sonraya kadar özenle göz ardı etti. İstanbul'a Kurtuluş Savaşından sonra ilk kez 1 Temmuz 1927'de, sultanın eski yatı *Ertuğrul*'la geldi.[15] Yat, cumhurreisliği ikametgâhına dönüştürülen Dolmabahçe Sarayının önüne demir attı. Sokaklar bayraklarla donanmıştı. Balkonlara flamalar asılmıştı. Bundan sonra her yaz, cumhurreisinin geliş gidişleri münasebetiyle yapılan törenlere, davetli misafirler ve ileri gelenler katıldı; sultanın her hafta cuma selamlığına gidişi, laik cumhuriyette yeniden sahneleniyordu.

Cumhurreisinin yatı ile daha küçük teknelerden oluşan küçük filonun her yıl ortaya çıkışı, Boğaz'a lüfer akını gibi hararetle beklenirdi. Ama İstanbul ve temsil ettiği eski imparatorluk aidiyetleri, cumhurreisinin yaz tatili dışında, yeni milli bilinçten çıkarılmıştı. Cumhuriyet, beş yüz yıllık İslam imparatorluğu sapmasına rağmen, Türklerin bir ulus olarak doğal evrimi-

15 Mango, *Atatürk*, s. 460-461.

nin devamı olarak görülüyordu. Yeni öğrenci kuşaklarına okul kitaplarında uzak atalarının Türki kabile üyeleri olduğu öğretildi; oysa dedeleri belki de Selanikli bir manav ya da Saraybosnalı bir terziydi. 1930'larda Türk dilbilimcilerinin rağbet ettiği "güneş-dil teorisi"ne göre, bütün diller bir Türki kaynak dilden türemişti. Hititlerden itibaren günümüz Türkiye topraklarının kadim sakinleri de aileye dahil edilerek doğudan gelen daha da eski proto-Türkik istilacıların torunlarına dönüştürüldü.

Bütün bunlar kişisel ve kolektif bir imgelemi gerektiriyordu. Ataları Anadolu'nun yanı sıra eski imparatorluğun Kafkaslar, Arnavutluk, Bulgaristan, Kırım, Yunanistan gibi ırak köşelerinden gelen Müslümanlar birden muhacir olmaktan çıkmış, yerli halka dönüşmüştü. Osmanlı döneminde bu ailelerin pek azı kendilerini tanımlamak için "Türk" sıfatını kullanırdı. Bu yafta, İstanbul'un sofistike çevresinde değil, daha ziyade eşeğinin sırtında daha rahat eden bir köylü hödüğe yakıştırılırdı. Türk terimi aydın Osmanlıların imparatorlukta en hor gördükleri şeyi temsil ediyordu: Anadolu'nun en izbe köşelerinde yaşayan kara cahil, göçebe, dolayısıyla sadık köylüleri... Sadece Müslüman ve sultanın tebaası olunabilirdi. Kimse Türk olmak istemezdi.

Mustafa Kemal'in getirdiği, kökleri Türk milliyetçiliğinin baş ideoloğu Ziya Gökalp'in teorilerinde olan en büyük yenilik, bu aşağılayıcı yaftayı tersyüz edip yeni bir milliyet kavramına oturtmak oldu. Her yeni vatandaş, kendini milli devrimin ideallerine adayacaktı. İlkokullarda öğrencilere her gün dersten önce Andımız'ı okumak öğretilmişti: "Türküm, doğruyum, çalışkanım. Yasam, küçüklerimi korumak, büyüklerimi saymak, yurdumu milletimi özümden çok sevmektir. Ülküm, yükselmek, ileri gitmektir. Varlığım Türk varlığına armağan olsun." Bu ant bir bağlılık yemini olduğu kadar bir ilerleme, daha iyiye gitme sözüydü de. Amacı her şeyi son derece sıradanmış gibi göstermek olan bir devrim geçirmiş pek az ülke vardır; burada da amaç Türkiye'yi ve Türkleri, bir başka deyişle bir milli kurtuluş hareketi, milli kahramanları ve milli dili olan bir milleti, diğerleri gibi bir millet yapmaktı. İşte Kemalizmin özü tam da buy-

du: İmparatorluktan geri kalanın ve orada yaşayan çokdilli, çok dinli tebaanın tek tek modernleştirilmesi gerektiği inancı.

Millet kavramı kapsayıcıydı; bütün unsurlarının asli olduğu kabul ediliyordu. Bütün sadeliğiyle "Bismillahirrahmanirrahim" der gibi, Kürt, Çerkes ya da Arnuvut bir Müslüman bu yeni millete inancını gayet sade bir cümleyle ilan ederek ulus inşası projesine katılabilirdi. Mustafa Kemal 1933'te, Cumhuriyetin onuncu yılında verdiği nutukta, "Ne mutlu Türküm diyene" demişti. Bu özdeyiş cumhurreisinin her yere dikilen taş heykellerine de kazınmıştı. Cümle hem tarif edici hem de uyarıcıydı. Türk vatandaşı olmak bir onurdu; anayasa dini ya da kökeni ne olursa olsun bütün Türk vatandaşlarını Türk olarak tanımlıyordu. Ama eğer etnik anlamda da Türk olduğunuzu söylerseniz işler kolaylaşırdı. Bir Rum ya da Ermeni bile biraz yaratıcılıkla ve ana babasının 1923'ten önce kim olduğunu sessizce geçiştirirse, bunu başarabilirdi.

"Türklük" sadece bir kimlik değil, bir varoluş biçimi haline gelmişti. Bireylerin iliklerine işlemişti; başlarının üstünde uçuşan bir millet kavramının bedeninden ayrılmış özüydü; daha iyi olma hırsıydı; ve hayali bir kolektif iradenin totemiydi. Eskiden, bütün mutlakıyetçi monarşilerin *lèse-majesté*'yi [majesteye hakareti] ceza nedeni addetmeleri gibi, sultana hakaret etmek de bir suçtu. Şimdi, sultanın yerini Türklük almıştı. Gazetede yanlış türden bir makale yazmak, yanlış bir yorumda bulunmak, hatta yanlış kıyafete bürünmek Türklüğe hakaret sayılıyor, bu suçu işleyen hâkim karşısına çıkarılıyordu. Farklı biçimde de olsa aynı suç o gün bugündür Türk hukukunda mevcuttur.

***

Osmanlı hanedanının hükmettiği imparatorluk gelenekçiydi, Balkanlar'dan İran sınırına kadar uzanıyordu, ama nüfusunun ve zenginliğinin büyük bölümü coğrafi olarak Avrupa'daki topraklardaydı: Tuna Nehri boyunca uzanan verimli ovalar, yukarı Bulgaristan'ın bağları, Güney Arnavutluk'un otlakları, Bosna ve Makedonya'nın gümüş madenleri... Türkiye Cumhuriyeti ise tersine, modernlik ve ilerlemeye önem veren bir ülkeydi,

ama Birinci Dünya Savaşının yol açtığı sınır değişiklikleri nedeniyle ülke topraklarının yüzde 97'si artık Anadolu'daydı ve Anadolu bir zamanlar sultanın hükmettiği bölgelerin çoğundan çok daha yoksul, çok daha az nüfusluydu.[16] Türklerin zihniyet dünyası Batı'ya çevrilmiş olabilirdi, ama Türk devleti coğrafi olarak doğuya kaymıştı.

İstanbul açısından, bu değişimin en önemli kanıtı 1927'de ortaya çıktı. 28 Ekim sabahı erken saatlerde şehre kurşun gibi bir sükûnet çökmüştü. Sıradan bir günde yayalarla kaplı olan Galata Köprüsünde tek bir kul yoktu. Sadece birkaç kişinin kapılardan huzursuzca dışarıyı gözlediği görülüyordu. Pera Palas'ta Amerikalı bir diplomat kendini esir düşmüş gibi hissetmişti. "Uyandım ... boğucu bir sessizlik vardı; sokaklarda insan sesi, otomobil kornası ya da tramvay çanı duyulmuyordu" diye yazmıştı, "pencereden dışarı bakınca silahlı deniz erlerinin devriye gezdiğini gördüm."[17] O cuma günü akşama kadar İstanbul ölü bir şehir olmuştu.

Gece saat tam 10:15'te üç top atışı duyuldu.[18] Halk evlerden, apartmanlardan dışarı uğradı. Taksiler caddelerde hızla ilerledi. Sinemalar ve kafeler açıldı, mağazalar kepenklerini kaldırdı. Yarım saat içinde Grande Rue tıklım tıklım doldu. Şehir hayatının patırtısı çabucak geri geldi ve İstanbullular hapisten salıverilmiş mahkûmlar gibi dolaşmaya başladılar.

Aslında bütün o gün titizce planlanmıştı. Türk hükümeti Belçikalı istatistikçi Camille Jacquart'ı ülke çapında ilk sayımı yürütmek üzere işe almıştı. Ülke sakinleri o zamana kadar hiç sistematik olarak sayılmamıştı. Jacquart'ın talimatıyla gazeteler sayım sorularını, davranış kurallarını yayınladı. Sayım sabah saat altıda başlayacak, gece sayım bittiğini belirten top atılana kadar kimse, cuma namazı için bile evden çıkmayacaktı.

16 Pallis, "Population of Turkey," s. 441.

17 Richardson'dan Grew'a, 29 Ekim 1927, s. 1, NARA, RG59, M353, Reel 57.

18 Grew'dan Dışişleri Bakanına, 8 Kasım 1927, s. 1-2, ekinde, "Communiqué of the Stamboul Vilayet Indicating the Manner in which the Census Shall Take Place on Friday, October 28, 1927;" ve Richardson'dan Grew'a, 29 Ekim 1927, hepsi NARA, RG59, M353, Reel 57.

Kimse komşusunda çıkan yangını söndürmeye koşmayacak, dükkâna ya da lokantaya gitmeyecek, otomobil ya da trenle yolculuk yapmayacak, limanda demir atmayacaktı. Binlerce gönüllü sayım memuru merdivenleri çıkarak, çıkmaz sokaklara girerek halkı bu vatanseverlik görevini yapmaya, yaş, cinsiyet, anadil, din, hastalık, meslek, uyrukluk gibi bilgileri dürüstçe ve doğru olarak vermeye teşvik etti.

Bir hafta içinde ilk sonuçlar geldi; hepsi şaşırtıcıydı. Daha önce, Türkiye nüfusunun yedi ila dokuz milyon olduğu tahmin edilmişti, ama sayım daha fazla olduğunu gösteriyordu: 13.648.270 kişi.[19] İstanbul'un nüfusu 690.000'i biraz aşıyordu, yaklaşık 300.000 kişi de Trakya'da yaşamaktaydı. Şehir geç Osmanlı dönemine göre küçülmüştü; bütün ülke 1914'ten beri savaşın yol açtığı ölümler ve hastalıklar, sınırdışı edilenler ve göçenler nedeniyle nüfusunun aşağı yukarı üçte birini kaybetmişti.[20] Yine de İstanbul'un yanında diğer şehir merkezleri cüce kalıyordu. Sadece iki şehrin nüfusu yüz bini aşmıştı; İstanbul'un en yakın rakibi İzmir'in nüfusu ise savaştan öncekine göre dörtte bir azalmıştı. Dört yıldır hükümet merkezi olan Ankara sadece 74.553 kişiyi kendine çekebilmişti.[21]

Gazeteciler sayımı Türkiye kalkınmasının kilometre taşı olarak göklere çıkardılar. İstatistik bürosu modern devlet sanatındaki karmaşık bir görevin altından kalkmıştı. Daha da önemlisi, Avrupa, Ortadoğu ve Arap yarımadasındaki toprakların kaybı, nüfustaki Türk bileşenini artırmıştı. *Milliyet* gazetesinin iddiasına göre, sayım cumhuriyet vatandaşlarının büyük çoğunluğunun –11,7 milyonunun– "saf Türk," yani Kürt, Arap, Rum, Ermeni vb değil etnik Türk olduğunu göstermişti.[22] Bu, son derece su götürür bir sonuçtu; yüzyılların imparatorluğu ve yoğun savaş ve nüfus hareketleriyle geçen on yıldan sonra,

19 Pallis, "Population of Turkey," s. 440-441.

20 Şevket Pamuk, "Economic Change in Twentieth-Century Turkey: Is the Glass More than Half Full?" Kasaba, ed., *Cambridge Modern History of Turkey*, c. 4, 275.

21 *Türkiye İstatistik Yıllığı*: 1950, s. 41.

22 Grew'dan Dışişleri bakanına, 8 Kasım 1927, s. 5, NARA, RG59, M353, Reel 57.

Türkiye'nin gen havuzu karmakarışık bir soylar girdabıydı. Yine de cumhuriyetin bunca insanı etnik Türk olduğunu söylemeye ikna etmesi, Kemalist ulus inşasının ne kadar güçlü olduğunun kanıtıydı.

Sayım sonuçlarına göre bütün çevresiyle İstanbul'da 448.000 Müslüman, 99.000 Ortodoks Hıristiyan (çoğu Rum), 53.000 Ermeni, 47.000 Yahudi ve yaklaşık 45.000 diğer gayri-Müslim yaşıyordu.[23] Güneydoğu Anadolu'daki Kürtler bir yana bırakılırsa bütün cumhuriyette hatırı sayılır sayıda bir azınlık nüfus sadece İstanbul'da mevcuttu. Cumhuriyetin hemen hemen bütün faal Rum ve Ermeni kiliseleri, sinagogları, manastırları ve azınlık dilinde eğitim veren okul ve gazeteleri İstanbul'daydı. Doğu Anadolu'daki Ermeni eserleri dinamitlenmiş ya da harabeye dönmesine izin verilmişti; bu, soykırımla ortadan kalkan cemaatlerin kalıntılarını da yok etmek üzere girişilmiş bilinçli bir çabaydı. Ege kıyılarındaki Rum mülkleri Müslümanların eline geçmişti. Cumhuriyetin ideologları benzersiz dil ve gelenekleri olan Kürtleri bile bir süre sonra bir tür Türk olarak sınıflandıracaklardı. Kurtuluş Savaşının başlangıcından bu yana henüz on yıl geçmişken, imparatorluğun muazzam mirası, çok-dinliliğe, çok-dilliliğe ve köken çeşitliliğine dayanan yüzlerce yıllık bir tarih damıtılıp tek bir şehre sığdırılmıştı.

Kemalist proje, modern Avrupa tarihinin Rönesans'tan sanayi devrimine kadar tamamını birkaç on yıla sıkıştıran en büyük deneydi. Hayat hızlanıyordu ve yeni anavatanlarını inşa eden Türkler koşmaya teşvik edilmişti. Ülke hayatının merkezi, Türkiye Cumhuriyeti'nin ilan edilmesinden iki hafta önce başkent olarak kabul edilen Ankara'ydı. Radyo yayınları, opera, bale ve senfoni orkestrası, en güçlü gazeteler ve zamanla bütün elçilikler Ankara'da toplandı. Geniş cadde ve büyük meydanlarda yeni hükümet binaları yükseldi.

İstanbul'daki şehir plancıları eski başkentin esas ikilemini kavramışlardı. Ankara'da yapıldığı gibi bir şehrin yoktan var edilmesi değildi sorun; Amerikalı turistlerin pek sevdiği bir

23 Shaw, *Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*, s. 287.

deyişle, tarihle dolu bir yerin nasıl modernize edileceğiydi. Ankara'da yeni hükümet binaları yükselmeye devam ederken, Türk hükümeti İstanbul'un gelecekteki gelişimi sorununu çözebilecek teklifler bulmak üzere uluslararası bir tasarım yarışması düzenledi. Fransız şehir mühendisi Henri Prost İstanbul şehrini planlamak üzere seçildi. Ardından yıllar süren karakalem desenler, ölçekli modeller ve bürokrasinin iç kavgaları geldi ve nihayet 1939'da vekiller heyeti Prost'un vizyonunu onayladı.

Prost planı Kapalıçarşı çevresinde geniş caddeler açılmasını, Grande Rue'daki çoğu binanın yıkılmasını, Haliç kıyılarının bir sanayi parkı haline getirilmesini ve Marmara Denizi kıyıları boyunca yüksek apartmanlar inşa edilmesini öngörmüştü.[24] Pera Palas'ın birçok penceresi bir köprülü kavşağa bakacaktı. Prost planlarında yeşil alanlara yer vermişti, ama bunlar genel anlamda onun "parazit" addettiği eski binaların buldozerlerle yerle bir edilerek yaratılacak düzenli yürüyüş yollarıydı. Eski binalar, şehrin siluetini tanımlayan idealize bir anıtsal binalar imgesinin yanında o kadar da önemli değildi. Ayasofya ve Sultan Ahmed camilerinin çevresindeki binalar yığınının yerini de merkezinde muazzam bir "cumhuriyet anıtı" olan dümdüz bir meydan alacak, burada askeri törenler yapılabilecekti.

Neyse ki Prost, çoğu Bizans ve Osmanlı mimarisinin yer aldığı eski şehrin siluetini koruma vizyonuna sahipti. Şehrin en azından bu bölümünü korumaktaki ısrarı sayesinde bu bölgede yüksek binalar yapılmayacaktı, bu da şehrin kubbeler ve minarelerden oluşan profilinin, özellikle de denizden bakıldığında, bozulmayacağı anlamına geliyordu. Ancak Prost'un bütüne dair vizyonu hakkında bir fikir edinebilmek için Taksim Meydanına bakmak gerekir; bu meydan cumhuriyet şehrinin yeni kalbi olacaktı. John Dos Passos 1920'lerin başında Taksim civarındaki

24 Ayrıntılar için *bkz.* Gül, *Emergence of Modern Istanbul*, s. 98-106; Bilsel, "Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951): Nazım Planlar ve Kentsel Operasyonlarla Kenti Yapısal Dönüşümü/Henri Prost's Planning Works in Istanbul (1936-1951): Transforming the Structure of a City through Master Plans and Urban Operations," ve aynı yazar, "İstanbul Avrupa Ciheti Nazım Planı, 1937/European Side of Istanbul Master Plan, 1937," İmparatorluk Başkentinden, s. 101-165, 245-276.

bir kabareye gittiğinde sahnede bir Rus kadının bir köylü dansı yapışını, iki İngiliz kızın dize gelen çoraplar ve süveterlerle şarkı söyleyişini seyretmişti; ardından bir Yunan akrobat grubu gösteri yapmış, bir Fransız kadın *Lucia di Lammermoor* operasından aryalar söylemişti.[25] Oysa 1928'de şehir plancıları meydanın bir bölümünü temizleyip ortasına cumhuriyet kuruculanının bronz ve mermerden bir heykelini diktiler. Heykelin bir yanında Mustafa Kemal ve İsmet Paşa ile yeni ülkenin diğer kurucuları astragan kalpaklar ve Kurtuluş Savaşı üniformaları içinde görünüyordu. Diğer yanında bütün bu şahsiyetler Batı tarzı takım elbise ve kravatlarıyla modern devlet adamları olarak tasvir edilmişti. Prost'un düşüncesi Taksim'de başka anıt inşa etmemek, otomobil yolları açmaktı. Sonuçta ortaya çıkan ise metro girişiyle geniş, dümdüz bir asfalt ve beton meydan, bir trafik düğümü ve bir otobüs terminali oldu. 2013'te trafik mühendisleri meydanı yeniden biçimlendirmeye başlayana kadar Taksim'i yaya geçmek cesaret işiydi.

Prost, planlarının eninde sonunda ortaya çıkardığı modern çorbayı görse irkilirdi herhalde, ama onun şehrin mimari açıdan önemsiz yerlerini bölüm bölüm dümdüz edip yeniden yaratma yöntemi daha sonraki inşaat meraklılarınca taklit edildi.[26] Taksim'e, pencereye takılan cinsten klima cihazına benzeyen Atatürk Kültür Merkezi ile bir Sovyet İnturist otelinin azıcık daha havalısı olan The Marmara Oteli de yapıldı. Alanı kurtaran tek şey Gezi Parkının yeşilidir; Prost bu parkı, "parazit" olarak gördüğü Osmanlı kışlasının yerine formel bir bahçe olarak tasarlamıştı.

İkinci Dünya Savaşı çıkınca Prost planının uygulanması durduruldu. Prost'un baş-plancı olarak görevine 1951'de son veril-

25 Dos Passos, *Travel Books and Other Writings* içinde, *Orient Express*, s. 136.

26 Gezi Parkının yok edilip yerine eski kışlanın tekrar inşa edilmesi planlarının 2013 Yazında hükümet karşıtı yaygın gösterilere esin vermesi hiç de küçük bir ironi değildi. Hükümet parkın yeniden biçimlendirilmesi planının tarihsel bir restorasyon olduğunda, Prost'tan da önceye, Osmanlı'ya dayandığında ısrar etmişti. Kamuoyu ise bunun düpedüz yıkım olduğunu düşündü.

di. Grande Rue ve eski Petits-Champs bahçesinin çevresindeki arazi kurtulmuştu. Ne var ki savaştan sonra şehri geliştirmek isteyenler geri gelerek eski şehrin kalbinden geniş caddeler geçirdiler; özellikle yoksul mahallelerde eski ahşap evlerin yerine ucuz çok katlı apartmanlar yapıldı. Petits-Champs yoktu artık, Pera Palas ise yansıtıcı camlarla kaplı yüksek binaların arasında sıkışıp kalmıştı. Prost'u savunanlar bütün kabahati master planın özellikle 1950'lerde buldozer dostu Başbakan Adnan Menderes döneminde bölük pörçük uygulanmasına yüklediler. Ama eğer silip atma ve yeniden yapma konusundaki devrimci dürtü, Mustafa Kemal'in bizzat başında durabileceği yıllarda İstanbul'a uğrasaydı şehrin hâlâ sunduğu o mimari hazinelere ve mahrem, pasaklı mahallere ne olurdu, insan biraz hayal gücünü çalıştırsa, görecektir. Türk hükümeti ancak 2000'lerin başında İstanbul'u Prost'unkine yaklaşan bir coşkuyla yeniden biçimlendirmeye koyuldu; o da Prost'un kadim silueti koruma konusundaki kendini bağışlatan özünden yoksun olarak.

Modernlik ve medenilik cumhuriyetin ilk yıllarının düsturuydu; İstanbul basını bu düsturun ciddiyetini idrak edemeyen temsilleri duyunca kendini hakarete uğramış hissediyordu. Örneğin 1929'da turistler için düzenlenen bir baloda mangallar, nargileler ve sedirlerin ortasında fahişeler göbek atmıştı. *Milliyet* gazetesi bu baloyu ayıplayarak belediyeden bu tür sahte Osmanlı saçmalıklarına bir son vermesini talep etti.[27] Gazete makalesinde, âdetlerini en medeni Batı ülkelerinin seviyesine getiren Türk milletini böyle olumsuz biçimde göstermenin terbiyesizlik olduğu yazılmıştı. Bu paragöz maskaralığı örgütleyen her kimse cumhuriyetin polisi ve kanunları onun hakkından gelmeliydi. Sorun müstehcenlik değil, geçmişi didiklemenin Kemalizmin vaat ettiği ilerleme ve yenilenme değerlerine bir hakaret olduğu duygusuydu. Bu değerler hiçbir ülkede Türk kadınlarının yaşamlarını dönüştürme kampanyası kadar hararetle vazedilmemişti.

27 "Review of the Turkish Press, 7-20 Mart 1929," s. 23, NARA, RG59, M353, Reel 77.

PEÇENİN ÖTESİNDE

Laik devletin, Müslüman kadınları geleneklerin ve dinin çifte boyunduruğundan kurtardığı sık sık söylenir. Ünlü yazar ve akademisyen Mîna Urgan, toplumsal hayat biçiminin değiştiğini yazmıştı.[1] Kadınlar artık eve hapsolmuyordu. Erkek arkadaşlarıyla dışarı çıkıp eğlenebiliyor, hep beraber yiyip içebiliyorlardı. Erkeklerin fesinin tersine, kadınların İslama uygun olarak başlarını örtmesi tam anlamıyla hiç yasaklanmamıştı, yine de resmi söylem başörtüsünün gerici ve gayri medeni olduğunu vurgulayarak örtünenleri caydırmaya çalışıyordu.[2] Okullar ve bakanlıklar dahil devlet kurumlarına başörtüsü ve peçeyle girmeye izin yoktu; kısa sürede İstanbul'daki Müslüman elit tabaka kadınları, Avrupa'dakinden pek de farklı olmayan tarzda giysileri benimsediler. Müslüman kadınları gözlerden saklayan pencere kafesleri, 1930'da rutubetli odalara daha çok ışık ve hava girmesini öngören hıfzısıhha kanunuyla nihayet indirildi.[3] Tek başına bu reform bir zamanlar gizli saklı ama canlı olması gereken bir ekonomiyi sona erdirdi. Gezginlerin İstanbul kadınlarının kafes ardındaki yaşamlarına yaptıkları kaçamak ziyaretlere dair hikâyeleri öyle çoktur ki Osmanlı şehrindeki harem turizmi çok kârlı olsa gerektir; aslında bu turizm muhtemelen saf Avrupalıların hareme benzetilmiş randevu evlerine götürülmesinden ibaretti.

1 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 155.
2 Mango, *Atatürk*, s. 434-435.
3 "Kafesler Kaldırılacak," *Cumhuriyet*, 5 Kasım 1930.

Bir İstanbul sokağında ip atlayan iki kadın.

Aslında kaç göç 20. yüzyıl başında zaten ortadan kalkmaya başlamıştı. Osmanlı döneminde sadece orta ve üst sınıf Müslüman kadınlar peçe vb örtünür, gözden ırak olurdu; o da hepsi değil. Peçe türü ve boyutları dindarlığın ölçüsü değil, zevk meselesiydi.[4] Köy kadınları ya da işçi ailelerinden kadınların başlarında yabancı erkeklerin yanında yüzlerine örtüverdikleri uzun örtüler vardı, yere kadar inen çarşaflar ise genellikle elitlerin kadınları ve kızları arasında modaydı. Hizmetkârların taşıdığı tahtırevanlarla sokaklarda dolaşıp gelip geçene kafesin ardından yaramazca el işareti yapan Müslüman kadın da genellikle hayal dünyasına ait uzak bir geçmişte kalmıştı.

Mustafa Kemal rejiminin getirdiği asıl yenilik, kadın haklarını hukuk önünde eşitliğe dayanan bir sistem içinde resmileştirmekti; böylece teoride de olsa Müslüman kadınlar cumhuriyet inşa projesinin gerçek birer ortağı oluyordu. İsviçre'den alınan yeni medeni kanun çok eşliliği lağvetmiş, miras hukukunda erkeklere tanınan ayrıcalığa son vermiş, kadına kocasın-

4 Ekrem, *Everyday Life in Istanbul*, s. 98.

dan boşanma hakkını tanımıştı. Kadınlara sokakta taciz suç sayılmış, 1930'da belediye seçimlerinde onlara seçme ve seçilme hakkı tanınmıştı.[5] Dört yıl sonra, bu hak Büyük Millet Meclisi için de geçerli olmuş, çok geçmeden 18 kadın mebus seçilmişti; bu sayı o sırada ABD Kongresindeki kadın sayısının iki katıydı.[6]

Kadınların hukuki hakları vardı artık, ancak iş, kadınların kamu hayatındaki hakiki yerlerine gelince yeni devlet geleneklere bağlıydı. Kadınlar bir grup olarak genelde yeni cumhuriyetin tarihine geçmişlerdi, ama bireyler olarak o tarihte yerleri yoktu. Görünür olduklarında genel olarak kartondan kahramanlardı onlar, milli dava uğruna kendilerini feda etmişler ya da cumhuriyete hizmet etmek üzere yurtseverce meslekler edinmişlerdi. Gazeteler kadın "ilk"lerin hikâyeleriyle doluydu. İstanbul'da mahkemeye ilk kadın avukat olarak çıkan Beyhan Hanım 1928'de baroya girmiş, daha sonra hâkim olmuştu.[7] İlk kadın cerrah Suad Hanım 1931'de göreve başlamış, ilk kadın eczacı Belkıs Hanım aynı yıl ruhsat almıştı.[8] İlk kadın güreşçi Emine Hanım 1932'de erkeklere meydan okumuştu.[9] İlk kadın tramvay kondüktörleri 1941'e kadar ortalarda görünmemişti, ama işe başladıklarında yolcular onların erkek meslektaşlarından daha nazik olduklarını memnuniyetle belirtmişlerdi.[10]

Kemalistlerin gerçekleştirdiği çoğu reformda olduğu gibi, cumhuriyetin ilanıyla da ne dünya birden değişti, ne de kadın-

5 "Kadınlara Laf Atanlar Derhal Tevkif Edilecek," *Cumhuriyet*, 10 Eylül 1929.

6 Ayten Sezer, "Türkiye'deki İlk Kadın Milletvekilleri ve Meclis'teki Çalışmaları," yayınlanmamış makale, Hacettepe Üniversitesi, www.ait.hacettepe.edu.tr/akademik/arsiv/kadin.htm#_ftn21.

7 "Review of the Turkish Press," 29 Kasım-12 Aralık 1928, s. 23, NARA, RG59, M353, Reel 77.

8 "Review of the Turkish Press," 5-18 Mart 1931, s. 9, NARA, RG59, M1224, Reel 20; ve "Review of the Turkish Press," 16-29 Nisan 1931, s. 9, NARA, RG59, M1224, Reel 20.

9 "Digest of the Turkish Press," 21 Ağustos-24 Eylül 1932, s. 20, NARA, RG59, M1224, Reel 21.

10 "Tramvaylarda Kadın Biletçiler İşe Başladı," *Cumhuriyet*, 16 Ağustos 1941.

ların elde ettikleri haklar eski toplumsal alışkanlıkları silip attı. İstanbul kadınları sultanın son döneminde bile diğer İslam toplumlarında görülenden daha geç evleniyor, daha az çocuk sahibi oluyor ve boşanmaya daha hazır oluyorlardı.[11] Toplumsal alanın büyük ölçüde parçasıydılar zaten. Eğlence yerlerine gidiyorlar, Petits-Champs civarındaki çarşıda işlerini yürütürken ya da Pera Palas restoranında yemek yerken görülüyorlardı. 1920'ye gelindiğinde, Pera mağazalarında çalışanların üçte birinden fazlası kadındı, suriçindeki daha muhafazakâr semtlerde bile tezgâhtarların neredeyse yüzde yirmisi kadındı.[12] Gerçi bu kadınların çoğu başka Avrupa şehirlerinde yaşayan kadınlardan pek de farklı olmayan Hıristiyan ve Yahudilerdi, ama birçok Müslüman kadın da kamusal alana çıkmıştı. Tramvaya hem kadınlar hem de erkekler binebiliyordu (erkekler bölümü bir perdeyle kadınlar bölümünden ayrılmıştı tabii); Müttefik işgali sırasında Müslüman kadın ve erkekler tiyatrolara, sinemalara, diğer toplantı yerlerine birlikte gidiyordu.[13]

İlk kadın örgütleri Jön Türk devriminden hemen sonra kurulmuştu. Kanun-ı Esasi'nin getirdiği görece özgürlük sayesinde liberal ve reform yönelimli grupların çoğalmasıyla mümkün olmuştu bu. Avrupa'daki benzerleri gibi, bu örgütler de kadınların kurtuluşunun toplumdaki mevkilerinin yükselmesiyle sağlanacağına inanıyordu. Önemli Osmanlı ailelerinden gelen kadın hareketi liderleri, okuryazarlığın artışı ve yeni eğitim fırsatlarının ortaya çıkışının kadınların toplumsal hayatta daha faal rol almaya hazırlanışında esas olduğunu görmüşlerdi.

Eğitimli Müslüman kadınlar, bir kültür derneği olarak kurulup 1918'den sonra işgal karşıtı hareketlerin çekirdeği haline gelen Türk Ocaklarında çalışmışlardı. Siyaset, uluslararası gündem, eğitim gibi konulara ağırlık veren yayınlarda kendi imzalarıyla yazılar yazmışlar, *Kadınlar Dünyası* gibi dergilerde

11 *Bkz.* Duben ve Behar, *Istanbul Households*, böl. 5-6.

12 Yavuz Köse, "Vertical Bazaars of Modernity: Western Department Stores and Their Staff in Istanbul (1889-1921)," Atabaki ve Brockett, ed., *Ottoman and Republican Turkish Labour History*, 102.

13 "Constantinople," s. 37, Shalikashvili Papers, HIA.

makale yazarı ve ressam olarak yer almışlardı. İzmir'in Yunanlarca, İstanbul'un Müttefiklerce işgalini protesto etmek üzere 1919 ve 1920'de düzenlenen mitinglerde kadınlar halka ülkenin parçalanmasına karşı çıkın diye seslenmişlerdi.[14]

Birinci Dünya Savaşından sonra, kadınların işgücündeki oranı hem nüfustaki değişiklik hem de Türk milliyetçilerinin liberal fikirleri nedeniyle arttı. 1927 nüfus sayımı sırasında ülke çapında bir milyon kadın duldu; İstanbul'da evli kadınların üçte biri savaş, hastalık ya da başka sebeplerle kocasını kaybetmişti.[15] Büyük ölçüde şiddet ve muhacirlik sonucunda Türkiye tarihinde hiç görülmedik sayıda kadın ailesini kendisi geçindirmek zorunda kaldı. Bütün sınıf ve dinlerden kadınlar, hükümet onlara bu izni vermeden önce bile büyük bir güvenle ve bile isteye kamusal alana girmeye başlamışlardı. İstanbul'daki kadın hakları hareketinin önde gelen örgütçülerinden ve Türk Kadınlar Birliğinin kurucusu olan Nezihe Muhiddin 1923'ün yaz aylarında Kadınlar Halk Partisini kurmaya bile teşebbüs etmişti. Bu, Türkiye'nin Mustafa Kemal'in Cumhuriyet Halk Partisinden bile önce kurulan ilk partisiydi. Hükümet başvuruyu reddetti.

Türk siyasetçiler bazen kadınların ilerlemesine bizzat kadınların köstek olduğunu iddia ediyordu. Kadınlar dar ufukları yüzünden, medeni kanunun getirdiği değişikliklerle önlerine çıkan yeni fırsatları değerlendiremiyorlardı. *Milliyet*'te 1927'de çıkan bir makalede, kadın derneklerinin başlıca görevinin Türk kadınlarının çoğunluğunu onlara zaten verilmiş olan hakları kabullenmeye ikna etmek olduğu belirtilmişti. Makaleye göre, bu dernekler siyasetle ve erkeklerle uğraşacaklarına başka kadınlarla ilgilenmeli, onların iptidai zihniyetiyle mücadele etmeliydiler.[16]

---

14 Yeşim Arat, "Contestation and Collaboration: Women's Struggles for Empowerment in Turkey," Kasaba, ed., *Cambridge History of Turkey*, c. 4, 391.

15 Shorter, "Population of Turkey," 431, 433dn.

16 Zikredildiği yer: Crosby'den Dışişleri Bakanına, 18 Temmuz 1927, s. 4, NARA, RG59, M353, Reel 22.

Galata Köprüsü civarında yürüyen kadınlar. Arka planda Yeni Cami.

Sık sık tekrarlanan bir argümandı bu. Kadınların terakkisi devletin bir lütfuydu, yetersizlikleri ise kendi kusurlarıydı. Cumhuriyetin tam da bu noktayı vurgulayan yarı resmi bir sesi bile vardı. Mustafa Kemal'in manevi evlatlarından biri olan Afet İnan tek parti hükümetinde baş kadın sözcü olmuştu.[17] Cumhuriyetin elit tabakasına mensup birçokları gibi o da Selanik'te doğmuş, İstanbul'daki Fransız okulunda öğrenim görmüş, sonra Bursa'da öğretmenlik yapmıştı. 1920'lerin ortasında Mustafa Kemal'in kanatları altına girmiş, 1930'larda Cenevre üniversitesinde sosyoloji okumuş, akademik eğitimini cumhurreisinin kişi kültünü biçimlendirmeye adamıştı. Tutarlı bir siyasi ideoloji olarak Kemalizmin önde gelen yorumcularından ve devrimin kadınların kurtuluşu konusundaki katkılarının resmi tarihini yazan başlıca kişilerden biri oldu.

Başka kadınlar Afet İnan kadar şanslı değildi. Nezihe Muhiddin'in kadın örgütü, 1930'larda birçok başka bağımsız sivil

17 Bkz. Yeşim Arot, "Nation Building and Feminism in Early Repulican Turkey," Kerslake, Öktem ve Robins, ed., Turkey's Engagement with Modernity, s. 38-51.

dernek gibi kapatıldı. Ama o zaman bile Kemalizmin gitgide daralan vizyonuyla tasarladığından farklı bir yolun tercih edilebilme ihtimalini düşünmek hâlâ mümkündü. 1919'da Sultanahmet meydanında coşkulu kalabalığı Müttefik işgaline karşı çıkıp milli kuvvetlerden yana olmaya çağıran kadınlardan biri bu ihtimalin en iyi örneğidir. Bir kadın, Türkiye tarihinin hayati bir anında ilk ve son kez bunca önemli bir siyasi sözün sahibi olacaktı.

***

Eğer geç Osmanlı iyimserliğine, yani İslamiyet, modernlik ve imparatorluğun bekasının ahenk içinde bir arada yürüyebileceği umuduna dair bir simge aranıyorsa, Halide Edip iyi bir aday olacaktır. O, yaşlı imparatorluğun hâlâ üretebildiği en iyileri temsil ediyordu. 1884'te doğdu, saygın bir Osmanlı ailesinin kızıydı. Boğaziçi'nin yeşillikleri arasında, önce Yıldız Sarayının yakınlarında, sonra Üsküdar'da büyüdü. Mor salkımlı aile evinin bahçesinde akasya ve meyve ağaçları vardı.[18] Güvercinler hafif hafif esen rüzgârda uçuşur, bahçedeki havuza mermer aslanların ağzından sular fışkırırdı.

Halide'nin vatansever bir Osmanlı olan babası Edip Bey II. Abdülhamid'in ceyb-i hümayun kâtibiydi. Müslümanlar arasındaki sınıf ve mevkiine uygun olarak birden fazla karısı vardı, ama mülklerinin idaresinden çocuklarının eğitimine kadar müzmin bir İngiliz hayranıydı. Birçok İngiliz gezgin Türkiye'ye âşık oluyor, Londra'ya dönünce balla beyaz peynir yiyor, masalarına Anadolu halıları seriyorlardı. Edip Bey'in oturduğu konak bu hayranlığın karşılığını veren belki de tek İstanbul eviydi. Evin beyi aşçısına sadece İngiliz yemekleri pişirmesini emretmişti.

Edip Bey Britanya'nın aydınlanma ve modernliğe giden yolu keşfettiğine inanmış, bu değerleri çocuklarına öğretmenin çarelerini aramaya başlamıştı. Woods Paşa ya da eski adıyla Amiral Henry Woods fes takan ve 1860'ların sonunda baş danışman

18 Edib, *Memoirs*, s. 3.

olarak sultanın donanmasına giren tanınmış bir Britanya denizcisiydi. Edip Bey ailesinin yakın dostu olduğundan evlerini ziyaret ettiğinde evin genç kızı Halide'yi gördüğünü hatırlıyordu. Osmanlı modasına uymayan Halide, kışın İngiliz kumaşından lacivert elbise, yazın beyaz keten elbise giyiyordu.[19] Woods kızın ufak tefek, narin ve olağanüstü zeki olduğunu yazmıştı.[20] Yabancı dil öğrenme yaşına gelince Woods ona okuyabileceği İngilizce hikâyeler vermişti.[21] Belki de Woods'un tavsiyesi üzerine Edip Bey Halide'ye alışılmadık bir eğitim yolu seçti. Onu okula yazdırdı.

O dönemde Victoria çağı Britanya'sında ya da başka ülkelerde olduğu gibi üst sınıftan Müslüman kadınlara özel hoca tutulurdu. Ama bir kızı okula göndermek, kız okuluna da olsa sıradışıydı. Edip Bey Halide'nin öğrenimi için bir misyoner okulu olan ve İngilizce tedrisat yapan Üsküdar Amerikan Kız Kolejini seçti. Bu okul edebiyattan bilime kadar bütün konuları kapsayan bir eğitim veriyordu. Şehrin İngilizce konuşan tüccar ve diplomat kızları dahil seçkin gayri-Müslimlerine hitap eden eğitim kalelerinden biriydi. Halide büyük itibarı olan bu okulda Yahudiler, Ermeniler, Bulgarlar ve Rumlarla birlikte, tek Müslüman olarak okudu. 1901'de kolejin ilk Müslüman mezunu oldu.

Edip Bey kızının iyi bir eğitim görmesinde kararlıydı, ama geleneklerine de bağlı olduğundan, kanaatine göre bu eğitimin başlıca amacı Halide'ye bir meslek kazandırmaktan ziyade, daha iyi bir kadın olmasına katkıda bulunmaktı. Halide koleji bitirir bitirmez kendinden yaşlı bir adamla, Salih Zeki'yle evlendi. İstanbullu bir yazar ve tercüman olan Salih Zeki genç kızın riyaziye hocasıydı. Halide'nin neredeyse babası yaşındaydı, çabucak genç karısının karşısında bir baba figürü haline geldi. Halide daha sonra anılarında, köle pazarından ucuza satın alınmış küçük bir Çerkes cariyenin bile evlilik hayatına kendisi kadar itaatkâr bir ruhla başlamayacağını yazacaktı.[22]

19 Edib, *Memoirs*, s. 23.
20 Woods, *Spunyarn*, c. 2, s. 66.
21 Edib, *Memoirs*, s. 149.
22 Edib, *Memoirs*, s. 206.

Genç kadın toplumsal cinsiyetinin, sınıf ve dininin beklentileriyle çizilmiş rutin bir hayata başlamıştı. Eve kapanmış kocasına hizmet ediyor, Grande Rue'ya bakan apartman dairelerinde iki oğlunu yetiştiriyordu. Yeni ailenin dünya görüşü – Osmanlıya uygun ama ilerici– oğullarının adlarından da belliydi. Birincisine Halide geleneksel bir Müslüman ismi olan Ali Ayetullah ismini koydu; ikincisini ise Rus-Japon savaşında çarı yenen Japon amiralinden esinlenerek Togo diye çağırıyordu. Halide ve kocası gibi Müslümanlar, gelenek ile modernliğin doğru karışımıyla Osmanlı İmparatorluğunun Japonya'nın yolundan gidip sanayileşmiş Batıyı geçebileceğine inanıyordu. Yine de diye yazmıştı anılarında, yabancı basından belli başlı dünya olaylarını takip edebiliyorsa da henüz zihni uyanmamıştı. Sık sık depresyona giriyor, arada bir sinir krizi geçiriyordu.

Derken 1908 oldu. Birçok İstanbullu gibi Halide de Kanun-ı Esasi'nin ilanı ve Meclis-i Mebusan'ın açılmasından coşku duymuştu. Osmanlı İmparatorluğu nihayet modern Avrupa devriminin kendine has bir versiyonuna kavuşmuştu. Siyasi değişikliğin sebebi saray entrikaları ya da padişahın zamansız ölümü değil, imparatorluğu mahvolmaktan kurtarmak üzere öne çıkan liberal zihniyetli subayların başkaldırmasıydı. Halide, iyi bir öğrenim görmüş ve akıcı İngilizcesi olan bir kadın olarak ünlü şair Tevfik Fikret'in kurduğu, belli başlı İttihatçı gazetelerden biri olan *Tanin*'e başvurdu. Edebiyat yazıları yazmak üzere kabul edildi. Gazete yazıhanesine hiç gitmiyordu; İngilizce öğrenim görmüş olsa da üst sınıftan bir Müslüman kadının yanında refakatçi olmadan sokağa çıkması mümkün değildi. Yine de yazı ve yayın dünyasına adım atması büyük fark yaratmıştı. Jön Türk devrimi sayesinde, "yazar oldum" diyebilmişti.[23] Şöhreti yayılmıştı; hatta yazıları sebebiyle devamlı tehdit mektupları alıyordu. 1909'da, İttihat Terakki hükümetine karşı çıkan ayaklanmadan kaçmak üzere kısa bir süre için Mısır'a, oradan da Britanya'ya gitti.

23 Edib, *Memoirs*, s. 260.

Hâlâ yirmili yaşlarında olan Halide, çağının epeyce geleneksel ilericilerinden biriydi. Siyasete değil, insanın kendini geliştirmesine değer veriyor, bireyselliği değil, yurtseverliği tercih ediyor, sistemsiz çokkültürlülük yerine "millet" kavramına inanıyordu. Bir kadın, bir Müslüman ve bir Türk olarak, kimliğinin üst üste binmiş bütün kategorilerinin çeşitli zorbalardan –erkeklerden, muhafazakâr dincilerden ve yurttaşları gibi onun da potansiyel sadakatsiz komşu olarak gördüğü gayri-Müslimlerden– kurtulması gerektiğine inanma anlamında bir liberaldi. İmparatorluktaki ilk kadın derneklerinin kuruluşunda yer aldı, daha sonra Türk Ocaklarının temel direklerinden biri oldu; ama esas olarak Fransızca ve İngilizce verdiği öğretici konferanslar vasıtasıyla kadınların zihnini aydınlatmaya odaklanmıştı. 1910'da politikalarını kişisel dünyasına uyguladı. Salih Zeki ikinci bir kadın almak istediğini belirttiğinde, Halide boşanmak istedi, kocası da kabul etti. Halide çocuklarını alarak başka bir eve taşındı. Hayatında ilk kez sinirlerinin bozuk olmadığını söylüyordu.[24]

Halide'nin yazı kariyeri doruğa çıkmıştı. Bir yandan makaleler yazıyor, bir yandan da edebiyata el atıyordu. Yayınladığı romanlar Müslüman Osmanlı kadınlarının hakiki dünyasına bir pencere açıyor, onları birer cariye ya da devrimci feminist olarak göstermiyordu. Türk milliyetçiliğinin ideoloğu Ziya Gökalp'in çevresine girdi. Diyarbakır doğumlu Gökalp, İttihat Terakki çalkantısı sırasında Selanik'teydi. Çabucak milliyetçilerin kılavuz ışıklarından biri oldu. Tıknaz bir adamdı; alnındaki eski kurşun yarasıyla hemen tanınıyordu, ama tuhaf görünüşü konuşmaya başladığında siliniveriyordu.[25] Türklerin öne çıkıp kimliklerini yaşlı imparatorluğu yakıp tüketen alevlerden kurtarması gerektiğini söylerdi. Halide daha sonra Gökalp'le yollarını ayırdı, zira onun milliyetçiliğinin etnik şovenizm çizgisini aştığına inanıyordu. Gökalp'in çevresinde bulunması, ona aidiyet ve Türkiye'nin geleceği sorunlarında bir öngörü kazandır-

24 Edib, *Memoirs*, s. 275.
25 Edib, *Memoirs*, s. 217.

mıştı. 1918'de Müttefik işgali yaşlı imparatorluğun zafiyetini ortaya koydu. 1919 ve 1920'de Yunanların İzmir'i ele geçirmesi ve Ermenilerin Doğu Anadolu'da hak talep etmesi –Sevr Antlaşmasında Müttefikler bu iki olayı da desteklemişti– imparatorluğa son darbeyi vurdu. Halide, 1914'ten beri meydana gelen olaylardan dolayı şaşkın, yorgun ve hasta olduğunu söylüyordu.[26] "Osmanlı İmparatorluğunun gümbürtüyle yıkıldığının bilincindeydim; bu enkazın altında kalan da sadece bunların sorumlusu İttihatçı liderler değildi. ... o an, imparatorluğun kesin olarak öldüğü gerçeğinden kimse kaçınamazdı."

Halide, 1918 ve 1919'da her ikisi de İstanbul'da olduğu halde Mustafa Kemal'le tanışmadı. Hatta o aşamada Halide kamusal bir figür olarak Mustafa Kemal'i gölgede bırakmıştı. Türk Ocakları'yla bağlantısı doğal olarak onu şehirdeki İttihatçıların gizli faaliyetleriyle de ilişkilendiriyordu. Yazıları nedeniyle de imparatorluktaki en tanınmış entelektüellerden biri olmuştu. Birinci Dünya Savaşı sırasında Abdülhak Adnan'la ikinci evliliğini yaptı. Ufak tefek, solgun, yuvarlak gözlüklü, efsanevi bir mizah duygusu olan Adnan Bey, önemli bir İttihatçı, hekim ve yazardı.[27] Birinci Dünya Savaşında Hilal-i Ahmer Cemiyetinde büyük bir rol oynadı, daha sonra İstanbul'un sıhhiye umum müdürlüğüne getirildi. Tifüs gibi hastalıkların patlak verdiği bu dönemde bu müdürlük hayati bir mevkiydi.

Adnan ile Halide'nin birlikteliği ender rastlanan bir durumdu. İkisi de kamusal kişilikti, ikisi de milli harekette faaldi. Müttefik işgaline muhalefet edenlerin merkezinde yer alıyorlardı. Halide daha sonra şöyle yazacaktı: "[1919'da] Artık birey olarak mevcut değildim: o muhteşem milli çılgınlığın bir birimi olarak çalışıyor, yazıyor ve yaşıyordum."[28] O yaz, Yunan işgalini protesto etmek üzere Sultanahmet'te toplanan kalabalığa –belki iki yüz bin kişiye– hitap etmeye davet edildi.[29] Önündeki ka-

26 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 3.

27 Adnan Bey'in biyografik tasviri, Dolbeare'den Dışişleri Bakanına, 3 Ocak 1923, s. 1, NARA, RG59, M353, Reel 21.

28 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 23.

29 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 31.

labalıkla derhal bağlantı kurduğunu hissetti. Nihayet hayatı boyunca hazırlandığı bir rolü oynayacak, milli kriz anında büyük bir davanın halk önündeki lideri olacaktı. "Kardeşler, evlatlar beni dinleyiniz" dedi.[30]

> Hükümetler düşmanımız, milletler dostumuz ve kalbimizdeki haklı isyan kuvvetimizdir. Bütün milletlerin haklarını kazanacağı gün uzak değildir. O gün geldiği zaman bayraklarınızı alınız, bu maksat için canlarını veren kardeşlerimizi ziyaret ediniz. Şimdi yemin edin ve benimle beraber tekrarlayın: "Yüreğimizdeki kutsal heyecan milletlerin haklarını ilan edinceye kadar sürecektir."

Kalabalıktan gümbür gümbür bir ses yükseldi: "Yemin ederiz!" bu, sadece Türk milliyetçiliği için değil, Türk kadınları için de bir dönüm noktasıydı. O yıllarda bırakın bir Müslüman kadın, böyle açıkça siyasi ve görünür bir role bürünen gayri-Müslim bir kadın bile yoktu. Halide sarı saçlarını hâlâ gösterişsiz bir örtüyle örtüyordu.

Ertesi bahar, Mustafa Kemal'in başı çektiği ordu harekâtı Orta Anadolu'da biçimlenmeye başladığında, Halide kendini doğuya, milli kuvvetlere katılmaya giden entelektüel, eylemci ve siyasetçilerin arasında buldu. Adnan'la birlikte İstanbul'da kalsalardı, Britanyalı yetkililer onları mutlaka tutuklayacak ve tahrikçi milliyetçiler olarak Malta'ya sürgüne göndereceklerdi. Ayrıca ikisi de, Mustafa Kemal gibi, Osmanlı meclisince idam cezasına çarptırılmıştı. Milliyetçiler bu cezaları onur madalyası gibi görüyorlardı. Osmanlı hükümetinin eli Anadolu'nun ortası şöyle dursun, saraydan ve İstanbul'daki meclis binasından öteye bile pek uzanmıyordu. Karı kocayı Ankara tren garında Mustafa Kemal karşıladı, Halide'nin vagondan inmesine yardım etmek için elini uzattı.[31]

Ankara coşkuluydu; her gün birçok destekçi geliyordu, şehre yeni bir ülkenin yoktan var edildiği duygusu hâkimdi. Bu ülke daha eşitlikçi, daha adil, Türkiye'yi yabancı işgalcilerin elinden

30 Edib, *Turkish Ordeal*, 33dn.

31 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 127.

kurtarmaya kendini daha çok adayanların ülkesi olacaktı. Bir yazar ve gazeteci olarak Halide yeni yeni filizlenmekte olan milliyetçi basında en önemli kişiydi. İstanbul'dan Ankara'ya gelen yazar ve gazete sahibi Yunus Nadi'yle beraber Anadolu Haber Ajansını kurdu, bu ajans çabucak milli kuvvetlerin sözcüsü ve daha sonra Türk hükümetinin resmi basın bürosu haline geldi.

Yunanlarla savaş gerçekten başladığında Halide orduya katıldı. Ona çavuş rütbesi verildi; kadınların kurtuluşuna büyük önem vermelerine rağmen milli kuvvetler bir kadına subay rütbesi vermeyi akıllarına bile getirmemişlerdi. Özel uzun siyah elbisesiyle ve başı sımsıkı bağlı olarak Mustafa Kemal'in yanında yer alıyordu Halide. Savaşın sonucunu belirleyen Sakarya meydan muharebesine tanık oldu, Eylül 1922'de muzaffer bir alayla İzmir'e giren başkomutana eşlik etti. "Denize bakıp gözlerime ziyafet çektim" diye yazıyordu, "ve gelecekteki hayatımı planladım: Ankara'dan fazla uzak olmayan bir köy evi, içinde sürekli kocaman kütükler yanan bir ocak ve önünde üzerine yatıp hayallere dalacağım bir keçi postu."[32]

Ne var ki şöhreti ona hayale dalma fırsatı tanımıyordu. Geçirdiği tecrübelerini döktüğü bir dizi roman Türk kuvvetleri İzmir'i aldıktan biraz sonra yayınlandı. Bu romanlar ve diğer eserleri yeni yeni ortaya çıkmakta olan Kurtuluş Savaşı edebiyatının ilk direklerinden birkaçı, işgal karşıtı hareketin esin verdiği ve savaşta elde edilen zafer ve dökülen kanların ilk elden tanıklıklarıyla dolu yeni cumhuriyet edebiyatı türünün ilk meyveleri oldu. Daha sonra, 1920'lerde, İstanbul seyircileri ilk Türk filmlerini görmek üzere sinemaları doldururken, beyaz perdede ilk gördüklerinden biri, Halide Edip'in kurtuluş mücadelesini anlattığı *Ateşten Gömlek* romanının Muhsin Ertuğrul tarafından yönetilen bir adaptasyonu oldu.

Halide ile Adnan, cumhuriyet inşası çabalarının merkezinde olduklarına inanıyorlardı. Adnan Bey Büyük Millet Meclisinin reis vekili –yani siyasi açıdan Mustafa Kemal'den sonraki en

32 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 381.

önemli kişisi– ve milli hükümetin dış politikayı tayin eden baş kişilerinden biriydi. 1922'nin sonunda Halide'yle birlikte İstanbul'a döndüler. İki yıldır şehri görmemişlerdi, ama Halide'ye göre o iki yıla iki yüzyılın acı ve hasreti sıkışmıştı.[33] Yüksek komiser unvanı verilen Adnan Bey Refet Paşa'nın görevlerini devraldı ve şehrin Müttefik yönetiminden Türk yönetimine geçişinde neredeyse bir vali gibi hizmet etti. Dolmabahçe Sarayındaki devir teslim merasiminde General Harington Türk bayrağını selamlayıp şehri ebediyen terk ederek Müttefik varlığını sona erdirdiğinde, Adnan Bey TBBM temsilcisi olarak hazır bulundu. Halide'nin rolü bu kadar resmi değildi, ama bir romancı, politika yazarı ve sözünü sakınmaz bir feminist olarak adı, yeni cumhuriyet elitinin tepesindeki baş figürler arasında hemen fark ediliyordu. Amerikalı bir diplomatın raporu, çifti değerlendirirken gayet açık seçikti: "Dr. Adnan Bey bugünkü milli hükümetin liderlerinden biridir, ancak mevkiini kendi dehası değil, karısının dikkate değer kişiliği sayesinde elde ettiğine inanılmaktadır."[34]

Halide ile Adnan İstanbul'daki yeni evlerine yerleşirken bir değişiklik olacağını hissetti. "Kalp ağrıları ve işkence gibi hatıralarla dolu bir ülke gördüm, o ülkeden geçtim; politikacıların bu insan kalpleriyle sıradan kumarbazların iskambil kâğıtlarıyla oynadığı gibi oynadıkları bir çağda yaşadım," diye yazmıştı.[35] "Güzellik, anlayış ve sevgiyle dolu mutlu bir ülke yaratacak bir milliyetçiliği hayal eden ben, karşılıklı katliam ve karşılıklı nefretten başka bir şey görmedim; ideallerin insan enkazı ve sefalet yaratmak üzere araç olarak kullanılışından başka bir şey görmedim."

Cumhuriyet, Halide'nin kuşağını Jön Türk devriminden Birinci Dünya Savaşına ve kurtuluş mücadelesine kadar bütün yetişkin yaşamları boyunca tanımlayan uzun kavga dönemini sona erdireceğini vaat etmişti. Halide, bu vaadin yerine getiril-

33 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 404.

34 Dolbeare'den Dışişleri Bakanına, 3 Ocak 1923, s. 1, NARA, RG59, M353, Reel 21.

35 Edib, *Memoirs*, s. 275-276.

mediğini hissediyordu. Mustafa Kemal'in yerel ağaları satın alma hevesi, herhangi bir muhalefet eyleminden gitgide daha fazla kuşku duyması, açıktan açığa isyan edenlerin yanı sıra farklı düşünenleri de cezalandırmak üzere İstiklal Mahkemelerinin kurulması, bunların hepsi Halide'nin yaratmaya çalıştığı dünyaya ters düşüyordu. Mustafa Kemal gitgide bir diktatöre benzemeye başlamıştı, Cumhuriyet Halk Partisi onay gören tek partiydi. Kurtuluş Savaşının bir halk mücadelesi olduğuna inanıyordu Halide; hiçbir birey kolektif hürriyet arzusunu bihakkın temsil edemezdi. Anılarında şöyle yazmıştı: "Hürriyetlerin bekçiliğine yalnızca halkın toplam fedakârlıkları tanıklık edecektir."[36]

Eski yoldaşları birer birer sahneden çekiliyordu. Mustafa Kemal'le yollarını ayıranlardan kimi, kendini İstiklal Mahkemesi'nde bulmuştu. Kimi ise kamu hayatından çekilmiş, iktidarı sessizce tek parti devletine bırakmıştı. 1926'da, Türkiye'nin yeni medeni kanunu kadınların hukuken eşitliğini tanıdığı o yılda, karı koca İstanbul'dan ayrılmaya karar verdiler. Fransa, Britanya, Hindistan ve ABD'de uzun bir gönüllü sürgün hayatına başladılar. Britanya yönetimindeki İstanbul'dan kaçışları gibi, bu ayrılığın da tam zamanıydı. Ertesi yıl Mustafa Kemal otuz altı saat süren "Nutuk"ta bağımsızlık mücadelesi tarihini yeniden yazarak düşmanlarını suçladı, söyleminin merkezine kendisini yerleştirdi. Siyasi farklılıklar artık gerçek ve ihanet seviyesine gelmişti. Özellikle Halide'ye saldırılıyor, Türkiye'nin tam bağımsız bir ülke değil, yabancı bir hükümetin, belki Britanya belki ABD'nin mandası olmasını savunduğunu söylüyorlardı. Bu suçlamanın fazla bir temeli yoktu, ama Halide'yi cumhuriyetin kuruluş mitolojisinden silmeye yetmişti.

Halide yurtdışındaki zamanını, cumhuriyetin ilk yıllarının bir tür alternatif tarihi olan anılarını yazarak geçirdi. İlk cildi İngilizce olarak 1920'lerin sonunda yayınlanan bu anılar Türkiye'de pek az yankı uyandırdı. Adnan'la birlikte Paris ve New York'ta vakit geçiriyor, ara sıra misafir profesör olarak ders

36 Edib, *Turkish Ordeal*, s. 407.

veriyor, öğrencilerine muhtemelen kadim bir tarih gibi gelen eski kavgaları hatırlayarak *émigré* akademisyen hayatı yaşıyorlardı. Müslüman kadınlar artık cumhuriyette yeni haklara sahipti; başları açık geziyor, doktor ya da profesör olarak çalışıyor, oy veriyor, meclise seçiliyorlardı; ama davalarının baş savunucularından biri artık bu değişikliklere tanık değildi.

Halide ile Adnan ancak Mustafa Kemal'in 1938'de ölümünden sonra İstanbul'a dönebildiler. Halide, İkinci Dünya Savaşından sonra çokpartili demokrasiye geçildiğinde kısa bir süre meclise girdi. Ama sürgün yılları onu siyasetin dışına atmıştı. Cumhuriyetin doğumunda vardı, ama onun acılı yeniyetmelik dönemini kaçırmıştı. Edip Bey'in Boğaz'daki evine, çocukluğuna dönerek kariyerini bir bakıma bitirdi. İstanbul Üniversitesi İngilizce bölümünün başına, bu kurumun ilk kadın profesörü olarak geçti. Shakespeare'i Türkçeye çevirdi. Savaş kahramanından tirana, sürgünden intikama dönüşümü anlatan *Coriolanus* çevirisi hâlâ hayranlık uyandırmaktadır.

Halide Edip gençliğinde imparatorluğun kurtulabileceğine inanmıştı; bu ülkede sultanın bir tebaası inancı ne olursa olsun kendine bir yer bulabilirdi. Savaş ve işgal onu milliyetçi yapmıştı. Türklerin bir anavatana sahip olması gerektiğine inanıyordu, ama onun milliyetçilik versiyonu kozmopolitizmle kaplıydı. Tarih ve kültür, diyordu, Türkleri İslam dünyasının Protestanları olarak biçimlendirdi.[37] Türkler reformist, pragmatistti, cami ile devletin ayrılmasını tabii ki isterlerdi. İyi bir milliyetçi olmak kendini bilmek demekti, insanın ülkesini kucaklaması ise onu eleştirmeyi öğrenmesiyle mümkündü. "Ancak kendi halkımı sevdikten ve açık kafalı bir alçakgönüllülükle onların erdemlerini ve hatalarını anlamaya çalıştıktan sonra başka insanların acılarını ve sevinçlerini ve milli hayatlarında ifadesini bulan kişiliklerini daha iyi anlayabildim," diye yazmıştı.[38] O zaman bile iş insanların gerçek davranışlarına gelince, toplumsal cinsiyetin derin bir önemi vardı. Cumhuriyetler ça-

37 Edib, *Turkey Faces West*, s. 209-210.

38 Edib, *Memoirs*, s. 326.

ğındaki bütün eşitlik iddialarına rağmen, bir siyasi hareket olarak milliyetçilik hemen her zaman bir erkek oyunuydu. Halide'nin en sevdiği söz, "Kadınlar tek millettir" idi.[39]

Halide Edip hakların onları fark edenler için zaten mevcut olduğuna inanıyordu. Kadınları görünmekten alıkoyan ve böylece onların yaşayabilecekleri muhtemel hayatları görmelerini engelleyen peçenin kaldırılması gibi, bütün haklar onları zaten kabul edip onaylayanlarca verilir ya da tanınırdı. Muharebe alanında ya da kalabalıkların önünde, Müslüman kadınların feminizmi geliştirebilecekleri gelecekteki bir Türkiye'yi hayal etmek kolaydı; böyle bir feminizm kadınları erkeklerin yanına başı dik yerleştirecekti, kadınlar güçlü olacaktı, kendilerine güveneceklerdi, dinin ve geleneklerin geçmişte onlara dayattığı kısıtlar bu Türkiye'de olmayacaktı. Sonuçta, kadınların başarıları cumhuriyetin hızla ilerlemesinin kanıtı olarak alkış toplamayı sürdürecek, ama herhangi bir kadının bir zamanlar Halide Edip'in sahip olduğu bağımsız kamusal sesi elde edebilmesi için on yılların geçmesi gerekecekti.

39 Edib, *Conflict of East and West in Turkey*, s. 235.

BİR SİNCAP GİBİ YAŞAMAK

Mustafa Kemal'in "Nutuk"u 1927'den sonra cumhuriyet tarihinin temel metni ve imparatorluğun sonu ile Türk ulus-devletinin doğuşunu yorumlamakta temel kaynak oldu. Türk tarihçiler ancak son yıllarda nutkun olaylara tek yanlı bakışını sorgulamaya başladılar. Ancak devrimin muazzam çapı ve karmaşıklığı siyasi bir nutuktan ya da bir ders kitabından değil, Nâzım Hikmet'in *Memleketimden İnsan Manzaraları* başlıklı başyapıtından anlaşılabilir. Nâzım bu uzun şiire 1941'de Bursa hapishanesindeyken başlamıştı. On yedi bin kadar dizesiyle bu yapıt, Nâzım'ın imparatorluk sonrası çağı kendi yorumuyla verdiği muazzam bir tuval gibidir; Kurtuluş Savaşı ve Türkiye Cumhuriyeti'nin inşası fırtınasına yakalanmış sıradan insanların gözünden anlatılır.

Şiir, Haydarpaşa garından başlar, savaş ve kıtlığın kol gezdiği Anadolu'ya dalar. Ama mücadelenin ihtişamlı bir tarafı yoktur. Bir kadın öğüt verir:

"Kızım" dedi, "daha küçüksün,
büyü
gelin ol
erkek evlat doğur,
muharebe nasılmış
o zaman sorarım sana."[1]

1 Nâzım Hikmet, *Memleketimden İnsan Manzaraları*, s. 87.

Galata Köprüsü'nde siyasi yürüyüş.

Burada kahramanlar hırsızlar, köylüler, yazarlar ve sıradan askerlerdir. Sıra sıra şaşırtıcı karakterler modern Türkiye tarihinin sahnesinden geçmektedir, daha doğrusu yazarın Anadolu platosunda ağır ağır ilerleyen kamerasına yakalanmaktadır. Nâzım kariyerinin başlarında, filmleri Grande Rue sinemalarını hınca hınç dolduran yönetmen Muhsin Ertuğrul ve İpekçi kardeşlerin prodüksiyon şirketi için senaryolar yazmıştı. İnsan Manzaraları'nı hem sinema hem de şiir ve nesir tekniklerinden aldığı bir tür total sanat olarak görüyordu. Kamerasını yaklaştırıyor, uzaklaştırıyor, kareleri donduruyordu; serbest şiir, anlatı, otobiyografiden fanteziye ve halk aforizmalarına kadar her edebi türü kullanmıştı. *Memleketimden İnsan Manzaraları* insani ve çoğulcu bir dünyanın hikâyesidir; Kemalizmin vâzettiği homojenleştirici ideolojiye kesinlikle aykırıdır. Türkiye'nin imparatorluktan cumhuriyete geçişinin belki de en yaratıcı ve incelikli değerlendirmesi, ayrıca Mustafa Kemal'in standart kaçınılmaz zafer hikâyesinin ve biçimlendirdiği tek amaçlı modernizasyonun yanı sıra sergilenen bir tür alternatif tarihtir.

Cumhuriyetin ilk yıllarında Türk yazarlar Osmanlı şiirinin muhafazakâr geleneklerini fırlatıp atmışlardı bile. Cumhuriyetin edebiyat ortamı, ulusa yakılan türkülerin, nostaljik köy kültürü kutsamalarının ve gündelik hayat destanlarının bir karışımıydı; hepsinin arka planında milli kurtuluş ve savaş sonrası mücadeleleri görülüyordu. Ama başka Türk yazarları şiir nasıl yazılmalı sorusuna cevap ararken, Nâzım şiir ne yapabilir diye sormuştu; sanatın sadece gerçekliği yansıtmakla kalmayıp aynı zamanda toplumsal hayatı biçimlendirmesi mümkün müydü?

Nâzım Hikmet Türk edebiyatına modernliği getirmekte başka herhangi bir kişiden çok daha fazlasını yaptı. Bugün çoğu kişi onu Türkiye'nin milli şairi olarak görür. Kadıköy'de onun ismini taşıyan küçük kültür merkezi, gölgeli çay bahçesi ve sanatçı tezgâhlarıyla hem radikal üniversite öğrencileri hem de yaşlı entelektüellerin önemli bir buluşma noktasıdır. Ne var ki Nâzım kadar yaşamı boyunca hoş karşılanmayan pek az milli şair vardır. Nâzım yetişkin hayatının büyük bölümünü hapishanelerde geçirdi. Türk vatandaşlığından çıkarıldı. Öldüğünde, İstanbul'da, hatta Türkiye'de gömülmedi.

Çünkü kendini devrimciliğe adamış bir ülkede Nâzım'ın devrimci coşkusu uzun zamandır yanlış türden bir coşku olarak görülüyordu. Onunki, cumhuriyetin başka bölgelerinden ziyade, İstanbul'da ete kemiğe bürünebilecek bir modernite versiyonu, yani sosyalizmin sessiz hayaletiydi. Siyasi hayatta Türk milliyetçiliği soldan sürekli eleştiriliyordu; ama sosyalistler de diğer bütün muhalifler gibi yeraltındaydılar. Bir diplomatın 1930'da yazdığı raporda, hükümetin normal tavrının, "Cumhuriyet Türkiye'sinde memnuniyetsizlerin en azından komünist ve muhtemelen casus" olduğunu varsaymaktı.[2] Tek parti sistemi sol görüşlerin ifade edilebileceği bir kanal değildi. Nitekim entelektüeller sosyalizmi ancak yıllar sonra, 1970'lerde savunabildiler. O zaman bile siyasi yelpazenin bu ucundaki aktivistler büyük bir iç tehlike olarak görüldü. Kemalizmin

2 "Review of the Turkish Press," 19 Mart-16 Nisan 1930, s. 16, NARA, RG59, M1224, Reel 20.

çoğu rakibi gibi, sosyalizm de çok geçmeden ülke tarihinden özenle silindi.

Nâzım Hikmet, o dönemin birçok önde gelen şahsiyeti gibi Selanikliydi. Muhtemelen 1902'de doğmuştu; kesin doğum tarihini bilmiyordu. Babası memurdu.[3] Anne tarafından soyu bir Huguenot yetimine ve Müslümanlığı kabul edip Osmanlı ordusunda hizmet eden Polonyalı bir konta kadar uzanıyordu. Annesi Celile Hanım imparatorluğun ilk kadın ressamlarındandı. Baba tarafından dedesi Selanik'in son valisiydi, babası Hikmet Bey Osmanlı hariciye nezaretinde çalışan bir İttihatçıydı.

Yunanlar 1912'de Selanik'i aldıklarında ellerine geçen şehir beş yıl sonra yangınla kül olacak bir Osmanlı taşra limanıydı. Ama İstanbul bu sayede yeni bir ruh kazandı. Binlerce Selanikli Müslüman Selanik'ten İstanbul'a geldi, yanlarında Avrupa duyarlılığını ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk elit kuşağını biçimlendirecek ilerleme inancını getirdiler. Yunan yönetiminde işsiz kalan Hikmet Bey de ailesiyle birlikte payitahta taşındı. Küçük Nâzım'ı önce büyük itibar gören Mekteb-i Sultani'ye yazdırdı, daha sonra Heybeliada'daki Bahriye Mektebine gönderdi. Nâzım mektepteki bitmez tükenmez hidrolik ve seyrüsefer derslerinden sonra oyalanmak için şiir yazmaya başladı. Ciğerlerindeki zatülcenp tekrarlayınca çürüğe çıkarıldı ve Birinci Dünya Savaşını dışarıdan seyretti. Britanya'nın savaş gemisi *Suberb* Müttefik işgalini başlatmak üzere limana girdiğinde, Nâzım İstanbul'daydı.

Nâzım o sırada çok genç olduğundan Jön Türk devriminde bir rol oynayamazdı, Birinci Dünya Savaşında da hastalığı yüzünden askere alınmamıştı. Ama Mustafa Kemal'in rakip yönetim kurduğu haberi İstanbul'a ulaştığında, aynı sosyal sınıftan birçok akranı gibi Ankara'ya gitme planları yaptı. Arkadaşı Vâlâ Nureddin'le birlikte 1921 başlarında Mustafa Kemal kuvvetlerinin yanına geldi ve devrime er olarak katılmak istedi.

---

3 Biyografik ayrıntılar iki önemli çalışmaya dayanmaktadır: Blasing, *Nâzım Hikmet* ve Göksu ve Timms, *Romantic Communist*.

Pek bir becerisi ve orduda doğru dürüst bağlantısı olmadığından –sonuçta, hazırlıkları son hızla devam eden kurtuluş savaşının liderleri Gelibolu gibi cephelerde savaşmış tecrübeli subaylardı– Nâzım hemen uzak bir köye öğretmen olarak gönderildi. Orada halkı eğiterek devrime katkıda bulunabilirdi; Nâzım'ın yeni dünyanın biçimlendirilmesinde oynamak istediği rol tam bu olmasa da milli mücadelenin değerli bir bileşimiydi eğitim. Oysa o mücadelenin arka değil ön saflarında yer almak istemişti.

Anadolu'da topu topu birkaç ay geçirdikten sonra dikkati kuzeye, Rusya'ya ve orada yeşermekte olan dönüşüme çevrildi. Nâzım sosyalizmle Mustafa Kemal'in birliklerine katılmaya giderken tanışmıştı; ama tanışıklık kendisinden birkaç sayfa daha fazla Marksist yazı okumuş biriyle yaptığı sohbetlerden ileri gitmiyordu. "Sağ"da olmanın yıpranmış sultanı ve yabancı işgalini desteklemek anlamına geldiğine inanıyordu. "Sol"da olmak ise kurtuluşa önem vermek ve bir millet olarak yeniden doğmak demekti. Marx hakkında kabaca biraz bilgisi vardı, ama Kurtuluş Savaşının nereye yöneldiğini anlamak için teoriyi derinlemesine bilmesine gerek yoktu; kurtuluş mücadelesi devrimci köklerinden uzaklaşmakta ve iktidarın Mustafa Kemal ile en yakın destekçilerinin elinde toplanmasına doğru yol almaktaydı.

***

Birçok gözlemci, devrimci sosyalizm ile Türk milliyetçiliğinin Avrupa ile Asya'nın sınırındaki tek bir anti-emperyalist ayaklanmanın iki kolu olduğunu düşünmüştü bir zamanlar. ABD Yüksek Komiseri Mark Bristol 1921'de yazdığı bir raporda, Mustafa Kemal'in milliyetçileri ile Bolşevikler arasındaki ilişkilerin "bugün Yakındoğu'daki en önemli akımlardan birinin çekirdeğini oluşturduğunu" söylemişti.[4] Müttefik polisi İstanbul'da yeraltı hücreleri olduğu söylenen grupları dikkatle gözlüyordu. Müttefik yetkililerine göre, beş parasız bir sürü Rusça konuşan adam

4 Bristol'dan Dışişleri Bakanına, 22 Ağustos 1921, NARA, RG59, M340, Reel 7.

ortalarda dolanırken, umutsuz Beyazları Kızıla dönüştürmek tehlikeli denecek kadar kolaydı.[5] Ajan olduklarından kuşkulanılan kişiler ikide bir derdest edilirdi. Hatta Müttefik polisi, Berlitz'in Türkçe kurslarına devam eden Rusları bile izliyordu; çünkü bu kişiler yerel dili iyi konuşmayı öğrenmek isteyen Bolşevik casusları olabilirdi.[6] Amerikan istihbarat kaynaklarına göre, Bolşevikler Mustafa Kemal'i bile Türkiye'yi resmen Sovyetler Birliği'ne katılmaya ikna etmeye çalışmışlardı; böylece ülkenin federal başkanı olabilecekti.[7] Masasına gelmiş olsa bile Mustafa Kemal'in sessizce geçiştirdiği bir teklifti bu.

Bolşevik Rusya ve Türkiye'nin bazı ortak noktaları vardı. İkisi de devletin sosyal ve ekonomik dönüşümün motoru olma rolünü vurguluyordu. İki ülke de Romanovların ve Osmanlıların son yıllarında bütün hatalarına rağmen kurduğu çokpartili parlamentoları bir kenara itmişti. İkisi de devletçiliğin –hükümetin ekonomi ve toplumu dikkatle yönetmesinin– toplumsal dönüşüm tek bir siyasi parti, yani Sovyetler Birliği'nde Komünist Parti ve Türkiye'de Cumhuriyet Halk Partisi tarafından gerçekleştirildiğinde, gayet iyi işleyeceğini varsaymıştı.[8]

Vladimir Lenin ve Mustafa Kemal'in ortak ideolojik varsayımları da vardı. Bu varsayımlar devrimin ayrıntıları hakkında değildi –Mustafa Kemal'in temel felsefesi Marksizme değil milliyetçiliğe dayanıyordu– daha ziyade, devrimin nasıl başarılacağı ve 20. yüzyılın yeni yeni ortaya çıkmakta olan düzeninde ülkelerinin nerede yer alacağı konusuyla ilgiliydi. İki lider de siyasi öncü düşüncesine ve bu öncünün bütün bir toplumu biçimlendirmekteki sosyal misyonuna inanıyordu. Gelecekteki dünyaya dair stratejik vizyonları sömürgeciliğin ortadan kalktığı, imparatorlukların çöktüğü, 19. yüzyılın eski güçlü devletlerinin yerini bir dizi yeni, devrim sonrası rejiminin aldığı bir

5 Dunn, *World Alive*, s. 288.

6 N. N. Chebyshev, "Blizkaia Dal'," *Konstantinopol'-Gallipoli*, s. 142-143.

7 Bristol'dan Dışişleri bakanına, 21 Temmuz 1926, s. 3, NARA, RG59, M340, Reel 8.

8 Bu dönemde iki sistem arasındaki karşılıklı etkileşim konusunda *bkz.* Hirst, "Anti-Westernism."

dünyaydı. Her iki lider de bir grup seçkin güçlü ülkenin uluslararası sisteme iradesini dayatması kavramına karşı değildi. Ama kendi ülkelerinin bu kulübe kabul edilmesi gerektiğine inanıyorlardı.

Sovyet modeli sınıf savaşı ile tabanın yapacağı devrimin dönüştürücü gücünü gözler önüne sermişti. Ama Türkiye'de proletarya yoktu. Selanik'ten Şam'a kadar birçok şehir merkezinin yitirilişiyle yeni cumhuriyet Osmanlı İmparatorluğundan bile daha köylü hale gelmişti. Lenin ve Troçki büyük ölçüde köylü olan Rusya'da işçi devriminde işçilerin temel unsur olmayabileceğini zaten göstermişlerdi. Bütün gereken, küçük bir konspiratörler grubuydu; bu grup bir parti kuracak, ezilenler adına devleti ele geçirecek, iç savaşta eski rejimi destekleyenleri yenecek, sonra da sanayileşme ve radikal bir toprak reformuyla tabanı olduğunu iddia ettiği proletaryayı oluşturacaktı. Kemalist hükümet bir süre sonra sanayi ve tarımda gelişimi sağlayacak bir beş yıllık planı benimsedi. Ekonomiye doğrudan devlet kontrolü getirilmese de belli başlı sanayilerin yerini devlet tekellerinin almasına izin verildi. Ne var ki yüksek bürokratların tek siyasi partiye üye olması da bekleniyordu.

Ancak iki devrimci rejim arasındaki kısa flört dönemi milli kuvvetler daha Müttefikleri defetmeden yerini soğukluğa bırakmaya başladı. Rusya ile Türkiye yüzyıllarca birbirine rakip olduğundan, bu çok eskilere dayanan tarihin üstesinden gelmek çok zordu; özellikle de Sovyetler ve Türklerin kendilerini dünyanın her köşesindeki ezilen halklar için birbirine zıt –biri proleter devrimine, öteki ise milli devrime dayanan– modernlik modelleri olarak görmeye başladıkları bir çağda. İki rakip ideal arasındaki yarışta, Türkler milletlerin bütünüyle ortadan kalkışını vâz edeni değil, kendi ülkelerini inşa etmelerine olanak tanıyan versiyonu tercih ettiler.

Yine de sol düşünceyle flört ilk yıllardaki Türkiye siyasetinin sürekli bir özelliği olmanın yanı sıra Kemalistlerin otoriter eğilimlerinden hoşnut olmayanların esin kaynağı oldu. 1920 Ekiminde Mustafa Kemal'in en yakın asker arkadaşları Türkiye Komünist Partisini kurdu, ancak bu parti muhtemelen başka

solcuları saf dışı bırakmanın bir aracıydı.[9] Bir ay önce Bakü'de rakip bir parti kurulmuştu. Lideri Mustafa Suphi, Paris'te yetişmiş bir Türk Bolşeviğiydi. Kendini komünizm öğretisini Türkiye'ye ulaştıracak doğal bir aracı olarak görüyordu. Mustafa Suphi ve bir grup yoldaşı 1920 sonunda Rus Bolşeviklerin yardımıyla Kafkasya'dan Anadolu'ya girdiler. Ocak ayında Trabzon'dan tekneyle kıyıyı izleyip sonra karadan Ankara'ya gitmeyi planladılar. Bu aşamada, Mustafa Kemal milli hareketin lideri olarak henüz tam bir güce sahip değildi. Mustafa Suphi ona meydan okumayı hedeflemiş olabilirdi.

Bundan sonra olup bitenler hâlâ karanlıktadır. Mustafa Suphi ile on iki arkadaşı en son Trabzon'dan tekneyle açılırken görülmüştü. Karadeniz'de yitip gittiler; öldükleri varsayıldı. Sağ kanat İttihatçılar onların yok edilmesi işini örgütlemekle suçlandı; siyasi yelpazenin öteki ucundaki son derece önemli bir rakibi bir suikastla ortadan kaldırmışlardı.[10] Ama Mustafa Suphi olayından esas yararlananların Kemalistler olduğu açıktı. Artık Suphi'nin Türk milliyetçilerinin saflarına Bolşevizm mikrobu bulaştırmasına meydan vermeden Bolşevik Rusya'yla flört edebilirlerdi. Her iki komünist parti, Mustafa Suphi'nin samimi partisi ile Kemalistlerin kurduğu sahtesi, çok geçmeden milli hareketin evriminde önemsiz birer dipnot haline dönüştü.

***

Mustafa Suphi'nin ölümü Nâzım Hikmet'in yurdunda filizlenmekte olan rejim konusundaki vizyonunu derinden etkiledi. Kemalistler devrime daha başlamadan ihanet etmişe benziyorlardı. Nâzım, Anadolu'da geçirdiği birkaç aydan sonra Kafkas sınırından geçip Bolşeviklere katılmaya karar verdi. 1921 güzünde, aynı Dimitri Şalikaşvili ve Gürcistan'daki Menşevik hükümetin destekçilerinin İstanbul'a kaçarken yaptığı gibi, Batum'dan geçerek trenle Moskova'ya yollandı. On dokuz yaşındaydı.

9 Mango, *Atatürk*, s. 293.
10 Mango, *Atatürk*, s. 303-304.

Nâzım Hikmet duruşmada.

Bundan sonraki hayatında kâh Moskova'da, kâh İstanbul'da yaşayacaktı. Moskova'ya bu ilk gidişinde şair Aleksandr Puşkin'in heykelinin altında Marx okudu.[11] Doğu İşçileri Komünist Üniversitesinde öğrenim gördü. Bu kurum, Asyalı entelektüellere devrimci değerleri aşılamak üzere özel olarak tasarlanmıştı; öğrenciler daha sonra yurtlarına dönüp barikatlara koşacaklardı. Bundan sonraki üç yıl boyunca çalkantılı bir yaratıcılık içinde olan Rus edebiyatı, resmi ve gösteri sanatları ortamında yaşayacaktı. Bu ortamda, deneysel tiyatrodan şiire kadar her alanda bütün uyak ve ölçü gelenekleri fırlatılıp atılıyordu.

Nâzım Hikmet Osmanlı şiirinin geleneklerine ve Fars ve Arap şiirinden ödünç alınmış nazım kurallarına bu dönemde karşı çıkıp ilk serbest nazım dizelerini yaratmış olmalı.[12] Lenin 1924'te öldüğünde, Nâzım dünya sosyalizminin liderine saygı duruşunda bulunan genç temsilcilerden biri olarak onun naaşı başında nöbet beklemişti.

11 Blasing, *Nâzım Hikmet*, s. 18.
12 Blasing, *Nâzım Hikmet*, s. 52.

O yılın sonunda Nâzım İstanbul'a döndü. Türkiye'den Mustafa Suphi'nin olası boğuluşundan kısa bir süre sonra, neredeyse bütün gerçek Türk komünistlerinin aynı tekneye sığabileceği bir dönemde ayrılmıştı. Artık her şey farklıydı. Sosyalist dergiler sokakta açıkça satılıyordu. İşçi çevreleri kulüplerde ve evlerde toplanıyordu. Dünyanın durumu, kapitalizm ve emperyalizme karşı mücadele üzerinde tartışmak üzere konferanslar veriliyordu. Siyasi eğilimini başlığında açık seçik belirten yeni bir dergide, *Orak-Çekiç*'te yazmaya başladı.

Bu görece özgürlük uzun sürmedi. 1925'teki ilk Kürt isyanının ardından Takrir-i Sükûn Kanunu çıkarıldı. Solcular ve diğer eylemciler izleniyordu. Sosyalistler İstiklal Mahkemelerinde yargılandı. Nâzım gizleniyordu, yine de suçlama ve lanetleme dalgasından o da nasibini aldı ve gıyabında 15 yıla mahkûm edildi.

Çok geçmeden yine Moskova'ya sığındı. Kendini Sovyet başkentinin sanat hayatının içine attı. Ama onun yurdu İstanbul'du; iki yıl sonra yine Kafkaslar'dan Türkiye'ye girmeye çalıştı. Sınırda tutuklandı ve azınlıkları Türk devletine karşı ayaklandırmak üzere kumpas kurmak gibi tuhaf, gerçeklikle hiçbir ilgisi olmayan bir suçlamayla sınırda hapse atıldı.[13] Aylar süren hukuk mücadelesinden sonra, bir mahkeme İstiklal Mahkemesinin kararını bozdu, Nâzım serbest bırakıldı, İstanbul'a yerleşmesine izin verildi.

İstanbullu entelektüeller duruşmaları şevkle takip etmişlerdi; Nâzım serbest bırakıldığında en azından okurları arasında bir kahraman gibi karşılandı. Şiirleri zaten bir süredir edebiyat dergilerinde yayımlanıyordu; 1929 Baharında birkaç yıl önce yazdığı şiirlerinden bir seçkiyi yayımladı. Bu şiirlerin Sovyet şairi Vladimir Mayakovski'den etkilendiği aşikârdı; dilin ritmi ve nesir olanakları anlayışı da tiyatro yönetmeni Vsevolod Meyerhold'la tanışlığı sayesinde biçimlenmişti. Sovyetler Birliği'nde geçirdiği iki dönem bir tür entelektüel çıraklık olmuştu onun için; Rus fütürizminin birbiriyle bağlantısız şiir formları-

13 Blasing, *Nâzım Hikmet*, s. 78.

nı, sanayi estetiğini ve kültürel dönüşüm vizyonlarını benimsemişti.

Yine 1929'da ilk uzun şiiri *Jokond ile Si-Ya-U*'yu yayımladı; bu şiirde Da Vinci'nin Mona Lisa'sı bir Çin komünistine âşık olup Louvre'dan kaçar, ancak devrimci mücadeleye katılınca Şangay'da yakılır. Nâzım, bir sanat ve kültür dergisi olan *Resimli Ay*'da da yazıyordu. 1930'da İstanbul'daki plak şirketi sahipleri şiirlerini kaydetmek istediler. Aşağı yukarı Udi Hrant ve Seyyan Hanım'la aynı dönemde Nâzım'ı hayatta bir kere bile görmemiş kişiler kahvehanelerde ve evlerde onu dinliyorlardı. Plak bir aydan kısa bir sürede tükendi.[14]

Nâzım yazarken dikkatli davranmıyordu. Herkesçe takdir edildiğinden, dikkatli davranmasına da gerek yoktu. Takrir-i Sükûn Kanunu yürürlükten kalkmış, Türkiye'yi yeni bir serbestiyet dalgası sarmıştı. Ama Nâzım, kapitalizme saldırıları ve Sovyet sistemine duyduğu hayranlık nedeniyle devamlı izleniyordu. Yerleşik edebiyat çevrelerine, özellikle de Kemalizme sadakatlerini açıkça ilan etmiş eski arkadaşlarına zehir zemberek yazılarla karşı çıkması yüzünden yanında pek az dostu kalmıştı.

1933'te tutuklandı, 1934'te serbest bırakıldı, 1938'de yeniden tutuklandı; nedenlerinden biri, anlaşılan Heybeliada'daki Deniz Harp Okulu öğrencilerinin son yazdığı *Şeyh Bedreddin Destanı*'nı okumalarıydı. *Şeyh Bedreddin Destanı* daha sonra *İnsan Manzaraları*'nda da görüleceği gibi, şiir dilinin sınırlarını genişletiyor, bilgece bir nesri, büyülü bir gerçekçiliği ve birçok sesi bir arada dokuyordu. Ama hükümet için asıl tehlikeli olan Osmanlı tarihinin pek de bilinmeyen bir olayı olan Şeyh Bedreddin vakasının açık siyasi mesajıydı.

1416'da, hayatı hakkında pek bir şey bilinmeyen Börklüce Mustafa ile mutasavvıf Şeyh Bedreddin, Batı Anadolu'da Sultan I. Mehmed'e isyan etmişlerdi. İkisi de esas olarak dinlerin ve sosyal sınıfların birliğini vaaz ediyordu. Sözleri hem yerel Müslüman, Hıristiyan ve Yahudilere hem de şehirdeki tüccarlar ile

14 Blasing, *Nâzım Hikmet*, s. 93.

ağır vergilerden ve ağalardan yakınan köylülere çekici geliyordu. Osmanlı birlikleri zor da olsa asileri yendi. Börklüce'yi yakalayıp Efes'e götürdüler, çarmıha gerdiler, bir deveye bağlayıp sultanın gazabının simgesi olarak etrafta dolaştırdılar. Bedreddin bir süre kaçabildi, Deliorman (bugün Bulgaristan'da) civarında görüşlerini yaydı, ama sonunda yakalanıp asıldı.

Nâzım, Şeyh Bedreddin'de uygun siyasi davranışın sınırlarını açıkça aşmıştı. Tanrılaştırılmış bir hükümdarın zalimce yönetimi ve katı hiyerarşiler ile insanı boğan toplumsal geleneklerin yitip gideceği bir dünya gibi temaları veri alınırsa şiir Türk hükümetine halkı isyana teşvik suçlamaları için uygun bir bahane veriyordu. Nâzım yargılandı ve 35 yıla mahkûm edildi. Ama diğer mahkûmiyetlerinin tersine, bu kez karar uygulanacaktı. Bundan sonraki 12 yılı Türk devletine karşı bir tehdit olarak, Kemalizmi reddettiği için ve Türkiye'nin eski müttefiki ama artık bölgedeki rakibi olan Sovyetler Birliği'ne hayranlık duyup ülkesine ihanet ettiği için hapiste geçirdi. 1950'de Pablo Picasso, Jean-Paul Sartre gibi Avrupalı entelektüellerin desteklediği uluslararası kampanya sonucunda genel afla serbest bırakıldı.

Nâzım birkaç anlamda birkaç farklı hayat sürdü. Kişisel yaşamında alabildiğine romantik ve sevgi dolu ilişkileri oldu. Sanatında ise kâh saf bir vatansever, çapkın bir fütürist, kâh hapiste düşüncelere dalmış bir şair, destan yazarı ve yetenekli bir duygu adamıydı. Müthiş doğurgan bir şairdi. Türkiye'de 1988-1991 arasında yayımlanan toplu eserleri 27 cilt tutar. Siyasette devrimci davaya kendini samimiyetle adamıştı, ancak Jozef Stalin'in komünizmiyle karşılaştığında Kemalist cumhuriyetten gönüllü sürgün olarak geldiği on dokuz yaşının Sovyetler Birliği'ni özlemişti. Nâzım, Meyerhold ya da Mayakovski'nin sanatsal sosyalizmiyle baştan çıkan birçok yabancı içinde, Sovyet deneyinin Stalin ve Gulag'dan önceki erken dönemine en fazla hasret duyanlar arasındaydı. Zaafı, kendi kuşağında çok yaygındı: Kendini Stalinizmin korkunçluğunu görmezden gelmeye ve yeniyetme bir Türkün Rusya'ya gitmeyi özgür olmanın nihai formu olarak gördüğü bir zamana bakmaya zorlamak.

Ne var ki Nâzım'ın bütün eserlerinde görülen esas tema hiç de siyasi değildir. Nâzım, insanı hayatın sıradan çeşitliliğine değer vermeye çağırır. *Memleketimden İnsan Manzaraları*, hem tesadüflerle dolu bir dünyanın kutlanışı –mesela, kalabalık bir İstanbul sokağında aniden eski bir dosta rastlamanın güzelim kargaşası– hem de insanın kurtuluşu ve adalet için kodlanmış bir çağrıdır. İki kıtadaki kadınlara yazdığı aşk şiirleri insanın okuyabileceği en duygusal ve en olgun bir ciddiyete sahip eserler arasındadır. Hapishanede yatarken yazdığı "Yaşama Dair" şiiri siyasi mücadelenin çok ötesinde, hayata çakılan bir selamdır:

Yaşamak şakaya gelmez,
büyük bir ciddiyetle yaşayacaksın
bir sincap gibi mesela,
yani, yaşamanın dışında ve ötesinde hiçbir şey beklemeden,
yani bütün işin gücün yaşamak olacak.[15]

Nâzım serbest bırakıldıktan sonra Türkiye dışında yolculuklara çıktı ve konuşmalar yaptı. Hükümet bir süre sonra onu vatandaşlıktan çıkaracaktı. Sovyetler Birliği'ni yurt olarak benimsedi. O sıralarda, 1920'lerin devrimci ateşi sönmüştü bile. Şair, gelişmekte olan bir ülkeden gelmiş tuhaf biriydi, başka solcu muhalifler, eski casuslar ve kapitalizmin döküntüleriyle çevriliydi, eserlerinin daha sonra ne kadar sevileceği hakkında en ufak bir fikri yoktu. Hayatının sonuna doğru Sovyet sosyalizminde sanatın zenginleşmesini öven ve sanatın burjuva oligarşilerinde yozlaşmasını lanetleyen tek kişilik bir karnaval gösterisi haline geldi. Edebiyattaki sesi artık gençlik yıllarının ateşini taşımıyordu, bu, kemale ermiş bir eski mahkûmun sesiydi. Aşk şiirlerine bile fabrika yağı ve maden izabecilerinin kokusu sinmişti. 1951'de "Sen tarlasın / ben traktör.[16] / ... / Sen Çin'sin, / Ben Mao Çe-Tung'un ordusu" dizelerini yazmıştı.

15 "Yaşama Dair," Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri*, 906; Hikmet, *Poems of Nazim Hikmet*, s. 132.

16 Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri,* 1493; Hikmet, *Poems of Nazim Hikmet*, s. 155.

1963'te öldüğünde, Sovyet Yazarlar Birliği merkezinde katafalka kondu ve Moskova Novodeviçi Mezarlığına, Çehov ve Gogol'ün yanına gömüldü. "Kimi insan otların, kimi insan balıkların çeşidini bilir; Ben ayrılıkların" diye yazmıştı.[17] Hâlâ oradadır; dünyanın belki de en ünlü milli şairi İstanbul'dan uzakta, yurdundan uzakta, hâlâ sürgündür.

Rus devrimi 1920'ler ve 30'larda birçok Türk entelektüelini mıknatıs gibi çekmişti. Nâzım Hikmet'in hayatı ve eserleri de Türk sosyalistlerine bugün bile esin vermektedir. (Nâzım'a Türkiye vatandaşlığı 2009'da geri verildi.) İstanbul tarihinin garip cilvelerinden biri olarak, Nâzım'ın kuzeye, Sovyetler Birliği'ne yolculuğu, başka bir devrimcinin, bir Rusun, güneye yolculuğuyla aynı zamana rastlamıştı. Bu Rus, karısı ve oğluyla birlikte –ailesine "üçlü kooperatif" diyordu– bir kış kasırgasını arkasına alarak İstanbul'a gelmişti.[18] Bu aile 1920'de gelen Wrangel filosunun aksine, Beyazlardan değildi. Yuvarlak gözlüklü, sivri Vandyke sakallı aile reisi, bir zamanlar Kızılların en yüce liderlerinden biriydi.

17 "Otobiyografi," Nâzım Hikmet, *Bütün Şiirleri*, s. 1780; "Autobiography," Hikmet, *Poems of Nazim Hikmet*, s. 259.

18 Trotsky, *My Life*, s. 547.

ADA HAYATI

Lev Troçki İstanbul'a gelen belki de en gönülsüz ziyaretçiydi. Daha kıyıya ayak basmadan, gemiye çıkan gümrük memurunun eline bir not tutuşturmuştu. Notta, Mustafa Kemal'e hitaben, "Sayın Efendim," diye yazıyordu. "Konstantinopl'ın kapısındayken, Türk sınırına kendi tercihimle gelmediğimi bildirmekten onur duyuyorum.[1] Bu sınırı sadece zorlamalara boyun eğerek geçeceğim. Sayın Cumhurreisi, lütfen münasip duygularımı kabul ediniz."

Notun tarihi 12 Şubat 1929'du. Gelmiş geçmiş en soğuk kışlardan biriydi.[2] Tramvaylar ancak biriken karların kürenmesiyle çalıştırılıyor, dış mahallelere kurtların indiği söyleniyordu. Bir yüzyılı aşkın bir zamandır ilk defa vapurlar Boğazda ağır ağır ilerleyen buz kütlelerine çarpmamak için iskelelerde beklemişti. Paris'ten gelen tren birkaç gün karlara gömülü kalmış, bu olay Agatha Christie'nin *Şark Ekspresi'nde Cinayet* romanına esin vermişti. Troçki ile karısı Natalya Sedova da Kazakistan ile batıdaki Odesa limanı arasındaki 4800 kilometrelik mesafeyi 22 gün süren bir tren yolculuğuyla aşmışlardı.[3] Aile iki yıldır

1 Trotsky, *My Life*, s. 565-566.

2 "Review of the Turkish Press," 21 Şubat-6 Mart 1929, s. 21, NARA, RG59, M353, Reel 77; "Dün Kar Tipisi Şehrin Umumi Hayatını Durdurdu," *Cumhuriyet*, 3 Şubat 1929; "Fırtına İstanbulu Kastı Kavurdu!" *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1929; "Kar Afeti Bugün de Devam Edecek," *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1929.

3 Trotsky, *My Life*, s. 566.

Torik bereketi.

Orta Asya'da sürgündeydi; Jozef Stalin onları Sovyetler Birliği'nin en uzak köşesine göndermişti.

Troçki Bolşevik Devrimini yapanlardan biri, Vladimir Lenin'in yakın devrim arkadaşı ve iç savaşta Kızıl Ordunun lideriydi, ancak Lenin'in 1924'te ölümü Stalin'e ihtiras kapılarını açmıştı. Stalin zaten yıllardır eski Bolşevik eliti yavaş yavaş eritmekteydi, ama ancak 1920'lerin sonunda Troçki'yi hedef alabilecek kadar güç kazanmıştı. Troçki, Stalin'in kendi çevresi dışında en yaygın yandaş kitlesine sahip figür, ayrıca Sovyetler Birliği'nin lideri olarak Lenin'in yerini dolduracak en açık adaydı. Stalin'in emri üzerine, Sovyet gizli polisi OGPU, Troçki ile Natalya'ya önce Kazakistan'ın rüzgârlı ovalarına kadar eşlik etti.[4] Sonra, aile yine polis nezaretinde *İliç* buharlı gemisine bindirildi. Gemi, karı koca Troçkiler ile oğulları Lyova'dan başka hiçbir yük ve sivil yolcu almamıştı. Türkiye ailenin ülkeye

4 Sovyetlerin esas güvenlik servisi Çeka (Acil Durum Komisyonu), KGB (Devlet Güvenlik Komitesi) gibi çeşitli isimlerle bilinir. 1920'ler ve 1930'ların başında servisin adı OGPU (Birleştirilmiş Devlet Siyasi İdaresi) idi.

girmesine izin vermişti, ama bu, Troçki'nin politikalarına sempati duyduğundan değildi. Tam tersiydi: Türk devletinin 1920'lerin sonunda Sovyet modelinin en yararlı bölümlerini benimseyip Türkiye'ye doğrudan Sovyet etkisini başarıyla engellediğine olan inancının kanıtıydı.

Her halükârda, Sovyetler gözlerini bu en ünlü sürgünlerinden ayırmayacaklardı. Troçki oturacak bir ev ararken Sovyet Elçiliği kendisine bütün hizmetleri sundu. Birkaç hafta boyunca elçiliğin bir bölümü ona tahsis edildi. OGPU İstanbul temsilcisi Yakov Minski, hem Troçki'yi izlemekle hem de aileye uzun vadede oturacakları bir ev bulmaya yardım etmekle görevlendirilmişti.[5] Troçki'yi gıyabında karşı devrimci faaliyet ve devleti çökertmekle resmen suçlamış olan bir hükümetin ona misafir gibi davranması pek tuhaftı. Daha da tuhafı, hükümetin onun *New York Times* gibi Batı gazetelerine protesto mektupları yazmasına izin vermesiydi. Ama kimse onun bu sıkıntılı günlerinin fazla uzun süreceğine inanmıyordu; hele Troçki, hiç. İstanbul'a cebren gönderilmişti, kalmaya da hiç niyeti yoktu.[6]

Troçki çar döneminde gizli devrimci faaliyetlerinden ötürü iki kere, ilkin Sibirya'ya, ikincisinde Rusya'nın kuzeyine sürgüne gönderilmişti. Bir *émigré* olarak yeni bir hayata başlamaya alışkındı. Önceki iki sürgün dönemi zaferle sonuçlanmıştı; çar, 1905 Rus Devrimiyle Rus parlamentosunu açmaya mecbur olmuş, Ekim 1917 devrimi ise Bolşevikleri iktidara getirmişti. Türk gazetecilere dilini konuşamadığı bir ülkede kalmak istemediğini, kısa bir süre sonra Almanya, Britanya ya da Fransa için vize alabileceğini umduğunu söylemişti. Orada uluslararası sosyalizm için siyasi mücadelesine devam edebilecek, bu arada iktidarı gasp etmiş olan Stalin'e ağzına geleni söyleyebilecekti.

Sovyetler de Troçki'nin Türkiye'deki sürgün hayatının geçici olduğuna inanıyordu. İstanbul'un üçlü avantajı vardı: Sovyet kıyılarına yakındı, Türkiye Troçki'yi misafir etmeye hazır bir

5 Agabekov, *OGPU*, s. 225-226.

6 "Troçki Anlatıyor," *Cumhuriyet*, 20 Mart 1929.

ülkedeydi ve onu öldürmekten zevk alacak insanlarla doluydu. Pera'nın arka sokaklarında hâlâ bir sürü Beyaz yaşadığına göre, eski bir Bolşevik düşmanına suikast düzenleme dürtüsüne karşı koyamayan biri çıkardı elbette. Anlaşılan, Sovyet gizli polis ajanı Minski bile Troçki'ye İstanbul'da faaliyet gösteren bütün Beyaz ve yabancı casuslar hakkında bilgi aktarıyordu.[7] Troçki'nin onların yoluna çıkmamasına yardım etmenin bir yolu buydu herhalde. Bu, belki de zekice bir tuzaktı. Troçki'nin merakını uyandırıp, eğer herhangi bir şekilde kapitalist casuslarla temas kurarsa ona da casus damgası vurmanın zeminini hazırlamayı düşünmüş olabilirlerdi.

Natalya ile Lyova'nın ev aramak üzere elçilikten ayrılmasına izin vermişlerdi. Troçki'nin de arada sırada kış soğuğuna karşı kat kat giyinmiş, iki yanında muhafızlarıyla Pera'daki tramvay hattı boyunca yürüdüğü görülüyordu. Minski, sonunda Stalin'in baş düşmanının fiili ev sahibi olmaktan korktuğu için Troçkilerin uzun süre elçilikte kalmasından huzursuzdu. Sonunda istemeye istemeye emlakçılık yaptı. Birçok ev buldu, ama hiçbirinde, özellikle de güvenlik açısından Troçkilerin aradığı koşullar yoktu. Artık dayanamayan Minski, aileyi elçilikten çıkarıp caddenin aşağısındaki Tokatlıyan oteline yerleştirdi.[8] Natalya ev arayışını otelden sürdürebilirdi. Önce bir apartmana taşındılar, sonra, Nisan 1929'un sonuna doğru Natalya şehir merkezinden vapurla bir buçuk saat uzaklıkta bir yer bulmayı başardı.[9] Troçki, atacağı bir sonraki adımı planlarken görece güvenlik içinde yazı yazmaya ve siyasi çalışmalarına bu evde devam edebilirdi.

Büyükada ya da Prinkipo, Marmara Denizinden dinozorun sırtı gibi fırlamış dokuz kıraç adadan oluşan Prens Adalarının en büyüğüydü. Bir zamanlar Bizans imparatoruyla başı belaya giren soylular bu adadaki manastıra sürgüne gönderilirdi. Daha küçük diğer adalar ise, Jön Türk dönemi gibi geç bir tarihte bile sürgün yeriydi. Örneğin sokak köpekleri yüzyıllarca

7 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 45.

8 Agabekov, *OGPU*, s. 226.

9 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 6.

İstanbul'un halk sağlığını tehdit etmiş ve 1910'dan itibaren bir düzen ve temizlik kampanyası çerçevesinde belediye binlerce köpeği toplatıp kayalık Hayırsızada'ya göndermişti. Köpekler yağmur suyu birikintilerine hâkim olmak ve adaya konan kuşları avlamak için kavga etmek üzere rakip sürüler oluşturmuşlardı. Yıllar sonra çıkan söylentilere göre sessiz gecelerde, eğer biraz da lodos esiyorsa İstanbullular köpeklerin uluma ve havlamalarını işitebiliyordu.[10]

Osmanlılar 1840'larda yerleşim olan adalara vapur seferleri başlatmış, Büyükada şehrin zengin tüccarlarının, özellikle de Rumların yaz ikametgâhı olmuştu. Beyaz boyalı, verandalı ve pancurlu ahşap evler boğucu yaz sıcağında ferahlık sağlıyordu. Otomobil yasaktı (hâlâ da yasak), dolayısıyla adanın çam iğneleriyle yastık gibi kaplı birkaç sokağında yerlileri ve ziyaretçileri faytonlar dolaştırıyordu. Yaz ortasında beyaz ve pembe zakkumlar, bugenviller duvarlardan aşağı sarkıyordu. Tepeden aşağı kıvrılarak iskeleye inen iki yanı ağaçlı Çankaya Caddesindeki büyük köşkler ile misafirhaneleri camgöbeği denize ve Anadolu sahillerinin alçak tepelerine bakardı.

Bir önceki yüzyılda yaşayan Karl Marx gibi Troçki de refahını günün birinde ezmeyi umduğu kapitalistlerin teveccühüne borçluydu. Önde gelen Türk işadamları onun sürgünde yeni bir hayata başlamasına yardım etmek üzere peş peşe ellerini uzatmışlardı; belki siyasi bir ünlüye yakın olmanın heyecanı için, belki de Stalin'in bir düşmanına yaltaklanma hevesinde oldukları için... Eski bir Osmanlı devlet memuru köşkünün misafirhanesini kiraya vermeyi teklif etti. Köşkün geniş arazisi Çankaya Caddesinin aşağı inen bölümünde yer alıyor ve deniz kenarındaki alçak bir yarda son buluyordu. Natalya, "Marmara Denizinin dalgaları evimizin birkaç adım ötesindeki kıyıyı yalıyor," diye yazmıştı.[11] "Çok güzel bir yer, geniş, sakin, masmavi denize bakıyor ve çoğu zaman güneşin altın ışıklarıyla yıkanıyor."

10 Neave, *Twenty-Six Years on the Bosphorus*, s. 271.

11 Serge ve Trotsky, *Life and Death of Leon Trotsky*, s. 164.

Muhtemelen bozuk su ısıtıcısından çıkan bir yangın, Mart 1931'de evi kül etti.[12] Söylenenlere göre Troçki hem ev sahibini hem de kâhyasını ihmalkârlıktan mahkemeye vermişti, ama yeni bir ev bulmak gibi acil bir ihtiyaca çözüm bulmaktan uzaktı bu davranış.[13] Aile yine taşındı; önce adadaki bir otele, sonra Moda'da duvarlarla çevrili bir eve, sonra yine Büyükada'da, bir Türk gemi nakliyat şirketi sahibinin, daha önce oturdukları evin biraz ötesindeki kırmızı tuğladan evine.[14] Burada erik ve incir ağaçları arasında hayatlarına devam ettiler. Adalılar eve "rakı köşkü" diyorlardı. Kuzeye, asıl İstanbul'un manzarasına bakarak rakı içmek üzere yapılmış küçük bir evdi bu. Dünya devriminin peygamberi için hiç akla gelmedik bir yuvaydı.

Troçki adada kaldığı sürece güvenliğinden endişe etti. Şehirdeki Beyaz Ruslar ile Bolşevik ajanlarının varlığı düşünüldüğünde, korkmakta haklıydı. Yanında sürekli küçük bir tabanca taşıyor ve muhafızı olmadan asla dışarı çıkmıyordu.[15] Çocuklara bahçemden çıkın diye bağıran sarsak bir ihtiyar gibi, tebdil kıyafet giymiş bir suikastçı olabilir diye bir Rum Ortodoks papazının sakalına asılabiliyor ya da günlerdir kuşkulu bir tarzda kayığıyla aynı noktada gidip gelen ada balıkçısına silah çekebiliyordu.[16]

Adalılar bu en ünlü sakinlerine pek de sevecen davranmıyorlardı doğrusu. Troçki muhafızlarını, bahçıvanını ve hizmetkârlarını ada sakinlerinden tutmuştu, ama ileri sürdüğü garip koşullar kulaktan kulağa yayılıyordu: Aşçı ne konuştuğunu başkalarına aktaramasın diye sağır olmalı, temizlikçi mektuplarını okuyamasın diye okuma yazma bilmemeliydi. Konuşmalarına genellikle alaycılık hâkimdi.[17] Ev halkından birinin şekerleme yaptığını ya da kitap okuduğunu gördüğünde, "İşte Rus

12 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 25.
13 "Troçki'nin Ziyanı," *Cumhuriyet*, 22 Mart 1931.
14 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 6-7.
15 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 18.
16 Yazarın Fıstık Ahmet Tanrıverdi'yle konuşması, Büyükada, 16 Ağustos 2012.
17 Yazarın Fıstık Ahmet Tanrıverdi'yle konuşması, Büyükada, 16 Ağustos 2012.

göçmenleri böyledir!" diye bağırırdı.[18] Bir de kendi güçlerinin gayet farkında olan insanlara mahsus bir alışkanlığı vardı: Çevresindekilere acayip lakaplar takar, sonra bu isimlerin onların yeni kimliği olduğunu düşünürdü.[19]

Tek dostu vardı: adanın Rum balıkçısı Haralambos. İkisi suda sallanan küçük bir kayıkta, genellikle muhafızlar ya da eve gelen misafirlerle birlikte, ağla ya da oltayla barbunya ya da palamut tutarken görülebilir, kayığa doldurdukları taşları denize atarak balık sürülerinin ağlara dolmasını sağlamaya çalışırlardı. Troçki ile Haralambos birbirleriyle Türkçe, Rumca, Rusça ve Fransızcanın karışımı, kendilerine özgü bir dille konuşurlardı.[20] Böyle anlarda Troçki neşeli ve rahat görünürdü. Bir keresinde avukatı Gérard Rosenthal'e, "Ah, Yoldaş Gérard" diye takılmıştı, "burjuvaziye de bu balıklar gibi saldıracaksan, epeyce uzun ömürlü olurlar!"[21]

Troçki böyle günlerde bile kendini gerçekten güvende hissetmiyordu. Bir keresinde küçük bir kız –daha sonra tanınmış bir yazar olacak Mîna Urgan– kayığa doğru yüzüp küpeştesine tutunmuştu.[22] Sinirlenen Troçki muhafızına kızı kovmasını, tabancasının kabzasıyla parmaklarına vurmasını söylemişti. Yine de balık bolsa eve sevinç içinde gelir, yeni yazılarını sekreterine hummalı bir hızla dikte ederdi. Sovyetler Birliği'nde çalışmalarına konan kısıtlamalardan kurtulduğu için düşüncelerini olduğu gibi kâğıda dökebiliyor, dünya sosyalistleriyle iletişime geçebiliyordu. Stalin karşıtlarının çalışmalarını anlatan yeni bir bülten çıkarmaya başladı; bültenin hemen hemen bütün yazılarını kendisi kaleme alıyordu. Kazakistan'da aldığı notlara dayanarak *Hayatım* adlı otobiyografisini yazmaya başlamıştı; İstanbul'a varışından birkaç ay sonra taslağı bitirmişti bile.[23] Rus devriminin tarihi konusunda ilk notlarını kâğıda

18 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 20.
19 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, 17. İkisi suda sallanan: Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 12.
20 "Farewell to Prinkipo," Trotsky, *Leon Trotsky Speaks*, s. 273.
21 "Gérard:" Alıntılayan Rosenthal, *Avocat de Trotsky*, s. 96.
22 Urgan, *Bir Dinozorun Anıları*, s. 155-156.
23 Serge ve Trotsky, *Life and Death of Leon Trotsky*, s. 165.

döktü. Almanya ve ABD'den kitap sözleşmeleri, yayın anlaşmaları geliyordu. O da dünyanın durumu hakkındaki düşüncelerini yayınlamaya hevesli büyük Batı gazetelerine makaleler ve siyasi yazılar gönderiyordu.[24] Troçki'nin hedeflerinden biri olan Winston Churchill bu yazılara "Bosfor'dan atılan zılgıtlar" demişti. Churchill, "O Komünist bomba atmak yerine kapitalist basına içini döküyorsa mülteci savaş beyi muharebelerini tekrar tekrar yaşıyorsa, tahliye edilmiş infazcı ocak başında gevezelik ediyorsa," devrim gerçekten sona ermiştir demişti. Lyova'ya babasının sekreteri olma görevi verilmişti; muazzam mektup seyrüseferinin altından kalkmaya çalışıyor, eski önemi kalmamışsa da İstanbul'un –belki de dünyanın– peşinden en çok koşulan şahsiyeti olan adamı görmek için adaya doluşan misafirleri ağırlamakta Troçki'ye yardım ediyordu. Yazıbilimcilerden el yazısı örnekleri isteyen mektuplar geliyordu. Metodist Kilisesi mensupları Hıristiyanlığın avantajlarını anlatan mektuplar gönderiyordu. Astrologlar Troçki'nin yıldız haritasını çıkarmayı teklif ediyordu. İmza koleksiyoncuları onun imzasını "iki Amerikan başkanı, üç ağır sıklet boks şampiyonu, Albert Einstein, Albay Lindbergh ve tabii Charlie Chaplin'in" yanına yerleştirmek istiyordu.[25] Daha sonra yazı ve mektuplaşma yüküyle başa çıkmak ve uluslararası sorunları izlemek üzere küçük bir kadro istihdam etti; kançılarya diyordu bu kadroya.

Troçki'nin Stalin'le yolunu ayırması müthiş bir gelişmeydi, ama aynı zamanda dünya sosyalistleri arasındaki daha büyük bir yol ayrımının bir parçasıydı. Bir yanda dünya devriminin lideri olarak Sovyetler Birliği'ni görenler vardı; bir yanda kendi komünizm yollarını açanlar; diğer bir yanda da Rus deneyinin kendi kendine sönmeye yazgılı olduğuna, çok geçmeden Avrupa'nın denizaşırı sömürgelerinde yeni akımların ortaya çıkacağına inanlar. Troçki şimdi o zamana kadar oynamadığı bir role bürünmüştü: Dünyanın dört bir köşesindeki hoşnutsuz radikallerin, özellikle de sürekli devrim ile devrimci fikirlerin yaygın-

24 Churchill, *Great Contemporaries*, s. 198.

25 "Farewell to Prinkipo," Trotsky, *Leon Trotsky Speaks*, s. 271.

laştırılmasına kendini adayanların çevresinde toplanacağı bir kutuptu artık. Birçok ünlü sürgün gibi, kişiliğinin ve sözlerinin gücü dışında temelde güçsüz bir toteme dönüşüyordu. "Bu sakin, unutulmaya yüz tutmuş adada, o koca dünyanın yankıları bize geç ve boğuk geliyordu" diye yazmıştı günlüğüne.[26]

Troçki'yi Büyükada'nın bilgesi olarak hayal etmek başka, onunla gerçekten yüz yüze gelmek ise bambaşkaydı. Adaya onu görüp neredeyse hacı olmaya gelenler bambaşka bir hayatla karşılaşıyorlardı. 1932'de onu ziyarete gelen Amerikalı şair ve siyasi radikal Max Eastman, "Onca mücadele için çok ufak tefek" diye yazmıştı.[27] Eastman sosyalist davanın kaçınılmaz zaferi konusunda derin bir sohbete dalmak üzere gelmiş, ama Troçki'nin mali işler gibi daha sıradan kaygıları olduğunu görmüştü.

Troçki yazılarıyla iyi para kazanıyordu. Gazetelere yazdığı makaleler on bin dolar getirmişti. *Hayatım*'ın ABD baskısından yedi bin dolar avans almıştı.[28] *Saturday Evening Post*, Troçki'nin *Rus Devrimi Tarihi*'ni tefrika etmek için kırk beş bin ödemişti. Ne var ki Troçki muhafızları, ev kirası, yiyecek içecek ve kitapları için ayda bin dolardan fazlasını harcıyordu.[29] İlk oturdukları evde çıkan yangından dolayı kütüphanesi ve geniş devrim fotoğrafları koleksiyonu yok olduğundan, özellikle kitap masrafı artmıştı. Tasarruf yapmak için mobilya almamıştı; çoğu boş olan odalarda sıkıntılı sıkıntılı gezerdi.[30] Bahçeyi ot bürümüştü. Köpeği Tosca yüksek otlar ve fidanların arasında kuş kovalardı. Sekreterlerinden biri, "Sanki burada yaşamıyor, kamp yapıyorduk" demişti.[31]

Eastman, Troçki'nin yayın temsilcisi olmuştu, onun sayesinde Troçki'nin banka hesabına sürekli para akıyordu. Yine de Troçki konuşmalarında Eastman'ı küçümser, Batı kapitalistle-

26 Alıntılayan Deutscher, *Prophet Outcast*, s. 216.
27 Eastman, *Great Companions*, s. 154.
28 Deutscher, *Prophet Outcast*, s. 27.
29 Eastman, *Great Companions*, 158-159; Serge ve Trotsky, *Life and Death of Leon Trotsky*, s. 189.
30 Rosenthal, *Avocat de Trotsky*, s. 72.
31 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 11.

rinin pintiliğinden, Amerikalı yayıncıların eli sıkılığından şikâyet edip dururdu. Oysa Eastman onun eski dostu ve Amerikan Solu'nun ileri gelen seslerinden biriydi. Troçki sözleşmelerden sıyrılır, durmadan uzatma isterdi. Sipariş verilen yazıları zamanında teslim etmeye söz verir, sonra asla böyle bir söz vermediğini ısrarla belirtirdi. Eastman'ın ziyareti sırasında Troçki, zamanlarının çoğunu Eastman'ı Amerikan İç Savaşına dair bir tiyatro oyununu birlikte yazmaya ikna etmeye çalışmakla geçirmişti.[32] Troçki oyunun Broadway'de kapalı gişe oynayacağına inanıyordu; eser Eastman'ın Amerikan tarihi bilgisiyle kendi ordu harekât ve taktik uzmanlığını birleştirecekti. Eastman bu fikri saçma bulmuştu.

Eastman, Troçki'nin "taraftarları ve astları" olduğu sonucuna varmıştı, ama gerçek bir dost edinme becerisinden yoksundu.[33] Troçki de bu düşünceye karşı çıkmazdı herhalde. "Tarihsel süreci insanın kendi kaderinin mihengiyle ölçmem," diye yazmıştı.[34] "Tersine, kaderimi nesnellikle değerlendirir, toplumsal gelişme süreciyle çözülmez bağlarının imkân verdiği kadar öznellikle yaşarım." Sıradan sözlerine göre, düşmanların kurşuna dizilmesi gerekiyordu.[35] Bu felsefeyi bir erdem olarak kabul etmişti, ama sürgündeyken onu tanımış olanların çoğu muhtemelen bu düşünceyi onun hem birey hem de siyasetçi olarak en büyük kusuru olarak görüyordu. Kürsülerin güvenliği ile sahne ışıklarının insanı kör eden anonimliğini, dost sohbetleri ile gerçek bağlara tercih ederdi. Sürgün yaşamına uyum sağlayamamasının nedeni iktidarı kaybetmesi değildi, Stalin'in yükselmekte olduğu dönemde onun siyasi nüfuzu zaten azalıyordu. Sürgün onu reel dünyada yaşamasını mümkün kılan iki şeyden mahrum bırakmıştı: çıkacak bir kürsü ve uygulanacak bir program.

Troçki de Beyazlar gibi, eğer İstanbul'dan ayrılıp yeni bir hayata alışabilirse bu iki şeyi tekrar elde edebileceğine inan-

32 Eastman, *Great Companions*, s. 158-159.
33 Eastman, *Heroes I Have Known*, s. 248.
34 Trotsky, *My Life*, s. 581-582.
35 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 42.

mıştı. Makale yazmadığı ya da yandaşlarıyla mektuplaşmadığı zamanlarda vize başvurularında bulunurdu. Almanya vize vermemişti, Hollanda, İtalya, Avusturya ve İspanya da öyle. Danimarka sadece Kopenhag'a yapacağı kısa bir ziyarete izin vermişti. Londra Ekonomi ve Siyaset Bilimi Okulunun kurucuları, Britanyalı sosyalistler Sidney ve Beatrice Webb, Troçki'nin İstanbul'a gelişinden iki ay sonra Büyükada'yı ziyaret etti.[36] Ama onlar bile o sırada Troçki'ye sempati duyan İşçi Partisinin kontrolündeki Britanya hükümetini vize vermeye ikna edemediler. Troçki *Hayatım*'ı "Vizesiz Gezegen" başlıklı buruk bir bölümle bitirdi.

Nihayet Fransız sosyalistlerinin araya girmesiyle, güney Fransa'ya sığınma hakkı elde edebildi, ama asla Paris'e gidemeyecek ve daimi polis kontrolünde olacaktı. Troçki'nin mümtaz biyografi yazarı Isaac Deutscher'e göre, İstanbul yılları bütün sürgün hayatının en sakin geçen, en yaratıcı olan ve "en az mutsuz" olduğu günler arasındaydı.[37] Troçki günlüğüne Büyükada'da geçen son günlerini şöyle kaydetmişti: "Evimiz şimdiden bomboş; tahta kutular aşağıda duruyor, delikanlıların elleri onlara çivi çakmakla meşgul.[38] Eski, ihmal edilmiş köşkümüzün yerleri bu bahar öyle esrarengiz bir boyayla boyandı ki masalar, iskemleler, hatta ayaklarımız dört ay sonra, yani şimdi bile azıcık yere yapışıyor." Bu aşikâr mecazı yazmadan edememişti. Ayaklarının her nasılsa adaya yapışmış olduğunu hissediyordu. Orada yaşlanmıştı. Saçları aklaşmış, alnı çizgi çizgi olmuştu.[39] Kalbi tekliyordu, guttan musdaripti.[40] Temmuz 1933'te Natalya'yla birlikte –Lyova Berlin'e taşınmayı başarmıştı– son kez Çankaya Caddesinden aşağı inip Marsilya'ya gidecek küçük bir gemiye bindiler.

Troçki Türkiye'deki sürgünden kurtulmuştu, yeni bir hayata başlıyordu. Önce Fransa'ya, sonra Norveç'e ve nihayet Mexico

36 Trotsky, *My Life*, s. 577.
37 Deutscher, *Prophet Outcast*, s. 217.
38 "Farewell to Prinkipo," Trotsky, *Leon Trotsky Speaks*, s. 272.
39 Van Heijenoort, *With Trotsky in Exile*, s. 41.
40 Memorandum, 19 Mart 1930, LTEP, Item 15742.

City'nin bir ilçesi olan Coyoacán'a gideceklerdi. Natalya ile birlikte taşıdıkları yeni Türk pasaportları statülerini açıkça belirtiyordu. İlk sayfada, "Bu pasaportun sahibi" diye yazıyordu, "Türkiye Cumhuriyeti devletinin koruması altında değildir."[41] Oysa Troçki oturdukları ilk Türk evinin kömürleşmiş üst katına bakarak ada kıyılarından Marmara Denizine açılırken, hiç olmadığı kadar tehlike altındaydı. İstanbul, bir bakıma, onun peşinden gelecekti.

***

John Dos Passos 1920'lerin başında odasından aşağı indiğinde Pera Palas'ın lobisini kargaşa içinde buldu.[42] Yunan, İtalyan ve Fransız jandarmalar, her biri kendi dilinde, bir şeyler söylemeye çalışıyorlardı. Britanyalı bir parlamento üyesi bir yandan bir askere bir şey anlatmaya çalışırken bir yandan da kokteylini yudumluyordu. Belboylar ve kapıcılar astragan başlıklı ve redingotlu bir adamı dışarı taşırlarken artlarında bir kan gölü ve kıpkırmızı lekelerle dolu bir koltuk bırakmışlardı. Alnı boncuk boncuk terlemiş otel müdürü bir aşağı bir yukarı koşuşturuyor, neler olduğunu anlamaya çalışıyordu. Biri, Azerbaycan elçisine suikast düzenlendiğini söyledi, tetikçi sakallı bir Ermeniydi. Ya da belki kafası tıraşlı bir Bolşevikti, kapıdan dosdoğru girip elçiyi öldürmüştü. Bu arada, bir garson müşterilere hesabı ödemeleri için yalvarmaktaydı.

Müttefik işgali sırasında ve sonrasında, bu hiç de sıradışı bir sahne değildi. Her türden entrika sanki şehrin ortak paydasıydı. İstanbul ve civarında öyle çok Rus yaşıyordu ki şehir hem Rusların iç anlaşmazlıklarının savaş alanı hem de Bolşevik ajanlarının potansiyel hedefi olmuştu. Ekim 1921'de bir buharlı gemi Wrangel'in yaşadığı, Boğaz'da demir atmış olan *Lucullus* yatına çarparak batırdı. Wrangel ile karısı o sırada yatta olmadıklarından bu muhtemel suikast girişiminden kurtulmuşlardı. Pera Palas'ta kalan Kuznetsov adlı bir adamın Bolşevik propaganda faaliyetlerinin başında olduğu biliniyordu; adam

41 Lev Sedof ile Natalya Sedof'un pasaportları, LTEP, Item 15784.

42 Dos Passos, *Orient Express in Travel Books and Other Writings*, s. 135.

Kazaklarla Beyaz Rusları komünist davasına kazanmaya çalışmaktaydı.[43]

Amerikalı donanma görevlisi Robert Dunn anılarında, "Boğaziçi bütün Avrupa'nın savaş madrabazları ve casuslarının çöplük yeriydi" diye yazmıştı.[44] Pera Palas ve Kabristan Yolu, istihbarat toplama oyununda yer alan ecnebiler ve yerlilerin doğal ilgi alanıydı. Sokağın bir ucunda Britanya Elçiliği vardı, önünde sürekli duran Türk zabıtası Grande Rue'nun trafiğini idare ediyordu. Biraz ötede tiyatro ve kulüplerle dolu eski Petits-Champs parkı vardı. Pera Palas parka bitişikti, otelin yanında da Amerikan Elçiliğinin küçük bahçesi yer alıyordu. Sonra YMCA, onun yanında da Britanya polis karakolu vardı.[45] Müttefik işgali sırasında, Britanya donanma istihbarat merkezi ile Britanyalı subayların gazinosu sokağın hemen karşısındaki binalardaydı. Sokağın güney ucunda Bertha Proctor'ın barıyla eski genelevi konuşlanmıştı.

1920'lerin sonunda, şehirdeki yabancıların sayısı epeyce azaldığında bile Pera'nın o kesiminde insan ne konuştuğuna dikkat etmeli, köşe bucağı kontrol etmeliydi. Troçki'nin karısı Natalya, İstanbul'a yerleşmenin "küçük sahtekârlıklar ve baskılar" gerektirdiğini hatırlıyordu.[46] Troçki Büyükadalılara kumpasçı, tuhaf bir tip gibi görünmüş olabilirdi, ama eğer biri seni ortadan kaldırmaya niyet etmişse paranoya mantıklı bir tepkidir. Troçki'nin şehirdeki ilk evi, bugün Rusya Federasyonu Konsolosluğu olan Rus Elçiliğiydi gerçi, ama elçilik aynı zamanda onu sürekli izleyen bir istihbarat ağının merkeziydi. İstanbul'u bütün Güney Avrupa ve Yakındoğu'daki istihbarat faaliyetlerinin üssü haline getirmeyi umut eden ve gittikçe yayılan bir gizli ajanlar ağının tam ortasındaydı.[47]

---

43 Robert Imbrie, "Memorandum of Bolshevik Activities at Constantinople," Şubat 1921, s. 1, NARA, RG59, M353, Reel 20.

44 Dunn, *World Alive*, s. 282.

45 Dunn, *World Alive*, s. 282.

46 Trotsky, *My Life*, s. 567.

47 Agabekov, *OGPU*, s. 208.

OGPU dış istihbarat şubesinde kıdemli memur olarak çalışan Georgi Agabekof, "Casusluk ağı Konstantinopl'da gayet iyi örgütlenmişti" diyordu. Agabekof'un iddiasına göre, İstanbul'daki Ukrayna milliyetçileri ve Kafkas dağlıları gibi belli başlı Sovyet karşıtı *émigré* gruplarının hemen hemen bütün yazışmaları Sovyetlerin eline geçmekteydi.[48] Sovyetler, hasım örgütlere sızma arzuları ile faaliyetlerini Türkleri incitmeyecek kadar gizli kapaklı tutma gereğini dengelemeye dikkat etmişlerdi.[49] Agabekof'a göre, Sovyetler Japonya, Avusturya gibi bazı yabancı elçiliklerde muhbirler bulmayı, böylece Beyaz Rus derneklerine ve bizzat Troçki'ye gelen mektuplarda ne yazdığını öğrenmeyi, Amerikalı bir piskoposa para karşılığı ajanlık yaptırmayı, hatta Troçki'nin Büyükada'daki evine bir muhbir yerleştirmeyi başarmışlardı. Ama bütün öğrendikleri arı vızıltısından öteye geçmiyordu. Ajanlar, Bolşevizmin azimli savunucuları olarak rolleriyle gurur duyarlardı, ama birçok durumda fazlaca gurur duyduklarından, İstanbul, Paris, Londra gibi şehirlerdeki karşı istihbarat görevlilerinin gözüne hemen batıyorlardı.[50] Kırgın bir Sovyet görevlisi, "Kim bilir hangi Rus mülteci terzinin sipariş üzerine diktiği mavi serj takım elbiselerle dolanıp dururlardı" demişti.

Agabekof, Stalin'in gizli polisine mensupken taraf değiştiren ilk ajan olma "şerefi"ne nail olmuştu; taraf değiştirmesine yol açan da İstanbul'daki günleriydi.[51] 1929 ve 1930'da Yunanistan, Suriye ve Filistin'de bir dizi istihbarat örgütü kurmaya çalışıyordu. Türkiye'deki faaliyetleri elçilikteki OGPU mensubu meslektaşlarına bırakmıştı. Agabekof her zaman Sovyet sisteminden hayal kırıklığa uğradığını iddia etmişti, ancak taraf

48 Agabekov, *OGPU*, s. 208.

49 Agabekov, *OGPU*, s. 211-213.

50 Nikolai Khokhlov, *In the Name of Conscience: The Testament of a Soviet Secret Agent*, alıntılayan Wilmers, *The Eitingons*, s. 1927.

51 Agabekov, *OGPU*, 247-248; Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 47-48; Brook-Shepherd, *Storm Petrels*, s. 107-151. Agabekof'un 1937 ya da 1938'de, ya Fransa-İspanya sınırında ya da Paris'te Sovyet ajanlarınca öldürüldüğü söylenir. Cesedi bulunamamıştır. Streater 1971'de, Birleşmiş Milletler'de sekreterlik yaptığı sırada New York'ta öldü.

değiştirmesinin muhtemelen çok daha sıradan bir sebebi vardı. Dil öğrenmek için tuttuğu genç İngiliz kadına, Isabel Streater'a âşık olmuştu. Önce Britanyalı diplomatlara taraf değiştirmek istediğini bildirdi, ama onlar bunun bir tuzak olduğunu düşünüp ona soğuk davrandılar. Sonunda, Ocak 1930'da Agabekof ile Streater ayrı ayrı Paris'e kaçtı; kadın Orient Express'le, Agabekof deniz yoluyla. Bir süre sonra karı koca olarak yeni bir hayata başladılar.

Agabekof'un taraf değiştirmesi Sovyet faaliyetlerine darbe vurdu, ama İstanbul'daki merkez kadrolarının sık sık değişmesine alışkındı. Agabekof'un ayrılışından aşağı yukarı bir yıl önce, 1929 ortalarında bir tarihte, Troçki'nin şehre yerleşmesine yardım eden OGPU şube müdürü hastalanıp Moskova'ya dönmüştü.[52] Halefi koyu renk saçlı, yuvarlak yüzlü, cana yakın bir yoldaş olarak tanınan bir ajandı. Gri yeşil gözleri ve esprileriyle merkezde çalışan kadınlara çok çekici geliyordu. Bugün bile kimle ve ne zaman evlendiğini açıkça saptamak zordur; aynı anda birkaç kadınla evlenmiş olabilir.[53] Resmen Sovyet Elçiliğinde çalışan bir diplomattı. Seyahat belgelerinde adının Naumof olduğu belirtilmişti.[54] Üstleri ona "Tom" ve "Pierre" kod adlarını takmışlardı.[55] Asıl adı Leonid Eytingon'du.

Eytingon birçok bakımdan, özellikle de Soğuk Savaşın açık seçik savaş hatlarının ortaya çıkmasından çok önceki bir çağda faaliyet gösteren bir Sovyet ajanı için ideal bir geçmişe sahipti.[56] Bir kuşağı aşkın bir süre boyunca ailesi birkaç yerde birden yaşayabilme becerisini göstermişti. Eytingon, ünlü bir Rus-Yahudi kürkçüsü olan Hayim Eytingon'un geniş mi geniş ailesindendi. Yaşlı Eytingon, bütün Rus İmparatorluğuyla dış ülkelere yayılan bir kürk ticareti ağı kurmuştu. İmparatorluk çöktüğünde aile Sovyet kürk ticaretinin başlıca mecrası olarak

52 Agabekov, *OGPU*, s. 207.
53 Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 33-36.
54 Agabekov, *OGPU*, s. 207.
55 Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 31.
56 Leonid Eytingon ve akrabalarına ait ailevi ayrıntıları aldığım yer: Sudoplatov, *Special Tasks*, özellikle böl. 2 ve Wilmers, *The Eitingons*.

kaldı. Bu ticaret yeni rejimin belli başlı gelir kaynaklarından biriydi.

Moskova, Leipzig ve New York'ta üslenen ailenin ithalat-ihracat şirketi Rus iç savaşına da dayandı ve 1930'lara kadar kârlı olmayı sürdürdü. Bu tarihte, hem Buhran hem de Stalin'in belli başlı sanayi kuruluşlarını devletleştirmesi, para musluklarını tıkadı. Hayim'in oğlu Maks, zengin bir Orta Avrupa-Yahudi dünyasının ortasında büyümüştü. Bir kuşak içinde kendini yeniden yaratan, bir Rus ştetl'inin kenarından Avrupa yüksek sosyetesine yükselen bir ailenin simgesiydi. Doktor olan Maks, Sigmund Freud'un ilk yardımcılarından biri ve Freudyen psikanaliz eğitiminin kurallarını belirleyen başlıca kişi oldu.

Maks'ın kuzeni Leonid, Eytingon klanının pek de zengin olmayan bir kolundan geliyordu. Bugünkü Belarus'un Mogilev ilçesinde, 1899'da doğdu; küçük bir fabrika sahibinin oğluydu. Rus İmparatorluğunun iyice zayıfladığı günlerde toplum basamaklarında yükselen birçok Yahudi delikanlının yaptığı gibi, komünistlere katıldı; önce Sosyalist Devrimci Partisine üye oldu, Bolşevik darbesinden sonra Troçki'nin önderliğindeki Kızıl Orduya yazıldı. İç savaşta doğduğu ilçede Çeka –Lenin'in gizli polisi– üyesi olarak karşı devrimcilerin kökünü kazımaya girişti. Bu işi acımasızca yapmışa benzemektedir. O, yeni sosyalist anavatan ve dünya devrimi için savaşan iyi askerlerin ilk kuşağındandı; o günlerde Lenin, Troçki ve diğer Bolşevik liderler dünya devriminin kaçınılmaz olduğunu düşünüyorlardı.

Leonid Eytingon, iç savaşın sona erişinden hemen sonra dış istihbarat faaliyetleri için Harbin'e tayin edildi; bu Çin şehri o sırada İstanbul'un Doğu Asya'daki benzeriydi. Bolşevik orduları eski imparatorluğu bir uçtan diğerine katettikleri sırada güneye değil, doğuya kaçmayı tercih etmiş büyük bir Beyaz Rus cemaatine sığınak olmuştu. İstanbul gibi, hem kozmopolitti hem de casuslar ve entrikaların kol gezdiği bir şehir, yabancı bir denizdeki küçük bir eski Rus kültürü adasıydı. Eytingon'un istihbarat toplama, Beyazları Bolşeviklerin safına geçmeye ikna etme ve muhtemelen Beyazların cemaatindeki önemli liderlere suikast düzenleme gibi faaliyetleri, bir süre sonra, aynı Türkler

gibi, ülkelerinin başka birilerinin çekişmelerinde muharebe meydanı olmasını istemeyen Çinli yetkililerin hışmına uğradı. Çin polisi Harbin'deki Sovyet Konsolosluğunu basıp dosyaları okuyunca, Eytingon'un gizli polis ajanı olduğu ortaya çıktı, derhal Moskova'ya geri gönderildi.

Eytingon 1929'da İstanbul'a tayin edildi ve hemen Sovyet dış casusluk örgütünün ikramiyesini kazandı: Büyükada'da yaşayan yaşlı sürgüne göz kulak olmak.[57] Eytingon'un Türkiye'deki zamanını Troçki'den en ufak bir şekilde etkilenmeden geçirmeyi başarması, onun ne kadar ince ayarlı bir siyasi duyguya sahip olduğunun işaretidir. İstanbul'a tayin edilip Sovyet rejiminin baş düşmanını izlemenin mesleki tehlikelerinden biri, bu görevin ajanı taraf değiştirme ihtimali gibi tehlikeli bir pozisyona sokmasıydı. Pekâlâ Troçki'nin safında yer almaya ikna edilip adada herkesten uzak yaşayan adamın muhbiri haline gelebilirdi. Stalin 1930'larda Sovyet bürokrasisi içinde temizlik yapmaya başladığında, en azından Yakov Bliumkin adlı bir eski İstanbul ajanı Troçki'nin safına geçme suçuyla işten atılmış ve idam edilmişti. Troçki taraftarlarının bu kadar büyük ölçekte bir karşı casusluk örgütü kurmayı başarabildiklerine dair herhangi bir kanıt yoktur, ama açık ki Moskova'daki yetkililer Troçki'nin kişiliği ve fikirlerinin çekici gücünden korkuyorlardı.

Oysa Eytingon Stalin'in temizlik harekâtından leke almadan kurtuldu. İstanbul'daki görevinden sonra, Batı Avrupa'daki casusluk faaliyetlerinin başına getirildi, dış ülkelerde çalışan en tecrübeli ve en yüksek rütbeli gizli ajan oldu. Kısa bir süre, Britanyalı ünlü vatan haini ve Cambridge Beşlisi denen casus örgütünün üyesi Guy Burgess'in vaka istihbarat görevlisi olarak çalıştı.[58] İspanya İç Savaşında Stalin gizli polisinin İspanya

57 Agabekov, *OGPU*, 208. Troçki vakasında nihai komuta, İstanbul'daki baş "legal" OGPU görevlisi olarak muhtemelen Eytingon'daydı; günlük operasyonları ise muhtemelen şehirdeki "illegal" OGPU üyeleri yürütüyordu. "Legaller" meşru bir diplomatik kisveyle İstanbul'a gelen görevlilerdi ve Türk yetkililer onları iyi tanırdı. "İllegaller" iş adamı, gazeteci gibi resmi olmayan kisveler altında çalışan ajanlardı.

58 Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 34. İspanya İç Savaşında: Patenaude, *Trotsky*, 206. **Caridad Mercader**'in biyografisindeki ayrıntıları Sudopla-

misyonu başkan yardımcısı oldu, Fransisco Franco'nun sağcı kuvvetleriyle çarpışacak komandoları eğitti. Bu arada, Caridad Mercader adlı genç bir İspanyol komünist kadınla tutkulu bir ilişki kurdu. Eytingon gibi Mercader de burjuva bir aileden geliyordu; siyasi inançları nedeniyle kapitalizm karşıtı safta yer almıştı. Anarşistlere katılmıştı, Franco Sol güçleri yenince Eytingon'la birlikte Moskova'ya kaçtı. Eytingon'un İspanya tecrübesi, Avrupa'da verimli çalışmasıyla elde ettiği şöhreti ve Caridad'la kişisel ilişkisi, onun dünyanın öteki tarafında sahneye konacak olan yeni bir operasyonun başına geçirilmesinde rol oynadı.

Eytingon 1940 Ağustosunun sonlarına doğru bir akşamüstü, kendini Mexico City varoşlarındaki tozlu bir sokakta vitesi boşta çalışan iki arabanın birinde buldu. Yıllar önce İstanbul'da yaptığı gibi, burada da adamını izliyordu. Adamı ise Caridad'ın yakışıklı oğlu Ramon Mercader'di. Ama işler yolunda gitmiyordu. Eytingon Ramon'a güvenmenin doğru olmayacağını tahmin etmişti.

Üç yıl önce, Eytingon Ramon'u bizzat komando olarak eğitmiş, Franco'nun ordusuna karşı cepheye göndermişti. Cepheden yaralı dönen Ramon artık silahlardan korkuyordu. Kararsızdı, sinirlenince terlerdi. Bu operasyondaki tek avantajı sokağın aşağısındaki duvarlarla çevrili evde yaşayan adamın gözüne girmiş olmasıydı.[59] Adam yaşlıydı; Eytingon ona Rusça "Utka" –Ördek– kod adını vermişti. Adamla kişisel bağlantı önemliydi, çünkü Ramon'un görevi adamı öldürmekti.

Evde alarm çaldı.[60] Köpekler havlıyordu. Ön kapının arkasında bir kargaşa kopmuştu. Ramon eğer bir pürüz çıkarsa revolverini kullanacaktı; ama tabanca sesi duyulmaması, yedek planın da kötü gittiğini gösteriyordu. Eytingon arabaların

tov, *Special Tasks*, 70'ten aldım. Eytingon'la ilişkisi için *bkz.* Andrew ve Mitrokhin, *Sword and the Shield.*

59 Eytingon'un verdiği kod adı için *bkz.* Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 69.

60 Troçki'nin son saatleri birkaç kaynakta anlatılır; genel olarak *bkz.* Serge ve Trotsky, *Life and Death of Leon Trotsky*, s. 266-270; Deutscher, *Prophet Outcast*, s. 483-509; ve Patenaude, *Trotsky*, s. 279-292.

uzaklaşmasını emretti; berbat ettiği bir çuval incirden nasıl sıyrılacağı suikastçının kendi sorunuydu. Eytingon ancak çok sonra, sağ salim Sovyetler Birliği'ne vardığında, olup bitenin ayrıntılarını öğrenebildi.

O gün, yani 20 Ağustosta, Ramon her öğleden sonra yaptığı gibi gelip arabasını park etmiş, silahlı muhafızlara elini sallayıp içeri girmişti. Yaşlı adamın bir metin üzerinde çalıştığı odaya girdi. Birkaç dakika sonra, yağmurluğunun içine sakladığı kısa saplı bir buz baltasını çıkarıp Lev Troçki'nin başına indirdi.

Troçki tiz bir sesle haykırdı, öyle yüksek çıkmıştı ki sesi Eytingon sokaktan duyabilirdi. Natalya çalışma odasına koşunca iki adamın farklı yerlerde durduğunu gördü. Troçki kapı pervazına dayanmıştı, ilk darbenin onu öldürmediğine şaşıran Ramon sersem sersem etrafa bakınıyordu. Her yerde kan vardı. Troçki'nin muhafızları içeri dalıp Ramon'u yakaladılar. Eğer Troçki durmalarını emretmese döve döve öldüreceklerdi. Ramon'un tanıklığıyla saldırıyı planlayanın kim olduğunu anlayabilirlerdi. Ambulansla yakındaki bir hastaneye götürülen Troçki henüz konuşabiliyordu. Komaya girmeden önce Natalya'ya, "Beni onlar soymasın, sen soy" dedi. Ertesi gece öldü.

Eytingon hızla yol alırken, kariyerinin çıktığı doruktan çok uzun sürecek bir düşüşe geçtiğini bilemezdi. Troçki'nin sürgün hayatının başlangıcını ve sonunu gören tek Sovyet ajanı oydu. İstanbul'a Troçki'yle hemen hemen aynı sırada gelmiş, on bir yıl sonra onu ortadan kaldıracak saldırıyı bizzat planlamıştı. Suikastın planlayıcısı olarak ona ve baltalı adamın anası olduğu için Caridad'a hizmetleri için Kremlin'deki küçük bir törenle Lenin Nişanı verildi. Sersem Ramon ise bir Meksika hapishanesinde cinayet suçundan yirmi yıl yattı.[61]

Ne var ki 1950'lerin başında Eytingon artık gözden düşmüştü. "Hekimler Komplosu"nda merkezi bir rol oynamakla suçlanıyordu. Güya birçoğu Yahudi olan Sovyet hekimleri, belli başlı Sovyet liderlerine suikast düzenlemek istemişlerdi. Aslında bu

61 Patenaude, *Trotsky*, s. 294. **"Sistemimizde insan kendini hapiste"**: alıntılayan Sudoplatov, *Special Tasks*, s. 36.

komplo Stalin'in iç düşman paranoyasının doğurduğu bir yalandı. Ama sözümona komplocuların maskesini indirme çabaları, ileri gelen Yahudi komünistleri hedef alan bir Yahudi karşıtı kampanyaya yol açtı. Eytingon tutuklandı, madalyaları söküldü ve hapse atıldı. Daha sonra serbest bırakıldı, ama 1981'de ölene kadar ömrünü çevirmenlikle, istihbarat servislerinin paryası olarak geçirdi. Eytingon bir gün amirine şaka yollu, "Sistemimizde insan kendini hapiste bulmak istemiyorsa bunun garantili bir yolu var" demişti; "Yahudi ya da devlet güvenlik örgütünde general olmayacaksın." Bolşeviklerin Troçki'nin izini İstanbul'dan Mexico City'ye kadar izleyen bu eski beyni, hem Yahudi hem de istihbarat örgütünün generaliydi. Bir tür sürgünde; kendi iç sürgününde öldü.

KRALİÇE

Lev Troçki'nin Büyükada'yı terk edip Fransa'ya, sonra da Meksika'ya gittiği sırada, Nâzım Hikmet yine hapishanede yatıyordu, Halide Edip kocasıyla birlikte gönüllü sürgündeydi, Prodromos Bodosakis-Athanasiadis Yunanistan'ın en büyük sanayicisi olmak üzereydi ve Mustafa Kemal Türkiye Cumhuriyeti'nin rakipsiz lideri olarak iktidarını pekiştirmişti. Sosyalizm ve cumhuriyetçilik, vatanseverlik ve feminizm, sadakat ve liderlik tartışmaları İstanbulluları farklı yönlere savurmuştu. Eski yoldaşların bile yolları ayrılabiliyordu. Örneğin Yunus Nadi Anadolu Haber Ajansı kurulurken Halide Edip'in ortağı olmuştu, ama bu noktadan sonra kariyerleri farklı yönlerde gelişti. Halide Edip artık rejimin önde gelen eleştirmenlerinden biri, Yunus Nadi ise en sadık sözcüsüydü.

Yunus Nadi geç Osmanlı döneminde gazeteciydi, kısa bir süre Osmanlı meclisinde mebusluk yapmıştı. Reform yanlısı bir basın mensubu ve ısırıcı makaleler yazan biri olarak sicili tertemizdi. İttihatçıların gizli faaliyetlerine katılmış, Mustafa Kemal direniş hareketini başlattığında ilk coşkulu yandaşlarından biri olarak İstanbul'dan Ankara'ya kaçmıştı. Cumhuriyet ilan edilince İstanbul'a dönmüş, şehrin önde gelen gazete sahiplerinden biri olmuştu. Bazı hükümet politikalarını ya da devlet kurumlarının verimsizliğini acımasızca eleştirirdi; ama bu eleştiriler daima cumhurreisi ile çekirdek kadrosunun iktidar halkasının içinden yapılırdı.

1930'ların başındaki Türkiye Güzellik Müsabakasında hakem heyetinin önünde poz veren bir yarışmacı.

Yunus Nadi'nin 1924'te kurduğu *Cumhuriyet*, Türkiye'nin en yaygın okunan günlük gazetelerinden biri ve ateşli Kemalizmin temel direği oldu. Fikir sayfaları halkın davranışlarını hem yansıtabiliyor, hem de değiştirebiliyordu. Yabancı hükümetler, ilk zamanlardaki Sovyetler Birliği'yle flörtünden Adolf Hitler'in Almanya'da artan gücüne duyduğu hayranlığa kadar Türkiye'nin değişen dış politika yönelimlerini öğrenmek için *Cumhuriyet*'in sayfalarını dikkatle karıştırırlardı. Türkiye modernleşmekteydi ve *Cumhuriyet* devrimi kayda geçirip savunmak üzere oradaydı. Yunus Nadi 1928'de gazetenin sayfalarında, dört beş yıldır Türkiye'nin baştan aşağı yeniden yapılanma dönemine girdiğini yazmıştı.[1] Garp medeniyetinin bütün özelliklerini ülkeye taşımak istediklerini, daha önce Şarkın esaslarına dayanan toplumsal hayatı tersyüz etmekte olduklarını ilan ediyordu.

Tombuldu, gerdanı kat kattı, kır saçlarını titizce arkaya tarardı. Geniş yakalı takım elbiseleri, arada bir taktığı ata yaka-

1 "Baş Muharririmiz Yunus Nadi Bey'in Bir Belçika Gazetesinde İntişar Eden Beyanatı," *Cumhuriyet*, 7 Ekim 1928.

larıyla bir basın imparatoru karikatürü, *Yurttaş Kane*'in Türkiye versiyonuydu. Gazete sayfalarında fırtına koparabiliyor, yüz yüze geldiklerini ise nazikçe ikna edebiliyordu. Gazete satışlarını artırmak ve Kemalizmin kadim şehre getirdiği yeni modernlik duygusunu gözler önüne sermek üzere aklına yeni bir fikir geldiğinde, her iki becerisini de kullandı. Şubat 1929'da, İstanbul'un ilk güzellik müsabakasına ev sahipliği yapacağını ilan etti.

Ön sayfadaki manşet, "Aynı Şeyi Biz Niçin Yapmayalım?" diye soruyordu.[2] Bütün medeni ülkeler güzellik müsabakaları tertip ettiğine, kazananlar Avrupa ve Amerika'daki uluslararası güzellik müsabakalarına katıldıklarına göre, benzer bir müsabaka Türkiye toplumunun olgunlaşma yolunda bir kilometre taşı olacaktı. Gazete çok geçmeden "en güzel Türk kadınını" aradığını ilan etti; seçilen, Türkiye'yi ecnebi memleketlerde temsil edecek, bütün dünyaya yeni cumhuriyet kadınının yüksek niteliklerini gösterecekti.[3] Futbol maçından farklı olmayacak, diyordu Yunus Nadi; en mükemmel Türk vatandaşlarını denizaşırı memleketlere gönderip diğer medeni milletlerin en güzel ürünleriyle boy ölçüştürmenin bir fırsatıydı bu.[4] Ardından ayrıntılar geldi. 16 ve 25 yaş arasındaki bütün namuslu Türk kadınları müsabakaya katılabilecek, ırk, din ve mezhep farkı aranmayacaktı. Yarışmacılardan gazetede basılmak üzere birer fotoğraf göndermeleri istenmişti; böylece okurlar da finalistlere oy verme şansı elde edebileceklerdi. Mayo giyilmeyecek, hakem heyeti en saygın kişilerden oluşacaktı.[5] "Alüfteler ve bar kızları" müsabakaya kesinlikle katılamazdı.[6]

Tek partili, tek liderli ve geleceğe giden kabul görmüş tek yolu olan bir ülkede, herhangi bir şeye serbestçe oy vermeye davet edilmek bir yenilikti. Ve Yunus Nadi'nin fikri istenen etki-

2 *Cumhuriyet*, 4 Şubat 1929.
3 *Cumhuriyet*, 5 Şubat 1929.
4 "Güzellik Müsabakamız," *Cumhuriyet*, 14 Şubat 1929.
5 "En Güzel Türk Kızı Kimdir Acaba?" *Cumhuriyet*, 15 Şubat 1929.
6 "Her Genç Kız Müsabakamıza İştirak Edebilir," *Cumhuriyet*, 10 Şubat 1929.

yi yarattı. Gazete bürolarına fotoğraf yağdı. Okurlar finalistlerin meziyetlerini tartıştı. Bir yazar, müsabakayı kazanan Türk kadınının uluslararası bir müsabakada diğer yarışmacıları yenme şansı olduğunu yazdı. Avrupa müsabakasında son kazanan bir Macardı; Türkler ve Macarlar soydan kuzen olduğuna göre –anlaşılan iki millet de Orta Asya göçebelerinin soyundandı– Türk güzelinin kazanma şansı vardı.[7] Tartışmalar öyle yoğunlaşmıştı ki müsabakanın ilan edildiği hafta İstanbul'a başka bir ünlünün, Lev Troçki'nin geldiğini pek az kişi fark etti.

Okurlar otuz civarında finalist seçtikten sonra, ilk müsabaka gazetenin yazı işleri bürosunda yapıldı. Elli ileri gelen kişiden oluşan hakem heyeti, dekolte bir elbise giymeleri ve Türkiye vatandaşı olduklarını onaylayan bir nüfus cüzdanı göstermeleri gereken yarışmacıları tek tek inceledi.[8] 3 Eylülde sonuçlar belli oldu.[9] *Cumhuriyet* ön sayfasının tümünü müsabakayı ve kazanan Feriha Tevfik'i anlatmaya ayırmıştı. Bir anda şöhret sahibi olan genç kadın Amerika'daki uluslararası müsabakaya katıldıysa da Yunus Nadi'nin büyük beklentilerinin tersine, kazanamadı. Buna rağmen Türkiye'de boy atmakta olan sinema endüstrisinin patronları defalarca onun kapısını çaldı. Bazı melodramlarda ve romantik filmlerde oynadı. 1930'larda da herkesçe olmasa bile tanınmış bir figür olmayı sürdürdü.

Yunus Nadi çok geçmeden her yıl güzellik müsabakası yapılacağını açıkladı. 1930'dan başlayarak her yıl yirmi finalist, ecnebi ülkelerdeki müsabakalarda olduğu gibi, Türkuvaz kulübünde yapılacak muazzam bir baloyla hakem heyetinin ve parayla satılan davetiyelerle gelen misafirlerin önüne çıkacaktı.[10] Gazetenin manşeti şöyleydi: "Güzellik Ayıp Bir Şey Değildir."[11] Ama bütün bunlar henüz çok yeniydi. Yunus Nadi fikrin aklına ilk gelişinden itibaren müsabakayı savunmak zorunda kalmıştı.

7 "Türkiye'nin En Güzel Kızı Olmak İstemez Misiniz?" *Cumhuriyet*, 17 Şubat 1929.

8 "Türkiye Güzellik Kraliçesi," *Cumhuriyet*, 2 Eylül 1929.

9 "1929 Türkiye Güzellik Kraliçesi İntihap Edildi," *Cumhuriyet*, 3 Eylül 1929.

10 "Güzellik Balosu," *Cumhuriyet*, 8 Ocak 1930.

11 *Cumhuriyet*, 13 Ocak 1930.

Olumsuz tepkiler kabarmaktaydı. Sadece İstanbul sosyetesindeki muhafazakârlardan değil, Türk hükümetinden de gelen yoğun eleştirilere göğüs germeye çalışıyordu. Hakem heyeti 1931 Türk güzeli olarak "muallim" Naşide Saffet'i seçince Maarif Vekâleti böylesi müsabakalara katılan muallim ve talebeleri meslekten atmakla tehdit eden bir sirküler yayımladı.[12] Özellikle muallimler iffet ve aklıselim modelleriydi –üstelik, devlet memurlarıydı– dolayısıyla içlerinden birinin kendisini baştan aşağı süzen bir hakem heyetinin karşısına çıkması toplum ahlakına aykırıydı.

Daha da kötüsü, Yunus Nadi vaatlerinin en önemlisini yerine getirememişti. Hadi diyelim Müslüman kadınların katıldığı bir güzellik müsabakası düzenleyip yakışık almayan bir iş yaptı, en azından uluslararası müsabakalarda birinciliği kazanan birini ortaya çıkarmalıydı. Üç yıl boyunca müsabakaya katılanlar Belçika ve Fransa'daki sahnelerde varlık gösteremedi. 1930 "Mis Avrupa" unvanı Yunan güzeline verilince milli itibar iyice zedelenmiş oldu.[13] İşte tam bu noktada Yunus Nadi parlak bir fikir bulmuşa benziyor. Eğer muhafazakârlar güzellik müsabakalarını Müslüman kadınların haysiyetine yakıştıramıyorsa ki bunun nedenlerinden biri birinci olanların hâlâ ahlak zayıflığı ve düşüklük sayılan sinema ya da tiyatroya geçmeleriydi, o zaman bu sorunu çözmenin bir yolu kimsenin toz konduramayacağı bir aileden gelen bir yarışmacı bulmaktı. Yunus Nadi'nin bulduğu kişi, Keriman Halis'ti.

Cumhuriyet ilan edildiğinde Keriman on yaşındaydı.[14] Onunki gibi aileler Osmanlı İmparatorluğunun çöküşünü eski bir yaşam biçiminin sonu değil, doğru planlama ve bağlantılarla servet getirecek ve fırsatları yeniden tanımlayacak kabaran bir dalga olarak görüyordu. Keriman'ın dedesinin babası şeyhülis-

12 "Review of the Turkish Press," 5-18 Şubat 1931, s. 11, NARA, RG59, M1224, Reel 20.

13 *Cumhuriyet*, 7 Şubat 1930.

14 İstanbul'da 9 Ekim 2012'de yaptığımız görüşmede Keriman Halis'in hayatı ve soyuna dair ayrıntıları ve evlerinde çekilmiş bir filmi benimle paylaştıkları için Halis'in kızı Ece Sarpyener ile torunu Ayşe Torfili'ye minnettarım.

lamdı ve aynı zamanda halife olan sultandan sonra bütün imparatorluktaki en güçlü dini liderdi. Dedesi orduda paşaydı. Babası Halis Bey, Osmanlı tüketicilerinin modern ve Avrupai gördükleri mallara aç olduğu 19. yüzyılda başarılı bir tüccardı. İmparatorluğa yangın söndürme aletleri ithal edenlerden biriydi ve bir bakıma İstanbul'un yüzyıllardır süregelen kaçınılmaz bir sorununa çözüm bulmuştu.

Böyle bir soydan gelen Keriman çocukluğunu Fransız mürebbiyelerle, at binerek, balolara ve gezilere giderek geçirdi. Değirmi yüzü, pırıl pırıl kara gözleriyle çok güzel bir kız olarak görülüyordu. Beşiktaş'a yakın Fındıklı'daki evleri geleceğe iyimser bakılan, hayat dolu sohbetler yapılan bir yerdi. Babasının edebiyat ve sanat tutkusu sayesinde, Müttefik işgalinden milli hâkimiyete geçişte şehrin yeniden biçimlenmesine yardım eden Müslüman yazarlar, ressamlar ve fikir adamlarıyla çevriliydi. Keriman'ın üç kuşak büyüğü Halide Edip de buna benzer bir ortamda yetişmişti, ama arada büyük farklar vardı. Halide Edip, yetişkin yılları imparatorluktan cumhuriyete geçişin çalkantılı döneminde geçen ilk kadın kuşağındandı. Onlar başlarını açmak, evden çıkmak ve medeni haklar için mücadele ediyorlardı. Oysa Keriman'ın kuşağı yeni kamusal hayatı ve kadınların hukuki statüsünü doğal karşılamışlardı. Onlar, birer yetişkin olarak Türkiye Cumhuriyeti'nden başka bir ülke bilmeyen ilk genç kadınlardı.

Keriman, 1920'lerin sonlarında, evlerinin hemen üstündeki Pera'nın caz kafelerine ve balo salonlarına gidenlerden biri değildi. Rus şarkıcılar, Levanten parti müdavimleri ve eski fahişelerle dolu böyle mekânlarda onun soyu sopu ve toplumsal konumundan kızların görülmesi düşünülemezdi bile. Ama Yunus Nadi'nin en önemli yeteneklerinden biri, bu iki farklı dünya arasında köprü kurmaktı.

İstanbul, en azından iş dünyası ve hükümetin üst basamaklarındaki dar Müslüman tabaka için birçok bakımdan büyük bir köydü. Şehrin en saygın gazetecilerinin Halis Bey'in ve onun güzel, yetenekli çocuklarının yörüngesine girmesi kolaydı. Yunus Nadi'nin Keriman'ın güzellik müsabakasına katılmasına

1932 Dünya Güzellik Kraliçesi Keriman Halis.

izin verip vermeyeceğini birkaç kere Halis Bey'e sorduğu söylenir. Ancak Müslüman kadınların sahneye çıkmasının bile nadirattan olduğu bir çağda, bir babanın kızını yabancılarca inceden inceye gözden geçirileceği bir konuma koyacağını düşünmek zordu. Keriman, en azından Yunus Nadi'nin kendi kurallarına göre müsabakaya katılacak yaştaydı, ama babası bu işe kuşkuyla yaklaşıyordu. Yunus Nadi'nin her soruşunda Halis Bey geri durdu. Sonunda, yıllarca süren tatlı sözlerin etkisiyle, razı oldu ve 1932'de Keriman Halis *Cumhuriyet*'in Türkiye Güzeli müsabakasına yazdırıldı. O temmuz Pera'da yapılan müsabakada birinciliği elde etti.

Yunus Nadi'nin, Keriman'ı sadece ülke çapında şöhret yapmaktan daha büyük planları vardı. Onu derhal Kâinat Güzeli

müsabakası diye bilinen *International Pageant of Pulchritude*'a [Uluslararası Zarafet ve Güzellik Geçidi] kaydettirdi. Yunus Nadi'nin müsabakası gibi, bu geçit de bir halkla ilişkiler gösterisiydi. Önceleri Teksas'ın Galveston şehrinde yapılıyordu; şehir 1900'de bir kasırgayla yerle bir olmuştu ve otuz yıl sonra hâlâ turist çekmenin yolunu bulmaya çalışıyordu. Kazananların çoğu Amerikalıydı; bütün dünyadan yeteneklerin katıldığı söylenerek pazarlansa da aslında müsabakaların çoğu Galveston'da yapılmıştı. Ama çok geçmeden, gösteriyi düzenleyenler turizmi canlandırmak ve bir marka geliştirmek isteyen herhangi bir şehir ya da kasabaya aynı gösteriyi düzenleme hakkını verebileceklerini gördüler. O yıl müsabaka Belçika'daki tatil kasabası Spa'ya taşındı. Bütün dünyayı saran buhran yıllarında otel ve restoran gelirleri azaldığından, müsabaka hem para getirecek hem de iyi bir reklam olacaktı. Ağustos 1932'de katılımcılar, dostları ve gazeteciler akın akın Spa'ya doluşurken, İstanbul da kendi şampiyonunu uğurlamaya hazırlanıyordu.

Gazetelere göre Keriman Halis'in Taksim meydanındaki veda törenine yirmi bin İstanbullu gelmişti.[15] Belçika'ya babasıyla birlikte trenle gidecekti. Sınıra kadar bütün istasyonlarda onu geçerken görmek için kalabalıklar toplanıyordu.[16] Spa'da basın bütün yarışmacılara yoğun ilgi göstermişti, ama Keriman tam bir ilgi odağıydı. Müslüman âleminden gelen tek yarışmacıydı, üstelik ailevi geçmişi ona bir saygınlık ve zarafet havası kazandırıyordu. Zaten Yunus Nadi bu yüzden babasını kandırmak için bunca gayret sarf etmişti. Belki de bu nedenle Belçika'da sahneye çıkarken, Yunus Nadi'nin müsabakasını daha önceki yıllarda kazananların tersine, arkasına Türk hükümetinin tam desteğini almıştı.

Keriman Spa'da İstanbul'daki gibi davrandı; balo tuvaletiyle bir kraliçe gibi yürüdü, jüri üyeleriyle konuştu ve dünya basınına mütevazı pozlar verdi. Yarışmanın sonuna doğru Alman gü-

15 "20 Bin Kişi Dün Gece Kraliçeyi Alkışladı," *Cumhuriyet*, 8 Temmuz 1932.

16 "Kraliçe Geçerken," *Cumhuriyet*, 14 Temmuz 1932.

zelinin kazandığından emindi. Ama adı okununca hafif bir tebessümle patlayan flaşların önüne doğru adım attı. 1932 Kâinat Güzeli ilan edilmişti. Sonraki günlerde neredeyse otuz bin tebrik telgrafı aldı.[17] Yunus Nadi *Cumhuriyet*'in bir sayısını Keriman'a ayırmış, hikâyeyi bütün ayrıntılarıyla vermişti. Mustafa Kemal en samimi dileklerini telgrafla yolladı, Büyük Millet Meclisi, içişleri bakanı ve İstanbul valisi de öyle. Cumhurreisi Mustafa Kemal Yunus Nadi'yi bizzat yanına çağırarak tebriklerini iletti.[18] Eski savaş kahramanı ve başvekil İsmet Paşa mecliste ayağa kalkarak Keriman'ın "Aleyhimize yükselen seslere karşı kanlı canlı bir delil" olduğunu söyledi.[19] Abartma fırsatını hiç kaçırmayan *Cumhuriyet*, Keriman için "Dünyayı Fetheden Türk Kızı!" manşetini atmıştı.[20]

Ardından kamusal görevler ve davetler geldi. Keriman Belçika'da alkışlandı, Paris'te ağırlandı ve Kahire'de göklere çıkarıldı. Berlin ve Chicago'da ortaya çıktı, hatta Atina'ya uğrayıp eski düşman ama artık Mustafa Kemal'le ilişkilerini düzeltmiş olan Elefterios Venizelos'a nezaket ziyaretinde bulundu.[21] Sadece güzellik müsabakasının kraliçesi değil, daha da önemlisi, ülkesinin elçisi oldu. Ev sahiplerinin beklediği gibi çıkmadı her zaman. Bir gala yemeğinde hevesli bir organizatör, Şarkvari dekorasyonun dünyanın ilk Müslüman güzellik kraliçesinin hoşuna gideceğini düşünerek masalara küçük kâğıt fesler yerleştirmişti.[22] Fes eski imparatorluğun simgesi, üstelik Cumhuriyet Türkiye'sinde yasak olduğundan, Keriman hepsi ortadan yok edilene kadar salona girmeyi reddetti.

17 "Dünya Güzeli 30.000'e Yakın Telgraf Aldı," *Cumhuriyet*, 2 Ağustos 1932.

18 "Gazi Hz. Başmuharririmize Dedi Ki: 'Türk Milleti Bu Güzel Çocuğunu, Şüphesiz, Samimiyetle Tebrik Eder,'" *Cumhuriyet*, 3 Ağustos 1932.

19 "Digest of the Turkish Press," 24 Temmuz-6 Ağustos 1932, s. 6-7, NARA, RG59, M1224, Reel 21.

20 "Dünyayı Fetheden Türk Kızı!" *Cumhuriyet*, 4 Ağustos 1932.

21 "Digest of the Turkish Press," 5-18 Şubat 1933, s. 17, NARA, RG59, M1224, Reel 21.

22 "Digest of the Turkish Press," 7-20 Ağustos 1932, s. 6, NARA, RG59, M1224, Reel 21.

Keriman İstanbul'a döndüğünde muazzam bir hoş geldin töreni yapıldı. Ülkeyi gezerken her durakta sadece Cumhurreisi Mustafa Kemal'in rakip çıkabileceği bir coşkuyla selamlandı. Bir filmde oynaması teklif edildi, ama o geri çevirdi. Haysiyetinin bunu gerektirdiğini söyledi. Bir süre sonra evlendi, aile kurdu ve Kemalist meziyetlerin ünlü bir simgesi oldu. Daha sonraki yıllarda güzellik müsabakalarına katılanlar onu ziyaret etmeyi âdet edindi. Güzellik konusunda engin bilgisi olan kişi yaftasını daima reddetmişti. Müsabakanın modern Türkiye'nin ve kadın özgürlüğünün sergilenmesi olduğunda ısrarcıydı.

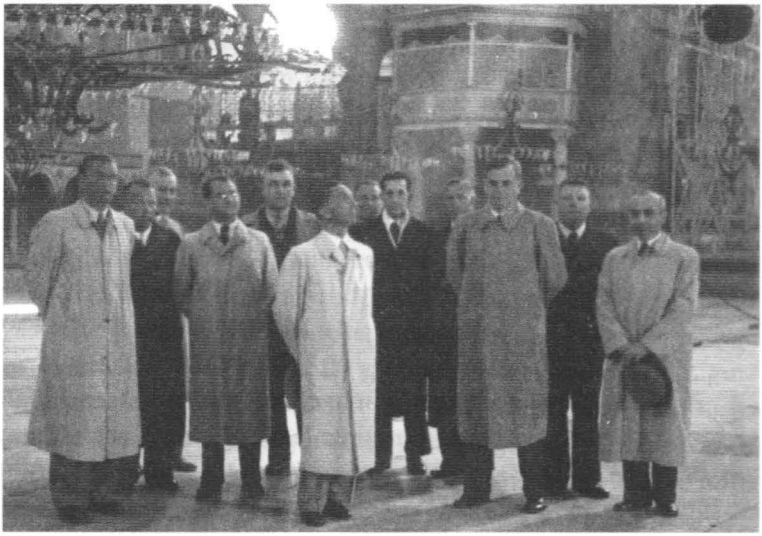
Belçika'daki zaferinden iki yıl sonra, soyadı kanunu çıktığında, Mustafa Kemal Keriman'a "Ece" soyadını verdi. Ece, Keriman'ın aile soyadı olmuştu artık. Halide Edip yurtdışında konferanslar vermeyi sürdürüyordu, ama Türkiye'nin bu en ünlü feministi, cumhuriyetin ve bir an için bile olsa dünyanın en tanınmış kadınının gölgesinde kalmıştı.

KUTSAL BİLGELİK

Keriman Halis'in milli hazine olarak görülmesinin nedeni Belçika'da diğer yarışmacıları alt etmesi değildi sadece. Daha da önemlisi, Yunanistan'ın çıkardığı bütün müsabıkların karşısında zafer kazanmıştı. Yunus Nadi'nin beklentisi tam da buydu. Eski Yunan-Türk rekabeti, güzellik müsabakası kavramının Türklerin haysiyetini küçük düşürdüğünü söyleyen muhafazakârlara karşı kullandığı kozdu. Yunanlar yarışmacılarını Avrupa çapındaki müsabakalara yıllardır gönderiyor, diyordu, dolayısıyla Türkler kendi güzellerini seçerek yüce bir millet olmanın gereğini getirmeliydiler. *Cumhuriyet*, "Yunanlar Yapıyor, Biz Niye Yapmayalım?" diye manşetten soruyordu.[1] Keriman'ın zaferi, dolayısıyla Türkiye'nin zaferi, Yunus Nadi'nin iddiasının kanıtıydı.

Keriman Halis dünya turuna çıktığı sırada, İstanbul başka bir güzellik ve modernleşme deneyine başlamaktaydı. Ama bu deney Yunanlardan daha iyi olmayı değil, bir bakıma onları kucaklamayı içeriyordu. Pera Palas'ın karşılarında, Haliç'in öteki yakasında, bir zamanlar Doğu Hıristiyanlığının en büyük ibadet yerleri olan kiliseler vardı: Topkapı Sarayının arazisi içinde kalan ve İsa'nın "kutsal barış" niteliğine adanmış Aya İrini; benzersiz dilimli kubbesiyle küçük Ayii Sergios ve Bakhos Kilisesi [Küçük Ayasofya]; surların hemen içindeki, beşiktonozları ve kemerleriyle Khora Kutsal Kurtarıcı Kilisesi [Kariye]. Fetihten sonra bu ve benzeri kiliselerin çoğu ya camiye çevril-

1 *Cumhuriyet*, 19 Şubat 1929.

Dostane bir ziyaret, Nisan 1939:
Joseph Goebbels (ortada önde) ve çevresindekiler Ayasofya'yı geziyor.

miş ya da harap olmuştu. Ama İstanbul'daki en büyük caminin dört minaresi hepsine tepeden bakardı. Bu cami, Türklerin değiştirmediği adıyla Ayasofya'ydı.

Bu muazzam yapı, ilk Yunan kolonisi Bizantion'un tam kalbinde ve Bizans Konstantinopolis'inin siyasi ve dini merkezinde yükselir. İmparator İustinianus 6. yüzyılda daha eski iki yapının yerinde yeni bir kilise yapılmasını emretmişti. Bu kilise daha öncekilerden daha büyük, daha zengin olmalıydı. İustinianus imparatorluğunu Akdeniz'in ötesine kadar genişletmişti; Yeni Roma olarak bir yeniden doğuş ve özgüven döneminin hükümdarıydı. Muazzam kilise işte bu gücün vitriniydi; 537'de ibadete açıldığında, tamamlanması bir mucize olarak alkışlanmıştı. İustinianus döneminin dik kafalı kronik yazarı Prokopius, "Kilisenin muhteşem güzelliği seyre değer," diye yazmıştı, "görenleri adeta eziyor, kulaktan duyanların ise aklı almıyor."[2] İustinianus yapıya ilk girdiğinde, başarısını Tevrat'ta Kudüs'te-

2 Procopius, *Buildings, Procopius*, 1.1.27.

ki tapınağı inşa edenle karşılaştırdığı söylenir. "Ey Solomon" diye haykırmıştı, "Seni yendim!"[3]

Kilise "kutsal bilgeliğe" adanmıştı [Yunanca Ayia Sofiya; bilgelik, Tanrı'nın niteliklerinden biridir], ama Bizanslılar ona basitçe Büyük Kilise diyorlardı. Formu, strüktürü ve büyüklüğü, sonraki bin yılda her Bizans kilisesinin karşılaştırılacağı bir standart oluşturmuştu. Çapı 31 metreyi aşan kubbesi hemen hemen kare bir nefin üzerine oturmuştur. Eski Roma'nın mimari tekniklerini tevarüs eden Bizanslılar, bütün ortaçağ boyunca Batılı mimarları düşündürecek temel bir strüktür problemini çözmüş, iç sütunlara dayanmayan çok büyük bir mekânı örtmenin yolunu bulmuşlardı. Yapı esas olarak kendi kendini taşımaktadır.

Kubbenin ağırlığı nefin çevresi boyunca bir dizi yarım kubbe, kemerler ve sütunlar aracılığıyla, temellere kadar kademe kademe azalır. Konstantinopolis'in fethinden sonra Osmanlılar da aynı teknikleri benimsemişlerdi. Osmanlı payitahtının bütün büyük camileri, cuma namazında saf saf dizilen müminleri sığdıran havadar iç mekânlarıyla Süleymaniye, Sultan Ahmed, Kılıç Ali Paşa gibi camiler, birçok bakımdan kendi oyununda Ayasofya'ya galip gelmek için yarışmışlardı. Bütün dünyada, İtalyan Rönesans'ından 19. yüzyıl sonunun Neo-Bizans üslubuna kadar farklı tasarımı olan muazzam kiliseler, hem Yunan Ortodoks hem de Roma Katolik kiliseleri, çoğu zaman Ayasofya'yı model almışlardı.

Kilisenin ilk özgün iç bezemesi muhtemelen insan formunun görülmediği desenli mozaiklerle kaplıydı. 8. yüzyılda, Doğu Hıristiyanlığındaki ikonoklast hareketi "put" sayılan, dolayısıyla On Emirin yasakladığı insan imgesine karşı çıkınca hevesli keşişler imparatorlukta kol gezip kiliseler, manastırlar ve kamusal mekânlardaki fresk ve mozaikleri tahrip etmişlerdi. Ama tutum değişikliği sayesinde, temsili sanat şehrin en önemli kutsal mekânı içinde yavaş yavaş tekrar ortaya çıktı.

3 Alıntılayan Kinross, *Europa Minor*, s. 141.

10. yüzyıldan itibaren kilisenin içi, nefin duvarlarından aşağı bakan ve galerilerden göz kırpan dingin melek ve dindar imparator tasvirleriyle bezendi. Kucağında Çocuk İsa'yla semavi tahtta oturan Meryem tasviri apsisi dolduruyordu; kubbede ise Ortodoks Hıristiyan sanatının en yaygın ve en çarpıcı sahnelerinden biri yer alıyordu: Pantokrator İsa'nın muhteşem imgesi; hem merhametli hem de sert ifadesiyle, elini kaldırıp hem takdis eden hem de kınayan her şeye kadir İsa.

Azizlerin kandillerin ışığında parlar gibi görünen gözleriyle ve loş kubbeye doğru yükselen tütsü dumanlarıyla bütün bunların etkisi büyüleyiciydi muhtemelen. Rivayete göre, 10. yüzyılda kiliseyi ziyaret eden bir Slav heyeti, memlekete dönünce Prens Kievli Vladimir'e şunları anlatmıştı: "Gökte miyiz, yerde miyiz, bilemedik.[4] ... Bildiğimiz tek şey Tanrı'nın orada, insanlar arasında olduğuydu; ayinler de başka ülkelerdeki ayinlerden çok daha güzeldi." Heyetin tavsiyesi üzerine Vladimir, Hıristiyanlığı devlet dini olarak kabul etmiş, Bizans imparatorunun kız kardeşiyle evlilik ittifakı kurmuştu; bu, daha sonraki Rus Ortodoks Kilisesinin başlangıcıydı.

İç bezemenin büyük bölümü yüzyıllar içinde anı ya da ganimet alma hevesiyle parça parça söküldü. Kalanlar, Müslümanların şehri fethi sayesinde korunacaktı. II. Mehmed 1453'te Konstantinopolis'e girdiğinde, kilisede şehrin korunması için yapılan ayini durdurmuştu. Askerleri etkileyici bronz kapıları alaşağı etmiş, ibadet edenleri katletmiş ya da esir almış, papazları duanın ortasında sürükleyerek sunaktan uzaklaştırmıştı.

Ama Mehmed, önünde mimari ve manevi bir hazine olduğunu çok çabuk kavradı. Ordusu şehri ele geçirdikten saatler sonra kilisenin kapılarında durduğunda, yere eğilip bir avuç toprak aldı ve sarığına sürdü; bu, Allah'ın evi önünde bir arınma simgesiydi. Muazzam mekâna girince sessizce durdu, titreşen binlerce kandilin ışık oyununu seyretti. İmam "lailaheillallah" derken, kabaca güneye, hem Kudüs'e hem de Mekke'ye işaret eden apsisin önünde namaza durdu. O günden sonra kilisenin

4 Alıntılayan Nelson, *Hagia Sophia*, s. 14.

cami olarak kullanılmasını emretti.[5] Daha sonra kilisenin dışına dört farklı minare inşa edilecekti. İç duvarlardaki, İslamiyette yasak olan insan figürleri sorunu en ucuz ve en çabuk yoldan halledilecekti. Üzerleri sıvanıverdi.

Böylece Hıristiyan melekleri ve Bizans imparatorları, sultan ve maiyetinin cuma namazını kıldıkları konumun biraz ötesindeki ince sıvanın altından olan bitene bakmayı sürdürdüler. Osmanlı döneminde bir bölümünün üzerindeki sıva yalnızca bir kere kaldırıldı. 1840'larda, reformcu Sultan Abdülmecid, payitahtın modernleştirilmesi planının bir parçası olarak Gaspare ve Giuseppe Fossati adlarındaki iki İsviçreli mimar kardeşe şehrin en önemli camiini onarma görevini verdi. Fossati kardeşler yapının dış bezemesinin yüzlerce yıllık isini pasını sildirdiler, duvarları daha renkli ve dramatik hale getirdiler; Avrupa'daki abartılı Neo Gotik üslubun bir versiyonu olarak duvarlara yatay şeker kırmızısı çizgiler de çekildi.

Fossatiler iç duvarlardaki çatlakları onarıp mermer kaplamaları sağlamlaştırırken tesadüf eseri altta mozaik olduğunu keşfetmişlerdi; böylece sıvaları kaldırıp zengin mozaikleri ortaya çıkaran ilk onlar oldu.[6] Abdülmecid kendini dünya medeniyetindeki yerinden emin bir imparator olarak görüyordu; bu nedenle kendinden önceki Hıristiyan hükümdarların başarılarına ilgiyle bakabildi. Cami, birkaç ay boyunca eski zamanlara döndü, bir imparatoriçenin tacından, İsa'nın başındaki altın ayladan ve Meryem'in pelerinin göz kamaştırıcı laciverdinden yansıyan ışıltılarla doldu.

Osmanlı İmparatorluğu, Bizans geçmişine uzun uzun bakabilme fırsatını elde etmişti, ama İslami devlet çabucak en büyük camisinin duvarları altında yatan tasvirlere arkasını döndü. Fossatiler, Müslüman muhafazakârların baskısına boyun eğen sultan onlara tasvirleri taze sıva ve beyaz badanayla örtmelerini emretmeden önce, keşfettiklerinin bir bölümünü katalogladılar. Bir yüzyıl sonra, mozaikler yeniden gün ışığına çıkacaktı.

5 Runciman, *Fall of Constantinople*, s. 147-149.
6 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, s. 3.

***

1920'lerin başında, Pera Palas'taki süitinde oturan Thomas Whitte-more İstanbul'da en çok bağlantı kurmuş insanlardan biriydi. Beyaz Rusların eski imparatorluklarından kaçıp Türkiye'de ya da başka ülkelerde yeni bir hayata başlamalarına yardım eden küçük bir hayır dernekleri imparatorluğunu, bağış toplama gecelerini, mültecilere yardım merkezlerini, yetimhaneleri ve öğrenci bursu vakıflarını yönetmişti. Müttefik yüksek komiserleri ve generalleriyle öğle yemekleri yemiş; Osmanlı erkânını ziyaret etmiş; bugün İstanbul'un sivil toplumu diyebileceğimiz aktivist nüvelerini, özellikle de şehirdeki hayırseverlik faaliyetlerinin çoğundan sorumlu olan kadınları kendine hayran bırakmıştı.

Whittemore hem gösterişi seviyordu hem de münzeviydi; özel hayatını sır gibi saklarken göz önünde olmaya da bayılırdı. Kendini öne çıkarması insanı bunaltırdı, keşfetmenin güzelliği ve heyecanı ona huşu verirdi. Bir başka deyişle, göz önündeki bir entelektüelin somut örneğiydi. Hayatının sonuna doğru, tanınmış fotoğrafçı Dimitri Kessel ve *Life* dergisi için alameti farikası fötr şapkasıyla çapkın pozlar vermişti. *Film noir* karelerine benzer stüdyo fotoğraflarında çatık kaşlı, şapkasının kenarı iyice aşağı indirilmiş görülüyordu.[7] Kısa boylu, ince yapılıydı.[8] Bir toplantıya çizgili bir Kuzey Afrika burnuzuyla, koyun postundan Balkan paltosuyla ya da Kürtlerin keçi postuna bürünmüş olarak çıkıp gelebilirdi. En tuhaf anlarda oradaydı; Etiyopya Kralı Haile Selasiye'nin taç giyme töreninde, W. B. Yeats ve Yaşa Hayfetz'le bir transatlantikte ya da son İtalyan kralının kolunda Palazzo del Quirinale'de görülebilirdi.[9] Başkalarında takdir ettiği özelliklere kendisi de sahipti: beklenmedik olanı sezme yeteneği ve "mistik" –çok sık kullandığı bir kelimeydi bu– olana sevgisi.

7 Whittemore Papers, DO-ICFA, Box 9, Folder 144.

8 Whittemore Papers, DO-ICFA, Box 9, Folder 151; Downes, *Scarlet Thread*, 39.

9 "Yeats and Heifetz Sailing on Europa," *New York Times*, 27 Aralık 1932; Downes, *Scarlet Thread*, s. 39.

İleri gelen bir Boston ailesinden olan Whittemore, Birinci Dünya Savaşından önce gençliğini bir uğraştan ötekine zıplayarak geçirmişti. Tufts Üniversitesinin İngilizce bölümünden mezun oldu, daha sonra aynı üniversitede birkaç edebiyat dersi verdi. Harvard'da lisansüstü sanat ve sanat tarihi derslerine girdi. Ortaçağ araştırmalarına el attı. Arkadaşı, asi küratör, sanat tarihçisi ve bir zamanlar Boston Güzel Sanatlar Müzesinin sekreteri olan Matthew Prichard aracılığıyla, Atlas Okyanusunun iki yakasındaki, genellikle "estet" diye bilinen erkek toplumuna girdi. Bu adamlar ağzı kalabalık, esprili, pek okumuş olmasalar da bilgili müzmin bekârlardı. O çağda herkes bunun ne anlama geldiğini bilirdi; her biri Yankee aksanıyla konuşan bir tür Oscar Wilde'dı. Birlikte Paris'e giden Prichard ile Whittemore, edebiyat toplantılarını ve galeri açılışlarını kaçırmadılar. Prichard Paris'in belli başlı toplanma yerlerinden birinde, yani Gertrude Stein'ın salonunda Henri Matisse'le tanışmıştı; Whittemore'u ressamla tanıştıran da muhtemelen oydu.[10] Üçü yakın dost oldu. Matisse'in yaptığı karakalem portresi Whittemore'un en değer verdiği eserlerden biriydi.

Whittemore 1910'da, belki Prichard'la birlikte, Münih'te açılan "Meisterwerke muhammedanischer Kunst" sergisini gezdi.[11] İslam sanatının üç bini aşkın minyatür, hat sanatı ve süsleme sanatı başyapıtını kapsayan sergi, hâlâ en büyük İslam sanatı sergisi sayılır. Sergi bir ilkti. Avrupalılar o zamana kadar İslam topraklarından gelen objeleri Oryantalist bir harem fantezisi ya da bir Bedevi çadırını süsleyecek sahne ıvır zıvırı olarak değil de insan hayal gücünün bağımsız ürünleri olarak hiç sergilememişlerdi. İslami objelerin sergilendiği salonları yüz binden fazla ziyaretçi gezdi.

Münih sergisi, gören birçok sanatçı, koleksiyoncu ve eleştirmen gibi Whittemore'un da Yakındoğu'nun zenginliği ve ola-

10 Whittemore muhtemelen Gertrude Stein'ı 1890'ların sonunda, Stein Radcliffe'te öğrenciyken tanımıştı. *Bkz.* Klein, "The Elusive Mr. Whittemore: The Early Years, 1871-1916," Klein, Ousterhout ve Pitarakis, ed., *Kariye Camii, Yeniden/The Kariye Camii Reconsidered*, 473, 31dn.

11 Klein, "The Elusive Mr. Whittemore," s. 475.

nakları konusundaki anlayışını tamamen değiştirdi. Sonraki on yıl boyunca sanat dışındaki yollara sapıp mültecilere yardım alanına kaydı, ama bölgenin çok katmanlı mirasına ilgisi hiç azalmadı. Bir keresinde, bir dostuna İstanbul'un aklından hiç çıkmadığını itiraf etmişti.[12] Pera Palas'tan çıkıp yürüdüğünde, asıl kariyerinin kelimenin tam anlamıyla önünde durduğunu görüyordu. Otelin lobisinde uzun kuyruklar oluşturan Rus mülteciler değildi gördüğü; asıl şehrin sokakları ve sıvalı duvarları, kadim Bizans'ın kalıntılarıydı.

Whittemore'un da bildiği gibi, Bizans İmparatorluğu büyük ölçüde modern tarihçilerin kurgusuydu. İngilizcede "Bizanslı" kelimesi ilk kez 1794'te ortaya çıkmıştı, o da tarih ya da kültür hakkındaki bir kaynakta değil, botanikle ilgi bir yazıdaydı. Bizim bugün Bizanslı dediğimiz halk kendini tanımlamak için bu sözcüğü hiç kullanmamıştı, ayrıca dünyalarını Romalı atalarının dünyasından siyasi olarak ayrı görmüyorlardı.

Evet, pagan ritüellerini bırakıp Hıristiyan olmuşlar, ölmekte olan Batı Roma İmparatorluğunun kaba Latincesinin yerine rafine bir Yunanca konuşmuşlar, durmadan taşan, alüvyonla dolu Tiber Nehrine de özgürce akan, iki cihanı birleştiren Boğaziçi'ni tercih etmişlerdi. Yine de kendilerine Romalı ya da Yunanca *Romaioi* diyorlar, medeniyetlerinin Augustus ve Marcus Aurelius'un dünyasının mantıklı ve kesintisiz devamı olduğunu düşünüyorlardı. Hükmettikleri topraklar yüzyıllar içinde kâh genişledi, kâh küçüldü, ama Bizanslılar başkentlerinin dışında yaşayanlara *hoi eksu Romis*, yani Yeni Roma'nın ötesindeki yabancılar derlerdi.[13] Metropolislerine basitçe "polis" yani "şehir" derlerdi. Muhtemelen bu alışkanlık sayesinde şehrin modern adı ortaya çıktı, zira Yunanca *is tin polin*, yani "şehre" ibaresi, "İstanbul"a çok benzemektedir. Bugün de İstanbullu Yunanlara

12 Whittemore'dan Isabella Stewart-Gardner'a 24 Ağustos 1921, DO-ICFA, Whittemore Papers, Box 11, Folder 161 (Isabella Stewart Gardner Museum, Boston'dan Archives of American Art, Smithsonian Institution aracılığıyla alınan kopya).

13 Hélène Ahrweiler, "Byzantine Concepts of the Foreigner: The Case of the Nomads" Ahrweiler ve Laiou, ed., *Studies on the Internal Diaspora*, s. 2.

Türkçe "Rum" denir, bu da Bizanslıların kendilerine verdikleri ismin yankısıdır sanki.

Bizans'ın mirası aşikâr bir zenginliğe ve esnekliğe sahipti; Bizanslıların, ortaçağın başında Balkanlar'daki rakip Hıristiyan devletlerin, batıdan akın akın gelen yağmacı Haçlıların ve güney ile doğudan gelen işgalci Müslüman dalgalarının arasına sıkışmış bir sınır devleti olmanın doğurduğu durmadan değişen koşullara uyum sağlarken sürekliliği hayal etme yeteneği vardı. Bu miras, yalnızca Hıristiyanlık hariç Bizans kültürünün önemli bir bölümünü kucaklayan Osmanlıların medeniyetinde değil, Yunanistan'dan Rusya ve Etiyopya'ya kadar Doğu Hıristiyanlığının sanatı, müziği, inancı ve mimarisinde de yaşadı.

Ne var ki bütün bu yaşayan bağlara rağmen, Batılı bilim insanları ve sanat koleksiyoncuları Bizans'ı uzun süre eski Yunan ve Roma maddi kültürünün yoksul kuzeni olarak görmüşlerdi. Yazarlar 18. yüzyıl tarihçisi Edward Gibbon'ın yorumlarını tekrarlıyorlardı. Gibbon, *Roma İmparatorluğunun Gerileyişi ve Çöküşü* (1776-1789) adlı hâkimane eserinin sonuna doğru Bizanslıların zaaflarına ve itaatsizliklerine bir bıkkınlık ve öfke duygusuyla yaklaşmıştı. "Nihayet, Sezarların namını ve ihtişamını zar zor taşıyan Konstantinopolis hükümdarlarının son dönemine geldim" diye yazmıştı.[14] Bizans sanatının da esas olarak arada kalmış olduğu düşünülürdü. Naif ve geleneklerin arasına sıkışmış bir sanattı bu; tasvir karşıtı değilse de tasvire kayıtsızdı; daha önceki Yunan ve Roma heykelinin üstün gerçekçiliği kadar ilginç değildi, ardından gelen Rönesans duvar halıları ve tablolarındaki hayal gücünden uzaktı; karanlık, Tanrı merkezli, tütsü ve mum kokan bir dünyanın amaçlarına gayet uygundu. Bizans kelimesi bir süre sonra aşırı bürokratlaşmış olanın, müphem, donuk ve gülüncün eş anlamlısı haline geldi.

Küçük bir sanat tarihçileri grubu için ise, Bizans geleneği Yunanca konuşan Akdeniz'i, kadim Roma'nın siyasi mirasını ve daha sonra Osmanlı İstanbul'unda en yüce ifadesini bulacak olan Doğu etkilerini birbirine bağlayan, unutulup gitmiş bir

14 Gibbon, *Decline and Fall*, c. 6, s. 413. 275.

köprüydü. İlk Bizans araştırmaları dergisi 1890'larda çıktı, ilk uluslararası kongre (topu topu otuz katılımcıyla) 1920'lerde yapıldı ve ilk uluslararası Bizans sanatı sergisi 1930'larda düzenlendi.[15] İki savaş arası yıllarda Bizans araştırmaları alanı, öngörü sahibi Robert ve Mildred Woods Bliss çiftinin gayretli koleksiyonculuğu sayesinde birden parladı; bu çift Washington DC'deki muazzam köşklerini –Dumbarton Oaks– Bizans imparatorları, kronikçileri ve zanaatkârlarının unutulmuş dünyasını anlamaya çalışan bilimciler için hayati önem kazanacak olan objeler ve yazmalarla doldurdular.

Thomas Whittemore kendisini Bizans'a adayan bu öncü grubun içindeydi. Sanat tarihi alanında herhangi bir derecesi yoktu; arkeolojiyle ilgili tek tecrübesi Birinci Dünya Savaşından önce Mısır'daki bir kazıda asistan olarak çalışmış olmasıydı. Ama Gaspare ve Giuseppe Fossati'nin bıraktığı yerden devam etmek üzere, yani Ayasofya'yı eski ihtişamına kavuşturacak ve kapılarını dünyaya açmasını sağlayacak bir restorasyon için yeteri kadar para toplama yeteneği olduğuna sonuna kadar güveniyordu.

Whittemore'un yüce ve güçlü olana sokulabilme gibi olağanüstü bir yeteneği vardı. Birinci Dünya Savaşında İngiltere kraliçesinin kardeşi dul Rus imparatoriçesine gönderdiği bisküvi ve atıştırmalıkları yerine teslim etmişti.[16] Rus mülteciler için yaptığı çalışmalar sayesinde Avrupa'nın en önemli tarihçi ve konservatörleriyle ilişki kurmuştu. Grande Rue'da, Pera Palas'ın yukarısında yer alan Rus Arkeoloji Enstitüsü, İstanbul'da Bizans kalıntılarını topraktan gün yüzüne çıkaran başlıca kurumdu. Bolşevik Devriminden sonra kapatılınca kurumun önde gelen kişileri Whittemore'un yardımına başvurdular. Whittemore Boston'daki aile bağları aracılığıyla Amerikalı yardımseverlere ulaştı. Sanatçı çevreleri ve Paris salonlarında heba etti-

15 Elizabeth Jeffreys, John Haldon ve Robin Cormack, "Byzantine Studies as an Academic Discipline," Jeffreys, Haldon ve Cormack, ed., *Oxford Handbook of Byzantine Studies*, s. 5.

16 Kraliçe Alexandra'nın emir subayından "Bütün ilgili askeri ve sivil yetkililere," 11 Mart 1919, CERYE, Box 99, Folder 2.

ği gençliğinde, müphem hevesleri kanlı canlı projelere dönüştürme yeteneğini geliştirmişti. Tanınmış Bizans uzmanı Sir Steven Runciman, "Kendini şarlatan gibi göstermek gibi Tanrı vergisi bir hüneri vardı" diye hatırlıyordu.[17] Ama "İkna yeteneği sayesinde, müthiş bir ustalıkla idare ettiği zengin Amerikalı kadınlardan bağış da toplayabiliyordu."

Whittemore 1930'da Bizans Enstitüsünü kurdu; Paris, Boston ve İstanbul'daki derme çatma şubeleri aracılığıyla fon toplayacak, antetli kâğıtları sayesinde Türk hükümetinden Ayasofya'da çalışma izni isteyebilecekti. Whittemore'un anlattığına göre, bütün yaptığı Mustafa Kemal'den ricada bulunmaktı; cumhurreisi tekliften öyle etkilenmişti ki hemen ertesi gün caminin kapısına kendi eliyle yazılmış "Tamirat dolayısıyla kapalıdır" levhasını astırmıştı. Ama tabii bu bağış toplamak için uydurulmuş bir hikâyeydi.[18] Aslında Whittemore Rus mültecilere yardım toplarken geliştirdiği becerileri kullanmıştı. En önemli devlet memurlarına ricacı olmuş, amatör koleksiyoncular ve ABD'deki paralı ailelerden destek istemiş, İstanbul ve Ankara'daki diplomatlarla gevezelik etmiş ve nihayet Asar-ı Atika Müzeleri'nin eski müdürü ve Millet Meclisinde mebus olan, anahtar önemdeki Halil Edhem Bey'e başvurmuştu. Topkapı Sarayının Harem Dairesi zaten 1930 baharında ziyarete açılmıştı.[19] Henri Prost, eski şehrin denize çıkıntı yapan tarihi bölümünü, saraydan Sultan Ahmed Camii'ne kadar tek bir tarihi bölge olarak ele alarak anıtsal bir park yapmayı tasarlıyordu. İşler Whittemore'un lehine gelişiyordu.

Politika da önemli bir rol oynadı. Hükümet başlıca iki hedefi gerçekleştirme sürecindeydi: Osmanlı İmparatorluğunda İslamiyet ile devletin iç içe olması geleneğini ortadan kaldırmak ve servetin etnik azınlıkların elinden Müslüman Türklere geçmesini sağlamak. Halifelik ilga edilmiş, azınlıklar baskıyla kolektif haklarından vazgeçmişler ve İslamiyet devlet dini olmak-

17 Runciman, *Traveller's Alphabet*, s. 56-57.

18 "Rose Petal Flavored Ice Cream in Company of a Harvard Scholar," *Boston Globe*, 19 Ağustos 1948.

19 "Topkapı Sarayının Harem Dairesi Açılıyor," *Cumhuriyet*, 8 Nisan 1930.

tan çıkarılmıştı. Bir zamanların Parthenon dışındaki en büyük Yunan anıtı ve İstanbul'un en önemli camiini müze yapmak, hükümetin hedeflerini gerçekleştirmesi açısından parlak bir düşünceydi. Türkiye ile Yunanistan arasındaki, başında eski delifişek Venizelos olsa da daha uzlaşmacı bir Yunan hükümetinin iktidara gelmesiyle mümkün olan yakınlaşma, İstanbul'daki Bizans mirasının tekrar değerlendirilmesine yol açtı. Ekim 1930'da, iki ülke bir tarafsızlık ve işbirliği anlaşması imzaladı; anlaşma, beklentilerin aksine, iki savaş arası Avrupa'sının en uzun süreli diplomatik anlaşmalarından biri olacaktı.[20] İki yıl sonra Mustafa Kemal Keriman Halis'i başında tacıyla iki rakip ülke arasında zamanın değiştiğini belirten bir simge olarak Venizelos'u ziyarete gönderdi. Ayasofya da benzer bir kültürel yumuşama göstergesi oldu. Tarihin bir cilvesiyle, Doğu Hıristiyanlığının bu en büyük maddi ifadesinin restorasyonu, Kemalistlerin Türkiye'yi daha Türkleşmiş, daha laik ve komşularıyla ilişkilerinde daha kendine güvenli bir ülke haline getirme uğraşlarında en güçlü araçlarından biri olmuştu.

1931 Yazında, vekiller heyeti Whittemore'un Bizans Enstitüsü'ne kilisenin yeniden sağlığa kavuşturulması seferberliğini, özellikle de mozaiklerin ortaya çıkarılması işini yönetme yetkisi verdi.[21] Aralık ayında, Ayasofya'nın içine ahşap ve metal iskeleler kurulmuştu bile. Kapı girişlerinin üstündeki boşluklara ve ikinci kattaki galerilere artık ulaşılabiliyordu. Whittemore'un işçileri haftalar boyunca badana ve sıvaları nazikçe ayıklayıp altındaki kalın ve renkli camlardan oluşan mozaik parçalarını gün yüzüne çıkardılar. Minicik sıva kırıntıları camlara yapıştığından narin camların yuvalarından oynama tehlikesi beliriyordu. Bu nedenle ustalara Fossati'den kalan sıvaları temizlemek için dişçi aletleri kullanma talimatı verilmişti.

Açığa çıkan mozaik parçaları seyreltilmiş amonyak ve su solüsyonuna batırılmış güderiyle yıkanıyor, yumuşak bir fırçayla ovalanıyor, sonra başka bir güderi parçasıyla parlatılı-

20 Alexandris, *Greek Minority of Istanbul*, s. 179.

21 Nelson, *Hagia Sophia*, s. 176.

yordu. İş ancak bir kaplumbağa hızıyla ilerliyordu.[22] Whittemore ömründe böyle bir projeye nezaret etmemişti, ama usta teknisyen ve denetçiler çalıştırmayı biliyordu. Venedikli mozaikçiler, Rus ustalar, Fransız antikacılar ve Amerikalı mimarlık tarihçileri, hızla dünyanın en merak uyandıran arkeolojik çalışmalarından biri haline gelen Ayasofya restorasyonuna üşüşmüşlerdi.

Restorasyon sayesinde, şehrin Bizans mirası yeni bir açıdan görülmeye başlanmıştı. Kilise eski şaşaasına biraz da olsa yeniden kavuşunca, şehrin tevarüs ettiği sanat ve kültür mirası da gözler önüne serilebilecek, Türkler kendilerini bu çifte mirasın meşru ve alicenap vasileri olarak görebileceklerdi. Eğer Atina'daki güneş ışıklarıyla yıkanmış, ağırbaşlı ve pagan Akropolis Yunan olmanın ne anlama geldiğini gösteriyorsa parça parça gün yüzüne çıkarılan, rengârenk, muhteşem, Doğu ile Batı'nın karışımı Ayasofya onun doğal rakibiydi. İşte Mustafa Kemal'in cumhuriyeti de kendini tam böyle görüyordu.

Whittemore'un çalışmaları o günlerde işte tam da bu yüzden büyük tartışma yaratmıştı. Türkiye'nin cumhurreisi projeyi bizzat destekliyor olsa da gazetelerde çıkan makaleler Amerikalıların şehrin en büyük camiini mahvettiğini söyleyip çalışmaları yerin dibine batırıyorlardı. Whittemore'u, arkeolog kisvesine bürünerek Hıristiyanlığı yavaş yavaş yaymakla suçluyorlardı. İslam dininin insan tasvirini yasakladığını söylüyordu bazıları; Whittemore caminin kâfir yapısı eski halini ortaya çıkararak dini duygulara hakaret etmekteydi.[23]

Laikliğe inanan Türkler buna tepki olarak bir araya geldi. Mebus ve müze küratörü Halil Edhem Bey Whittemore'u savunarak girişimin bilim ve sanat açısından önemini vurguladı. Yunus Nadi de Whittemore'un çalışmalarını bilimin dine karşı zaferi olarak övdü. *Cumhuriyet*'te yazdığı yazıda, Sultan Abdülmecid'in saltanatında mozaiklerin sıvayla kaplanmasının vahşi bir dini muhafazakârlığın ifadesi olduğunu belirtti. Nihayet

22 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, s. 44.

23 "Mosaics Uncovered in Famous Mosque," *New York Times*, 25 Aralık 1932.

şimdi, şehrin sanat şahikaları dini örtülerinden sıyrılıp laik vasilerinin gözleri önüne seriliyordu.[24]

Whittemore 1932 Yazında Ankara'ya gidip doğrudan Mustafa Kemal'e rapor verdi. Cumhurreisi evlatlıklarından Zehra'yı onu tren garında karşılamaya ve başkentin dışındaki bağ evine getirmeye göndermişti. Whittemore ve cumhurreisi bağ evinde bahçede dolaşıp restorasyon üzerine konuştular. Zehra konuşulanları tercüme ediyordu. Mustafa Kemal, yeni ortaya çıkan mozaiklerin ilk fotoğraflarını görünce projeyle yakından ilgilendiğini ve Bizans Enstitüsünün çalışmalarından memnun olduğunu söyledi. Whittemore İstanbul'a dönerken kalabalık trene bindiğinde cumhurreisinin ona özel bir kuşet ayırttığını, oysa Japon maslahatgüzarının başının çaresine bakmaya terk edildiğini sinsi bir sevinçle gördü.[25]

Whittemore'un daha önce Mısır'da katıldığı kazılarda çöl kumları ya da taş toprak elekten geçiriliyor, bütün bulunan da yıkık bir duvar ya da çanak çömlek parçaları oluyordu. Oysa şimdi sıvaların altında ne bulacağını biliyordu Whittemore; çünkü Fossati Kardeşler hemen hemen bir yüzyıl önce keşfettiklerini kayda geçirmişlerdi. Ekibi santim santim Fossatilerin izinden gidiyor, İsviçreli kardeşlerin mozaiklerin iç duvarlara yapışık durmasını sağlamak için yaptıklarını keşfediyordu. Whittemore kan ter içinde çalışan ekibin çalışmalarını filme aldırmıştı; filmde beyaz laboratuvar önlükleri ve tulumlarıyla asistanları, koyu renk bir takım elbise ve âdeta hiç çıkarmadığı fötr şapkasıyla Whittemore görülür.[26]

1933'ün ilk aylarında ekiplerden biri, ikinci katta binanın ana mekânına bakan güney galerisinde boş bir duvarın sıvasını kazımaya başladı. Dikkatle kazınan sıvanın altından doğuya bakan büyük bir duvarı neredeyse baştan aşağı kaplayan bir

24 "Ayasofya'nın Mozayıkları: İlme Hürmet Lazımdır," *Cumhuriyet*, 14 Kasım 1932.

25 Whittemore'dan Gano'ya, 19 Temmuz 1932, Byzantine Institute Records, DO-ICFA, Subgroup I: Records, Series I: Correspondence, Box 1, Folder 5.

26 *Bkz.* Byzantine Institute Records, DO-ICFA, Subgroup II: Fieldwork Papers, Series IV, Subseries D: Moving Images (16mm films).

mozaik çıktı. Beliren anahatları sanki tavana doğru dimdik yükseliyor, yapının o bölümündeki her şeyi cüceleştiriyordu. Ertesi sezon, Whittemore'un ekibi bütün dikkatini her bir parçasını dikkatle ortaya çıkararak mozaiğin bütününü gözler önüne sermeye verdi. Keskinin her vuruşunda, sivri dişçi aletinin her kazıyışında mozaiğin yeni bir parçası beliriyordu. Birçok parça kilise tarihinin bir noktasında kaybolmuş, belki bir depremde düşüp kırılmış, belki 15. yüzyılda yeniçerilerin kilisede dua edenlerin arasına daldığı o umutsuz saatlerde koparılmıştı. Buna rağmen, birkaç hafta içinde tasvirin tam boyutları ve konusu açığa çıktı: Sanat tarihçilerinin Yunanca "niyaz" anlamına gelen kelimeden gelen *Deisis* olarak bildikleri dini sahne. Bizans sanatının hazinelerinden biriydi bu.[27]

***

Bir *Deisis* tasviri, haşmetli İsa'yı sağ yanında Bakire Meryem, sol yanında Vaftizci Yahya'yla gösterir. Meryem ile Yahya başlarını Kurtarıcı'ya doğru eğmişlerdir; vücutları kısmen ona dönüktür. İsa gözlerini ona bakana dikmiştir, başı hafifçe sağa dönüktür, sağ eliyle takdis işareti yapar. Bu ikonik form, bir Ortodoks kilisesinde ibadet edenlerin tam da yapması beklenen örnekler: Kurtarıcı'ya tapmak, dua ederek ve tevazuyla ona yaklaşmak, gözünün içine bakarak bağışlanmayı dilemek. Ortodoks tasvirleri, Batı kiliseleri ikonografisinin tersine, sadece – örneğin İncil'den bir hikâyeyi– resmetmekle, bir alegori yapmakla, yani özdeki gerçeği mesel biçiminde ya da bir dizi anlam yüklü simgeyle göz önüne sermekle kalmaz. Bu tasvirler ilahi olana giden bir kapı, acil ve doğrudan bir yol görevi görür. Bir Ortodoks tasvirini hayranlıkla seyretmek değildir istenen. Ona tapınmazsınız. Onunla iletişime geçersiniz.

Deisis Bizans sanatının standart bir formuydu, ama Whittemore'un uzmanları bu özel örneğin formun sınırlarını aştığını

27 Fossati kardeşler mozayikin eskizlerini çizip sağlamlaştırmaya çalışmışlardı, ama tam anlamıyla tanımlamamış, restore edilmemişti; bu nedenle büyük Bizans tarihçisi Cyril Mango, Whittemore'un çalışmasını Deesis'in "yeniden bulunuşu" olarak anlatır. Mango, *Materials*, 29.

anlamışlardı. Tasvirin baştan aşağı altın yaldız mozaikten oluşan zemini, İsa, Meryem ve Yahya'nın devasa portrelerini üç boyutlu biçimde öne çıkarıyordu. Giysilerin kıvrımları derin ve gölgeliydi, dış kenarlarına haşmetli İsa'nın muğlak ışığı yansımıştı. Kurtarıcı'nın lapis lazuli rengi pelerini yassı yüzeyden fışkırıyor, Meryem ile Yahya'nın daha soluk giysilerini arka plana itiyordu. İsa'nın solgun ve çizgilerden arınmış yüzü altın zemin önünde daha bir parlaktı, kumral sakalı teninin doğal rengi ve pembemsi dudaklarına uygundu. Yüzü muazzam bir aylayla çerçevelenmişti. Kıvrımlı giysilerin inanılmaz derinliğine, İsa'nın köprücük kemiği çizgisini tanımlayan belli belirsiz girintilere bakınca, insan bütün bunların bakanın göz hizasının epeyce yukarısındaki düz bir yüzeye minicik cam parçalarının bir araya getirilmesiyle elde edildiğini unutuverir.

İsa doğal olarak *Deisis*'in merkezindeyse de bu tasvirde asıl göze çarpan Yahya'dır. Yeşil-kahverengi pelerini buruşmuş gibidir; sert, köşeli çizgileri giysi kıvrımlarından çok kırışıklıkları andırır. Keçeleşmiş kızıl kahverengi saçları karışmıştır, başından arkaya doğru atılmış, sırtına inmektedir. Kaba kıvırcık uçlu sakalı ağzını örter ve İsa'nın çenesindeki ince tüylerle zıtlık oluşturur.

Yüzündeki ifade Bizans geleneğindeki en kederli, insanı en çok duygulandıran ifadelerden biridir. Kaşları kırışmış alnıyla neredeyse birleşmiştir. Haşmetli İsa'ya bakmaya çalışan gözleri yarı kapalıdır. *Deisis*'in muhteşem bir görsel derinliğe eriştiği bölüm burasıdır; Ortodoks tasvirlerinin genelde perspektiften kaçınıp düzlemi tercih ettiği kuralının istisnasıdır. Yahya'nın sol gözünden daha küçük olan sağ gözü yüzünü son derece doğal, canlı kılar.

İsa ya da Meryem'in tersine, Ayasofya'nın başka mozaiklerinde tasvir edilen imparator ve imparatoriçelerin de tersine, Yahya önünde ibadet edilecek bir obje ya da Bizans'ın geçmişindeki yüce bir şahsiyetin tasviri değildir. Kilisenin en şaşaalı zamanlarında ibadet edenleri çevrelemiş olan kutsal tasvirler arasında neredeyse tek başınadır. Ululanacak değil, taklit edilecek bir figürdür; günahkâr müminliğin, dünyadan vazgeçmiş-

liğin ve kutsal bilgeliğin önünde duyulan diğerkâm huşunun modelidir.

Okuryazar Bizanslılar panonun sağ üst ucundaki yazıyı okumuş olmalılar. Bu yazıda Yahya, Batı kilisesindeki gibi Vaftizci olarak, yani İsa'yı Ürdün Nehrinin suyuyla yıkayan, Tanrı'nın günahsız oğlunun günahlarını silme gibi paradoksal bir eylemi gerçekleştiren kişi olarak tanımlanmaz. Yahya burada *Ho Prodromos*'tur; öncül, yola ilk çıkan, önce gelen kişidir. Kelime anlamıyla yola işaret eder; yitip gitmiş mozaik parçalarının boşluğunda kaybolan açık sol eli sağına, yukarlardaki bir pencereden giren ışığa dönüktür; mozaiği seyredenin dikkatini kendisinden uzağa, İsa'ya çeker.

Whittemore'un ekibi *Deisis* panosunun 1260'larda yapıldığını tahmin ediyordu; Bizans sanatı bu dönemde Batıdaki bazı erken ortaçağ tasarım özelliklerini benimsemeye başlamıştı.[28] Yahya'nın acılı yüzü yürek burkuyordu, ama aynı zamanda Bizans dünyasının nerelere gidebileceğinin kayıp bir örneğiydi. Bizanslıların Rönesans'ı olmamıştı, oysa burada sessiz bir ipucu, zamanla kendi Tiziano ya da Michelangelo'sunu dünyaya getirecek bir kutsal sanatın belli belirsiz pırıltısı vardır. Aynı zamanda bize, en azından 13. yüzyılda kilisenin iki yarısının birbirinden o kadar da uzak olmadığını, ikisinin de Yahya gibi kavranamaz Kutsal'ı anlamaya çabaladığını hatırlatır. *Deisis*'in bir de sırrı vardı; mozaik panonun kiliseyi süsleyen diğer tasvirlerle paylaştığı bir özellikti bu. Bu sır, mozaiğin konusunda değil, minicik bileşenlerindeydi, yani Bizanslı mozaik ustasının tasviri yaratmak için kullandığı küçük cam parçalarında.

Whittemore'un uzmanları her bir mozaik parçasının sertliğini ve birbirine bağlanış biçimini incelediklerinde, bu cam parçacıklarının dümdüz bir yüzey oluşturmadığını keşfetmişlerdi. Her açıdan çıkıntı yapıyorlardı, bazı köşeleri açıktaydı, bazıları ise taban yapıştırıcısını oluşturan kireç ve mermer tozu tabakasına iyice itilmişti. Bunun nedeni camların yaşı ya da periyodik depremler değildi. Parçacıklar özellikle böyle yer-

28 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, s. 47.

leştirilmişti. Amaçları tasvirin altın zeminini, aylaları, hatta azizlerin gözlerini kandillerin ve güneşin ışıklarını bize çeviren yüzlerce yansıtıcıya dönüştürmekti. Bu teknikle tasvirler dini birer hayalden çıkıp yaşayanların dünyasına adım atıyordu. Açıların şaşırtıcı bir düzeni bile vardı. Açı düz duvara göre ne kadar yüksekse ışık da bakana o kadar şıkırtılı yansıyordu.[29] Genelde aydınlık olan vestibüldeki mozaik parçaları 15 derece, güneş ışığının daha zor girdiği nartekste 30 dereceye kadardı. *Deisis*'in zemini gibi özellikle şıkırtılı bir efekt için, altın varak kaplanan cam parçacıkları zemini sanki alevlendiren dilimli bir desen halinde yerleştirilmişti.[30]

Whittemore, ustalarının *Deisis*'te sadece çarpıcı bir tasviri gün ışığına çıkarmakla kalmayıp sanatçıların varlığına dair kanıtlar da bulduklarını anlamıştı; Bizanslı, Venedikli ya da nereden geldiği bilinmeyen bu sanatçı ustalar hem görsel bir geleneği sürdürmüşler hem de onu aşmış, derinleştirmişlerdi. Whittemore'un ekibi farkında olmadan zamanda unutulmuş bir ânı ortaya çıkarmıştı; 13. yüzyılda bir ya da birden çok mozaik ustası ya tek başına ya da küçük bir ekibin üyesi olarak, o çağda dünyadaki en büyük kilise olan yapının kubbesine uzanan gıcırtılı ahşap iskelelerde, haftalar, aylar boyu, bir buçuk santimlik cam parçalarını öyle bir yerleştirmişlerdi ki neredeyse yedi yüzyıl sonra kilisenin pencerelerinden dökülen gün ışığı her birinden yansıyıp göz kamaştırıyordu. *Deisis*'i yapan ustalar, parçalarının toplamına hem eşit olan hem de o toplamdan daha büyük olan bir etki yaratmışlardı.

Whittemore'un ortaya çıkardığı *Deisis* ve diğer mozaikler Bizans sanatına yeniden ilgi duyulmasını sağladı. Dünya basını her sezonun çalışmalarına yer verdi. Bir süre sonra Whittemore mozaikleri büyük ölçekte kopyalamanın iddialı bir yolunu buldu; böylece mozaikleri dünyanın dört bir köşesindeki ziyaretçiler görebilecekti. Ekibi mozaiklerin üzerine çok büyük saydam kâğıt tomarları yerleştirerek her bir mozaik parçasının dış

29 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, s. 52.
30 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, s. 56.

çizgilerini kalemle kâğıda geçirdi. Sonra bu kopyanın fotoğrafı çekildi, arkasına keten astar geçirilip sabit hale getirildi ve mozaik parçası kopyalarının üzerleri yumurtalı temperayla panolarda görülen renklerde boyandı. Alçı kalıp elde etmek için de mozaiklerin üzerine ince pamuk dolgu yapıldı, parçacıkların üzerine bastırıldı, gomalakla sabitleştirildi.[31] Mozaiklerin biçimini almış pamuk dolgu kalıp olarak kullanıldı. Çıkan kalıp artık özgün eserin üç boyutlu kopyası olarak boyanabilirdi. Kalıplar bakana cam mozaik parçacıklarının girinti çıkıntılarını hissetme imkânı veriyordu. Sanki oradaydınız, Whittemore'un iskelelerinde düşmemeye gayret ediyordunuz.

New York Metropolitan Sanat Müzesi 1941'de *Deisis*'in kopyalarından birini 7500 dolara satın aldı. Üç yıl sonra bu kopya Ayasofya restorasyonu adına yapılan büyük serginin ana objesi oldu. Bugün de orada, müzenin ortaçağ salonundadır. İstanbul dışındaki binlerce kişi ilk kez Whittemore'un iddiası sayesinde ortaya çıkan harikaları görüyordu. Ziyaretçiler arasında kuşkusuz 1920'lerde İstanbul'dan kaçıp kendilerine yeni bir hayat kuran, Roza Eskenazi'nin plaklarını dinleyen Rum aileler de vardı; artık onlar da şehre damgasını vuran bu anıtın restore edilmiş halini görebiliyorlardı. İnsanlığın birliğine inanan bir vaizin torunu, kamuoyunun ilgisini dini açıdan yeryüzündeki en karışık mekâna, dünyanın en büyük kilisesine, daha sonra en büyük camiine, sonra da o ikonik gezgine, Yola Çıkan İlk Kişi'ye, yani haşmetli Tanrısının önünde gözlerini yere indirmiş Yahya'ya yeniden çekmeyi başarmıştı.

Whittemore, Ayasofya "yapıların evrenidir" diye yazmıştı.[32] "O, dünyanın ihtiyaç duyduğu ama yitirdiği şeydir." Ankara'daki Vekiller Heyeti 1934'te Ayasofya'yı resmen müze ilan etti.[33] Ertesi yılın başlarında müze ziyaretçilere açıldı. VIII. Edward ile Wallis Simpson müzeye uğradılar, John D. Rockefeller Jr. ile Whittemore'un Paris'ten arkadaşı Matisse de geldi. Müzenin politikacı, diplomat ve ünlü akınına uğraması üzerine Bizans

31 Teteriatnikov, *Mosaics of Hagia Sophia*, 61.

32 Alıntılayan Nelson, *Hagia Sophia*, s. 170.

33 "Ayasofya Müzesi," *Cumhuriyet*, 26 Ocak 1935.

Enstitüsü yeni projelere bağış yapabilecek kişilere göstermek üzere ünlüler defteri tutmaya başladı.[34] Şehrin en önemli yapısı yüzlerce yıl Müslümanların ibadet ettiği bir yer olmuştu; müminlere açık ama gayri-Müslimlerin gözlerinden genellikle saklıydı. Oysa artık herkese açıktı.

Mekâna girmenin etkisi bugün de o zaman olduğu gibi büyüleyicidir. Yüksek pencerelerden giren güneş ışığı, Fatih Sultan Mehmed 1453'te içeri girdiğinde olduğu kadar bugün de duvarları ışıldatmaktadır. Whittemore, film yapımcılarına iç mekândaki ışık oyunlarını inceleyip güneş ışınlarının döşemede gezinişini kayda geçirme siparişi vermişti; böylece mozaik parçacıklarının dahiyane açıları ile daha önceki kuşakları hayrete düşüren ışıltıların ve ışık parlamalarının ardındaki optiği anlayabilecekti. Harvard Üniversitesine bağlı Dumbarton Oaks'un Bizans Enstitüsü arşivlerinde korunan bu filmleri bugün seyretmek, büyüleyici efektleriyle doğal bir balenin kaydını görmek gibidir; Filmler, İustinianus'un Büyük Kilisesi'nde ışığın ve mimari formun iç içe geçişini hiç bıkmadan seyreden ziyaretçilerin hayranlığını ifade eden, yumuşacık, adeta sevgi dolu birer cümledir.

Pera Palas'ta kalan bir Alman turist 1939 Baharında Whittemore'un çalışmalarının sonucunu görmek için Ayasofya'ya gitmişti.[35] Günlüğüne 14 Nisanda, "Kubbenin zarif bir ihtişamı var, hafif ama anıtsal," diye yazmıştı.[36] Bahar vakti henüz alçakta olan güneş mekânı aydınlatıyor, bir peri masalı sahnesine dönüştürüyordu. Öğleyin Teutonia kulübünde şehirdeki Alman cemaatinin temsilcileriyle yemek yiyecekti. Öğleden sonrası ise Kapalıçarşı'da halı ve turistik ıvır zıvır alışverişi yapmakla geçti. "Memlekettekiler bunlara bayılacak" diyordu.

---

34 *Bkz.* Byzantine Institute Records, DO-ICFA, Subgroup II: Fieldwork Papers, Series IV, Box 45: "Ayasofya ve Kariye Camii fotoğrafları, 1930-1940 civarı," Folder 482: "Thomas Whittemore ile VIII. Edward fotoğrafları" ve Natalia Teteriatnikov, "The Byzantine Institute and Its Role in the Conservation of the Kariye Camii," Klein, ed., *Restoring Byzantium*, 51.

35 "Dr. Göbbels Şehrimize Geldi," *Cumhuriyet*, 13 Nisan 1939.

36 Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 14 Nisan 1939.

Bu kadim şehirde hayat harikaydı, ama muhteşem Ayasofya ile İstanbul'un içine işlemiş gibi görünen kasvetli hava arasındaki zıtlığa şaşırmıştı; bir tür "psikoz" diyordu buna.[37] Bir hafta önce faşist İtalya aniden Arnavutluk'u işgal edince Benito Mussolini'nin Türkiye'ye de saldıracağı korkusu herkesi sarmıştı. Hitler'in propaganda bakanı Joseph Goebbels, üzerinde grimsi sarı yağmurluğu, elleri arkasında kenetlenmiş, mozaiklere bakarken, bir şeylerin değişeceğini biliyordu. İstanbul'da bile herkes savaş beklentisi içindeydi.

37 Goebbels, *Die Tagebücher von Joseph Goebbels*, 14 Nisan 1939.

GÖLGE SAVAŞLARI

Joseph Goebbels Pera Palas'tan ayrıldıktan beş ay sonra Almanya ve Sovyetler Birliği Polonya'yı işgal etti ve İkinci Dünya Savaşı başladı. Çok geçmeden Türkiye tarafsızlığını ilan etti. Ülke Birinci Dünya Savaşına ilk katılanlardan biri olmuştu; Türk siyasetçiler ve elbette muhacirler bunun sonucunu hatırlıyorlardı. Soykırım, yabancı işgali, etnik temizlik ve mecburi göçten etkilenmemiş aile yok gibiydi. Türkiye'nin dışişleri vekili Britanya elçisine, cenazede tabutun içinde olma da nerede durursan dur, diyordu.[1]

Olaylara karışmama ilkesi, cumhuriyetle birlikte ortaya çıkmıştı. Mustafa Kemal'in "yurtta sulh, cihanda sulh" ilkesi ülke dış politikasının kutup yıldızıydı. Bu kavram, idealizm kadar kendi çıkarını koruma içgüdüsünden de kaynaklanıyordu. Türkiye eski imparatorluğu bir tarafa atmakla büyük avantaj sağlamıştı. Daha küçük, daha yoksuldu, ama emperyal selefinin toprak sorunlarından büyük ölçüde kurtulmuştu. Başvekil Şükrü Saracoğlu bir mebus arkadaşına, seferberliğe mecbur olsak, hem Trakya'ya birlik göndermek hem de Yemen'i savunmak zorunda kalsak, halimiz ne olurdu, demişti.[2] Buna rağmen, Türkiye'nin komşuluk ilişkileri karmaşıktı.

Akdeniz'de İtalya'nın iddialı yükselişi büyük bir tehdit olarak görülüyordu; özellikle de 1939 Baharında İtalya'nın Arnavutluk'u işgalinden sonra. Karadeniz'in karşı kıyısında, Sovyet-

1 Deringil, *Turkish Foreign Policy*, s. 184.

2 Alıntılayan Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, 138.

Hava saldırısı tatbikatı, 1944 civarı: Bomboş İstiklal Caddesinde Galatasaray Lisesinin önü. Gaz maskeli itfaiyeci nöbet bekliyor.

ler Birliği ciddi bir sıkıntı yaratmaktaydı. Sovyetlerin tek parti yönetimini, hızlı iktisadi gelişim ve kıra döke ulus inşası modelini taklit etme günleri geçmişti. Ankara ile Moskova arasında cumhuriyetin ilk yıllarında imzalanan saldırmazlık paktı hâlâ geçerliydi, ama şimdi Stalin'in savaşı bahane edip Doğu Anadolu'daki Türk topraklarını ele geçireceğinden ya da Rusların şu eski Boğazları kontrol etme rüyasını gerçekleştireceğinden korkuluyordu. Güneyde, Britanya ve Fransa'nın Filistin, Suriye ve Lübnan'daki manda yönetimi devam etmekteydi. Kimi Türk siyasetçileri eski düşmanları muhtemel birer müttefik olarak görüyordu gerçi, ama İstanbul'un işgalinden ve akim kalan Sevr antlaşmasından sonra kimileri de Londra ve Paris'le ilişkilere dikkatle yaklaşma taraftarıydı. Balkanlar'da, Yunanistan, Romanya ve Yugoslavya'yla bir antlaşma imzalanmıştı. Bu pakta göre, imzası olan devletler sınır ihlalinde bulunmayacak, bir husumet durumunda birbirlerine danışacaklardı. Ne var ki Bulgaristan'ın pakta katılmayı reddetmesi nedeniyle bölge gergin, Türkiye'nin sınırı da güvenlikten uzaktı.

Daha ötede, Almanya Türkiye'nin en önemli ticaret ortağı, silah endüstrisinde kullanılan krom gibi hammaddelerin ana pazarıydı. Birinci Dünya Savaşında Berlin'le yapılan ittifakın doğurduğu felakete rağmen, Hitler'in yeni düzenindeki cüretli milliyetçilik ve devlet hâkimiyetindeki ekonomiye sempatiyle bakanlar da az değildi. İstanbul ve Ankara'da bazı ileri gelen şahsiyetler Reich'ın ideolojisini de paylaşıyor, yaklaşmakta olan ırk mücadelesinde Türkler ile Aryanları doğal müttefik olarak görüyorlardı. Goebbels'in İstanbul'u ziyaret ettiği ay, Berlin en tecrübeli devlet adamlarından birini, eski şansölye Franz von Papen'i Ankara'ya büyükelçi tayin etti.[3] Von Papen, bir aralık Hitler'i eleştirmiş olsa da aslında Nazizmi mümkün kılanların önde gelenlerinden biriydi; Hitler'in şansölye olmasına yardım etmiş, Avusturya'yı Almanya'nın safına çekmişti. Anlaşılan ikna kabiliyetini şimdi Türkiye'de deneyecekti.

Türklerin bir zamanlar medeni davranışın modeli olarak gördüğü bütün ülkeler –19. yüzyılda Fransa ve Britanya, 20. yüzyıl başlarında Almanya ve Kurtuluş Savaşı esnasında Sovyetler Birliği– hep birlikte mahva doğru koşmaktaydı. Dolayısıyla Türkiye dikkatli bir dış politika gütmek zorundaydı. O halde yürütülecek strateji, ittifaklar, karşı ittifaklar, saldırmazlık antlaşmaları aracılığıyla ülkenin çevresinde koruyucu bir ağ örülürken, her bir büyük devleti Türklerin tarafsızlığının herkesin çıkarına olduğuna ikna etmekti. Türkiye 1936'da İstanbul ve Çanakkale Boğazında deniz seyrüseferini düzenleyen Montreux Konvansiyonunu imzalamıştı. Türk hükümeti barış zamanlarında Boğazları sivil trafiğe açık tutacak ve Karadeniz'e kıyısı olmayan devletlerin gemilerinin geçişini sınırlayacaktı. Savaş vukuunda, savaşan devletlerin hem askeri hem de sivil gemilerinin geçişini sınırlama yetkisine sahipti. Bu koşullar Türk hükümetine elverişli bir çıkış kapısı sağlıyordu: böylece Müttefik Devletler olsun, Mihver Devletleri olsun, ya da iki tarafta da saflaşmayanlar olsun, bütün devletlere eşit davranmasının hukuken bağlayıcı bir nedeni vardı. Ama Avrupa sava-

3 Von Papen, *Memoirs*, s. 446.

şa koşar adımlarla yaklaşırken, eski antlaşmalar ve bağların sonu gelmiş gibiydi. Türk dış politikasının bugünden yarına nasıl değişeceğini kimse tahmin edemiyordu. Çünkü Türkiye, cumhuriyet kurulalı beri tanık olduğu en derin siyasi belirsizlik döneminin ortasındaydı.

***

Soyadı kanunu 1934'te yürürlüğe girdiğinde, Büyük Millet Meclisi Mustafa Kemal'i "Atatürk" soyadıyla onurlandırdı. Atatürk o zamanlar gerçekten de vatanı kurtaran komutan, ilk cumhurreisi ve ülkeyi modernleştiren vizyoner, cumhuriyetin ilk kuşağı için gerçek kurucu ata ve model yurttaş olarak algılanıyordu. Ülkedeki kültürel, siyasi ve iktisadi değişim rüzgârındaki asli güç olmakla kalmamış, her sözü saygı ve –böyle şeylerin fark edildiği kadarıyla– hakiki bir hayranlık uyandırmıştı.

Atatürk 20. yüzyıl diktatörlerinin hamuruyla yoğrulmuştu. Siyasi muhalefeti ezmiş, devlet planlamasının ülkenin gerçek çıkarlarına hizmet edeceğine inanmış, ama bu çıkarların ne olduğunu halka sorma ihtiyacını hiç hissetmemişti. Ancak bir Mussolini ya da bir Franco'nun aksine, çizgiyi nerede çekeceğini biliyordu.[4] Çağın bir kişilik kültü yaratıp o kültün kaçınılmaz kokuşmasını bertaraf edebilen birkaç büyük liderinden biriydi. Burada, zamanlama büyük rol oynamıştı.

Atatürk bir bakıma talihliydi, çünkü itibarının zirvede olduğu bir anda sahneden ayrılmıştı. 1938 Yazını son on yılda yaptığı gibi İstanbul'da geçirmiş, Dolmabahçe Sarayında ve Türk hükümetinin onun için satın aldığı *Savarona* yatında kalmış, arada sırada Florya'ya gitmişti. Ama eskisi gibi dinç değildi. Sağlam yapılı, tıknaz ve dimdik vücudu hafif kamburlaşmıştı. Teni solgun, yeşilimsiydi.[5] Siroz gücünü çekip götürmüştü; burun kanamaları, dökuntüler ve zatürree yüzünden artık gündelik görevlerini yerine getiremiyordu.[6] Elli yedi yaşındaydı, za-

4 Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, s. 135.

5 Runciman, *A Traveller's Alphabet*, s. 57.

6 Mango, *Atatürk*, s. 518-519. Çocuklar ağlayarak: Sperco, *Istanbul indiscret*, s. 69.

yıflamıştı; birkaç yıl önce son büyük reformları –soyadı kanunu, kadınlara seçme ve seçilme hakkı, laikliğin anayasada güvence altına alınması– gerçekleştiren enerjik hükümet başkanı değildi artık, daha ziyade, saygın bir devlet başkanıydı. Ekim ayının ortasında komaya girdi, kısa bir süre için iyileşti, sonra tekrar bilincini yitirdi. 10 Kasım sabahı Dolmabahçe Sarayında, son padişahın sürgüne gidişinden Müttefik işgal kuvvetlerinin ayrılışına kadar İstanbul'un modern tarihindeki birçok önemli ana sahne olan bu sarayda öldü. Bugün bile saraydaki yatak odasının saati daima 9:05'i gösterir; cumhurreisinin öldüğü andır bu.

Bütün ülke gibi şehir de yasa bürünmüştü. Çocuklar ağlayarak okullardan koşarak çıkıyor, gözyaşlarına boğulmuş anne babaları onları karşılıyordu. Gazeteler siyah çerçeveli sayfalarıyla ikindi baskıları çıkarmıştı. Atatürk'ün son sözleri bir Müslüman selamıydı: "Aleykümesselam."[7] Oysa cenaze töreni hazırlıklarının Müslümanlıkla alakası yoktu. Müslümanlığın emrettiği gibi hemen gömülmemişti; naaşı mumyalanmış, sarayda bir hafta boyunca katafalka konulmuştu. Akın akın gelenler teselli edilemiyordu. Kalabalık yüzünden neredeyse bir düzine insan ezilip ölmüştü.[8] Birkaç gün sonra tabutu kederli bir törenle bir savaş gemisine bindirildi. Kortej şehirden ayrılırken rıhtımlar ve dalgakıranlara deniz kuşları gibi sıralanmış yüzbinlerce kişi töreni seyrediyordu. Gemi karşı kıyıya geçti ve tabut Ankara'ya gönderilmek üzere trene bindirildi. Ankara'da geçici olarak defnedildi. Daha sonra başkente tepeden bakan görkemli bir mozoleye taşındı.

Atatürk'ün ülkesine son armağanı, kendine bir halef seçmemesiydi. Suskunluğu, yeni bir cumhurreisi seçimi için gereken sürecin başlaması gereğine işaret etmişti. Anayasaya göre devlet başkanı, Atatürk'ün de defalarca seçildiği gibi, meclis içinden seçilmeliydi. Büyük Millet Meclisi çok geçmeden İsmet İnönü'yü cumhuriyetin ikinci cumhurreisi seçti.

7 Mango, *Atatürk*, s. 525.
8 Mango, *Atatürk*, s. 525.

İnönü, Türkiye'nin ayakta kalabilen en büyük siyaset adamlarından biriydi. Başlarda Atatürk'ün safında yer alanların siyasi açıdan en uzun ömürlüsü, cumhurreisinin itaatkâr yardımcısı olmuştu; ne var ki her zaman göze girdiğini söylemek zordu. Aldığı yeni icat soyadı, İsmet Paşa'nın milli kuvvetleri İnönü'de iki kere zafere götürdüğü 1921 yılına gönderme yapıyordu; bu savaşlar milli kuvvetlerin Yunan ordusuna karşı saldırısında kilometre taşlarından biri olmuştu. Meclis İnönü'ye onursal "Milli Şef" unvanını da verdi, ama pek de uygun düşmemişti bu. Ufak tefek, ince ve bıyıklı İnönü bir yönetici ve stratejistti, ama Atatürk'ün karizması ve sevk gücüne sahip değildi. Atatürk'e, ölümünde bile çok daha görkemli "Ebedi Şef" unvanı verilmişti.

Ama bütün bunların sonucu iyi oldu. İnönü cumhurreisi olabilmek için arka odalarda epeyce manevra yapmıştı gerçi; yine de geçiş beklenenden daha pürüzsüz halledildi. Britanya Büyükelçisi Hughe Knatchbull-Hugessen'a göre, "Fark edilen tek değişiklik siyasi çevrelerde daha sakin ve daha geleneksel bir hayat sürdürülmesiydi."[9] İnönü "*Blut und Boden*"* milliyetçiliğinin Türkiye versiyonuyla flört ediyor, etnik azınlıklara şüpheyle bakıyordu. Dış politikadaki yaklaşımı ise Türkiye'yi rakip hükümetlerle imzalanan bir dizi antlaşma ve taahhüt içine oturtmaktı. Hitler ile Stalin'in birlikte Polonya'yı işgal ettiği sırada, İnönü önce Batıya döndü, Britanya ve Fransa ile karşılıklı yardımlaşma paktı imzaladı. Alman birlikleri Paris'e girip de Alman uçakları Londra'yı bombalamaya başlayınca bu cankurtaran halatı Türkiye'yi çatışmanın ortasına sürükleyecek ağır bir gemi demirine benzemeye başladı. Haziran 1941'de Türkiye bir geri dönüş yapıp Almanya'yla saldırmazlık paktı imzaladı. Aynı ay, Hitler birdenbire Sovyetler Birliği'ne saldırarak

9 Knatchbull-Hugessen, *Diplomat in Peace and War*, s. 144.

* *Blut und Boden*, yani "Kan ve Toprak" deyimi soydan gelen kan ve hükümranlık altındaki ülke kavramlarına dayanan etnisiteye odaklanmış bir ideolojiye gönderme yapar. Deyim 19. yüzyıl sonunda Almanya'da ortaya çıkmıştır. Irkçılık ve milli romantizm çağrışımlıdır –çn.

Son selam, Kasım 1938: Atatürk'ün cenaze alayında ağlayanlar ve polisler.

yeni bir cephe açtı; Ankara'nın Almanya'nın yükselişine oynadığı bahis görünüşte doğru çıkmış gibiydi.

Hem tarafsız bir ülke olarak hem de Avrupa, Sovyetler Birliği ve Ortadoğu'nun kesiştiği coğrafi konumu itibariyle Türkiye'nin stratejik talipleri hiç eksik olmuyordu. Neticede hem Mihver Devletleri hem de Müttefik Devletlerin Türk kamuoyunun nereye yöneldiğini hesaplayıp kendi avantajlarına kullanma arzuları savaşın en büyük salon oyunlarından biri haline geldi. Sayısız kiralık ve maaşlı ajan, istihbarat servisleri, hepsi canla başla birbirlerini gözetliyor ve Türkiye'yi kendi saflarına çekmeyi umut ediyorlardı.

***

Bir Amerikalı görevli, savaş yıllarındaki İstanbul için "Herhangi bir büyük otelin penceresinden taş atsanız, bir ajana çarpıyordu" demiş, "Aslında atmalıydık" diye de eklemişti.[10] Yabancı elçilikler Pera'daki süslü Osmanlı dönemi binalarını ve Boğaziçi'ndeki yazlık rezidanslarını bırakıp Ankara'daki daha

10 Ira Hirschmann'ın konuşması, 22 Ekim 1944, s. 2, FDR, Box 3, File "'Saving Refugees Through Turkey,' Ira Hirschmann CBS kanalındaki konuşması, 10/22/44."

işlevsel merkezlerine taşınmışlardı. Ama İstanbul kolay ulaşılabilirliği ve cumhuriyetin en büyük şehri oluşu nedeniyle hâlâ hem Türkler hem de düşman ülkeler hakkında istihbarat toplamanın hayati önemdeki arenasıydı.

Şehirdeki yabancı sayısının çokluğu da istihbarat toplamayı kolaylaştırıyordu; yabancı nüfus 1930'larda daha da artmıştı. İstanbul'da hemen hemen her Avrupa dili temsil ediliyordu; bu cemaatlerin içinde eski vatanından memnun olmayıp rakip devlete bilgi aktaracak biri, bir işadamı, bir banker, bir dükkân sahibi, bir profesör, bir barmen bulmak hiç de zor değildi. Nazi rejimine karşı çalışmaya hevesli mültecilerin sayısı epeyce kabarıktı. İstanbul bir zamanlar Bolşevik Rusya'yı terk etmek zorunda bırakılan Beyaz Rusların ara istasyonu olmuştu; şimdiyse Nazilerin işsiz bıraktığı özellikle Yahudi akademisyenlerin cankurtaran simidiydi.

Alman ve Avusturyalı bilim insanları İsviçreli aracılar vasıtasıyla Türkiye Maarif Vekâletiyle temasa geçip İstanbul'da ders verme imkânı elde ettiler. Almanların üniversitelerdeki ari ırktan olmayan ve siyasi faaliyetlerinden kuşkulanılan hocalardan kurtulma arzusu Türkiye'nin işine yaramıştı. İstanbul Üniversitesi cumhuriyetin ilk Batı tarzı yükseköğrenim kurumu oldu. Alman profesörler üniversitenin başlıca eğitim kadrosunu oluşturdu; tercümanlar aracılığıyla ders verdiler ve yeni kurumun bölümlerinin Avrupa'daki örneklere göre yeniden yapılanmasına yardım ettiler. Kasım 1933'te ilk Alman profesör dershaneye girdiğinde, Yunus Nadi'nin gazetesi "Bir ecnebi profesör ilk defa Türkçe ders verdi" manşetini atmıştı.[11] Türkiye'de yükseköğrenimin nihayet Batı dünyasıyla birleştiğini öne sürüyordu.

Üniversite öğrencileri birdenbire hemen her araştırma alanında Avrupa'nın en önemli hocaları önünde oturur hale gelmişlerdi. Felsefe ile coğrafya derslerini tanınmış sosyalist eylemci (ve siyaset bilimcisi Dankwart Rustow'un babası)

11 "Bir Ecnebi Profesör İlk Defa Türkçe Ders Verdi," *Cumhuriyet*, 23 Kasım 1933.

Nürnbergli Alexander Rustow veriyordu. Karşılaştırmalı filoloji üzerine çalışan Leo Spitzer, Köln'den gelip yabancı diller fakültesinin başına geçmişti. Berlin'in en büyük Oryantalistlerinden Walter Gottschalk üniversite kütüphanesine çeki düzen vermiş, Sultan II. Abdülhamid'in Yıldız Sarayında topladığı bilim kitapları koleksiyonunu kataloglamıştı. Marburg'dan gelip filoloji dersleri veren edebiyat kuramcısı Erich Auerbach, başyapıtlarından biri olan ve Batı edebiyatında temsil ile gerçekliğin akışkanlığını inceleyen *Mimesis*'e İstanbul'da başladı. Albert Einstein da bu gruba katılabilirdi, ama New Jersey'deki Princeton Üniversitesi İleri Araştırmalar Enstitüsü ona daha çabuk davetiye göndermeyi başarmıştı.[12]

Bu bilim insanları yurtlarında sadece işsiz kalmış değillerdi. Yurtları da kalmamıştı. Nazi rejimi bir süre sonra birçoğunu vatandaşlıktan attı. Bolşevizmin ortaya çıkışıyla Beyaz Ruslar nasıl yersiz yurtsuz kalmışlarsa, onlar da *Heimatlos*'tu, yani vatansız. Aynı zamanda, 1920'lerdeki gibi, galipler ile mağlupların yan yana yerleştirildiği bir şehirde yaşıyorlardı. Türkiye'de mülteci profesörlerin yanı sıra çoğu İstanbul'da olmak üzere belki bin Alman vatandaşı yaşamaktaydı. Çoğu *Landesgruppen* (Nazi partisinin bölge örgütü) üyesiydi.[13] Örgütün merkezi Moda'daydı. Pazarları Almanlar ile onların parti için çalışan sempatizanları, *Kraft durch Freude*'nin (Sevinçten Alınan Güç; Nazi turizm ofisi) yerel şubesinde toplanır, ertesi hafta için talimat alırlardı.[14] Birçok kıdemli memur, Grande Rue'nun hemen yakınındaki Alman dilinde eğitim veren itibarlı Deutsche Schule'de (Alman Lisesi) kalıyordu. Okul, parti elitinin buluşma yeri olan Teutonia Kulübünden kısa bir yürüyüş mesafesindeydi.[15]

12 Shaw, *Turkey and the Holocaust*, s. 5-8. Alman akademisyen ve mülteciler konusunda *bkz.* Reisman, *Turkey's Modernization.*

13 "The German N.S.D.A.P. Organization in Turkey" (5 Şubat 1943), s. 1, NARA, RG226, Entry 106, Box 36.

14 Betty Carp'ın raporu, 3 Mart 1942, s. 1, NARA, RG226, Entry 106, Box 35.

15 "The German N.S.D.A.P. Organization in Turkey" (5 Şubat 1943), s. 1-3, NARA, RG226, Entry 106, Box 36.

Nazi ırk yasaları başka ülkelerde de geçerli olabiliyordu. Nitekim, Alman Konsolosluğu Alman vatandaşlarına inceleme sonucunda siyaset ve ırk açısından saf bulunmuş şirketlerle iş yapma talimatı vermişti. Yani Almanca konuşan diaspora içindeki Nazi aleyhtarlarıyla, Müttefiklerin kucağına düşmüş olduğu düşünülen işyerleriyle ve tabii İstanbul Yahudileriyle ticaret yapılamazdı. Avusturyalı Nicolaus Medović'in işlettiği Tokatlıyan Oteli onaylananlar listesindeydi; Grande Rue'da Erich Kalis ve Andres Kapps'ın işlettiği kitapçılar, Kapalıçarşı'da Josef Krauss'un halı dükkânı ve Galata'da Hans Walter Feustel'in işlettiği seyahat acentası da öyle.[16] İstanbul Yahudileri bu duruma boykotla cevap verdiler. 1938'de, Medović Almanya ile memleketi Avusturya arasındaki Anschluss dolayısıyla otele Nazi bayrağını çekince İstanbullu Yahudiler hemşerilerini otel ile restoranına gitmemeye ikna etmek üzere bir kampanya düzenlediler. Tokatlıyan şehrin başlıca kurumlarından biri, sosyete düğünlerinden Yunus Nadi'nin Türkiye Güzeli Müsabakası için verilen resepsiyona kadar birçok kutlamanın mekânıydı. Ama boykot başlayınca Tokatlıyan düşüşe geçti, bundan yararlanan da Pera Palas gibi mekânlar oldu.[17]

Bunca büyük, sesini duyuran ve siyasi inancına kendini adamış bir Alman cemaatinin varlığı, tarafların her biri açısından İstanbul'u el altından istihbarat toplamanın ideal yeri haline getirmişti. Şehir, Avrupa ile Ortadoğu arasındaki doğal iletişim güzergâhıydı. Osmanlının son dönemlerinden beri Türk ordusunun Almanya'yla bağları olması, birçok eğitimli ve başarılı Türk'ün Alman davasına sempati duyması demekti. Üstelik Sovyetler Birliği aleyhtarı Beyaz Rusların, potansiyel Türk aleyhtarı Ermenilerin (Türkiye'deki faaliyetler hakkında onlardan pekâlâ bilgi alınabilirdi) ve kendi halkını adım adım izlemekte eskiden beri tecrübe sahibi bir Türk devletinin varlığı, İstan-

16 "List of German and Pro-German Firms in Istanbul, Turkey" (15 Şubat 1943), s. 1, NARA, RG226, Entry 106, Box 36.

17 Bali, *Bir Türkleştirme Serüveni*, 316-320. Üstelik Sovyetler Birliği aleyhtarı: "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 1, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

bul'u hem Müttefik hem de Mihver casusları için verimli bir toprak haline getirmişti.

Bir anlatıya göre, savaş döneminde İstanbul'da tam 17 ayrı yabancı istihbarat örgütü faaliyet gösteriyordu.[18] Sorun, farklı ülkelerde gelen casusların Türkiye dahilinde çalışması değildi. Tarafsız bir ülkede bu beklenen bir durumdu; üstelik İstanbul, padişahın hafiyelerinden Pera Palas'taki masaları boşaltmaları rica edildiği günlerden beri istihbarat toplamanın belli başlı zeminlerinden biriydi. Yabancı bir ülke faaliyetlerini gizli saklı yürüttüğü ve ev sahibini sıkıntıya sokmadığı sürece Türk görevliler bu acar işlerin dallanıp budaklanmasına genellikle izin verirdi. Ne var ki zaman zaman gölgelerdeki savaş günışığına çıkar, işte o vakit birçok İstanbullu şehrinin ne kadar kırılgan olduğunu fark ederdi.

***

Balkanlar'dan gelen tren pazar akşamı istasyona varmıştı. Yolcuların itiş kakışı, çığırtkanların bağırtı çığırtısı arasında diplomatlar kan ter içinde bagajlarını bulup taksi çağırmaya çalışıyorlardı. Tarih 11 Mart 1941'di. Bulgaristan bütün Britanya Elçiliği personelini sınırdışı etmişti. Bulgaristan, 1914'teki gibi, artık Almanya'nın müttefikiydi, ülkeleri Alman bombardımanının hedefi olan memurları artık istemiyordu. Britanyalı 60 diplomat İstanbul'un güvenli sularına gönderilmişti. Şehre bu kadar çok Müttefik görevlisi en son işgal sırasında, *Superb* gibi Britanya savaş gemileriyle gelmişti; şimdiyse Türk hükümetinin misafiriydiler.

Elçilikten böyle ayrılacaklarını hiç tahmin etmemişlerdi. 1 Martta Alman öncü birlikleri Sofya'ya girmişti. Çok geçmeden Britanya Büyükelçisi George Rendel Bulgar Başbakan Bogdan Filov'u ziyaret etmiş, ülkesinin Bulgaristan'la diplomatik ilişkilerini kopardığını belirten bir notayı sert sözlerle sunmuştu. Rendel'in kızı Anne de otomobilinin arkasında İngiliz bayrağını dalgalandırarak şehirde bir tur atmayı ihmal etmemişti.[19]

18 Rubin, *Istanbul Intrigues*, s. 5.

19 Rendel, *The Sword and the Olive*, s. 181.

Rendel elçiliğe dönüp bütün belgelerin yakılmasını emretti. Elçilik salonuna bavullar, sandıklar ve paketler yığılmıştı. O sırada savaşa girmemiş olan Amerika'nın diplomatları hemen koşup Britanyalıların yokluğunda eşyaya göz kulak olmak üzere binanın anahtarlarını aldılar, elçi de onlara teşekkür etti. Bagajlar nihayet bir düzene girdiğinde, diplomatlar uzun bir otomobil ve kamyon kervanı halinde banliyö istasyonuna doğru yola çıktılar. İki Alman güvenlik subayı ayrılışlarını kenardan seyrediyordu.[20] Sınırdışı edilenlerin moralini yükseltmek üzere Amerikan elçisi ile birkaç Britanya yanlısı Bulgar da trene binip, gruba Bulgar sınırına kadar eşlik etti. Veda mahiyetinde şampanyalar patlatıldı, tren Meriç Nehrini geçip Türkiye'ye doğru yol almadan hemen önce eşlikçiler vagonlardan indi.[21]

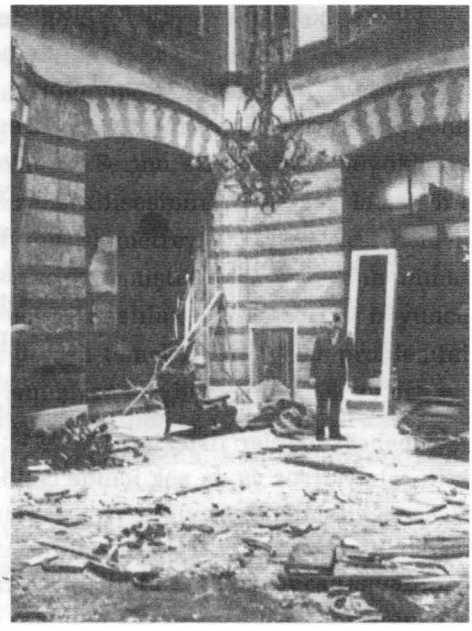
Trenin penceresinden Trakya'nın yumuşak tepelerine bakan Rendel'in içine kasvet dolmuştu. Sofya'da disiplinli Alman askerlerini, mekanize nakliye araçlarını, gıcır gıcır üniformaları görmüştü. Şimdiyse sınıra gönderilen Türk takviye birliklerini görüyordu: öküz arabaları ve ufak atlardan oluşan bir ordu ve antikaya benzeyen tüfeklerle donatılmış askerler. "İzlenimim güçlendi," diye yazmıştı. "Eğer Almanya Türkiye'ye saldırıp işgal etmeye karar verirse Boğaziçi'ne gelene kadar ordusuna direnebilecek bir şey yok, sonrası da şüpheli."

Britanyalı diplomatlar İstanbul'a akşamüstü saat altıda vardılar. Sirkeci garı kalabalık ve uğultuluydu. Onları Britanya Konsolosluğundan dostları, Nazi işgali altındaki Polonya, Belçika ve Hollanda'nın sürgündeki hükümet temsilcileri karşıladı. Peronda ilerleyip garın tuğla ve granitten cephesi dışına çıktıklarında, Pera tepesini ilk kez gördüler. Galata Kulesinin çevresindeki evlerde ışıklar yanmaya başlamıştı; Haliç'teki balıkçı tekneleri suda inip çıkıyordu.

Taksiler gardan ayrılıp Galata Köprüsünü aştı, asıl şehrin minareler ormanından çıkıp Tepebaşı'na, sonra eski Kabristan Yolu, yeni Meşrutiyet Caddesine yöneldi. Bir süre yol aldıktan

20 Rendel, *The Sword and the Olive*, s. 186.

21 Rendel, *The Sword and the Olive*, s. 187. "İzlenimim güçlendi": Rendel, *The Sword and the Olive*, s. 188.

Mart 1941:
Patlama sonrasında
Pera Palas lobisi.

sonra arabalar köşeyi döndü ve Pera Palas'ın önüne yanaştı. Hamallar sandıkları ve deri bavulları mermer fuayeye boşalttı. Resepsiyon görevlileri pasaportları almaya koştu. Formaliteler tamamlanınca Rendel kızıyla odasına çıktı ve bavullarını açmaya başladı. Diğer elçilik görevlileri birkaç basamağı çıkıp Orient Bar'ın kadifemsi loşluğunda bir gece içkisi almaya gittiler.

Bir ışık çaktı, sonra kulakları sağır eden bir gümbürtü oteli sarstı. Kabloları çıtırdayan asansör hızla aşağı düştü.[22] Cam kubbe çöktü, cam kırıkları giriş holüne saçıldı. Paramparça olan kakmalı dolaplar ve maun sandalyeler parkeye yayıldı. Kanlar mermer basamaklara ve alçılı duvarlara sıçradı ve ahşap duvar kaplamaları yer yer yanmaya başladı.

22 Pera Palas'taki patlamayı anlatan bölüm NAUK, FO 198/106, 198/107, 371/29748, 371/29749, 371/29751, 371/37529, 371/48154, 781/57, 950/10, 960/139 ve 950/631; ve Rendel, *The Sword and the Olive*, böl. 16'daki raporlar, fotoğraflar, tanık ifadeleri ve mektuplara dayanmaktadır.

Çevreye çöken garip sessizlik çok geçmeden toz duman arasında beliren yaralıların iniltileriyle bozuldu. Zemin katından kilere kadar çentikli bir yarık açılmıştı. Karanlıkta sersemlemiş misafirler görmeyip bu yarığa düşüyordu. Britanya Elçiliğinin iki çalışanı yerde acıyla kıvranarak yatıyordu, çok geçmeden yaralarına yenik düşeceklerdi. Birkaç Türk otel çalışanı ve tesadüfen orada bulunan kişiler ya ölmüş ya da ölmek üzereydi, diğer birkaç kişinin kolu ya da bacağı kopmuştu, kimi de feci yanıklar içindeydi. İki Yahudi kapıcı, otelin Rum genel müdürü Karantinos, bir Müslüman şoför, iki Türk polis, otelin Rum başkâtibi, bir Müslüman gece bekçisi ve bir dizi işçi ile müşteri yaralıydı. Toplam altı yetişkin ve bir elçilik çalışanının doğmamış bebeği ölenler listesine girecekti. Dışarıda birileri yerde bilinçsiz yatıyor ya da şok içinde caddede dolanıyordu. Pencereler ve vitrinler patlayıp çevre sokaklara yayılmıştı; yukarıda Alman uçaklarının bir hava saldırısına başladığından emin olan müşteriler odalarından dışarı uğruyordu.

Sağ kalanlardan bir kısmı bombalı saldırının sebebini başka yerde aramak gerektiğini tahmin etti. Akıllarına hemen Sofya'nın kalabalık tren istasyonu gelmişti. Tren Bulgaristan'dan ayrılmadan önce iki bavulun sahibi bulunamamıştı, ama elçiliğe bağlı subaylar bir an önce hareket etmek istediklerinden, bavulları diğerlerinin yanına koyup kimin olduğunu İstanbul'a varınca tespit etmeye karar vermişlerdi. Patlama Pera Palas'ı sarsar sarsmaz diplomatlardan biri grubun öteki üyelerinin yerleşmekte olduğu yakındaki diğer otele koştu. Sahibi bulunmayan ikinci bavulu gördü, kapıp dışarı koştu ve boş bir aralığa attı. Patlama olmadı, ama biraz sonra polis geldiğinde, pekâlâ olabileceğini anladılar. Bavulda bir fünye ve güçlü dinamit lokumları vardı.[23]

Bütün bu olaylar zinciri çok daha sonra bir araya getirilebildi. Almanlarla birlikte çalışan Bulgar ajanları patlayıcı yüklü bavulu Britanyalıların sandık sepet yığınına yerleştirmişti.[24]

23 Knatchbull-Hugessen'dan Londra'ya, 12 Mart 1941, NAUK, FO 371/29748, ff. 143-144.

24 "Background Paper on the 'Pera Palace' Explosion of March 11, 1941, and Claims Arising Therefrom," t.y., NAUK, FO 950/631.

Baştan savma bir sabotaj girişimiydi bu; düşman diplomatlarına sansasyonel bir suikast düzenleyip hepsini öldürmekten gayri bir amaç gütmemişti. Türk hükümeti çekingen davrandı; hedefi doğrudan Türkiye olmadığı anlaşılan bir krizi dallanıp budaklandırmaktan yana değildi. Ertesi ay raporunu sunan başsavcı durumu işgüzarca açıklıyordu: "Hadisenin Britanya temsilciliği personeline karşı Sofya'da bir Alman veya Bulgar teşkilatınca veya onlara bağlı bir teşkilatça hazırlanan bir teşebbüs olduğu hükmüne vardığımızdan ve bu teşebbüsün Türkiye'de mukim bir şahıs ya da teşkilat tarafından Türkiye sınırları dahilinde düzenlendiği ve hazırlandığına dair herhangi bir delil bulunamadığından, savcılık herhangi bir şahsa karşı herhangi bir hukuki işlem yapmaya mahal bulunmadığına karar vermiştir."[25]

En azından diplomasi açısından işte hepsi bu kadardı. Bombacılar hedef olarak özellikle Pera Palas'ı seçmemişlerdi. Kaderine şöhreti yol açmıştı. Bombaların ikisi de niyet edildiği üzere trende patlamamıştı. Dinamit yüklü bavullar sadece Britanya elçilik mensupları bu oteli kalacak rahat bir yer olarak düşündükleri için oraya gelmişti. Britanya hükümeti bir süre sonra Pera Palas patlamasında ölen iki elçilik personelinin, ikisi de daktilo olan Gertrude Ellis ve Therese Armstrong'un ailelerine ve yaralanan birkaç Britanya vatandaşına yardım parası verdi. Londra ayrıca yangın ve etrafa sıçrayan enkaz yüzünden ölen ya da yaralanan hatırı sayılır sayıdaki İstanbullunun cenaze ve hastane masrafları için Türk hükümetine tazminat ödedi.

Otelin talihsiz sahibi Misbah Muhayyeş binayı yeniden inşa planları yaparken, bombayla yıkılan Pera Palas'ın görüntüsü savaşın ne kadar yakın olduğunu hatırlatıyordu. Alman birlikleri Bulgaristan'a girmişti bile. Nisan ve Mayıs 1941'de Wehrmacht Balkanlar'a saldırdı, çabucak Yugoslavya, Yunanistan ve Girit'i işgal etti. Yunus Nadi *Cumhuriyet*'te "Tehlike kapımızı çalarsa" diyordu, Türkiye sınırlarını korumaya hazır olmalıdır.[26]

25 İstanbul Savcı Vekili, "Karar kopyası," 10 Nisan 1941, s. 4, NAUK, FO 371/37529.

26 *Cumhuriyet*, 31 Mart 1941.

Geçen kasım ayından beri İstanbullular hava saldırısı ve karartma tatbikatı yapıyordu. Ağaçlar, kaldırımlar ve elektrik direkleri, insanlar ay ışığında da görebilsin diye beyaza boyanmıştı.[27] Tatbikat esnasında, üç yüz canavar düdüğü şehri inletirken Grande Rue'da sıralanan gaz maskeli itfaiyeciler başka bir dünyadan gelmiş gibiydiler.[28] Yakıt tasarrufu için özel otomobillerin sokağa çıkması yasaklanmış, iki bin civarındaki taksi görevden alınmıştı.[29]

Yabancı hükümetler için savaşın yayılması İstanbul'un daha da önem kazanması anlamına geliyordu. Sadece istihbarat toplama yeri değildi şehir, aynı zamanda birçok yeraltı faaliyetinin sahnesiydi. Amaç, Türk kamuoyunu bir devletin ya da ötekinin safına çekmek, Almanya'ya ve onun Güneydoğu Avrupa'daki müttefiklerine karşı operasyonlar düzenlemek, Yunanistan ve Yugoslavya'nın dağlık bölgelerindeki direnişçilere para ve silah sağlamaktı. Hitler Haziran 1941'de Sovyetler Birliği'ne saldırınca, Türkler hemen her yandan askeri harekâtla çevrili hale geldiler. Türk hükümeti açısından, tarafsız olmak artık kavgaya katılmayı reddetmekten ibaret değildi. Artık dost satın alma ve kimin potansiyel düşman olduğunu anlama zamanıydı; bir başka deyişle, casusluk oyununu savaşan taraflar kadar aktif oynamanın zamanı.

***

Mahmut Ardıç ve Reşat Mutlugün, Pera Palas'taki bomba olayında ölen altı kişiden ikisiydi. Babadan oğula geçecek bir soyadı olan ilk Türklerdendiler muhtemelen. Ardıç ile Mutlugün'ün dedektif oldukları da söylendi, zaptiye oldukları da; oysa büyük bir otel sıradan bir karakol polisinin ya da soruşturma müfettişinin bulunacağı bir yer değildi, özellikle de bombanın patladığı günden önce otelde işlenmiş herhangi bir suç kaydının olmadığı düşünülürse. Bu iki adamın emniyet mensubu olması daha büyük ihtimaldi. Dinamit yüklü bavul patladığı

27 Seyrüsefer Tedbirleri," *Cumhuriyet*, 28 Kasım 1940.
28 "Bugün Dikkatli Olunuz!" *Cumhuriyet*, 20 Ocak 1941.
29 "Balkan Intelligence Center Report," Kasım 1940, NAUK, WO 208/72B.

sırada Pera Palas'ta olmak gibi bir talihsizlik sonucu zamansız ölümleri, savaş döneminde şehirdeki yabancı ajanlarla diplomatların iç içe geçmiş dünyalarını simgeliyordu.

Büyük bir yabancı delegasyonun, özellikle de düşman bir ülkeden özel bir trene bindirilip sınırdışı edilen bir grubun İstanbul'a varışında, emniyet mensuplarının hazır bulunması beklenen bir şeydi. Teşkilatın görevlerinden biri şehre gelen yabancıları izlemekti; ayrıca siyasi muhalifleri, şairleri, gazetecileri, bağnaz dincileri, huzuru bozanları, teröristleri, militanları, devrimcileri, komünistleri, sosyalistleri ve emniyetin devlete halihazırda ya da muhtemel tehdit oluşturduğunu düşündüğü hemen her kategoriyi izlemek de görevleriydi.

Emniyet 1926'dan beri çalışıyor olsa da Atatürk'ün cumhurreisi olduğu dönemdeki tek parti hükümetinin yanı sıra gitgide artan bütün bir izleme ve baskı sisteminin bir parçasıydı. Ayrıca Türklerin kamu düzenine ve görünmez güçlerin entrika çevirdiğine dair eski saplantısı da Emniyet'in faaliyetlerinde rol oynuyordu. Elli yıl önce II. Abdülhamid günlerinin çoğunu yabancıların şehre gelişinden sokakta kulak misafiri oldukları hükümet aleyhtarı şakalarına kadar varan her şeyi not eden hafiyelerin yazılı raporlarını okumakla geçirirdi. Diplomatların cinsel kaçamakları sultanın özellikle ilgisini çeker, yüzü kızaran büyükelçilere bir Pera randevu evindeki en mahrem anlarının izlendiğini belirtmek üzere imalarda bulunurdu.[30] O günlerde, Avrupalılarla sohbet ettiği görülen Müslümanlar sürgünle tehdit edilebilirdi; tramvay yolcuları yerlerinde sessizce oturur, Pera Palas'taki müşteriler çoğu zaman birbirleriyle fısıldaşırlardı.[31]

Emniyet, Kemalist devrimi korumak ve iç düşmanlarını açığa çıkarmakla görevli merkezi bir teşkilattı. Komploları deşifre etmekte uzmanlaşmıştı; Nâzım Hikmet gibi devlet düşmanları ya da Halide Edip gibi gürültü patırtı çıkaran sürgünler ortaya çıkınca, Türkiye Cumhuriyeti'nde mevcut muhalif akımlar ile

30 Woods, *Spunyarn*, c. 2, s. 111.

31 Herbert, *Ben Kendim*, s. 37. "İstanbul'da ellerindeki bilgiyi": Boyd'dan Donovan'a, 25 Eylül 1944, s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 4.

yurtdışındaki destekleyicileri arasındaki sözümona bağlantıları izlemek gibi bir ek görev de edinmişti. Ama bütün gizli servislerde olduğu gibi, gerçek bir tehlikeyi bertaraf etmekle, bertaraf edilmek üzere bir tehlike icat etmek arasındaki çizgi daima biraz bulanık olurdu. İstihbarat işi, kapalı devreye dönüşebilirdi. Kimi zaman bir tehdidin kanıtı kim bilir hangi Emniyet ajanının böyle bir tehdit olduğunu yazmaya karar vermiş olmasından ibaretti. Güvenlik, siyaset ve yabancıların çevirdiği entrikalara dair, cumhuriyetin temel yapısına ve emniyet mekanizmasına sinmiş bir düşünce biçimiydi.

İstihbarata aç bir şehrin bir sürü muhbir üretmesi doğaldı; Ardıç ve Mutlugün belki de bu yüzden ölümün onları beklediği Pera Palas'a gitmişti. İstihbarat toplama ve paylaşma gibi nazik bir işin merkezinde oteller vardı. Amerikalı bir gizli istihbarat ajanı, "İstanbul ellerindeki bilgiyi kim isterse ona satarak geçimlerini sağlayan insanlarla dolu" demişti. Daha fazla yabancı, daha fazla çalışmak demekti, daha fazla çalışılınca da istihbarat işi çok daha kârlı hale geliyordu. Emniyet, yabancı bir istihbarat örgütünün bulmak istediği, bunun için de para ödeyeceği herhangi birinin fotoğraflarını, geliş gidiş saatlerini, hangi otelde kaldığını, hatta pasaport fotoğrafını temin edip yazılı rapor verebiliyordu.[32] Bir otele yeni bir müşteri gelip de resepsiyona pasaportunu teslim ettiğinde, o pasaportun biraz sonra Türklere, Sovyetlere, Amerikalılara, Almanlara, Britanyalılara, İtalyanlara ve "muhtemelen en sevdiği kafedeki barmene" gösterileceğinden emin olabilirdi.[33]

İstihbarat elde etmek ya da rüşvetle Türklerin sempatisini kazanmak el altından değil, açıktan açığa ve istisnasız yaratıcılıkla yapılan bir işti. Almanya Şubat 1943'te, Ermeni soykırımını tezgâhlayan ve yirmi yılı aşkın bir süre önce Berlin'de bir Ermeni tarafından öldürülen İttihat Terakki lideri Talat Pa-

32 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 10, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5; ve Lt. Col. John H. Maxson, "Report on Organization and Operation of X-2, Turkey, 1944," s. 16, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

33 Kollek, *For Jerusalem*, s. 42-43.

Savaşta neşeli anlar, 1944 civarı: Bir memur gaz maskesini kadın meslektaşına gösteriyor.

şa'nın cesedini Türkiye'ye geri vermişti.[34] Eski bir sürgünün tüyler ürpertici geri dönüşü üzerine kurulu bir iyi niyet gösterisiydi bu. Tartışmalı bir figür olarak Talat Paşa'nın tarihteki rolü Atatürk'ün sağlığında unutturulmaya çalışılmıştı, oysa şimdi hatırası törenlerle yeniden canlandırılıyor, paşa en büyük Türk milliyetçilerinin katına yükseltiliyordu. Talat Paşa'nın kemikleri Cumhurreisi İsmet İnönü, Başvekil Şükrü Saracoğlu, Büyükelçi Franz von Papen ve tören üniformalarını giymiş Türk ve Alman subaylarının katıldığı ihtişamlı bir alayla İstanbul'un küçük bir tepesindeki mezara tekrar gömüldü. Daha sonra yanına, kemikleri 1990'larda Tacikistan'dan getirilen Enver Paşa dahil başka Jön Türkler de gömülecekti. Hayatın o sırada kimsenin farkına varmadığı bir cilvesiyle, tepe karşıdaki Ermeni mezarlığına bakıyordu.

Müttefikler de Türk kamuoyunu harekete geçirip cumhuriyeti tarafsızlıktan vazgeçirmek için durmaksızın çalıştılar. Görece başarı kazanmalarının nedeni istihbaratın becerisi değil, savaşın gidişatıydı. Türkiye'nin Almanya'yla imzaladığı saldırmazlık paktı 1941 Yazında Wehrmacht süratle doğuya ilerlerken

34 Talat Paşa'nın cesedi konusunda *bkz.* Olson, "Remains of Talat.

mantıklı bir hareket gibi görünmüştü. Ama ertesi sonbahar, Mihver Kuvvetlerinin Sovyetler Birliği'nde ilerleyişi Stalingrad'da durduruldu; Kuzey Afrika'da Almanya güç kaybediyordu. Müttefik Devletler Türkiye'yi Müttefiklerin safında savaşa girmesi için sıkıştırmaya başlamıştı. Uzun bir yan çizme ve kıvırtmalar, taktik yeniden değerlendirmeler, ayrıntılı planlanmış ört bas etmeler tarihi, Hitler'in pekâlâ da savaşı kaybedebileceği gerçeğiyle karşı karşıyaydı. Mussolini İtalya'da Haziran 1943'te iktidardan düşünce, Mihver fiilen çökmüş oldu ve Türkiye'nin incelikle hesaplanmış tarafsızlık konumu gitgide savunulamaz hale geldi.

Pera Palas'ta bomba patladığında, ünlü Özel Operasyon Yürütme Birimi (SOE) dahil Britanya istihbarat servisleri zaten şehirde faaldi.[35] İstanbul, birimin Balkanlar'daki faaliyetlerinin merkezi olmuştu ki bu, Britanya subaylarının sadece istihbarat toplamakla değil, başta Bulgaristan, Yugoslavya ve Yunanistan olmak üzere diğer ülkelerde sabotaj düzenlemek ya da yeraltı faaliyetlerine yardım etmekle de uğraştıkları anlamına geliyordu. Savaşın sonu yaklaşırken, Özel Operasyon Yürütme birimi Almanya Türkiye'yi işgal ettiği takdirde direnişi koordine etme planları yaptı; bu planlar arasında, sadık Nazi kisvesine bürünebilecek, böylece işgal sonrasında Alman kurumlarında çift taraflı casus olarak çalışacak ajanlar yetiştirmek de vardı.

ABD savaşa girince, Amerikan Stratejik Servisler Ofisi (OSS) de şehirde tezgâh açtı. Chicago'lu banker Lanning "Packy" Macfarland İstanbul'a 1943 Yazında geldi. Servise ABD'de alınmıştı; önceleri İstanbul ABD Konsolosluğu bünyesinde çalıştı.[36] Pera Palas'ın yakınlarında bir apartman dairesi tutmuştu. Amerikalılar, şehrin hatırı sayılır *émigré* cemaatlerini, yani Almanların yanı sıra Çekleri, Macarları ve Nazi işgali altındaki ülkelerden ya da Mihver Devletlerinden gelmiş olanları, Britanyalıların çoktandır yaptığı gibi istihbarat kaynağı olarak kullanma niyetindeydiler.

35 *Bkz.* "Istanbul Office-History," 15 Mart 1945, NAUK, HS 7/86.

36 Boyd'dan Donovan'a, 15 Eylül 1944, s. 2, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 4.

Bu sessiz savaşın ayrıntılı bir tarihini son derece sıkıcı ama istemeden de olsa çok aydınlatıcı bir kaynaktan öğreniyoruz: istihbarat görevlilerinin gizli bir muhbirle temasa geçtikten sonra doldurdukları masraf formları.[37] Ajanlar ayda 50 ila 500 Türk Lirası avans alıyorlardı; Türk polisine otele gelen ve ayrılan listelerini temin ettikleri için ayda 400 liraya kadar ödeme yapılıyordu. Masraf formlarında bir de "rüşvet" kalemi vardı; bu kalem sayesinde OSS çalışanları telefon operatörlerine yaptıkları yurtdışı konuşmaları emniyete bildirmemeleri için verdikleri paradan, bir Türkten ya da başka bir kaynaktan şu her şeyi kapsayan "stratejik istihbarat temini"ne kadar her şeyi masraf gösterebiliyorlardı. Müzik aletleri, tenis raketleri, takım elbiseler masrafa yazılırdı. Gizli dedikodu ve fısıltı dünyası, bir dünya savaşının zıt saflarında yer alan insanların işleriyle uğraşırken birbirlerine tam anlamıyla toslayabildikleri kalabalık sokaklarda faaliyet göstermekteydi. İşin mahrem yönü de bir garipti. Bir ajanın mesela bir fıtık bağına ihtiyacı olsa ona bunu temin eden muhtemelen bir Amerikalı satıcı olurdu.[38]

İstanbul'da ajan çalıştırmak havuzda balık avlamaya benziyordu. Oltaya takılan çoktu, ama asıl sorun oltanın ucundakinin gerçekten istediğin balık olup olmadığıydı. Bir OSS raporunda şu cümle yazılıydı: "Karşı casusluğu Türkiye'de yürütmek, herkesin hemen hemen hiç ceza görmeden oynayabileceği kârlı bir oyun olarak görülüyor."[39] Ajan kaynayan bir şehirde en önemli iş bu ajanların güvenilir olup olmadığını anlayabilmekti. Amerikalı ajanlar bu işe X-2 diyorlardı, yani karşı casusluk. 1943 Temmuzunda Joseph Curtiss adlı bir Amerikalı ajan cebinde 25.000 dolarla İstanbul'a geldi; sözüm ona bağışlar yoluyla toplanmış olan bu parayla, ABD'nin doğu kıyısındaki üç üniversitenin kütüphanelerine yine sözümona antika kitap satın alınacaktı. Curtiss birkaç ay Kapalıçarşı'daki kitap ve yazma

37 *Bkz.* Masraf formları, NARA, RG226, Entry 199, File 1193.

38 Ucuz Çanta Pazarı'ndan alınmış fatura, 31 Aralık 1943, NARA, RG226, Entry 109, Box 187, File 1208.

39 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 2, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

simsarlarıyla görüşerek kendini tanıttı ve üniversite kütüphaneleri koleksiyonları için olağanüstü yazmalar aradığı haberini yaydı.[40] Oysa cebindeki parayla nadir kitap satın almayacak, ajanlara ödeme yapacaktı. Curtiss hikâyesinin kılıfını hazırladıktan sonra, ekim ayında, bir eylem planı yapmak üzere artık OSS şube başkanı Macfarland'la doğrudan görüşebileceğine karar verdi. OSS merkezinde ona verilen odada işe başladı, ertesi Ocak ayında ise, daha sonra şubenin genel yöneticiliğini yapacak olan X-2 ajanı John Maxson İstanbul'a geldi.[41]

Curtiss ile Maxson'un faaliyetleri yeterli olmuyordu, ama birden fark ettiler ki ellerinde şimdiye kadar hiç kimsenin doğru dürüst kullanmadığı bir grup var: Şehirdeki büyücek Amerikan cemaati. OSS önce işadamlarını kendine bağlamıştı. Socony-Vacuum Petrol Şirketinin müdürü Archibald Walker, Macfarland'ın İstanbul'a gelmesinden önce casusluk faaliyetlerini yönetmişti. X-2 hemen Amerikalılarla temasa geçti; bu Amerikalıların çoğu Amerikan Kız Kolejinin kardeş kurumu ve ülkedeki en iyi eğitim merkezlerinden olan Protestan misyoner okulu Robert Kolejde çalışmaktaydı. Profesörler, danışma görevlileri, kayıt memuru, hepsi artık birer istihbarat kaynağıydı.[42] ABD Konsolosluğunun anaç idari görevlisi ve Amerikalılarınkine benzeyen ismine rağmen Avusturya-Macaristan kökenli bir İstanbullu olan Betty Carp belli başlı bilgi kaynaklarından biriydi. İşini sessizce ve ustalıkla görmesi, doğru yargıları öyle nam salmıştı ki bir süreliğine Washington'a tayin edilmişti. Orada Sovyet Büyükelçisi Maksim Litvinof'un karısını sık sık sinemaya davet eder, sonra ne konuştuklarını OSS'a bildirirdi.[43]

40 Maxson, "Report on Organization and Operation of X-2, Turkey, 1944," s. 4, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

41 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

42 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

43 Carp'tan Dulles'a, 13 Mart 1942, NARA, RG226, Entry 106, Location 190/6/4/03. Allen Dulles, Carp'ı Müttefik işgali sırasında Amerikan elçiliğinde çalıştığı günlerden beri tanıyordu. Dulles savaş sırasında Carp'ın OSS'taki en önemli bağlantılarından biri, daha sonra da

Almanca ve Türkçe dahil birçok dili akıcı konuşması ve İstanbul'da hemen herkese hiç fark ettirmeden kendini sevdirebilmesi, çeşitli çevrelere kimsenin yapamadığı kadar kolaylıkla girebilmesini sağlamıştı. Teutonia Kulübünün önünde kayıtsızca duran kısa boylu orta yaşlı kadının aslında kimlerin kulübe girip çıktığını aklına yazdığını muhtemelen pek az Alman anlayabilmişti.

Şu ya da bu şekilde ajanlık yapmayanlardan biri de bizim yaman Thomas Whittemore'du. Rüyaları gerçekleştirebilme yeteneği Ayasofya için bağış toplamakta çok işe yaramıştı, ama casusların dünyasında ayak bağından başka bir şey değildi. Betty Carp gizli bir raporunda, "Mr. Thomas Whittemore tanınmış bir Bizans uzmanıdır" diyordu, "bilgilidir ve hükümetteki bazı vekillerle teması vardır.[44] Ancak Churchill ya da Roosevelt'in daha altında birine bilgi vermeye asla tenezzül etmez."

İstihbaratın prim yaptığı bir şehirde ajanlar ellerindeki bilgiyi en yüksek fiyatı verene satma, üstelik aynı bilgiyi başka müşterilere de pazarlama, yani çifte ajan olma baskısını omuzlarında hissediyorlardı. İstanbul bürosu, Washington'daki OSS direktörü, "Wild Bill" lakabıyla tanınan General William Donovan'a "İstanbul'da her yerde ajan var" diye rapor yazmıştı.[45] Çalışmalarının bir bölümü İstanbul'daki "düşman ülke vatandaşları"nın izlenmesini kapsıyordu. OSS'un X-2 şubesi kuruluşundan birkaç ay sonra üç bin kart hazırlamıştı bile; her kartta belirli bir kişinin geçmişi ve yaptıkları hakkında bilgi vardı.[46] Sorun şu ki, Almanlar özellikle de söyleyecek gerçekten ilginç şeyi olan muhbirlerin ağzını arama konusunda çok daha iyiydiler. Hele *Abwehr* (Alman ordusunun istihbarat kanadı), Müttefik personelinin bayıldığı türden ajanları kendi safına çekmekte çok becerikliydi; gizli bir Amerikan X-2 raporunda bu ajan

OSS'un halefi CIA'nın ilk sivil başkanı oldu.

44 Carp'tan Gurfein'e, 12 Ocak 1943, NARA, RG226, Entry 106, Location 190/6/4/03.

45 Wickham'dan Donovan'a, 11 Ağustos 1944, s. 11, NARA, RG226, Entry 210, Box 194, File 9.

46 A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

grubu "bar kızları, dansözler, şantözler" diye tanımlanmıştı.[47] Alman ajan avcıları otellerde, restoranlarda ve gece kulüplerinde çalışan bu ajanlara rüşvet vermek, masraflarını karşılamak için muazzam paralar harcıyorlardı. Amerikalılar, "Bir iki gözyaşı döküp Almanlardan ne kadar nefret ettiğini söyleyen her kızın samimi bir Nazi karşıtı olduğuna" inanmaya hazır gibiydi.[48] Amerikan istihbarat servislerinde çalışanların Alman ajanı olduğu bilinen kadınların katıldığı "büyük, herkesin sarhoş olduğu partiler" verdiği söyleniyordu. Alkolün çözdüğü dil, İstanbul casuslarının bu özel türünün sermayesiydi.[49]

1944'te güvenlik ihlalleri öyle saçma sapan bir hal almıştı ki Amerikan ajan avcıları kendilerine şarkı bile yazdırmışlardı; bir ABD hükümeti çalışanının yazdığı şarkı ilk kez şehrin bir dans barında alkışlar arasında söylenmişti. Sözleri teksir makinesiyle çoğaltılıp seyircilere dağıtılan şarkı o kadar moda olmuştu ki ne zaman bir grup Amerikalı kapıdan girse orkestra hemen bu şarkıyı çalıyordu.[50] Oysa şarkının başlığı ve nakaratı olan "Böö, böö bebeğim, casusum ben" (*Boo, boo, baby, I'm a spy*) bir bara giren gizli bir ajanın en son duymak istediği kelimelerdi:

Benimkisi bir oyun, pek sakıncalı
Değiştiririm adımı gün aşırı
Yüzüm farklı ama vücudum aynı
Böö, böö bebeğim, casusum ben.
Duymuşsundur Mata Hari nam kadını
Parasını verdim götürdüm malı
Babam bizi yakalayınca kıydık nikâhı
Böö, böö bebeğim, casusum ben.

47 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 11, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

48 "A History of X-2 in Turkey from Its Inception to 31 August 1944," s. 11, NARA, RG226, Entry 210, Box 58, File 5.

49 Maxson, "Report on Organization and Operation of X-2, Turkey, 1944," s. 22.

50 "Addenda, History—Security Branch—OSS/Istanbul," Mayıs 1943-1 Eylül 1944, s. 1, NARA, RG226, Entry 210, Box 185, File 9; ve "History—Security Branch—OSS Istanbul," Mayıs 1943-1 Eylül 1944, s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 185, File 12.

Derler bana yavuz delikanlı
Hatta canına yandığımın aşığı
Dinle tatlım, saklayalım bu sırrı
Yapalım şu işi herkesten gizli saklı ...[51]

Bir hükümet görevlisinin casus olduğunu bir kabare şarkısında afişe etmesi, her şey bir yana, mesleği hafif almaktı; Amerikalı görevliler Washington'a şarkının sözlerinin güvenlik tehlikesi yarattığını rapor ettiler. Ama şarkı Amerikan ajanlarının bir cesaret gösterisiydi aslında. "Küçük dağları ben yarattım, yürürüm kasıla kasıla" diye devam ediyordu sözler. Aslında Amerikalı casusların iç istihbarata vâkıf oldukları söylenemezdi.

İstihbaratın büyük kısmını o sırada şehirde ikamet etmekte olan Doğu Avrupalı bazı *émigré*'ler sağlıyordu. Bunlara, OSS'la esas bağı kuran Alfred Schwarz isimli Çek mühendisin kod adına nazire olarak *Dogwood* (Kızılcık Sopası) zinciri deniyordu. Macfarland'ın devşirdiği Schwarz, işgal altındaki Avrupa'nın belki de en büyük istihbarat ağını kurmuş, birliklerin hareketleri, hava alanları, cephanelikler ve akaryakıt istasyonları gibi istihbaratı İstanbul OSS şubesine aktarmıştı. Sorun şu ki zincirdeki alt ajanların birçoğu aslında Alman istihbaratına da çalışan çifte ajandı. Dogwood zinciri öylesine güvenilmez hale gelmişti ki Macfarland 1944 Yazında grubun çalışmalarına son verdi.

Dogwood raporlarının çoğu sıradandı.[52] İstanbul'da olağan bir durumdu bu. Dolayısıyla belki de kaçınılmaz olarak ortada çok fazla para dönüyordu, casus heveslileri de çok fazlaydı. Casusluk faaliyetlerinin müthiş bir sonuç verdiği ender görülürdü; gerçekten iyi sonuç verenlerse, bekleneceği üzere, Ankara mahreçliydi. 1944 başlarında Britanyalılar yerel Abwehr şefinin kâtibi Erich Vermehren'in taraf değiştirmesini sağladılar. Bu başarı Türkiye'deki Almanların moralini fena halde bozdu, ama aslında Abwehr çok daha büyük bir başarı elde etmişti.

51 "History—Security Branch—OSS Istanbul," Mayıs 1943-1 Eylül 1944, Ek C, s. 2, NARA, RG226, Entry 210, Box 185, File 12.

52 Wickham'dan Donovan'a, 11 Ağustos 1944, s. 4, NARA, RG226, Entry 210, Box 194, File 9.

Britanya Büyükelçisi Hughe Knatchbull-Hugessen diplomasi çevrelerinin aleyhine söylenecek tek bir söz bulamadıkları bir adamdı. İngiltere'nin Kent bölgesindeki bir köyden yetişme, Victoria çağına özgü bir dürüstlükte, Eton'dan Oxford'a uzanan eğitim kurumlarından mezun Knatchbull-Hugessen, dikkatle düzeltilmiş bıyığı ve yelekli takım elbiseleriyle tam bir Britanya dışişleri görevlisi numunesiydi. Diplomatik çevreler, hatta baş rakibi von Papen büyükelçiye büyük saygı besliyordu. Türklerin tek şikâyeti adamın telaffuzu imkânsız ismiydi.[53] Ama belki de bu yüce konumu onu rehavete sevk etmişti. Almanlar 1943 Güzünde Cicero kod adını verdikleri birini devşirerek savaşın en büyük içerden istihbarat operasyonlarından birini gerçekleştirdiler. Bu kişi, büyükelçinin valesiydi.

Cicero aslında Almanların kucağına düşmüştü. Ankara'daki Alman Büyükelçiliğinin birinci kâtibine gitmiş, kötü bir Fransızcayla ve "Pierre" adını kullanarak inanılmaz sayıdaki gizli belgeyi bir ücret karşılığında Berlin'e vermekten mutlu olacağını söylemişti. Sade bir tavırla, "Çünkü Britanyalılardan nefret ederim" demiş, sonra da Almanlar eğer istediği ücreti vermezlerse Sovyetlere gitmekle tehdit etmişti.[54] Diplomatlar pirelenmişti, ama vale bir süre sonra malı teslim etti. Knatchbull-Hugessen'in ofisindeki kasayı açabiliyor, elçi ile Londra arasındaki gizli yazışmaların fotoğrafını çekebiliyordu. Bu gizli yazışmaların arasında savaş toplantılarının ayrıntıları ile Müttefiklerin Normandiya çıkarması planı Operation Overlord'a dair bazı ipuçları da vardı. Bu belgelerden bazıları Hitler'in bile önüne geldi, ama Abwehr Cicero'nun gerçek olamayacak kadar iyi olduğu kuşkusu içinde olduğundan belgelerden yeteri kadar yararlanamadı. Alman ajan avcıları çifte ajan kaynayan bir ülkede Cicero'nun da çift taraflı oynadığından endişeleniyorlardı. Oysa Cicero'nun güvenilir bir istihbarat kaynağı olduğu anlaşılıyor; eğer Almanya onun verdiği bilgileri göz önüne alsaydı, savaşın gidişatı değişebilirdi. Üstelik, asıl çift

53 Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 133.
54 Alıntılayan Moysich, *Operation Cicero*, s. 31.

taraflı oynayan Almanlardı. Cicero, Elyesa Bazna adlı bir Arnavuttu. Casusluk hizmetlerine karşılık aldığı hatırı sayılır miktardaki para –birkaç yüz bin sterlin karşılığı– ise sahte çıktı.[55]

***

Pera Palas'ta bomba patlaması, tarafsız bir ülkede yürütülen casusluk faaliyetlerinin genel kuralına ender görülen bir istisna oluşturmuştu. Bu kural, ev sahibini sıkıntıya sokmayın kuralıydı. Genel anlamda İstanbul'daki savaş apartman dairelerinde, gizli buluşma yerlerinde sürüp gidiyor, ajanlar ve şefleri umuma açık yerlerde birbirlerini mümkünse görmemeye çalışıyorlardı. Diplomatlar 29 Ekim Cumhuriyet Bayramı törenleri çerçevesinde dışişleri bakanlığında resepsiyona davet edildiğinde bile düşman devlet temsilcilerinin aynı ordövr ve şampanyayı paylaşmaması için iki ayrı oda hazırlanmıştı.[56] Yine de yabancıların sayısı o kadar azdı ki rakip bir ajanla yüz yüze gelmek sıradan olay haline gelmişti. Bir gün, hem Müttefik hem de Mihver memurlarının sık sık gittiği Abdullah Efendi lokantasında, aslen Avusturya vatandaşı olan Teddy Kollek'in yanına bir Nazi ajanı geldi. Ajan ona hevesle Almanca bir şeyler söyledi.[57] Kollek de Almancayı akıcı konuşurdu. Ajan korkunç bir hata yaptığını fark edince sohbet birdenbire kesildi. Aslında Kollek bir Siyonist yeraltı örgütünde Britanya ve ABD istihbarat örgütleriyle işbirliği içinde çalışmaktaydı.

Kollek'in faaliyetleri uzun ve hikâyesi bol bir meslek hayatının başlangıcıydı sadece. Birçok alanda çalıştıktan sonra, savaş sona erdiğinde, Kudüs belediye başkanı oldu. İstanbul'da geçirdiği yıllarda ise, tam bir başarı olarak nitelenebilecek bir operasyona katılmıştı. 1944'te, tam da OSS ajanları şehirdeki faaliyetlerine son vermek üzere mali hesapları temizleyip kendi kariyerlerindeki bir sonraki aşamanın ne olacağını düşünürlerken, yeni bir tür istihbarat faaliyeti tam gaz sürüyordu. Bu faaliyeti düzenleyenler çalışmalarının Türk yetkililerin gönlünü

55 Rubin, *Istanbul Intrigues*, s. 247.
56 Rubin, *Istanbul Intrigues*, s. 4.
57 Kollek, *For Jerusalem*, s. 43.

almaya değil, tersine onları iyice sıkıntıya sokmaya dayandığını biliyorlardı. Öyle bir gizli faaliyet türüydü ki bu, Türkiye Cumhuriyeti'nin en kutsal şiarlarına, saf ırk olma iddiasına, azınlıklara karşı içten içe yürüttüğü savaşa, Müttefik ve Mihver devletlerine tarafsız davranma arzusuna aykırı düşüyordu. Bu faaliyet, istihbarat toplamaktan çok mültecileri bir araya getirmek gibi umutsuz ve riskli bir çabayı gerektiriyordu.

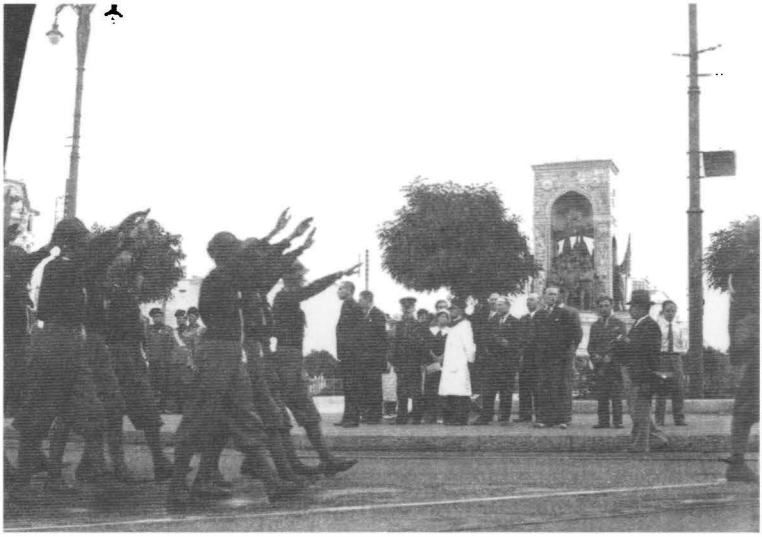
BELGELER

Misbah Muhayyeş'in 1920'lerde Pera Palas'ı satın alışı muhteşem bir iş anlaşmasıydı; ama 1941'de o bomba patlayınca böyle bir karar verdiği için neredeyse dizini dövecekti. Muazzam bir tamirat işi çıkmış, üstelik gazete manşetlerine çıkan patlama bir otel işletmecisinin asla istemeyeceği kötü bir şöhrete yol açmıştı. Muhayyeş kayıplarını telafi edebilmek için hayal gücünün yaratabildiği bütün yolları denedi. Winston Churchill'e telgraf çekip tazminat istedi.[1] Büyükelçi George Rendel'i içi patlayıcı dolu bavulun otele getirilmesinde ihmalkârlık suçlamasıyla mahkemeye verdi. Bir süre sonra yüzbinlerce liralık tazminat aldıysa da İstanbul mahkemelerinin ülke dışında yetkisi olmadığından, sorun çözümsüz kaldı.[2]

Otelin işleri bombadan önce bile yaver gitmiyordu. Yahudilerin Tokatlıyan'a boykot düzenlemesiyle kısa bir süre açılan işler, solan kadifeler, kirli gibi görünmeye başlayan mermerler nedeniyle yine baş aşağı gitmeye başlamıştı. Sanki bütün işletme, Orient Bar'ın geveze müdavimleri gibi, sadece eski maceralar ve birkaç güzel hikâyeyle günlerini geçiriyordu. Pera Palas gazete manşetlerine geçtiğinde, haberin sebebi ya köhneliği ya da patlayan bir skandaldı. 1935'te, önde gelen Türk diplomatlarından Aziz Bey bir oda tutmuş, cenazesi için kullanılacağını belirttiği parayı masaya koymuş, sonra da usturayla boğazını

1 Muhayyeş'ten Churchill'e, tarihsiz, NAUK, FO 371/29751, f. 18.

2 "Bombed British Officials Must Pay, Turks Decide," *New York Times*, 24 Nisan 1947.

Faşistlerin geçit töreni: İstanbul'daki küçük İtalyan cemaatinin genç üyeleri Taksim Meydanındaki Cumhuriyet Anıtının önünden geçerken Romalı selamı veriyorlar.

kesmişti.[3] 1939'da, Yemenli bir adam Meksikalı üç kadınla bir oda tutmuş, kalantor bir Hint prensi olduğunu söyleyip yiyip içtiklerini hesaba yazdırmıştı. İdarenin adamın meteliksiz olduğunu anlaması üç ay sürmüştü.[4]

Pera'nın sosyal hayatı kuzeye, Pera Palas'ın çevresinden uzağa kayıyordu. Grande Rue, mahallenin güney ucundaki dar aralıklar, iki yanında kırtasiye, müzik ve zücaciye dükkânları sıralanmış merdivenli yokuşlarıyla eski günlerini aratmaktaydı. Kuzeydeki Taksim Meydanı ise 1928'de dikilen Cumhuriyet Anıtı ve Henri Prost'un 1930'larda getirdiği yeni ve hareketli düzenlemeyle modern şehrin odağı olmuştu. Okul çocukları Atatürk'ü anmak için toplandığında, ya da yerel faşistler İstiklal Caddesinde kaz adımlarıyla yürüdüğünde hedefleri her za-

3 "Col. Aziz Bey a Suicide," *New York Times*, 1 Ekim 1935.

4 "50 Kuruşla Perapalas'ta Üç Ay Yaşayan Adam!" *Cumhuriyet*, 13 Ekim 1939; "Perapalas Otelindeki Garib Hadisenin İçyüzü," Cumhuriyet, 14 Ekim 1939.

man Taksim olurdu. Atılan her adım bir İslam imparatorluğundan uzaklaşmak, cumhuriyete yönelmek anlamına geliyordu.

Bu kuzeye kayıştan yararlanan Park Otel oldu. Taksim meydanına yakındı, kıyıya doğru kıvrıla kıvrıla inen bir caddenin üzerindeydi.[5] Son Osmanlı sadrazamı Ahmed Tevfik Paşanın eski konağı üzerine inşa edilmişti. Alman Konsolosluğunun komşusu olduğundan, otelin restoranı sayıları gitgide artan konsolosluk çalışanlarının gayri resmi yemekhanesi olmuştu. Pera Palas da komşuları için böyleydi: Eski bir Osmanlı konağındaki Amerikan Konsolosluğu ve Meşrutiyet Caddesinin ucunda, Balıkpazarının yakınındaki Britanya Konsolosluğu personeli bu otelde yemek yiyordu. Türkiye dış politikasının gelgitleri, Grande Rue'nun hangi ucundaki otelde, yani Pera Palas'ta mı, yoksa Park Otel'de mi daha çok Türk bürokratının yemek yediğinden anlaşılabilirdi. Ölümcül patlamadan sonra Pera Palas'ın zemin katı tamir edilip asansörü tekrar yerine yerleştirilirken geçici olarak müşteri kabul edilmediğinden, Park Otel yarışmayı kazanmış gibiydi.

Park Otel'in dar lobisinde Amerikalı ve Britanyalı işadamları Japon, Bulgar ve Alman görevlilerin yanından geçiyordu. Diplomatlar aileleriyle birlikte gelirdi, otelin fuayesi tren ya da gemilerde haddinden fazla gün geçirmiş delişmen çocukların oyun alanı olarak da görev yapıyordu. Restoranda Japonlar akşamın erken saatlerinde yemek yiyip masalarını gece yarısına kadar yiyip içmeye devam edecek olan Almanlara bırakırdı. Dedikodulara göre, odalar gizlice dinleniyordu. Garsonların da sipariş aldıktan sonra ya da ana yemeği servis ederken masaların yanında fazlaca kaldıkları biliniyordu. Kulak misafiri oldukları konuşmalar ya bir konsolosluğa ya da ötekine yetiştirilirdi. Ama her iki tarafın bu durumdan emin olmayışı otelin yemek salonunda bir güç dengesi yaratmıştı. Sohbetlerin hafifmeşrep konulara ayrılmasına, siyasetin gizli kapaklı yürütülmesine çalışılıyordu. Düşmanları tanımak insana bir tür güvenlik hissi vermekteydi.

5 Mansel, *Constantinople*, s. 419. **Restoranda Japonlar**: Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 136.

İşte bu yüzden, 1944 Şubatının rüzgârlı bir gününde, yemek salonu Bloomingdale's mağazasının kuzguni saçlı, yuvarlak yüzlü, süslü kelebek kravatlardan hoşlanıp cep mendilini katlamaya üşenen yöneticisine pek çekici gelmişti. Ira Hirschmann İstanbul'da yeniydi; başka koşullarda, zamanını New York'taki Garment District'e yollanacak elbiseler satın almak üzere pazarlık ederek ya da ince Osmanlı kakma işleri satın alarak geçirebilirdi. Başka bir hayatta müzik yapımcısı olabilirdi. Gittiği her yerde serbest zamanını gelecek vaat eden bir yerel kemancı ya da piyaniste hemen oracıkta bir konser düzenleyerek geçirirdi. Otel lobilerinde çalan orkestraların temposunu ya da akordunu düzeltmekte bir sakınca görmezdi. Doğuştan örgütleyiciydi, büyük düşünürdü, bir şeyleri oldurmak konusundaki yeteneğine de sonsuz güveni vardı.

Ama Hirschmann İstanbul'daki günlerini ayrıntılarla boğuşarak geçirmekteydi. Külüstür şilepleri kiralayıp yolcu gemilerine dönüştürüyor, gümrük memurları, yerel polis ve liman yetkililerine nakliye mevzuatı ve yük listelerinin ayrıntıları konusunda yalvar yakar oluyordu. Her gün önce ofisinde evrak yakar, sonra Park Otel'de yemeğe inerdi.[6] Hirschmann'ın bir başka mülteci dalgasının ön cephesinde yer aldığını otelin diğer müşterileri bilemezdi elbette. Çabaları, işgal altındaki Avrupa'dan Yahudileri çıkarmak üzere örgütlenen en büyük operasyonlardan biriyle sonuçlanacaktı. İstanbul'la ilişkisi Pera Palas'taki patlamadan birkaç ay sonra, dolaylı bir yoldan başlamıştı, ama bu kez tam bir facia ortaya çıkacaktı.

***

Güneye yönelen üst akıntının yardımıyla Boğazı ağır ağır geçen *Struma*, 15 Aralık 1941'de Sarayburnu açıklarına demir attı.[7] Hemen hemen iki yüz deniz mili uzaklıktaki Romanya li-

6 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 136.

7 Struma faciasını en ayrıntılı anlatan, Frantz ve Collins, *Death on the Black Sea*'dir; vakayı tekrar anlatırken bu çalışmadaki bazı ayrıntıları temel aldım. Samuel Aroni, kitapta yer alan çok iyi makalesinde, yolcu manifestosunu yeniden oluşturmak gibi göründüğünden çok daha zor bir işi yapmaya çalışıyor.

manı Köstence'den başlayan yolculuk korkunç geçmişti. Yeniden işlev kazandırılmış olan tekne, çoğunlukla canlı hayvan taşımakta kullanılmıştı. Makinesi batmış bir römorkörden çıkarılıp elden geçirilmişse de üzeri ince metal kaplanmış eski ahşap gövdesi Karadeniz'in kış fırtınalarına dayanıklı değildi.

Geminin içinde, yolcuları bebek gibi oradan oraya savrulmaktan alıkoyan tek şey, adım atılacak yer olmamasıydı; deri bavulları ve kürk yakalı paltolarıyla kadınlar ve erkekler, en sevdikleri oyuncakları ya da hikâye kitaplarıyla çocuklar, güverteleri, koridorları hınca hınç dolduruyorlardı.

Mayınlı sulardan geçmiş, gemilerin ve derin sularda devriye gezen denizaltıların yoluna çıkmamışlardı. Nazi yanlısı hükümetler çoğunu vatandaşlıktan atmıştı. Yahudilerin Alman kontrolü altındaki bölgelerden ayrılmaları yasaktı; Almanya, Mihver Devletlerinden biri olan Romanya'nın da aynı yasağı uygulamasını istiyordu. Sarayburnu açıklarındaki bu insanlar nihayet tarafsız bir ülkedeydiler; buradan Filistin'e gitme izni almayı umuyorlardı. Boğaz, artık Avrupa'nın doğu ucunu belirleyen bir suyolu değildi. *Struma*'da sıkışıp kalmış Yahudi aileler için bir kaçış tüneliydi.

Gemi haftalar boyunca İstanbul'da, yirmi yıl önce Wrangel'in Beyaz Ruslarını taşıyan gemilerin demir attığı yerin yakınında bekledi. Haliç kıyılarına kirli karlar yığılmıştı. Liman yetkilileri küçük teknelerle gemiye yiyecek ve su taşıdı. Türk hükümeti mültecilerin kıyıya çıkmasına izin vermiyordu; korkusu, savaştaki tarafsızlık görünümü ortadan kalkarsa İstanbul'un çaresiz göçmenlerle dolup taşacağıydı. Filistin'deki Britanya Mandası yetkilileri de Yahudilerin bölgeye göçüne katı sınırlamalar getirdiğinden, geminin Hayfa limanına gelmek üzere yola çıkmasına izin vermiyordu. Yani gemi yolcularının resmen ne vatanları vardı ne de gitmelerine izin verilmiş bir liman. Hiçbir yerden gelmiş, hiçbir yere ait olmayan, hiçbir yere gidemeyen insanlardı onlar...

Struma'nın direğine sarı karantina bayrağı çekilmişti. Karayla bağlantılarını sadece Türk polisi sağlıyordu. Bazı iyilikseever insanlar arada sırada yolculara mesaj getirip götürebiliyor-

du, ama bunun için rüşvet verilebilen bir polisin nöbet sırası beklenmeliydi.[8] İstanbullu bir tekstil fabrikatörü ve yardımsever bir Yahudi olan Şimon Brod battaniye gibi ufak tefek ihtiyaçları karşılamaya çalışmıştı. Şehrin Yahudi cemaatinden bazı kişiler yolcular adına liman yetkililerine ricada bulunmaya gayret ediyordu.

2 Ocak 1942'de *Struma* yolcularından altı kişi, Emanuel ve Edouard Ludovic, Israel ve David Frenc, Teodor Brettschneider ve Emanuel Geffner, gemideki koşulları anlatan bir mektubu liman polisine göndermeyi başardı.[9] Çoğunun Romanya pasaportu ve Filistin, Suriye, Türkiye'ye giriş vizesi vardı, ama vize aldıktan sonra Romanya'da bir gemiye binmeleri öyle uzun sürmüştü ki vizelerin süreleri geçmişti. Liman polisinden sadece vize yenilemek üzere belirtilen konsolosluklara başvurabilmeleri için izin istiyorlardı.

Ludoviclerin uygun evraka sahip olmadıkları düşünüldüğünden gemide kalmaları bildirildi, ama Brettschneider, Geffner ve Frencler'in inmelerine izin verildi. Şehre varınca karadan Filistin'e gitmenin yollarını aradılar. *Struma* gibi nakliye araçları organize etmekle uğraşan bir grup Filistinli Yahudinin kurduğu Filistin Yahudi Temsilciliği bu açığı yakalayıp Britanya yetkililerine başvurdu. Eğer geminin tümü Hayfa'ya geçemiyorsa, o zaman belki yetkililer en azından gemideki 11 ila 16 yaşlarındaki 52 çocuğa Filistin vizesi verebilirdi. Bu çocuklar kendi başlarına seyahat edebilecek kadar büyük, ama herhangi bir ülke için tehdit oluşturmayacak kadar küçüktüler. Öneri, insani bir duruş ile mültecilerin kaderini ellerinde tutan Türk ve Britanya hükümetlerinin rasyonel çıkarları arasındaki ince çizgiyi sınıyordu.

Yahudi Temsilciliği yöneticileri her yere telgraf ve telefon yağdırarak çocukların geçişine izin verecek bir anlaşma sağlayabildiler nihayet. Britanya Büyükelçiliği Ankara'dan İstanbul

8 Goldin'den Yahudi Temsilciliğine, 26 Şubat 1942, USHMM, JAP-IDI, Reel 72.

9 Ludovic ve diğerlerinden liman müdürüne, İstanbul, 2 Ocak 1942, USHMM, JAP-IDI, Reel 72.

vilayeti yetkililerine gönderdiği mektupta çocuklara vize verildiğini teyit etti. Türklerin şimdi yapması gereken, liman polisine çocukların pasaportlarının damgalanmak üzere Britanya konsolosluğuna gönderilmesi talimatını vermekti. Ne var ki böyle önemli bir konuda kendi başına hareket etmeye çekinen liman polisi, Ankara'daki amirlerinin doğrudan vereceği emirle bunun teyit edilmesinde ısrar etti.

Talimat beklenirken, tam tersi bir emir geldi. *Struma* römorkörle açık denize çekilecek, sonra kaptana makineleri çalıştırma ve Bulgaristan'daki ya da ilk hareket ediş noktası olan Romanya'daki bir limana doğru yola çıkma emri verilecekti.[10] İki talimat –çocukları gemiden indirin ve gemiyi İstanbul'dan çıkarın– arasındaki mücadelede daha kolay ve daha açık seçik olan kazandı. Diplomasinin arafında geçirilen on haftadan sonra, Türk hükümeti gemiyi Türk sularından çıkararak sorunu basitçe çözmeye karar vermişti.

23 Şubatta, bir römorkörün çektiği *Struma*, dar Boğazın genişleyerek açık denize açıldığı mevkideki kayalık burunların arasından, kuzeye doğru, akıntıyla boğuşarak ilerlemeye başladı. Gemi sessizce limandan ayrılırken İstanbullular yolcuların çarşaflara boyayla yazıp küpeşteye astıkları yazıyı görebiliyorlardı: "Bizi kurtarın!"[11]

Karadeniz'e açılınca römorkör halatı aldı ve sürüklenen gemiyi bırakarak Boğaziçi'ne döndü. Mürettebat, Boğazdan geçerken birkaç kere stop eden makineleri çalıştırmaya çabalıyordu. *Struma* denizde birkaç saat sessizce sallandı, sonra, 24 Şubat 1942 günü şafak vakti, muazzam bir patlama geminin gövdesini parçaladı. Denizin buz gibi suları içeri girdi, güverteyi kapladı. Birkaç dakika sonra *Struma* ikiye bölündü.

Ertesi gün, Yahudi Temsilciliğinden Joseph Goldin haberi Kudüs'teki amirlerine telgrafla bildirdi. Telgrafçı, "*Struma*

10 Goldin'den Yahudi Temsilciliğine, 26 Şubat 1942, USHMM, JAP-IDI, Reel 72. O esnada Struma'nın makinesi olup olmadığı bile tartışmalıdır, çünkü motor daha önce onarım için çıkarılmıştı; emir uygulandığında, motor gemiye geri getirilmemiş olabilir.

11 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 5.

Karadeniz'de, Boğaz'ın dört mil açığında enkaz haline geldi" diye basıyordu manipleye, "felaketin ayrıntıları ve sağ kalanların sayısı bilinmiyor stop ölü sayısının çok olduğundan korkuluyor."[12]

Sonraki saatlerde, Goldin sağ kalanların bir listesini çıkarabilmek için umutsuzca çalıştı.[13] Önce diğer vizesi olanlarla gemiden inmeye çalışmış olan Ludovic'lerin adını yazdı, sonra isimlerinin yanına bir soru işareti koydu, daha sonra isimlerin üzerlerini çizdi. Günler boyu geminin manifestosundaki her ismin üzerine bir çizgi çekti durdu. Vizelerinin süresi biten Ludovic'ler, Britanya'nın vize verdiği düzinelerce çocuk, hepsi can vermişti. Römorkör *Struma*'yı yedeğine alıp Karadeniz'e doğru götürmeden önce sadece dokuz yolcunun gemiyi terk etmesine izin verilmişti.[14] Gemide kalan yaklaşık 785 Yahudi ile altı Bulgar mürettebattan –bugün dahi kesin sayı bilinmemektedir– sadece David Stoliar Türk kurtarma gemisince sağ bulunup karaya çıkarılmıştı.

Bir süre sonra patlamanın nedeni ortaya çıktı. Bir Sovyet denizaltısı Almanya ile müttefiklerine yardım gönderilmesine engel olmak için Karadeniz'de rastladığı bütün gemileri vurma emri almış, bu nedenle *Struma*'yı da batırmıştı. Ne var ki İstanbul'da *Struma*'yı düşünen pek az kişi vardı. Felaket haberi karşısında genellikle sessiz kalınmıştı. Çok uzun süredir bir mülteci geliyor, diğeri gidiyordu. İstanbul gazeteleri de çok daha büyük addedilen bir haberle meşguldü. *Struma*'nın batmasından bir gün sonra Alman Büyükelçi Franz von Papen'e Ankara'da bir suikast girişimi olmuştu. Bu da on sekiz ay önce Troçki suikastını başarıyla yürütmüş olan Leonid Eytingon'un başının altından çıkmıştı.

Birkaç hafta sonra İstanbul'da Almanca çıkan *Türkische Post* gazetesinde Başvekil Refik Saydam'ın resmi beyanatı yayınlandı. Yetkililer, müessif *Struma* hadisesine engel olmak için

12 Goldin'den Yahudi Temsilciliği'ne, 25 Şubat 1942, USHMM, JAP-IDI, Reel 72.

13 "Survivors," 8 Mart 1942, USHMM, JAP-IDI, Reel 72.

14 Frantz ve Collins, *Death on the Black Sea*, s. 335.

ellerinden geleni yaptılar, diyordu başvekil, ama nihayetinde Türkiye "istenmeyenlerin sığınağı" olamazdı.[15] Saydam bu beyanatın ardından devlet basın ajansının Yahudi personeline işten el çektirdi, sebebi *Struma*'nın battığı haberini vererek Yahudi propagandası yapmalarıydı.[16]

***

Dünya basını *Struma* haberini yayımladı. Bu olay, o zamana kadarki en büyük mülteci felaketiydi; ama aynı zamanda, Yahudi eylemcilerin *aliyah bet* adını verdikleri, Yahudileri Avrupa'dan çıkarıp Filistin'e getirme projesiyle bağlantılı uzun bir felaketler, Don Kişotvari yolculuklar ve kaçırılmış fırsatlar zincirinin bir halkasıydı.

On beş ay önce, *Patria* gemisi Hayfa limanına demir atmıştı. Britanyalılar gemideki Yahudi yolcuları düzgün göçmen evrakına sahip olmadıkları gerekçesiyle yasadışı olarak sınıflandırdılar. Planları gemiyi Mauritius'a göndermekti; Britanyalılar mültecileri bu ülkeye yerleştirmeyi umut ediyorlardı. Ancak gemi daha yola çıkmadan, Yahudi ajanlar güverteye bir bomba koydular; niyetleri makineyi işlemez hale getirip Britanyalıları kararlarını değiştirmeye zorlamaktı. Ancak yanlış bir hesap çok daha büyük bir patlamaya yol açtı, yaklaşık 267 kişi öldü. Bir ay sonra, bir başka mülteci gemisi, *Salvador*, Marmara Denizinde fırtınaya yakalanıp karaya bindirdi. Yüzü aşkın insan öldü.

Ira Hirschmann bütün bu olayları New York basınından okuyordu. Gazeteler Avrupa limanlarından geri çevrilen ya da Britanya, ABD, Filistin ya da herhangi bir ülkenin limanına yanaşma izni peşinde uzun ve sonuçsuz yolculuklara gönderilen gemi hikâyeleriyle doluydu. Onu en derinden etkileyen ise *Struma* felaketi oldu. Trajedinin büyüklüğü, ayrıca en azından bü-

15 "Die Juden der 'Struma,' die England nicht nach Palästina liess," *Türkische Post*, 21 Nisan 1942.

16 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 117. Aslında Türk basın ajansı *Struma*'nın batışını değil, *Struma*'da ölenler için Filistin'de ilan edilen yas gününü haber yapmıştı. Bu farkı gösterdiği için Corry Guttstadt'a teşekkür ederim.

yücek çocukların bürokrasinin çarkları yüzünden kurtulamayışı, onu müthiş öfkelendirmişti. Aylar ayları takip ederken Hirschmann, Balkanlar ve Türkiye yoluyla kaçmaya çalışanların haberlerini daha bir dikkatle okumaya başladı. Bu iki bölge, Nazi işgalinden ya da Mihver hükümetlerinin toplama kararlarından kaçan Yahudilere açık son güzergâhlardı. "Hüzünlü istatistikler çığ gibi yığılıyordu" diye hatırlıyordu Hirschmann.[17]

Hirschmann kariyerini hiçbir tecrübesi olmayan alanlarda iş bitirmekle oluşturmuştu. Babası henüz yeniyetmeyken Latvia'dan Baltimore'a göç etmiş, erkek giysileri satışı ve bankerlikle büyük bir servet edinmişti. Hirschmann ailesi hırslıydı; bir üst orta sınıf Yahudi ailesinin kolay edinilmiş iyimserliğiyle dolu evlerinde bir piyano vardı, çocuklar müzik dersleri alırdı, iyi okullara giderlerdi ve başarıları doğal karşılanırdı. Hirschmann ise serserilik kariyerinde son hızla ilerliyordu. Bir ara Johns Hopkins üniversitesine devam etmiş, ama daha konusunu seçemeden okulu terk etmişti. Baltimore'daki bir reklam ajansında çalışmaya başladıysa da işi son derece sıkıcı buldu.

Onun asıl yeteneği bugünün deyimiyle "ağ kurmak"tı. Bir gün birden Baltimore'dan ayrılıp heyecan aramaya New York'a gitti. Belirli bir statü sahibi girgin bir delikanlı olarak New York ve New Jersey Yahudi yardım ve iş örgütleri çevresine girdi. Bu örgütlerden biri, Amerikan-Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesiydi; ülkede Amerikan Yahudilerine yardım eden en büyük örgüttü. Örgütün düzenlediği toplantılar ve etkinlikler sayesinde Newark'ın en büyük perakende satış mağazalarından Bamberger's'in sahibiyle tanıştı ve mağazanın reklam bölümünde alt seviyede metin yazarı olarak işe başladı. Bundan sonra kariyeri bir roket hızıyla ilerleyecekti. Perakende satış dünyasında geleceği parlak bir genç adam olarak tanındı, önce Lord and Taylor'a, sonra inişe geçen Bamberger's'i satın alan Macy's'e, bir süre sonra da Bloomingdale's'e geçti.[18]

17 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 17.

18 *Bkz.* Hirschmann, *Caution to the Winds.*

Reklamcılığın yeni yıldızlarından olan Hirschmann'ın başlıca işi insanlarla tanışmak, zenginler ve ünlüleri kendine çekmek, geri kalanın da gönüllerini ve zihinlerini çelmekti. Louis Brandeis ve Felix Frankfurter'e danışırdı. Fiorella La Guardia'yı destekleyen siyasi konuşmalar yapıyordu. Toscanini'yle öğle yemeği yemişti. Ama dünya olaylarına dikkatini çeken, *Struma* felaketiydi. Sonraları, bu felaketin haberini okuyunca "bastırılmış duygularının volkan gibi patladığını" yazacaktı.[19]

O sırada milyonlarca insan zulümden, pogromlardan ve yaklaşan ordulardan kaçıyordu. Polonya ve Sovyet Ukrayna'sında savaş ve işgal yüzünden tümüyle yok olan topluluklar vardı. Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'da Yahudiler henüz topluca sınır dışı edilmemişlerdi, ama Mihver yanlısı bu hükümetler "Nihai Çözüm"ün şartlarına uyup ülkelerinin Yahudi sakinlerini teslim etme konusunda gitgide daha ağır bir baskı altına girmekteydiler.

Türkiye coğrafi olarak bu ülkelerden kaçan Yahudilerin aşikâr çıkış rotasıydı. Tarafsızlığı görece bir hareket serbestiyeti sağlıyordu; elbette, kurtarma çabaları öyle açıktan açığa yapılmayacak, Türk hükümeti uluslararası ilişkilerde sıkıntıya sokulmayacaktı. Bir gemi iki gecede Romanya'dan İstanbul'a gelebilirdi; her gece Sofya'dan İstanbul'a tren kalkıyordu. Avrupa'da ölüm merkezlerinin planlandığı, Yahudilerin toplama kamplarına götürüldüğü haberleri çıkmaya başlamıştı; bütün umut, Müttefik hükümetlerinin nihayet olaylara kulak vermesiydi. New York'ta 1943 Yazında ABD hükümetini Yahudi mülteciler sorunuyla uğraşmaya mecbur tutmak üzere kurulan Avrupa Yahudilerini Acil Kurtarma Komitesinin aklına, İstanbul üzerinden göç olanaklarını araştırmak üzere Türkiye'ye birini gönderme fikri geldi. Hirschmann gönüllü oldu. Birkaç hafta sonra, Hirschmann ile Acil Kurtarma Komitesi Başkanı Peter Bergson, ABD'nin Avrupa'daki mülteci krizi konusundaki sorumlu bakan yardımcısı Breckinridge Long ile görüştüler. Long, hükümetin savaşın içine sıkışıp kalmış Avrupalı sivillere yar-

19 Hirschmann, *Caution to the Winds*, s. 127.

dım için mümkün olan her şeyi yaptığında ısrarlıydı. Bergson Acil Kurtarma Komitesinin Avrupa'ya özel bir temsilci göndermek istediğini, Hirschmann'ın da bu görev üstlenmeye gönüllü olduğunu söyledi. Long kuşkuluydu, ama ABD'nin Türkiye Büyükelçisi Laurence A. Steinhardt'a bir telgraf gönderip tavsiyelerini istemeyi ve Hirschmann'la çalışıp çalışmayacağını öğrenmeyi kabul etti. Steinhardt yine telgrafla bir itirazı olmadığını bildirdi. Ocak 1944'te Hirschmann Washington'da ilgililerle görüşmek, örgüt başkanlarıyla toplantılar düzenlemek ve mültecilere yardım konusunda işleri hızlandırmak üzere hazırlıklara başladı.

Hazırlıkların ortasında bir sabah erkenden telefonunun çalmasıyla uyandı. Telefonda Başkan Franklin Roosevelt'in sırdaşı Oscar S. Cox vardı. "Başkan biraz önce emri imzaladı" dedi.[20] Hirschmann onun ne demek istediğini hemen anladı. Cox kısa bir süre önce Hirschmann'a başkanın Savaş Mültecileri Sorunu Heyeti adı altında, dışişleri, savaş ve maliye bakanlarından oluşan bir grup kurma emrini içeren bir metin göstermişti. Heyetin görevi, Nazi zulmü altındaki mümkün olduğunca çok sayıda etnik, dini ve siyasi azınlık üyesini kurtarmak üzere acil faaliyete geçmekti. Nihayet, tek misyonu sivil savaş kurbanlarını içinde bulundukları korkunç durumdan kurtarmak, bir başka deyişle, bir *Struma* daha olmamasını sağlamaya çalışmak olan bir ABD hükümet heyeti vardı artık. Cox, Hirschmann'ın dışişleri bakanlığının Türkiye ve Ortadoğu özel ataşesi olacağını söyledi. Görevi, heyetin bölgedeki faaliyetlerini yürütmekti.

Hirschmann coşku içindeydi. Artık yerinden yurdundan olan ailelere insani yardım için çalışan herhangi bir yurttaş değildi sadece, ABD hükümetinin resmi temsilcisiydi. Ertesi gün Miami'ye giden uçağa bindi. Türkiye'ye gidecek bir nakliye uçağını bir hafta sabırsızca bekledikten sonra, nihayet uçakta bir yer buldu. Ocak ayı sonuydu; bir C-54 Hindistan'a giden bir grup genç subay ile otostop çeken orta yaşlı bir sivil yolcusuyla hareket etti. Porto Riko, Brezilya, Gana ve Mısır hava limanları

20 Alıntılayan Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 19.

üzerinden beş günlük bir yolculuk, Kudüs'te geçirilen birkaç gün ve Toros Dağları ile Anadolu'nun yarısından geçen 28 saatlik bir tren yolculuğundan sonra, Hirschmann nihayet 1944'ün Aziz Valentine günü Ankara'ya vardı.[21]

Günlüğüne, "Eski dünya parmaklarımın arasından uçup gidiyor sanki" diye yazmıştı, "ve galiba yepyeni bir dünyaya doğru hızla yol alıyorum."[22] Türk başkenti yoktan var edilmişti; Ankara'yı hakiki bir şehir olarak görmek hâlâ epeyce hayal gücü gerektiriyordu. Geniş caddeler, yeni yapılan hükümet binaları ruhsuz, sadece işlevseldi. Hirschmann gelir gelmez Büyükelçi Steinhardt'ın rezidansında diplomatlara verilen bir öğle yemeğine davet edilince çok memnun oldu. Konuklar ferah rezidansta sohbet ederek dolandıktan sonra birer birer ayrılmaya başlayınca Hirschmann, Steinhardt'la özel bir görüşme imkânı bulmak üzere biraz ayak sürüdü.

İki adamın Yahudi olmanın ötesinde ortak bir yanı yoktu. Steinhardt'ın kariyeri Hirschmann'ın bir zamanlar rüyalarına giren türdendi. İsveç, Peru, Sovyetler Birliği ve şimdi de Türkiye'deki misyonlarda geçen diplomatik bir macera. Hirschmann büyükelçinin onunla konuşmaya hevesli olmasından gurur duydu.

Steinhardt'ın verdiği bilgiye göre, Hirschmann Ankara'da belirsiz bir süre kalacak, ABD Elçiliğine bağlı özel ataşe statüsünde olacaktı. Washington'ın gönderdiği direktifler o zamana kadar görülmemiş bir yetkiyi içermekteydi. Düşman ülkelerin temsilcileriyle görüşmeleri yasalarca yasaklanan diğer diplomatların aksine, Hirschmann mültecileri tehlikeden uzaklaştırmak amacıyla düşman hükümetlerle temas kurabilirdi. Elçilik çalışanları ona yardımcı olacaktı, ama "mültecilerin nakliyesi, kurtarılması, yardım ulaştırılması ve işlerinin sağlanması" Hirschmann'ın sorumluluğundaydı.[23] Bu direktifleri ilk kez duyduğunda, Amerikalıların vicdan sahibi olduklarını düşün-

21 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 22.

22 Hirschmann günlüğünden, tarihsiz [Şubat 1944], s. 2, FDR, Box 1, Folder "Portions of Ira Hirschmann's Diary, Feb.-Oct. 1944," Part 1.

23 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 23-24.

düğünü hatırlıyordu ve üstelik şimdi belirli bir "politikası olan, vicdan sahibi bir hükümet"leri vardı.[24]

Hirschmann Ankara'da sorup soruştururken ABD Elçiliğinden Türk hükümetinin bir dairesine, devlet memurlarından tekrar elçiliğe, herkesin sorumluluğu birbirine attığını gördü. Kendisini başıboş dolaşan bir mülteci gibi hissetmeye başlamıştı.[25] Britanya, Filistin'e gelecek göçmenlere kesin kota uyguluyordu, ama basit bir bürokratik sebeple bu kota bir türlü dolmuyordu. Britanya mandası altındaki Filistin'e yasal olarak kabul edilmek için birtakım evrak gerekmekteydi: örneğin Nazi yanlısı bir ülkeden alınacak çıkış izni, ayrıca tarafsız bir ülkeden geçmek üzere bir transit vize, ayrıca Britanya manda otoritelerinden bir göçmen belgesi. Nakliye, gizlice olsa da ya da *Struma* vakasında olduğu gibi büyük riskler içerse de halledilebiliyordu, ama evrakı sadece ve sadece hükümetler sağlayabilirdi.

Şubat ortasında, dondurucu kış rüzgârı Ankara caddelerini yalarken, Hirschmann ona yardım edecek tek kişinin hükümetin bir görevlisi olmadığını yavaş yavaş fark etti. Teknik açıdan bu kişi İstanbul'da oturan ve liste yapmaya bayılan sıradan bir yurttaştı. Hirschmann'ın tersine, cüzdanı sadece Pera Palas'ta, o sırada müşterilerin ancak son çare olarak başvurdukları o köhnemiş otelde kalmaya elveriyordu. Üstelik otel ona bir telgraf adresi sağlamıştı. Bu, bütün savaş boyunca en yaygın bilinen adreslerden biri olacaktı: "*barlas perapalas beyoglu*."

***

Hayim Barlas, İstanbul'un acemisi Hirschmann'ın tersine şehri avucunun içi gibi bilirdi. Kalabalıkta hiç dikkati çekmezdi. Ufak tefek vücudu bol paltosunun içinde kaybolmuştu; yarı kapalı gözleri kronik uykusuzluk çektiğine işaret ediyordu. Ama şehirde adı sanı duyulmuş herkesi, bütün ülkede de yüksek mevkilerdeki kişilerin çoğunu tanırdı. Yazışma dosyaları Amerika, Fransa ve Britanya elçilerinden; İsveç askeri ataşesinden;

24 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 26.
25 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 33.

Yunanistan, Yugoslavya, Romanya, Çekoslovakya, Fransa, Afganistan, İsviçre, İspanya ve İtalya konsoloslarından düzenli aralıklarla gelmiş mektuplarla doluydu. Diğer dosyaları ise Türk büyük gemicilik şirketi sahiplerinden, önemli işadamlarından, nüfuzlu siyasetçilerden gelen notlar, telgraflar, sözleşmeler ve raporlarla tıkış tıkıştı. İstanbul'da en çok bağlantısı olan kişiydi muhtemelen. Mektup yazarken aşırı kibar, sohbet ederken özenliydi; isimleri, doğum günlerini, doğum yerlerini tam öğrenmeye saplantı derecesinde meraklıydı. Bunlar allah vergisi özelliklerdi; birçok insanın hayatı da Barlas'ın bu özellikleri nasıl kullanacağına bağlıydı.

Barlas'ın resmi unvanı "Filistin Yahudi Temsilciliği Göçmen Dairesi Temsilcisi"ydi. Bu unvan ile örgütün adı, çok geçmeden oynayacakları muazzam role dair en ufak bir ipucu vermiyordu. Milletler Cemiyeti'nin de kabul ettiği gibi eski bir Osmanlı toprağı olan Filistin, Birinci Dünya Savaşı sonrasında Osmanlı İmparatorluğunun parçalanmasına yol açan sözleşmenin bir kalemi olarak Britanya'nın yetki alanına verilmişti. Bu manda yönetimine göre, yerel Yahudi cemaatinin (*yişuv*) resmi sözcülüğünü yapacak bir Filistin Yahudi Temsilciliği kurulacak, bu örgüt cemaatle ilgili bütün meselelerde Britanya yetkilileriyle ilişkiye geçecekti. David Ben-Gurion'un başkanlığındaki örgüt daha sonra kendi savunma birimini (*Haganah*) kurdu ve Yahudi cemaatinin sosyal ve ekonomik gelişim sürecini yönetti. Zamanla, manda yönetimi altındaki Filistin'e taşınmak isteyen Yahudilere giriş vizesi sağlayarak göçü kolaylaştıran bir örgüt haline geldi. Daha sonra bağımsız İsrail hükümetine dönüşecekti.

Yahudilerin Filistin'e göçü Siyonist davanın temel unsuruydu. Arapların çoğunlukta olduğu Filistin'de nüfusun yapısını değiştirmenin, Yahudilerin kelimenin tam anlamıyla birer ikişer gelmesiyle İsrail topraklarından Yahudilere bir yurt yaratmanın bir yoluydu. Ne var ki Avrupa'da "Nihai Çözüm"ün yaygınlaşmasıyla, bu göç insanların canını kurtarmasının da bir yolu haline geldi. 1938'den sonra, tam da Orta Avrupa'da Yahudi karşıtı yasalar çoğalıp saldırılar yoğunlaştığı sırada, ABD, Bri-

tanya ve diğer Avrupa ülkeleri Yahudi göçüne katı kotalar koymaya başlamıştı. Bu hükümetler de Türkiye gibi, Almanya'dan ve Avrupa'daki Nazi işgali altındaki bölgelerden kovulan Yahudi mültecilerin gittikleri ülkelerde kalıcı olacağından korkuyorlardı; bu korkuyu göç alan ülkelerdeki yaygın Yahudi karşıtlığı da körüklüyordu. Dolayısıyla gittikçe daha fazla Yahudi, güvenliğe giden bir yol olan Filistin opsiyonunu seçer olmuştu.

Barlas 1940 Ağustosunda bir tarihte Pera Palas'a yerleşmişti. Otelin konumu idealdi. Hem Amerikalılar ile Britanyalılara yakındı, hem de Mihver yanlısı olduğu bilinen Park Otel ve Tokatlıyan'a uzaktı. Üstelik Pera Palas'ın kendi telgraf odası olduğundan, Barlas otel lobisini kendi ofisi gibi kullanmaya başladı. Grande Rue'da daha büyük daimi bir ofise kavuştuğunda bile birileri sürekli otele, telgraf çekmeye koşturuyordu.

Yahudi Temsilciliği adına açıkça çalışan sadece Barlas ile Joseph Goldin ikilisiydi, ama arkalarında, İstanbul'da gazeteci ya da işadamı olarak çalışırken bir yandan da kurtarma operasyonuna yardım sağlayan büyük bir Yahudi eylemcileri ağı vardı. Türk yetkililer her yabancının şöyle ya da böyle casusluk oyununa karıştığını varsaydığından, Barlas'ın grubunu yakından izliyorlardı. Bu izleme işi kimi zaman çok eğlenceli durumlara yol açabiliyordu. Barlas'la birlikte çalışanlardan Teddy Kollek'in İbranice konuştuğunu duyan biri sokakta yanına yaklaşmıştı. Adam kuruyemiş ithalatçısıydı; Filistin'e gemiyle kuru yemiş göndermenin bir yolunu bulmak üzere İstanbul'a gelmişti. Vizesinin süresi bitince uzatmak için polise başvurmuş, ama polis adamın işini inanması güç bir kılıf gibi görmüştü. Hangi yabancı devlet örgütü için çalıştığını söylesin diye ısrar etmişler, adamcağız böyle herhangi bir örgüte mensup olmadığını söyleyince, vize vermemişlerdi. Kollek, Britanya istihbarat servisindeki bir tanıdığını ikna edip zavallı işadamının –doğru olmasa da– örgüt mensubu olduğunu söyletti. Polis tatmin olmuş, kuruyemiş ithalatçısı vizesine kavuşmuştu.[26]

26 Kollek, *For Jerusalem*, s. 43-44.

Yahudi Temsilciliği bazı bakımlardan Britanya memurlarının yardımını görüyordu, ama Britanya hükümeti yolu kapatan en büyük engellerden biriydi.[27] Barlas ve arkadaşları çalışmalarının başlangıcında iki arada bir derede kaldıklarını fark etmişlerdi. Birincisi Yahudi Temsilciliği Britanya otoritelerini Yahudilerin Filistin'e girmesine izin vermeye ikna etmek zorundaydı. Britanyalılar giriş izni için araştırma yapma hakkını örgüte devretmiş olsalar da, nihai ve tam onayı Britanya konsolosluk yetkililerinin vermesi gerekiyordu. Ne var ki 1939'dan beri Britanya Filistin'e Yahudi girişlerine katı sınırlar getirmişti. 1930'larda *yişuv*'un örgütlediği bir göç kampanyası sonucunda bölgeye muazzam bir Yahudi göçü olmuş, bu da yerel Arapların direnişine yol açmıştı. Bunun üzerine, Britanya Başbakanı Neville Chamberlain ünlü hükümet raporunu yayınladı. Britanya'nın Filistin politikasını belirleyen bu rapora göre Britanya Yahudilerin ve Arapların ortak yönettiği bir Filistin devletine geçiş dönemini desteleyecekti, ama nüfusun dengesini korumak için 1940-1944 arasındaki beş yıllık sürede göç edecek Yahudilerin sayısı 75.000'de dondurulmuştu.

Barlas'ın bir diğer sorunuysa, İstanbul'dan tren ya da gemiyle transit geçecek Yahudiler için Türklerden onay almaktı. Yahudiler birden kendilerini, bir zamanlar Hirschmann'ın şakayla karışık belirttiği gibi, Karadeniz ile hükümet raporu arasına sıkışmış buluverdiler.[28] Türkler savaş başlayalı beri nazik bir denge oyunu oynuyorlardı. Savaşa girsinler diye onlara yaltaklanan büyük devletlerle değil, kendi geçmişleriyle de oynanan bir oyundu bu. Türkiye'deki göçmen yasası savaş esnasında vuku bulabilecek mülteci akınını daha baştan engellemek üzere çıkarılmıştı; en azından devlet görevlileri böyle açıklıyordu. Yasa, daha ziyade 1920'ler ve 30'larda ülkeden kaçan azınlıkların dönmesini engellemeye yönelikti. Yasa öyle katı uygulanıyordu ki, ne olur ne olmaz belki aile mülklerinin

27 "Pera Palace Claimants," tarihsiz, NAUK, FO 950/10; ve Knatchbull-Hugessen'dan Dışişleri Bakanlığına, 13 Mart 1941, NAUK, FO 371/29749, f. 17.

28 Hirschmann, "Palestine as a Refuge from Fascism," *Survey Graphic* (May 1945): 195.

iadesini talep edebilecek eski İstanbullulardır diye, bazen Yunan adlı Amerikalı denizcilere İstanbul'da karaya çıkına izni verilmiyordu.[29]

Azınlıkların düşmanlarca kullanılabilecek potansiyel bir beşinci kol olduğu inancı ve özellikle savaş zamanı artan korkular eski alışkanlıkları pekiştirmekteydi. Antisemitizm ve ırkçı nasyonalizm gündelik yaşamın parçası haline gelmişti. Türk basınının hiç vazgeçmediği Yahudi karşıtı karikatürlerde, yerel Yahudiler savaşın perişan ettiği ekonomiden kâr sağlamaya hevesli asalaklar gibi gösteriliyordu; göçmen Yahudilerse, Avrupa'dan çıkmak üzere yarışırken Türkiye'yi soyup soğana çevirecek servet tacirleriydi. Fransa gibi bazı ülkelerde bireysel olarak Türk diplomatları Türk vatandaşı olan Yahudilerin Nazi kamplarına ve ölüm merkezlerine yollanmasını engellemeye çabalamışlardı. Bu girişimler daha sonra Türkiye'nin kolektif kahramanlıklarının kanıtı olarak öne çıkarılmış olsa da hiçbir karanlık yanı olmayan, inanılır, hakiki kurtarma öyküsü bir tanedir.[30] Türkiye'nin Rodos Konsolosu Selahattin Ülkümen, çoğu Türk vatandaşı olan 46 Yahudinin Nazilerce toplama kampına götürülmesini engellemişti. Eğer Türk hükümeti Nazi işgali altındaki Avrupa'da kapana kısılmış, üstelik de Türk vatandaşı olan Yahudiler adına daha canla başla mücadele etseydi, daha birçoğunun hayatı kurtulurdu.

Türkiye'nin Yahudilere karşı tavrı, azınlıkları sıkıştırma, ekonomiyi devletleştirme ve gayri-Müslimleri ülkeden gitmeye teşvik etme kalıbına uyuyordu. Hükümet Kasım 1942'de "varlık ve aşırı kazanca" –bilhassa muğlak bir ifadeydi bu– bir defaya mahsus olmak üzere vergi koydu.[31] Bu yeni "Varlık Vergisi"nin amaçlarından biri, eğer Türkiye savaşa girmek zorunda kalırsa fon bulmak, bir diğeri de savaşın yol açtığı enflasyon ve kıtlık-

29 ABD Dışişleri Bakanlığı, Yakındoğu Dairesi, G. V. Allen'ın tezkeresi, 1 Aralık 1941, USHMM, Shaw Collection, File 2, s. 1-3. Araştırmamdan sonra, Shaw Collection dosyaları yeniden sınıflandırıldı; yeni arama yoluna USHMM'den erişilebilir.

30 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 296-298.

31 "Law Concerning the Tax on Wealth" çevirisi, s. 1, 11 Kasım 1942, RG59, M1242, Reel 31.

tan güya kâr sağlayan vurguncuları ezmekti. Özel olarak kurulan Servet Tespit Komisyonları 114.386 kişi ve işletmeyi inceledi; saptanan vergilere itiraz edilemiyor, sadece Meclise başvurulabiliyordu.[32] Vergi yükünün asıl büyük bölümü İstanbul vilayetine düşmüştü; yine de Pera Palas dahil sahipleri Türk olan belli başlı oteller vergiden etkilenmemişe benziyor. Bunun nedeni, en ağır vergilerin Rumlar, Ermeniler ve Yahudilere bindirilmesiydi. O günlerde Başvekil Şükrü Saracoğlu, "Bu kanun aynı zamanda bir devrim kanunudur" diyordu.[33] "Bu kanun sayesinde, piyasaya egemen olan azınlık tüccar sınıfı ortadan kaldırarak Türk piyasasını Türklerin eline vereceğiz."

Aileler ve küçük şirketlerin vergiyi ödemeleri mümkün olmadı. OSS'un gizli bir raporuna göre, Ermeni mülk sahiplerinden istenen vergi, mülklerinin gerçek değerinin yüzde 232'siydi; bu yüzde Yahudiler için yüzde 179, Rumlar için yüzde 156, Müslümanlar için ise yüzde 5'in altındaydı.[34] Şehirdeki en başarılı işyerlerinden birçoğu hedef alınmıştı.[35] Bunlara Gesaryan biraderlerin Seyyan Hanım, Udi Hrant gibi en ünlü sanatçılarını kaydeden gramofon şirketi dahildi. İstanbul'da vergi alma işinin sorumlusu Faik Ökte, daha sonra her şeyi açıkladığı bir hatırat yayınlayıp Varlık Vergisi olayını kınayacak ve fikrin babası Başvekil Saracoğlu'nu suçlayacaktı. Utanç verici bir olaydı, diyordu Ökte, "Alman ırkçılığı ile Osmanlı fanatizminin gayrimeşru dölüydü."[36]

Amerikan konsolosluğunda çalışan OSS ajanı Betty Carp, hiç de öyle zengin ve mal mülk sahibi olmayan bazı dost ve tanıdıklarının vergiden nasıl etkilendiğini hatırlıyordu. Polis, Carp'ın Rum arkadaşı İrini'nin evine gelerek her şeyini alıp götürmüş,

32 "The Capital Levy: A Key to the Understanding of Current Trends in Turkey," s. 6, 3 Mayıs, 1944, NARA, RG59, M1242, Reel 31.

33 Alıntılayan Bali, *"Varlık Vergisi" Affair*, s. 55.

34 "The Capital Levy: A Key to the Understanding of Current Trends in Turkey," s. 3, 3 Mayıs 1944, NARA, RG59, M1242, Reel 31. "Dönmeler"e, yani 17. yüzyılda Müslümanlığı kabul eden bir Yahudi tarikatının soyundan gelenlere de imkânsız denecek kadar yüksek vergi bindirilmişti.

35 Akçura, *Gramofon Çağı*, s. 30.

36 Ökte, *Tragedy of the Turkish Capital Tax*, s. 14.

sadece bir döşek, birkaç tabak çanak, biraz rüşvet karşılığında da giysilerini bırakmıştı. Evin erkekleri, kar fırtınasının ortasında açık bir çöp kamyonuna doldurularak götürülmüştü.[37] Sonuçta, önde gelen sanayiciler ve tüccarlar dahil derdest edilen bini aşkın İstanbullu Sirkeci garından borçlarını zorla çalıştırılarak ödemek üzere şehir dışına, çoğu da Doğu Anadolu'daki Aşkale'ye gönderilmek üzere yola çıkarılmıştı.[38] Kişisel eşyaları Kapalıçarşı'da açık artırmayla satılmıştı.[39]

Varlık Vergisi Mart 1944'te yürürlükten kalktı, mahkûmların evlerine dönmelerine izin verildi, ama malları hiçbir zaman iade edilmedi.[40] Esasında, bu fahiş vergi İstanbul'un etnik cemaatlerinden 1920'ler modelinde muazzam bir servet transferine yol açmıştı. Varlık Vergisinin yürürlükte olduğu dönemde satılan malların hemen hemen yüzde 80'i Rum, Ermeni ve Yahudilere aitti. Satın alanların yüzde 98'i ise Müslüman Türkler ve Türk hükümetiydi. O dönemde bir diplomat, "Bilgi sahibi ciddi kişilere göre," diyordu, "bu, kansız bir katliamın ilk adımıdır."[41]

Dolayısıyla Yahudilerin karşısındaki bürokratik engeller Türk devletinin azınlıklar ve genel anlamda hareketlilik konusundaki derin kaygılarının bir parçasıydı. Hayim Barlas bir sürü diplomatik çıkmazla uğraşmaktaydı. Bir kapı açılır açılmaz, diğeri kapanıyordu. Türk hükümeti Kızılhaç aracılığıyla Yahudi cemaatlerine kuru üzüm, fındık, incir ve margarinden oluşan paketlerin yollanmasını kolaylaştırmayı kabul etmişti; bu, Yahudiler göç etme izni beklerken bir tür geçici önlemdi. Ancak yiyecek kıtlığı yüzünden et karneyle verildiğinden, Türk yetkililer et paketlerinde sadece domuz eti bulunmasını zorun-

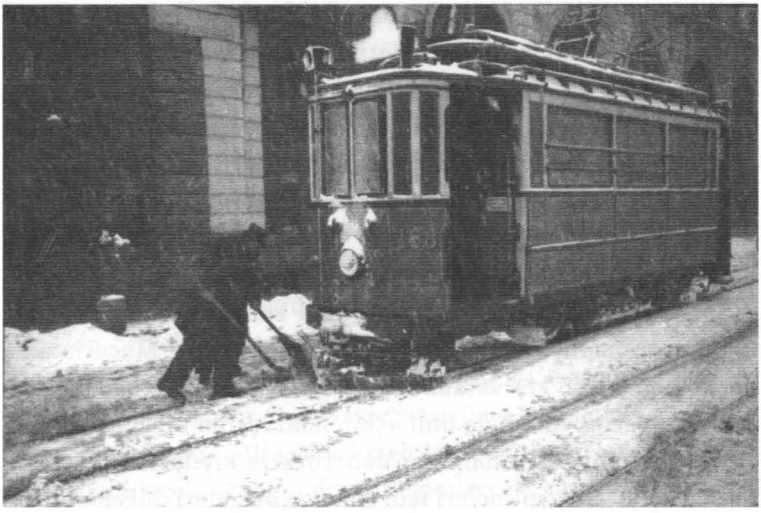
37 Murray'den Welles'e, 13 Mart 1943, s. 1-2, NARA, RG59, M1224, Reel 31.

38 Ökte, *Tragedy of the Turkish Capital Tax*, s. 73-74.

39 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 72-81.

40 Ayhan Aktar, "'Tax Me to the End of My Life!': Anatomy of an Anti-Minority Tax Legislation (1942-3)," Fortna ve diğ., ed., *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Germany, and Turkey*, s. 211-212.

41 İstanbul'dan Dışişleri Bakanlığına, 8 Aralık 1942, s. 1, NARA, RG59, M1224, Reel 31.

İşçiler tramvay raylarını örten karları temizliyor.

lu kılmışlardı.[42] Müslümanların domuz etine talebi çok azdı, ne var ki domuz eti dinlerine bağlı Yahudilere de yasaktı. Benzer sorunlar nakliyeyi de etkiliyordu. Türkiye Şubat 1943'te mültecilerin grup halinde transit geçmesine koyduğu sınırı gevşetmişti gerçi, ama iki ay sonra Bulgaristan büyük gruplar halinde seyahat edenlere sınırını kapattı. Bu, iki ülke arasındaki hayati kara sınırından girişlerin fiilen durması demekti. Barlas bu kez Hariciye Vekâletine başvurarak Türkiye'nin politikasını değiştirmesini, önceden belirlenmiş bir gruba dahil olmayı zorunlu kılmayıp tek tek bireylerin Türkiye'den transit geçmesine izin vermesini talep etti.

Cesurca bir talepti bu. Türk yetkililerin korktuğu sorun tam da buydu: Tek tek ailelerin akını. Ülkeye giren aileleri yönlendirmek zor, kontrol etmek ise imkânsızdı. Türkiye'ye gelecekler ve belki fiilen burada takılıp kalacaklardı; hükümetin onların gerçekten sınırdan çıkıp Filistin'e gidip gitmediklerini bilmesi mümkün değildi. Hükümetin cevabı Barlas'ın talebini olumlu

42 Goldin'den Yahudi Temsilciliğine, 17 Kasım 1943, USHMM, JAP-IDI, Reel 48.

karşılamak ama ailelerin hareketlerine yerine getirilmesi hemen hemen olanaksız bir kısıtlama koymak oldu.[43] Haftada ancak dokuz Yahudi ailesinin ülkeden transit geçmesine izin verilecekti. Üstelik, bu kota uyarınca ülkeye giren herkes sınırdan çıktıktan sonra bir kotaya daha izin veriliyordu.[44] Ira Hirschmann'ın daha sonra yaptığı hesaba göre, Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'dan kaçıp sınıra yığılanların yarattığı darboğaz, bu hızla, ancak iki yüzyılda gevşetilebilirdi.[45]

Plan eylülde yürürlüğe girdi, ama sonraki iki ay boyunca bazıları Romanya'dan, bazılarıysa Polonya'dan Macaristan'a kaçan ancak 215 kişi İstanbul'a gelebildi.[46] Aralık 1943'e gelindiğinde, Barlas'ın elinde bini aşkın ismi içeren bir liste vardı.[47] Az sayıda mülteci Yunanistan'dan Türkiye kıyılarına geçmişti; bunlara Filistin'e gitmeleri için göçmen belgeleri düzenlenmekteydi.[48]

Aralık ayında Büyükelçi Reinhardt'a bir mektup yazan Barlas, ancak 1126 kişinin Türkiye yoluyla Nazi egemenliği altındaki Avrupa'dan kaçabildiğini bildirdi.[49] Aslında, Nazilerden kaçıp kurtarılan Yahudi sayısının iki katı Türkiye Yahudisi –2138 kişi– Filistin'e göçmüştü.[50] Eğer bu durum devam ederse, Yahudi Temsilciliği İstanbul Yahudilerini Mihver Avrupa'sında sıkışıp kalmış Yahudilerden daha büyük bir hızla Filistin'e götürmüş olacaktı.

Şubat 1944'te Hirschmann'ın gelişi operasyona yeni bir ivme verdi. Hirschmann, Yahudileri kurtarmak üzere bazen birbirlerine çelme takarak çalışan örgütleri bir araya getirerek işe başladı. Amerikan Hükümeti artık ona tam yetki vermişti, Baş-

43 Barlas, "Report on Immigration," 15 Aralık 1943, USHMM, JAP-IDI, Reel 1.
44 "History of the War Refugee Board," c. 1, s. 14, USHMM, WRB, Folder 17.
45 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 32.
46 Barlas, "Report on Immigration," 15 Aralık 1943, s. 1, USHMM, JAP-IDI, Reel 1.
47 Barlas, "Report on Immigration," s. 1.
48 Barlas, "Report on Immigration," s. 1.
49 Barlas, "Report on Immigration," s. 2.
50 Barlas, "Report on Immigration," s. 2. Ayrıca *bkz.* Resnik'ten Hirschmann'a, 3 Temmuz 1944, USHMM, JOINT, Reel 108.

kan Roosevelt ile bakanlar kurulunun bütün kilit isimlerinin de desteğine sahipti. Masaya asıl yatırdığı ise, paraydı.

Hirschmann'ın New York ve New Jersey yıllarından Amerikan Yahudileri Birleşik Dağıtım Komitesiyle bağlantısı vardı; Savaş Mültecileri Heyetindeki yeni rolü sayesinde komitenin fonlarını heyetin çalışmalarına aktarma olanağı buldu. Birinci Dünya Savaşından beri Amerikan Yahudi cemaatinin yardımlarını başka ülkelerdeki muhtaçlara aktaran Birleşik Dağıtım Komitesi, artık Türkiye'deki yardım çabalarının, ayrıca dünya çapında birçok başka programın başlıca finansörüydü. Savaş Mültecileri Heyeti ABD hazine bakanlığını düşman ülkelerle ticaret kısıtlamalarından vazgeçmeye ikna etti; böylece Birleşik Dağıtım Komitesi Mihver egemenliğindeki bölgelerde mali işlem yapabilecek, örneğin döviz değiştirecek, kaynakları dağıtabilecek, gerektiğinde Yahudi ailelere bilet alıp yolculuklarına yardım edebilecekti.[51] Yaklaşık 700.000 dolarlık başka bir fon Türkiye'deki operasyonu ve Filistin yolculuklarını dolaylı yoldan finanse etti.[52] Ayrıca Macaristan gibi ülkelerden transit geçiş ve Türkiye kanalıyla yiyecek dağıtımı için yüzbinlerce dolar harcandı. Birleşik Dağıtım Komitesinin fon sağladığı başka programlar aracılığıyla toplama kamplarında kalanlara ve Rusya'nın uzak doğusunda saklanan Yahudi mültecilere yiyecek dağıttı; Romanya gettolarında çürüyen Yahudilere çuval bezine sarılmış yiyecek paketleri gönderdi (çuval bezi elbise dikmek için ve battaniye olarak kullanılıyordu); Balkan mülteci merkezlerine hekim ve kamu sağlığı personeli yolladı; ayrıca İstanbul, Ankara, İzmir ve diğer şehirlerdeki Yahudi okulları, hastaneleri ve başka cemaat örgütlerinin faaliyetlerini doğrudan finanse etti.[53]

Hirschmann, Barlas, Steinhardt ve diğer belli başlı kişiler görece kısa bir sürede ABD hükümeti, Yahudi Temsilciliği ve

51 "History of the War Refugee Board," c. 1, s. 15, USHMM, WRB, Folder 17.
52 "History of the War Refugee Board," c. 1, s. 15.
53 Resnik'ten Hirschmann'a, 7 Temmuz 1944, USHMM, JOINT, Reel 108; "Report on Activities from February 1944 to March 21, 1944," USHMM, JOINT, Reel 111.

Amerikalı yardımseverleri bir araya getirecek gayri resmi bir düzen kurmayı başardılar. Hepsi bütün dikkatini mümkün olduğu kadar çok Yahudinin Türkiye'ye girip oradan Filistin'e gitmesine yöneltmişti. Hirschmann sık sık Lanning Macfarland ve İstanbul OSS şubesiyle temas kuruyor, ABD istihbarat servisinin olanaklarından yararlanıyor, bu arada kendi kaynaklarından Mihver Avrupa'sına dair edindiği bilgileri onlara aktarıyordu.[54]

Barlas, savaşın başladığı günden beri kendini bu kurtarma operasyonuna adadığını Hirschmann'a anlatmıştı. "Tek hedefi kardeşlerimizi tehlikeden kurtarıp güvenli yere götürmek olan operasyonumuza artık hiçbir şeyin zarar veremeyeceğinden emindi."[55] Ancak 1943-1944 Kışının yerini pırıl pırıl bir İstanbul baharı alırken, hâlâ bir sorun vardı: Eğer Naziler Yahudileri kitleler halinde –üstelik Müttefik yanlısı ama müstereddit gözlemcilerin bile inkâr edemeyeceği ölçekte– öldürüyorsa onları yine kitleler halinde kurtarmaktan başka çare yoktu.

***

Kendi halinde bir vatandaşın elinde gerekli evrak varsa onun Türkiye gibi tarafsız bir ülkeye girmesi teorik olarak bir sorun çıkarmamalıydı. Ama teori ile gerçek birbirine çok uzak düşmüştü. 1938 Yazında Türk hükümeti antisemitik yasaları olan ülkelerden gelen Yahudilere kapısını resmen kapattı.[56] Ankara en muhtaç durumda olan bu insanların Türkiye'de kalma ihtimalinin çok yüksek olduğunu düşünmüştü belki de. Almanlar büyük Yahudi gruplarını Polonya'daki ölüm merkezlerine nakletmekteydi; onları kurtarmanın bir yolu Yahudi mültecileri Türkiye'ye özel hazırlanmış gemi ve trenlerle yığın halinde nakletmekti. Ama şeytan bürokratik ayrıntılarda gizliydi.[57]

---

54 Macfarland'dan Donovan'a, 11 Ağustos 1944, s. 3, NARA, RG226, Entry 210, Box 194, File 9.

55 Barlas'tan Hirschmann'a, 23 Mart 1944, USHMM, JAP-IDI, Reel 1.

56 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 132-133.

57 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 40-45.

Süreç Barlas'la başlıyordu. Barlas, Yahudi Temsilciliğinin temsilcisi olarak Filistin Britanya Mandası yetkilileri tarafından göçmen adaylarını belirlemekle görevlendirilmişti; bu listeleri kendi ajanlarından ya da aile üyeleri hâlâ Mihver egemenliğindeki topraklarda yaşayanlardan doğrudan aldığı bilgilere dayanarak yapıyordu. İstenilen bilgi çoktu, savaş nedeniyle elde edilmesi de güçtü. Bir gemi ya da treni dolduracak kadar büyük bir grubun isim, doğum tarihi, doğum yeri ve halihazır adreslerini içeren tam bir listesini hazırlamak iki üç hafta sürebiliyordu.

Liste tamamlanınca Barlas bütün bu bilgileri Filistin'e gönderecekti. Oradaki yetkililer listeyi isim isim gözden geçirecek, her birinin adaylığını onaylayacak ya da reddedecekti. Nihai liste onaylanmak üzere Londra'ya gönderilecekti. Bütün bu süreç iki üç hafta daha sürecekti. Sonra sıra, İstanbul'daki Britanyalı pasaport kontrol subayının kendi öncelikli listesini hazırlamasındaydı ki bu da iki üç hafta alıyordu. Derken, subay Ankara'daki Britanya Büyükelçiliğiyle doğrudan yazışarak hangi ailelerin göç onayı aldığını ayrıntılarıyla bildirecekti.

Nihai liste elçilikten Türkiye Hariciye Vekâletine gönderilecek, oradan da, üç dört günü aşkın bir sürede, konsolosluk işleri dairesine yollanacaktı. Bu daire ise onay almış adaylar listesini transit vize verme yetkisi olan Bükreş, Budapeşte, Sofya gibi şehirlerdeki Türk konsolosluklarına aktaracaktı. Sonuç olarak, bir Yahudi ailenin, her şey yolunda gittiğinde, Türkiye'den transit geçip Filistin'e gitme izni için en az iki buçuk ay beklemesi gerekiyordu. Bekleme süresi daha da uzayabiliyordu. Bundan sonra, çok daha karmaşık olan, gerekli evraka haiz olanları tehlikeden uzaklaştırmak üzere gemi ve tren bulmak ise Hirschmann'ın işiydi.

Adaylar açısından bütün bu süreç işkence gibiydi. Bir mektup yazıyor ya da bir form dolduruyor, sonra bekliyor, sonra belki tekrar mektup yazıp form dolduruyordunuz. Avram Slowes, Polonya'dan Filistin'e 1930'da göçmen gelmiş, Hayfa'da elektrik santralı mühendisi olarak başarılı bir kariyer yapmıştı. Ebeveyni, Moşe ile Malka hâlâ Vilna'daki aile evinde oturan

saygın diş hekimleriydi. Daha sonra Vilnius adını alacak olan şehirde büyük değişiklikler olmuştu. Slowes ailesi Vilna'ya taşındığında şehir Rus İmparatorluğundaydı; Birinci Dünya Savaşında Polonya'ya verilmişti; Eylül 1939'da Kızıl Ordu tarafından ele geçirilip Litvanya Sovyet Cumhuriyeti'ne ilhak edilmişti. Hitler ile Stalin hep birlikte Avrupa'nın doğusunda ilerlediklerinde Vilnius mengeneye sıkışmıştı. Mart 1941'in başlarında Avram babasından bir telgraf aldı. Moşe Slowes, "Bize göçmen belgelerini yolla" diye yazmıştı.[58] Oğlundan kendisi, karısı ve Fiksman ailesi için seyahat belgesi almasını istiyordu.

Avram hemen cevap yazıp Türkiye yoluyla Filistin'e göçmen belgesi ayarlamak için mümkün olan her şeyi yapmakta olduğunu bildirdi. Hatta anne babasının adına başvuruda bulunmuştu, ama talebi Şubat 1941'de reddedildi. Sonraki aylarda ailesinin durumu daha da kötüledi. Moşe ilk telgrafı oğluna gönderdiğinde Almanya ile Sovyetler Birliği müttefikti. Üç buçuk ay sonra ise düşmandı. Almanların Sovyetler Birliği'ni işgali aileyi yeni savaşın tam ön cephesine yerleştirmişti. Avram çabalarını iyice artırdı, yardımı dokunacağını düşündüğü hemen herkese mektup üstüne mektup, telgraf üstüne telgraf yolladı. Nihayet, Mart 1942'de, ilk başvurusundan iki yılı aşkın bir süre sonra, Kudüs Göçmen Bürosu harika haberler içeren bir yazı yazdı. İstanbul'daki Britanya pasaport kontrol subayına Moşe ile Malka'nın göçmen belgelerini verme talimatı gönderilmişti. İstanbul'da kendisine bizzat başvurmaları yeterliydi.

Avram'ın ilk sorunu haberi ebeveynine ulaştırmak oldu. İkincisi ise ebeveynini İstanbul'a getirmekti. O sırada Vilnius'ta durumun kötü olduğunu biliyordu herhalde. Wehrmacht şehri 1941 Yazında, işgalin ilk günlerinde Sovyetlerin elinden almış, şehrin Yahudi sakinlerini toplayıp bir gettoya kapatmıştı. Bir yandan savaşın belirsizliği, bir yandan da sürecin gerektirdiği bürokrasi başka engeller de yaratıyordu. Avram Kızılhaç'a ya-

58 Moshe Slowes'tan Abraham Slowes'a, 12 Mart 1941, Slowes Collection, USHMM.

zıp ebeveyninin bilinen son adresinde şimdi her kim oturuyorsa onunla temas kurmalarını rica etti; mektubu alan yetkili hemen cevap verip gerekli formu doldurması talimatını verdi. Avram formu hemen doldurup iade etti; işgal altındaki bölgede yaşadıkları düşünülen sekiz aile üyesinin adını yazmış, bir de gönderi ücretini karşılamak üzere posta pulu eklemişti. Kudüs İsveç konsolosuna, hatta Vatikan'a yazdı. Konsolosa yazdığı mektupta "hayatları boyunca birer hekim olarak hastalara yardım etmiş olan bu yaşlı insanlara bu zor zamanlarda yardımın esirgenmeyeceğini umut etme cüretini göstermekteyim" demiş, ebeveyninin fotoğraflarını da tanınmalarına yardımcı olsun diye eklemişti. Kudüs konsolosu cevabında başvurusunu Hayfa'daki İsveç konsolosuna yapmasını rica etti.[59] Mektup yazdığı başka kişilerden benzer cevaplar geldi. Hepsi, ne yazık ki Alman işgali altındaki bölgelerle artık ilişki kurulamıyor, diyordu.

Avram sonunda kaynağa yaklaşmanın daha iyi sonuç verebileceğini düşündü ve 1944 Ağustosunun ilk günlerinde Moskova'daki Britanya Büyükelçiliğine yazıp göçmen belgesinin geldiği haberinin ebeveyninin adresine gönderilmesini rica etti. Kızıl Ordu birkaç hafta önce Vilnius'u yeniden ele geçirmişti; dolayısıyla Avram haberleşme kanallarının açık olduğu umudunu taşıyordu. Kasım ayında elçilikteki bir ataşe ilk anlaşılır haberi içeren mektubu yazdı. Mektup, "8 Ağustos tarihli, babanızın nerede olduğu konusundaki mektubunuza ilişkin olarak" diyordu, "bize verdiğiniz adrese gönderilen mektubun 'adresteki kişi ölmüştür' damgasıyla iade edildiğini bildirmekten esef duymaktayım."[60]

Ertesi ilkbahar elçilikten gönderilen ikinci bir notta daha fazla bilgi vardı.[61] Anlaşılan bütün aile dört yıl önce Alman iş-

59 Abraham Slowes'tan İsveç konsolosuna, Kudüs, 18 Ağustos 1943, Slowes Collection, USHMM.

60 Moskova Britanya Elçiliği'nden Abraham Slowes'a, 10 Kasım 1944, Slowes Collection, USHMM.

61 T. C. Sharman'dan Abraham Slowes'a, 5 Nisan 1945, Slowes Collection, USHMM. Slowes'un annesi ile ailenin altı üyesinin, 1941 sonu ya da 1942'de Litvanya'daki Vilnius'un banliyösündeki bir ölüm kampı olan Ponary'de öldürüldüğü sanılıyor. Babası muhtemelen Estonya'daki bir

galinin başında öldürülmüştü. Filistin yetkililerinin göçmen belgesi verdiği, İstanbul'daki pasaport kontrol memurunun onay basmaya hazır olduğu ve Türk yetkililerden transit vize vermeleri istenen kişiler, belgelerinin herhangi birine henüz pul yapıştırılmadığı sırada zaten ölmüşlerdi. Tek tek ailelerin yanı sıra kurtarılmayı bekleyenlerin uzun listelerini harıl harıl hazırlamakta olan Barlas ve Hirschmann için bir geminin yolcu manifestosunu doldurmak, bazen bir hayaletler gemisini yola çıkarmaktan farklı değildi.

Nazi çalışma kampında ölmüştü. Sağ kalan tek aile üyesi büyük ağabeyleri Salomon oldu; şans eseri 1939'da Sovyetlere esir düşmüş, böylece 1941'de ülkeyi Almanlar işgal ettiğinde kesin bir ölümden kurtulmuştu. Salomon daha sonra Irak, Filistin, Kuzey Afrika ve İtalya'da Müttefik kuvvetleriyle birlikte savaşan Polonyalı gönüllülere katıldı, savaştan sonra da Tel Aviv'e yerleşti.

MUTLULUĞUN KAPISINDA

Kahramanlığın gündelik bir sıradanlığı vardı. Barlas'ın mesajlarını Pera Palas'tan tıkırdatan telgraf operatörü karmaşık bir bilmecenin sadece bir parçasıydı. Formları doldurmak, resmi evrakı tamamlamak, nakliye şirketiyle pazarlık etmek, bir gemi makinesinin onarımını yapacak adam bulmak ve bir sorunu çözmektense başkasının başına atmayı tercih eden Türk memurlarla uğraşmak, kaçma ve kurtarmanın hayati unsurlarıydı.

Hayatta kalmak planlamayı gerektiriyordu, planlamadan önce ise evrak lazımdı, hem de ne çok evrak... Evrak peşinde koşan Slowes Ailesinin önünü savaş, işgal ve vahşet kesmişti. Ama birçok Yahudi için asıl sorun Türkiye'ye, sonra da Filistin'e giriş izni almak değildi. Alman işgali altındaki bölgelerin dışında, bir hükümeti, hatta işbirliği yanlısı bir hükümeti çıkış izni vermeye ikna etmek hâlâ bir dizi işgüzarca ve çıldırtıcı ayrıntıyla uğraşmak demekti. Büyükelçi Steinhardt Mart 1944'te Washington'a şunları yazmıştı: "Bana ve Hirschmann'a gelen telgraflara göre, Savaş Mültecileri Heyeti burada karşılaştığımız esas zorluğun Türk hükümetinin işbirliğinde isteksiz olduğu izlenimini edinmiş. Şu ana kadar durum bu değil.[1] Şu ana kadar esas zorluğumuz Balkanlar'daki Mihver yetkililerinin Yahudi mültecilerin bölgeden çıkışına izin vermemesidir."

1 Steinhardt'tan Dışişleri Bakanına, 3 Mart 1944, s. 4, Hirschmann Papers, FDR, Box 1, Folder "Dispatches from U.S. Embassy, Ankara, to War Refugee Board, 2/8/44-6/2/44."

Güvenli bir liman, Ağustos 1944:
Yahudi mülteciler (muhtemelen *Mefkûre* gemisinden sağ kurtulanlar)
Sirkeci garında.

Kadersiz *Struma* yolcularının yaptığı gibi, sayıları gitgide artan Yahudilerin de çıkış yapmayı umdukları nokta Romanya'ydı. Bazıları zaten Romanyalıydı, savaşı başkent Bükreş'te ya da başka şehirlerde, hiç de gizlenmeden geçirmişlerdi. Birçoğu ise Transistirya'da mahsur kalmış ya da bu bölgeye gönderilmişti; işgal altındaki bir Sovyet Ukrayna toprağı olan Transistirya'da Romanya hükümeti yüz binlerce Yahudiyi toplama kamplarına ya da gettolara sürmüştü. Bazıları ise kuzeyden, Polonya'dan ya da doğrudan Alman yönetimi altındaki başka bölgelerden Romanya'ya kaçmıştı.

Romanya Nazilerle ittifak halindeydi; Berlin'in Bükreş'e yerel Yahudileri toplayıp Alman toplama kamplarına göndermesi için yaptığı baskıya rağmen, ülkenin savaş öncesi sınırları dahilinde görece emniyet içinde yaşamak hâlâ mümkündü. Romanya'da savaşın bir araya getirdiği Yahudi cemaatlerini birleştiren, hükümetin bir talebiydi; buna göre, başka bir ülkeye göç etme taleplerini bir Romen görevli bir çıkış vizesi ya da gerekiyorsa bir pasaport vererek onaylamalıydı. O sırada bir-

çok ülkede yaygın bir uygulamaydı bu; vatandaşların uluslararası sınırlarda giriş çıkışlarını kaydetmenin basit bir yoluydu. Ama zulümden kaçma bağlamında, özellikle Yahudilere muazzam engeller yaratıyordu.

Türkiye geçerli göçmen belgeleri olan Yahudilerden transit vize istemekten vazgeçtikten sonra bile Romanya hükümeti göçmenlerin ülkeden ayrılmadan önce özel çıkış belgesi göstermelerinde ısrarcıydı. Birçok Yahudi 1938'de antisemitik yasalar gereğince vatandaşlıktan çıkarılmış olsa bile ülkeden çıkmak isteyen Romanyalı Yahudilerin vatandaşlıklarının iade edilmesi ya da doğrulanması için başvurmaları zorunluydu. Bugün bir göçmen bürosu görevlisinin ülkeden kimin hangi havaalanından saat kaçta ayrıldığının tam hesabını verebilmesi gibi, o gün de bürokratlar bu kayıtları tutmak zorundaydı.

Romanya'dan çıkmak için bir Yahudi asgari şu belgeleri sunmalıydı:[2]

- Yakın zamanda çekilmiş bir fotoğraf
- Başvuru sahibinin doğum tarihi, doğum yeri, boyu, saç rengi, göz rengi, burun biçimi, alın biçimi, ağız biçimi, çene biçimi, sakal ve bıyık ayrıntılarını veren belge
- Başvuru sahibinin karara bağlanmamış bir davası olmadığına dair sertifika
- Başvuru sahibinin kimliğini, ebeveynini, doğum tarihini, adresini ve Yahudi olduğuna dair belgesini doğrulayan iki şahidin noter tasdikli yeminli ifadesi
- Yukarıdaki iki şahidin kimliğini doğrulayan noter tasdikli yeminli ifade
- Başvuru sahibinin son beş yıl içinde vergi borcu olmadığına dair Maliye Bakanlığının verdiği belge
- Başvuru sahibinin ülkeden ayrılma isteğini belirten imzalı özel form.

Listedeki son koşul en onur kırıcı olandı. Formdaki basit bir yemin cümlesi imzalanmak zorundaydı:

2 Marcel Leibovici'nin başvuru evrakı, USHMM, Romanya Pasaport Dairesi Kayıtlar Genel Müdürlüğü, 1939-1944, Reel 3.

Bu belgelerle birlikte, ... adresinde mukim ve aşağıda imzası olan ben ....., pasaport alıp ülkeyi terk ederken, bütün ailemle birlikte kalıcı olarak ülke dışında yerleşeceğimi anladığımı beyan ederim.

Bürokrasinin dili rezil bir gerçeği maskeliyordu: Başvuru sahibi Yahudiye tekrar bir tür Romanya vatandaşlığı veriliyordu, ama kendisinin ve yakın akrabalarının ülkeye bir daha asla ayak basmaması koşuluyla.

Romanya'nın getirdiği kısıtlamalara ek olarak Türk hükümeti de sürekli engel çıkarıyordu. Ankara'daki görevliler kurtarma operasyonlarında Türk bandıralı gemilerin kullanılmasına, maliyetini özel örgütler ya da yabancı ülkeler karşılasa bile izin vermekte isteksizdi; çünkü bunun Türkiye'yi Müttefik Devletlere fazla yakınlaştırıp Hitler'in gazabına yol açacağından korkuluyordu. *Struma* olayı hükümeti daha da ihtiyatlı hale getirmişti.[3] Ankara'nın düşüncesine göre, eğer bir deniz faciası daha olursa suç bütünüyle Türklerin sırtına yüklenirdi. Yardım örgütlerinin diplomatik misyonlara tanınan tercihli döviz kurundan Türk lirası alması gibi basit bir işlem bile dikkatle gözden geçiriliyordu.[4] Büyükelçi Steinhardt'ın yardım talepleri karşısında, diplomatik danışma ve resmi soruşturma perdesinin ardına gizlenme ve geciktirme taktikleri güdülmekteydi.

1944 yılının ortalarında ise işler o zamana dek görülmedik şekilde iyi gitmeye başladı. Bazıları Yahudi, bazıları Amerikan, bazıları ise Kızılhaç gibi uluslararası olmak üzere o kadar çok yabancı örgüt İstanbul aracılığıyla Yahudilere yardım etmeye uğraşıyordu ki, bütün bu süreç kendi ağırlığıyla çökmek üzereydi. Gerçi mümkün olduğunca çok yardım grubuna başvurmak mültecilerin çıkarınaydı, en azından biri yardım elini uzatabilirdi, ama birkaç örgüt bir vakaya yardım için müthiş bir enerji sarf ederken bir de bakıyordunuz ki başka bir örgüt işi çözmüş bile.

3 Steinhardt'tan Resnik'e, 15 Haziran 1944, JOINT, Reel 104.

4 Steinhardt'tan Resnik'e, 8 Haziran 1944, JOINT, Reel 104.

Büyükelçi Steinhardt'ın haziranda Barlas'a yazdığı gibi, çoğu grup temsilcisini Türkiye'ye topu topu birkaç günlüğüne gönderiyordu; bunların Türkiye'deki ortamın ne kadar karmaşık olduğundan haberleri yoktu. Hatta zaman zaman birkaç farklı grup birden aynı gemiyi kiralamaya çalışıyor, bu da gemi sahibinin ücreti yükseltmesine sebep oluyordu. Bu gruplardan birkaçı açıkça yasadışı göçmen götürmeye çalıştığından, yani Orta Avrupa'dan mümkün olduğunca çok Yahudi çıkarmak için Türk göçmen yasasını ihlal ettiklerinden, faaliyetleri Filistin'e yasal transit vize almak için çabalayan Yahudi Temsilciliği gibi grupların çalışmalarını tehlikeye atıyordu.[5] Daha önce, ilkbaharda Hariciye Vekili Numan Menemencioğlu, Steinhardt'a Türk yetkililerin İstanbul'daki yasadışı faaliyetlerin farkında olduklarını söylemişti; hükümet bu faaliyetleri durdurmak üzere çabucak bazı önlemler alabilirdi.[6] Barlas işte bu yüzden mümkün olduğunca çok sayıda Yahudiye resmi transit vize ve Filistin belgesi alma çalışmalarını *aliyah bet* ile karıştırmamaya gayret ediyordu.[7]

Bütün bu yasal ve yasadışı çabalarda, hayatta kalmanın hayati bileşeni bilgiydi. Eğer aile üyelerinin ya da dostlarının nerede olduğunu, onlara nasıl ulaşılacağını bilirsen, eğer herhangi bir yerde kolayca unutulacak ya da çöpe atılacak bütün o resmi belgeleri bir araya getirebilecek imkânlara sahipsen güvenli bir yere sığınma şansın inanılmaz derecede artıyordu. İşte bu yüzden Barlas ile Hirschmann sık sık Pera Palas ya da Park Otel'den çıkıp Taksim Meydanından geçip Harbiye semtine doğru giderdi. Hedefleri Saint Esprit Kilisesiydi.

***

5 Steinhardt'tan Barlas'a, 5 Haziran 1944, JAP-IDI, Reel 1. Ayrıca *bkz.* Steinhardt'tan Pehle'e, 18 Mayıs 1944 ve Steinhardt'tan Savaş Mültecileri Heyeti'ne, 1 Haziran 1944, Hirschmann Papers, FDR, Box 1, Folder "Dispatches from U.S. Embassy, Ankara, to War Refugee Board, 2/8/44-6/2/44."

6 Steinhardt'tan Barlas'a, 3 Nisan 1944, Shaw Collection, USHMM, File 3.

7 Kollek, *For Jerusalem*, s. 44.

Harbiye semtinin ismi "harb" kelimesinden gelir, oysa şehirde buradan daha sakin, daha güvenli bir yer yoktu. Mustafa Kemal dahil sultanın kara ordusunun en seçkin subayları semte adını veren eski Osmanlı askeri okulundan mezun olmuştu. Birinci Dünya Savaşından sonra Britanya işgal kuvvetleri de burada karargâh kurmuştu. Haliç'in kuzeyindeki, Osmanlı döneminde birçok gayri-Müslimin oturduğu tepelik bölgeler gibi, bu semt de kışla ve talim alanlarının yanında huzursuzca yer alan Hıristiyan kiliseleri, mezarlıkları, dükkân ve evleriyle doluydu. Müttefik işgali sırasında burada karargâhını kuran General Harington, civarda her yerini ot bürümüş bir Ermeni mezarlığı bulunduğunu keşfetmişti. Buranın bir spor alanı olarak düzenlenmesini emretti. Eski mezar taşları yan yana konarak tribün haline getirildi; Britanya kolonisi üyeleri burada bir şeyler atıştırarak amatör kriket maçlarını seyrediyordu.[8]

Semt coğrafi ve kültürel bakımdan eski şehirden çok uzaktı. Dönemin ünlü yazarı Peyami Safa, en ünlü romanlarından *Fatih-Harbiye*'de (1931) Haliç'in güneyindeki geleneksel Müslüman mahallelerini kuzeydeki bu gitgide zenginleşen ailelerin oturduğu bölgeyle karşılaştırmıştı. Laik Müslümanlar da Harbiye'de inşa edilen apartmanlara ve birkaç katlı evlere taşınmaktaydı, ama semt uzun süredir esas olarak Hıristiyanlara ait işyerleri, okullar ve ibadethanelerin bulunduğu bir yer olarak tanınıyordu. Nitekim, Osmanlı yetkililerinin 1846'da tahsis ettikleri arsada İstanbul'un en önemli Katolik kilisesi inşa edildi. Bugün hâlâ Levantenler diye bilinen grubun ruhani liderinin makamı bu kiliseydi.

İstanbul Levantenleri birçok kültürde rahatlıkla yer alıyor, ama belki de hiçbirinde kendilerini yuvalarında hissetmiyorlardı. Kilise cemaatinin üyeleri arasında genellikle Fransızca ya da İtalyanca konuşan, ama doğaldır ki çok-dilli olan Arap tüccarlar, Maltalı bankerler ve İtalyan sermaye sahipleri vardı; bunlar Doğu Akdeniz'de Osmanlılarla Katoliklerin uzun etkile-

8 Harington, *Tim Harington Looks Back*, s. 137. Nicolson, *Sweet Waters*, s. 23.

şim dönemlerinin ortaya çıkardığı gruplardı. Bazıları şehrin en zengin ailelerindendi; Pera'daki konak ve apartmanlarda birbirlerine komşu yaşarlardı. Yazar Harold Nicolson, "tuhaf bir topluluk" demişti Levantenler için ve eklemişti: "İzole yaşıyorlar, önemli insanlar, birçok dili konuşabiliyorlar" ve Osmanlı üreticilerini Avrupa pazarıyla buluşturan aracılar olarak, "ortak bir işlevleri olduğu için birlikteler." Hatırat yazarı Ziya Bey'in imalı sözleri ise muhtemelen Müslümanların ortak görüşünü dile getiriyordu. Levantenler, demişti, "Kolay tanımlanamayan insanlar ... tek amaçları para kazanıp harcamak; bu amaç için her şeyi satmaya hazırlar."[9] Ne var ki Ziya Bey'in küçümser sözlerinin hedefi şehir nüfusunun minicik bir bölümüydü. Cumhuriyet döneminin 1927 tarihli ilk nüfus sayımında şehirde 23.000'den az Levanten yaşadığı ortaya çıkmıştı; bunun üçte ikisi başka ülkelerin vatandaşlarıydı ve bu sayı gitgide azalacaktı.[10]

Ortadoğu Katolik cemaatleri, kilise tarihinin ilk dönemlerinin izlerini hiç yitirmemişti. Hıristiyan dünyasında 1054'te ortaya çıkan büyük ayrılıkta, bugün Ortodoks adı verilen Yunan, Rus, Romen vb kiliseleri, kilise hiyerarşilerinin belirgin milli ya da kültürel cemaatlere bağlı olmasını uygun buldular. İçlerinden birinin, yani Roma'daki papanın evrensel yetki iddiasında bulunması fikrini benimsemediler. Ancak Roma, evrenselliğini Doğu'da fazla öne çıkarmanın Ortodoks rakiplerinin konumunu pekiştireceğini fark etti. Daha da kötüsü, böyle bir durum kendi geleneklerini geliştirmiş olan sadık cemaatleri de Roma'ya yabancılaştırabilirdi. İşte bu yüzden Şam ya da Beyrut gibi İstanbul'da da Ermeni Katolik, Süryani Katolik, Latin (yani Roma) Katolik gibi inanılmaz çeşitlilikte kiliseler ortaya çıktı; oysa Batıda bunların hepsine sadece Katolik kilisesi denir. Sonuçta, kendi ibadet biçimleri, kendi giysileri, hiyerarşisi, hatta bazıla-

9 Mufty-zada, *Speaking of the Turks*, s. 146-147.

10 Ives'dan Dışişleri Bakanına, 14 Kasım 1928, s. 7, 10, NARA, RG59, M353, Reel 57. Türkiye nüfus sayımlarında "Levanten" kategorisi yoktu, dolayısıyla bu sayı muhtemelen Amerikalı bir diplomatın genel anlamda yerel Katolikleri tarif etmekte kullandığı terimden kaynaklanıyor.

rında evli rahipleriyle Doğu formları taşıyan geniş bir Katolik mozaiği görüldü. Bu anlamda Levantenler, hepsi saf Roma Katoliği olsa da Katolik mezhebi içinde nereden baktığınıza göre, en doğudaki Batılılar ya da en batıdaki Doğulular olarak tanımlanabilir.

Papa bu Katoliklere daima dikkatli davranmaya çalışıyordu. Belki de bu nedenle, apostolik delege, yani Papa'nın Türkiye'deki temsilcisi, eski Hıristiyan semti Pera'da yerleşmek yerine, kendini biraz gözlerden ırak bir yerde, Harbiye'de konuşlandırmıştı. Saint Esprit Katedrali İstanbul'un en güzel Katolik kilisesi değildir. Pilastrlı ön cephesindeki kemerle çerçevelenmiş pek de ilginç olmayan mozaik, alçalarak uçan bir güvercin ile müminlerin başlarından fışkıran alev dillerini gösterir. Avlu duvarlarından morsalkımlar ve sarmaşıklar sarkar. Katedral mimari açıdan gösterişli olmasa da dünyevi gücü büyüktü ve Hayim Barlas bu nedenle 1943 Kışının başlarında bütün gücüyle kiliseye ulaşmaya çabalıyordu.

Pera Palas'taki telgrafçı katedralden yarım saatten az bir yürüme mesafesinde olduğu halde, Barlas'ın protokole uygun davranması gerekiyordu. Bir randevu koparabilmek için apostolik delegenin başkâtibi Vittore Righi'yle yazıştı. Ocakta randevu almış olabilir, ama büyük ihtimal ki karşılıklı iltifatlar ve ricalarla birkaç hafta geçip gitmişti.

Barlas'a 12 Şubat 1943'te Pera Palas'ın lobisinde bir telgraf uzatıldı.[11] Kudüs Başhahamı İzak Herzog bu telgrafla İtalya'daki Yahudilerin "büyük tehlike" altında olduğu uyarısında bulunuyordu. Barlas'ın apostolik delegeyle mümkün olduğunca çabuk görüşüp bir şeyler yapılıp yapılamayacağını öğrenmesi lazımdı. İtalyan Yahudilerini İstanbul'a getirme gibi bir plan yoktu ortada; Doğu Avrupa'da mahsur kalmış çok daha büyük

11 Peter Hoffmann ilk görüşme tarihi olarak 20 Ocak 1943'ü verir, ama bu, görüşmenin kaydına değil, Barlas'ın apostolik delegeye sunduğu malzemeden yapılmış bir çıkarsamadır. Kudüs'ten 12 Şubatta telgraf geldiğine göre, Barlas'ın henüz katedrale gitmemiş olması gerekir. Ama Barlas ile Roncalli en geç Mayısta düzenli aralıklarla toplanıyorlardı. Hoffman, "Roncalli in the Second World War," 83; Barlas'tan Roncalli'ye, 22 Mayıs 1943, JAP-IDI, Reel 1.

cemaatlere geçiş imkânı sağlamaya çalışmaktan Barlas'ın kafasını kaşıyacak hali kalmamıştı. Ama saygın ve üst rütbeli bir kilise liderinin Roma'daki papalık görevlilerine ricada bulunabileceği umudundaydı. Her neyse, Barlas'ın Vatikan temsilcisiyle konuşacağı bir konu daha çıkmıştı.

Papa XII. Pius, Avrupa'daki Yahudi cemaatlerinin yığınlar halinde katledildiği açık seçik ortaya çıktığında bile hesaplı bir tarafsızlık gütmeyi tercih etmişti. Kesin komünizm karşıtlığı onu Müttefikleri açıkça desteklemekten alıkoymuştu; aksi takdirde Sovyetlerle fiilen aynı safta olacaktı. Roma ile Vatikan'ı Hitler'in ordularından koruma kaygısı da Alman vahşetini ele alırken onu dikkatli konuşmaya sevk ediyordu; oysa Vatikan diplomatları işgal altındaki Polonya ile Sovyetler Birliği'nin Mihver kuvvetlerince ele geçirilen bölgelerinde sürüp giden vahşetin kesinlikle farkındaydılar. Buna rağmen, XII. Pius'un politikası her iki tarafa eşit davranmaktı. Vatikan'daki ABD maslahatgüzarı Harold H. Tittmann Jr. şöyle yazmıştı: "Bana açıkladığına göre, vahşetten söz ederken, Bolşevikler hakkında bir şey söylemeden Nazilerin adını anamazdı.[12] ... Müttefiklerin vahşet raporlarının doğru olduğundan 'korktuğunu' söyledi, ama anladığım kadarıyla propaganda maksadıyla biraz abarttıklarını düşünüyordu."

Barlas kilisenin tavrını biliyordu, bu nedenle İstanbul'da yakınında oturan papalık temsilcisine dikkatle yaklaşmıştı. Sonunda, 1943 İlkbaharında, Barlas Cumhuriyet Caddesindeki küçük bir kapıdan içeri girerek "Fahri Mesembria Başpiskoposu ve Türkiye ile Yunanistan Apostolik Delegesi" gibi debdebeli bir unvanı olan kişinin huzuruna çıktı.

Monsinyor Angelo Giuseppe Roncalli İstanbul'da Barlas'tan çok daha uzun süredir yaşamaktaydı. 1934'ten beri apostolik delegeydi; daha önce de kilisede gelecek vaat eden bir kariyeri olmuştu. Ama Barlas'ın gözünde onu asıl ilginç kılan çok önemli bir özelliği vardı; papanın bu temsilcisi kendini sosyal faaliyetlere ve kilisenin dünyevi rolüne adamıştı.

12 Tittman, *Inside the Vatican of Pius XII*, 124.

Mustafa Kemal'le aynı yılda, yani 1881'de Bergamo'da doğan Roncalli, on üç çocuğun bereketini taşıyan bir İtalyan ortakçı çiftçi ailesindendi. Böyle büyük bir ailede en azından bir erkek evladın rahip olması hiç de bir olay değildi, ama Roncalli teolojiye sıradışı bir coşkuyla sarıldı. Yerel ilahiyat okulundan mezun oldu, sonra burs kazanıp Roma'da okudu, doktora yaptı. 1904'te kendisine rahip unvanı verildi. Bir süre sonra Bergamo'ya dönüp yerel piskoposun kâtibi olarak çalıştı; bu mevkiyle kilise hiyerarşisindeki yolu açılmış oluyordu. Bergamo ilerici sosyal düşünce merkezlerinden biriydi; bu görüşe göre, kilisenin muazzam serveti ve gücü tek tek cemaat üyelerinin hayat koşullarının düzeltilmesi ve siyasi kurumların daha eşitlikçi, daha adil bir yöne çekilmesi için kullanılmalıydı.

Piskoposluktaki baş sırdaş ve danışman olarak işi, Roncalli'yi ilerici öğretinin başlıca akımları içine oturtmuştu. Organizasyon tecrübesi sayesinde de üst mevkilerdeki yetkililerin gözüne girdi. 1920 civarında, Papa XV. Benedictus onu yükselterek İnanç Yayma Cemiyetinin direktörlüğüne getirdi; bu mevki onu kilisenin İtalya ve başka ülkelerdeki misyonlarını yönetmekte tecrübe sahibi yaptı. Bu uluslararası tecrübe onu İtalya dışındaki ülkelere tayin listesine sokmuştu. 1925'te başpiskopos unvanıyla Bulgaristan'a papalık temsilcisi tayin edildi. Roncalli 1931'de hem kiliseyi hem de Bulgar hükümetini ikna ederek bu makamın apostolik delege seviyesine yükseltilmesini sağladı. Üç yıl sonra, İstanbul'da aynı makama tayin edildi.

Roncalli Türkiye'yi ve Türkleri hemen çok sevdi. Bulgaristan'da geçen on yılı onu Güneydoğu Avrupa toplumları ve kültürleri içinde çalışmakta uzman haline getirmişti. Yeni işine coşkuyla sarıldı. Türkçe öğrenmeye başladıysa da bu dilin incelikleri onun bu projeyi bir çile ve tövbekârlık biçimi olarak düşünmesine yol açtı.[13] Ama önündeki asıl zorluklar kültürel olmaktan çok, siyasiydi. Günlüğüne samimi bir dille "Türkiye'deki

13 John XXIII, *Journal of a Soul*, s. 233.

işim hiç kolay değil" diye yazmıştı.[14] "Siyasi ortam fazla bir iş görmeme izin vermiyor."

Kilise diplomasisi âleminde apostolik delegenin rolü son derece nazikti. Yasal bir diplomatik statüsü yoktu. Bir üst makam olan papalık elçisinin tersine, Vatikan adına konuşamazdı. Piskoposluk bölgesinin merkezi, Türkiye'deki çoğu Roma Katolik cemaati üyesinin yaşadığı İstanbul'du; ama bu, onun Ankara'daki dış politika entrikalarından –ve siyasi nüfuz çevrelerinden– uzakta kalmasına sebep olmuştu. Türk hükümeti laikliğe bağlılığını uluslararası âlemde de gösteriyordu; Roncalli ile Hariciye Vekili Menemencioğlu arasındaki bütün mektuplar diplomatik değil kişisel yazışma kabul edilmişti.[15] Roncalli 1939'da Hariciye Vekâletine Papa XI. Pius'un ölümünü ve XII. Pius'un papa oluşunu resmen bildirdiğinde, Hariciye Vekâleti tamamen dini olan bu olayın devletler arası ilişkileri etkilemeyeceği cevabını vermişti.[16] Türk hükümeti dini kıyafetlerin kamusal alanda giyilmesini genellikle yasakladığından, diğer rahipler gibi Roncalli de rahip olduğunu gösteren yakayı sık sık dolabında bırakmak zorundaydı. Roncalli'nin makam yerinin bulunduğu bölgedeki piskoposlar üzerinde de belirli bir idari yetkisi yoktu. Elinde sadece ikna gücü ve Roma'yla doğrudan konuşabilme imkânı vardı. Önüne çıkan engelleri zengin yerel tecrübesiyle, çok kişi tanımasıyla ve Fransa büyükelçisinin sözleriyle, "büyük bir incelikle ve yeteneğiyle" aşabiliyordu.[17]

Barlas'ın Roncalli'yle ilk görüşmesi kayda geçirilmemiştir; ama tahminen papalık delegesine daha önce Righi'ye yazdığı mektuplarda belirttiği noktaları aktarmıştı: Yahudi Temsilciliği'nin Yahudileri işgal altındaki Avrupa'dan çıkarma çabalarını artırmakta olduğu; kilisenin bütün kıtada yaşanan vahşeti lanetlemesi gerektiği; Yahudilerin Türkiye'den transit geçerek Filistin'e varabilmeleri için gereken evrakın sağlanması konusunda kilisenin herkesi seferber etmekte önemli bir rol

14 John XXIII, *Journal of a Soul*, s. 234-235.
15 Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 98.
16 Righi, *Papa Giovanni XXIII sulle rive del Bosforo*, s. 194.
17 Massigli, *La Turquie devant la guerre*, s. 98.

oynayabileceği gerçeği. Her halükârda iletişim kanalları artık açılmıştı. Barlas 1943 ilkbahar ve yaz aylarında ya Roncalli'yle bizzat görüştü ya da belgeleri Righi aracılığıyla ona ulaştırdı. Haziranda Kudüs'e son durumu telgrafla bildirdi: "Bugün papanın temsilcisi hazretleriyle görüştüm; yardım için elinden gelen her şeyi yapacak."[18]

Barlas'ın talepleri çok daha somut olmaya başlamıştı. Roncalli'den Roma'nın Yahudilere yapılan zulüm konusunda daha sert bir tavır alması için baskı yapmasını istemekle kalmıyor, tek tek ailelerin kaçmasına yardım amacıyla Vatikan'ın ağlarını kullanmak da istiyordu. Aslında talepler karşılıklıydı. Bir süre Bulgaristan'da çalışmış olan Roncalli kaçmaya çalışan bazı aileleri tanıyordu. Birkaç kere Barlas'tan Sofya ya da başka bir yerdeki birinin göçmen belgelerini alıp almadığını öğrenmesini istemişti.[19] Kasımda Kudüs Başhahamı Roncalli'ye "[Barlas'ın] zavallı kardeşlerimize yardım çabalarına uzattığınız o çok değerli yardım eli" için bir teşekkür mektubu yolladı.[20]

Ne var ki başka bir kriz patlayacaktı. Macaristan ve Romanya gibi Mihver yanlısı ülkeler o sırada son derece ayrımcı Yahudi karşıtı yasalar çıkarmış ve Yahudilerin iş yerlerini kapatmıştı. Savaşta işgal ettikleri topraklarda yaşayan Yahudileri katletmekten hiç rahatsız olmuyorlardı. Hitler Doğu Avrupa'yı parçalarken Macaristan'a ödül olarak Çekoslovakya ve Ukrayna'dan birer dilim vermişti; Romanya'nın payına stratejik Odesa limanı dahil Ukrayna Sovyeti'nin çok daha büyük bir parçası düşmüştü; Bulgaristan ise Makedonya'nın bir bölümü ile Batı Trakya'yı almıştı. Bu üç ülke, işgal altındaki bu topraklarda yaşayan ama vatandaşları olmayan Yahudileri toplayıp sınır dışı etmişti; bazıları ise işgale karşı çıkmak ya da düşman Müt-

18 Barlas'tan Herzog'a, 12 Haziran 1943, JAP-IDI, Reel 1.

19 Roncalli'den Weltmann'a, 31 Temmuz 1943; Weltmann'dan Roncalli'ye, 31 Temmuz 1943; Barlas'tan Goldin'e, 10 Ağustos 1943; Barlas'tan Roncalli'ye, 10 Ağustos 1943; Barlas'tan Roncalli'ye, 12 Ağustos 1943; Barlas'tan Roncalli'ye, 27 Mart 1944; Barlas'tan Roncalli'ye, 6 Haziran 1944, JAP-IDI, Reel 1.

20 Herzog'dan Roncalli'ye, 22 Kasım 1943, JAP-IDI, Reel 1.

tefiklere yardım etmekle suçlanan sivil Yahudilerin yığınsal olarak katledilmesi olaylarına katılmıştı.

Şaşırtıcı ama bu hükümetler kendi Yahudilerine vefa gösterdiler. Yerel Yahudilerin trenlere tıkılıp Nazilerin ölüm merkezlerine gönderilmesini talep eden Almanlara direndiler. Macaristan, Romanya ve Bulgaristan'daki Yahudiler Nazi soykırımının ilk kasırgasından genel olarak kurtuldular.

Macaristan'da durum 1944 İlkbaharında değişmeye başladı. Müttefik Devletlerin zafere doğru yol aldıkları gitgide anlaşılıyordu; Macar hükümeti İstanbul'a ve başka tarafsız başkentlere gizli duyargalar yerleştirmeye koyuldu. Müttefikler eğer Sovyetlerin Macaristan'ı işgal etmemesi ve bir barış anlaşması yapıldığında cezai sınır değişikliklerine gidilmemesi gibi belirli koşulları kabul ederse Macaristan Mihver yanlısı olmaktan çıkıp Müttefiklerin safına geçebilirdi. Alman istihbaratı bu konuşmaları ayrıntılarıyla öğrenmişti. Alman birlikleri Stalingrad yenilgisinden sonra Sovyet topraklarından çekilmeye başladığında, Macaristan'ın işgal edilmesini planladılar; böylece Macaristan'a Mihver'den çıkma cezası verilmiş olacak, ayrıca bu ülke Müttefiklerin Güneydoğu Avrupa'ya ilerleyişinde bir tampon görevi görecekti. Bütün bu süreç içinde Naziler de işbirliğine yanaşmayan Macar hükümetinin engellediği bir hedefi gerçekleştirebilecekler, yani savaştan önce sayıları 725.000 olan Macar Yahudilerini toplama kamplarına götürüp katledebileceklerdi. Wehrmacht Mart 1944'te SS ve Gestapo'yla birlikte sınırı geçti. Yahudilere saldırı o yazın sonunda başladı; bu aşamalı operasyonu Budapeşte'deki kıdemli SS komutanı Adolf Eichmann bizzat yönetiyordu. Yahudi mallarına el kondu, Yahudi aileler gettolara kapatıldı, sonra, mayıs ayından itibaren, trenler dolusu Yahudi Auschwitz-Birkenau'ya nakledilmek üzere toplandı. Çoğu bu toplama kampına varır varmaz gaz odalarına gönderildi.

Bu aşamada, fonlarını ve ilişkilerini Karadeniz'deki kurtarma operasyonuna gemi sağlamak için kullanmakta ısrarlı olan Hirschmann, Barlas'a büyük destek verdi. Macaristan'daki durum onları zorlayacaktı. Yahudi cemaatinin büyük bölümü zu-

lüm görmekteyse de görece güvence altındaydı. Nazi temizlik faaliyetleri ise doruğa çıkmıştı. Nazi yetkilileri Müttefik hükümetlerin Yahudilerin durumu konusunda duyduğu endişenin farkındaydı. Budapeşte'deki devlet görevlileri de bu endişeyi propaganda ve ekonomik çıkarlar için kullanmaya çalışıyordu.

Mayıs 1944 ortalarında, Eichmann'ın onayıyla Joel Brand ve Andrea György adlı iki temsilci Müttefiklerle gizli bir pazarlık başlatmak üzere İstanbul'a gönderildi. Barlas'ın ve İstanbul'daki başka Yahudi ajanların iyi tanıdığı Brand, genç bir Yahudi sanayici olarak vatanındaki Yahudileri kaçırma çabalarında faal rol almıştı. Arkadaşı György ise din değiştirip Katolik olmuş bir Macar Yahudisiydi; başka başka adlarla da tanınmıştı. Bazen Grosz, bazen Gross ya da Grenier olur, bazen de Amerikalı ajanların ona verdiği kod adıyla Trillium diye çağrılırdı.[21] OSS'un "Kızılcık Sopası" ağına dahildi, Müttefik istihbarat servislerinin son derece değerli bir muhbiriydi.

Brand ile György'nin teklifleri pek tuhaftı: Alman yetkililer ihtiyaç duydukları maddeler karşılığında Yahudileri serbest bırakacaktı. Eichmann, Budapeşte'de Brand'a, "Beş yıldır savaşıyoruz" demişti.[22] "Tedariğimiz kalmadı. Eh, siz de Yahudileri, özellikle de çocukları ve doğurma yaşındaki kadınları kurtarmak istiyorsunuz. Ben bir Alman idealistiyim, sizin Yahudi idealist olmanıza da saygı duyuyorum. Macaristan, Polonya gibi yerlerde 1.200.000 Yahudi var. Bu malı size satıyorum." Eichmann'ın koşulları insanı şaşırtacak kadar açıktı. Sınırlı sayıda Yahudinin Macaristan'dan çıkmasına izin verilecekti; tabii eğer Müttefikler Almanlara 2.000.000 parça sabun, 200.000 ton kakao, 800.000 ton kahve, 200.000 ton çay ve 10.000 kamyon sağlarsa.[23]

Müttefik ajanları iki temsilciyi İstanbul ve Kahire'de tekrar sorgulamak üzere gözaltına aldılar, teklifleriyse kesinlikle red-

21 Friling, "Nazi-Jewish Negotiations," 405.Alıntılayan Barlas, *Hatsalah*, 114.

22 Alıntılayan Barlas, *Hatsalah*, s. 114.

23 Steinhardt'tan Savaş Mültecileri Heyeti'ne, 25 Mayıs, 1944, Hirschmann Papers, FDR, Box 1, Folder "Dispatches from U.S. Embassy, Ankara, to War Refugee Board, 2/8/44-6/2/44."

dedildi. Hiçbir Müttefik hükümeti Nazilere kan parası ödeme düşüncesini kabul edemezdi; ayrıca Sovyetler Almanlara savaş malzemesi ya da erzak sağlanmasının onlara doğu cephesinde yeni bir saldırıya geçme cesareti vermesinden özellikle korkuyordu. Benzer fidye planları daha önce de önerilmişti. Yişuv liderleri ise şeytanla anlaşma pahasına da olsa Yahudileri Avrupa'dan kaçırma seçeneklerine bir göz atmaya hevesliydi. Ancak Brand'ın teklifi, doğuda açıkça geri çekilirken bütün dikkatlerini savaş bitmeden önce mümkün olduğunca çok Yahudiyi temizlemeye veren Almanların ne kadar çaresiz kaldığını gösteriyordu.

Brand'ın teklifi eylem kapısının henüz tam kapanmadığını da göstermişti. Toplama kampına gönderilenlerin sayısı çığ gibi artarken kaçış yolları hâlâ bulunabilirdi. Roncalli, Budapeşte'deki kilise görevlileriyle haberleşme kanalları aracılığıyla toplama kampına gönderilmeyen Yahudilere ülkeden çıkma izni verilme ihtimali olduğunu öğrendi. Tek koşulları Filistin'e göçmen gitmek için gereken belgelerdi ki bu belgeler sadece İstanbul'dan alınabilirdi.[24] Eğer tehlike altındaki Yahudiler belgelerini almak üzere Türkiye'ye gelemiyorsa olası tek çözüm belgeleri onlara ulaştırmaktı; üstelik 1944 Yazının ortasına gelindiğinde 400.000'i aşkın Yahudiyi çalışma ve ölüm kamplarına göndermiş olan, Nazi işgali altındaki bir ülkede yaşayanlara.

İşte Barlas ve Hirschmann tam da bu noktada apostolik delegeye bel bağlamışlardı. O yaz, Yahudi Temsilciliği ile Savaş Mültecileri Heyeti göçmen belge paketlerinin Roncalli'ye gönderilmesi için hazırlığa başladılar; Roncalli bu paketleri kilise ağları aracılığıyla Macaristan'daki Yahudi cemaatlerine gönderecekti. Barlas, ekibine mümkün olduğu kadar çok Macar Yahudisinin ismini ve adresini bulma yetkisi verdi. Ekiptekiler Yahudi arkadaşları ya da aile üyelerinin isimleriyle adreslerini verebilecek birilerini bulmak için bütün İstanbul'u taradı. Bu-

24 Schwartz'tan Savaş Mültecileri Heyeti'ne, 20 Temmuz 1944, JOINT, Reel 108.

dapeşte telefon rehberindeki Yahudi olduğu belli olan isimler bile yazıldı.[25]

Roncalli 5 Haziranda Barlas'a, "Macar Yahudilerine verilmek üzere bana aktardığınız belgelerin güvenilir bir kuryeyle Budapeşte'ye gönderildiğini bildirmekten mutluluk duyuyorum" diye yazdı.[26] Barlas ertesi gün verdiği cevapta, "Bu belgeler sayesinde Macar Yahudileri kurtarılabilecek" diyordu.[27] Roncalli bu işte Roma'daki üstlerinin arkasından dolanmıştı. Macaristan'da Yahudilerin toplama kamplarına gönderilmesinden önce, Savaş Mültecileri Heyeti ona Macar Yahudilerinin kitlesel imha planları hakkında bilgi vermişti. Roncalli, Auschwitz'ten kaçmayı başarmış iki Slovak Yahudisinin görgü tanıklıklarını içeren raporu Vatikan'a gönderdi, ama rapor halka duyurulmadı.[28] Daha sonra, Budapeşte'deki papalık elçisi Macar Yahudilerinin durumunu Roma'ya bizzat bildirdi.[29] Papa XII. Pius buna rağmen Hitler'in başlıca kurbanları olarak Yahudilerin adını anmayı, Nazilerin onlara karşı güttüğü politikayı lanetlemeyi reddetti. Roncalli tarafsız bir ülkede diplomatik statüsü olmayan dini bir lider olarak çizgiyi aşmıştı. Kilisenin daha önce desteklemeyi reddettiği bir planda, Yahudilerin Filistin'e kitlesel göçü operasyonunda fiilen yer aldığını da biliyordu herhalde. Nihai Çözüm bağlamında, kurtarma ile yerleşim – fiilen göç ve Siyonizm– arasındaki çizgiler hızla ortadan kalkmaktaydı. Temmuz sonunda Hirschmann Roncalli'yi Büyükada'daki yazlığında ziyaret etti. Günlüğüne, "Macar Yahudilerine yardım etti, şimdi de daha fazla yardım etmesi için yalvarıyorum ona" diye yazmıştı.[30] Binlerce göçmen belgesi Macaristan'a gönderilmişti bile; şimdi de Yahudi mültecileri Karadeniz'den aşırmak üzere gemiler hazırlanıyordu.

***

25 Guttstadt, *Turkey, the Jews, and the Holocaust*, s. 127.
26 Roncalli'den Barlas'a, 5 Haziran 1944, JAP-IDI, Reel 1.
27 Barlas'tan Roncalli'ye, 6 Haziran 1944, JAP-IDI, Reel 1.
28 Cornwell, *Hitler's Pope*, s. 324-326.
29 Phayer, *Catholic Church and the Holocaust*, s. 50.
30 Alıntılayan Hoffmann, "Roncalli in the Second World War," s. 90.

Hamsin Yortusunda pazar günü Roncalli savaşın en dokunaklı ve anlamlı vaazlarından birini vermek üzere Saint Esprit Kilisesi kürsüsüne çıktı. "Acı dolu bir yıkım ve nefret çağında yaşamaya mecbur tutuluyoruz" dedi.[31] "Bu çağda bireyler ulusal bencilliğe kurban ediliyor, üstelik insan ırkının utanması gereken bir vahşetle." O konuşurken, Filistin'e doğru yol alan Yahudilerin birçoğu elinde Roncalli'nin ağı tarafından ulaştırılan belgeleri tutuyordu.

Kaçanların pek azı yolda İstanbul'u görebildi, çünkü Türk yetkililer trenle gelen grupları Sirkeci garından Haydarpaşa garına aktarma yaptıkları sırada titizlikle koruyorlardı. Yeni gelenlerin çevrelerini görmeye vakti yoktu. Hiç bitmeyecek gibi gelen trenler, sınır kontrolleri ve formaliteler zincirinin bir sonraki halkasına götürülüyorlardı. Denizden karaya transferlerde de benzer kısıtlamalar vardı.

Yahudi Temsilciliği, Savaş Mültecileri Heyeti ve Amerikan-Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi için çalışan küçük bir grup aktivist her aşamada organizasyon ve tedarikten sorumluydu. Barlas ile ekibi evrakla uğraşır, Hirschmann da siyasi arenayı hallederken Şimon Brod'un payına gündelik ayrıntılar düşmüştü. Brod, İstanbullu bir yardımseverdi; Varlık Vergisi günlerini atlatmıştı ve şehirdeki Müttefik ve Yahudi ajanlarının saygı duyduğu bir adamdı. Yahudi mültecilerin İstanbul'da ilk gördüğü, onun dudaklarından hiç düşürmediği sigarası ve pamuk gibi saçlarıydı.

Bazen bütün bu çabalar, listeler, sefer tarifeleri, telgraflar insana çok soyut gelebiliyordu; ta ki Hirschmann ile Barlas'ın organize ettiği bir gemi ya da tren gerçekten İstanbul'a varana kadar... 1944 Temmuzu başlarında *Kazbek* gemisi 758 yolcusuyla Karadeniz'den Boğaza girdi. Geminin yolcu kapasitesi 300'dü, ama Hirschmann gemi limana girerken güvertede yatan insanlar gördüğünü hatırlıyordu.[32] Nitekim geminin manifestosunda Romanya işgali altındaki Ukrayna Sovyeti bölgesi Transistirya'dan kurtarılmış 256 çocuk daha vardı.

31 Alıntılayan Righi, *Papa Giovanni XXIII sulle rive del Bosforo*, s. 261.
32 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 87.

Belediye yetkilileri Hirschmann ile birkaç başka aktvistin gemiye yanaşan çatanaya binerek karaya çıkanları gözlemlemesine izin verdiler. Ellerinde bohçaları ve ufak tefek eşyalarını koydukları çantalarıyla rıhtıma çıkan mülteciler Türk polisinin eşliğinde Haydarpaşa'da bekleyen ikinci ve üçüncü sınıf vagonlara bindiler. Birleşik Dağıtım komitesi bütün nakledilen mültecilere yaptığı gibi bu trendekilere de yiyecek ve su temin etmişti: yüzlerce somun ekmek, binlerce salatalık ve domates, paket paket de sigara; oysa bu kalemlerin çoğu İstanbul'da karneyle dağıtılıyordu.[33] Yolcular sessizce ve tevekkülle vagonlara yerleştiler.

Birdenbire, mültecilerden biri, bir kadın, perona çıkıp camları kırarak koşmaya başladıysa da, zapt edildi. Biri Hirschmann'a kadının bütün yolculuk boyunca böyle davrandığını anlattı; gözleri önünde annesiyle üç çocuğu kurşunlandığından beri böyleydi kadın.[34] İstanbullu bazı Yahudiler de gara yığılmış, akrabalarının nerede olduğunu bilebilecek birini bulmaya çalışıyorlardı. Bazı durumlarda Yahudi örgütü görevlilerinin vagona binip belirli bir aile hakkında haber getirmesine izin veriliyordu. Ailesini soranlardan biri daha sonra örgüte yazdığı teşekkür notunda "Bekleneceği gibi, aldığım haber kötüydü" demişti.[35]

Güneş battıktan sonra tren nihayet hareket edebildi. Hirschmann ise Rumeli yakasına geçmek üzere bindiği vapurda, akşam serinliğinde, şehir ışıklarının teker teker yanmaya başlayışını seyretti. Karşıda, Sarayburnu'nda Topkapı Sarayının kulelerini ve kubbelerini görebiliyordu; sarayın iç avluları ise taş duvarların ve servilerin arkasında gizliydi. Sarayın Enderun ve Harem bölümlerine Osmanlıların Babüssaade [Arapça: Saadet/Mutluluk Kapısı] dedikleri bir kapıdan girilirdi. Osmanlı diplomatik yazışmalarında, İstanbul aynı adın bir varyantı olan Dersaadet [Farsça: Saadet/Mutluluk Kapısı] diye anılırdı. Hirschmann, İstanbul'daki çalışmalarının çok daha uzun bir

33 Barlas'tan Hirschmann'a, 24 Ağustos 1944, JAP-IDI, Reel 1.

34 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 88.

35 Frankfort'tan Goldin'e, 10 Temmuz 1944, JAP-IDI, Reel 1.

zincirin sadece bir halkası olduğunu anlıyordu; başka bir yere giderken bu şehirden geçen vatansız ve evsizlerin zinciriydi bu. Dünya, demişti, çok yorgun görünüyor.[36]

Gemiler ve trenler artık eskisinden çok daha kolay ve daha düzenli geliyordu İstanbul'a. Ama yol hâlâ tehlikelerle doluydu. O yazın sonlarında, 3 Ağustos 1944'te, *Morina*, *Bülbül* ve *Mefkûre* gemilerinden oluşan bir konvoy Köstence limanından, her biri İstanbul'a giden mültecilerle tıklım tıklım dolu halde yola çıkmıştı. Denizdeki ikinci günlerinde *Bülbül* ile *Mefkûre*, daha hızlı bir gemi olan *Morina*'nın görüş alanının dışına çıktı. Üstelik makinesi arıza yapan *Mefkûre* iyice arkada kalmıştı.

5 Ağustosta, 12:30 civarında *Mefkûre* ağır bombardıman ateşine maruz kaldı; muhtemelen bir Sovyet denizaltısı iki yıl önce *Struma*'nın batmasına yol açan senaryoyu tekrarlıyordu.[37][38] Büyük kalibreli mermiler geminin ahşap gövdesini paramparça etti. Yangın çabucak güverteyi kapladı. Türk kaptan ile mürettebattan dört kişi tek tahlisiye sandalına binip kaçtılar.

Birkaç düzine yolcu denize atladı.[39] Saldırı başladığında ambarda uyumakta olan diğerleri yanan gemiyle birlikte sulara gömüldüler. Gemi top ateşi başladıktan yarım saat sonra battı. Beş yolcu birer enkaz parçasına tutunarak hayatta kalmayı başardı; dört saat sonra akıntıyla sürüklenerek *Bülbül*'ün görüş sahasına girdiler. 320 mültecinin gerisi ya mermilerle vurularak öldü ya da boğuldu.

Diğer iki gemi Bulgar sınırındaki İğneada açıklarında demir attı, yolcular trenle İstanbul'a götürüldü. Bitkin, ama kurtuldukları için gülümseyerek Sirkeci garındaki bariyerlere beklentiyle dayandılar, kendilerine gümüş tepside ince belli bardaklarla çay ikram edildi. Kısa bir süre sonra Haydarpaşa garına, oradan da Filistin'e doğru yola çıktılar.

---

36 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 87-89.

37 Sovyetlerin sorumluluğu konusunda *bkz.* Ofer, *Escaping the Holocaust*, s. 195-198.

38 Sudoplatov, *Special Tasks*, 35; Rubin, *Istanbul Intrigues*, s. 13-14.

39 "Report on the Sinking of the m/v "Mefkure," 9 Eylül 1944, JAP-IDI, Reel 173.

Mefkûre battığı sırada, Müttefikler Normandiya'ya çıkarma yapmış, doğu cephesinde ise Sovyetler Birliği savaşın en büyük saldırı harekâtına başlamıştı. Kızıl Ordu Nazi ölüm kamplarının ilkindeki insanları özgürlüğe kavuşturmuştu bile. Romanya Transistirya'yı boşaltmış, ülkenin tam bir Sovyet işgalinden kurtulması için o yaz sonunda taraf değiştirip Müttefiklere katıldığını açıklamıştı. Bulgaristan da bir sol darbeden sonra Romanya'yı izleyecekti.

Türkiye'nin Almanya'ya savaş ilan edeceği söylentileri kol geziyordu. Boğaziçi ve Marmara Denizi bomboştu; akıntıda inip çıkan tek tük teknelerden başka bir gemi yoktu. Alman saldırısından korkan Türk yetkililer askeri ve sivil teknelerin kıyıya çekilmesini emretmişti.[40] Hava saldırısı tatbikatları artırılmış, pencerelerde perdelerin yerini siyah karartma perdeleri almıştı.

Park Otel'de Almanlar yemeklerini sessizce yiyor, gazeteciler talihleri dönen Almanların haberini yazmak üzere lobide bekleşiyordu.[41] Türkiye tarafsızlıktan vazgeçmeden önce ülkeyi terk etmek isteyen Almanlar yanlarında çocukları ve bavullarıyla resepsiyona yığılınca oda fiyatları yarıya inmişti.[42] Almanya Büyükelçisi Franz von Papen Ankara'dan gelip hemen Sirkeci garından Berlin'e doğru yola çıkarken tezahürat yapan kalabalık bir Alman, Japon ve Türk grubuna şapkasını sallamıştı.[43] Ağustos ortasında Türkiye Hariciye Vekâleti Almanya'yla ilişkilerini kopardığını ilan etti. Türkiye Şubat 1945'te resmen Müttefiklerin safına geçti.

Savaş bittikten sonra da insanlar İstanbul yoluyla Filistin'e göçmeyi sürdürdü, ama gemi filoları, özel trenler ve umutsuzca peşinden koşulan belgeler süreci, hayatta kalabilen mülteciler tehlike altında olmaktan çıkınca yavaşladı. Onları taşıyan tekneler, savaş Avrupa'sından mecburi göçü anlatan destanların birer parçası oldu. Aile tarihleri artık Polonya, Macaristan ya da Romanya'da yitirilen köylere ve boşalmış mahallelere kadar

40 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 142.
41 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 142.
42 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 144.
43 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 145.

uzanan soy sop isimlerini taşımıyordu sadece. Hayatta kalanları güvenli limanlara taşıyan istiap haddini aşmış gemilerin egzotik isimleri de vardı bu tarihlerde: *Milka, Maritza, Bellacita, Kazbek* ve *Morina; Bülbül, Selahattin, Toros*; bir de kadersiz *Mefkûre* ile *Struma*. Bu gemiler 4127 mülteciyi taşımıştı; binlercesi İstanbul'a trenle ya da daha küçük gruplar halinde kıyı tekneleri ve çatanalarla gelmişti.[44] 1942-1945 arasında toplam 13.101 Yahudi Türkiye yoluyla Filistin'e veya başka yerlere gitti.[45] Sonuç olarak, İkinci Dünya Savaşında Filistin'e gidebilen bütün Yahudilerin dörtte birinden çoğu İstanbul'dan geçmişti.[46] Barlas, raporunda "Göçün sayısal sonucu düşman işgali altındaki ülkelerde yaşayan Yahudilerin trajik sonuyla karşılaştırılabilecek bir şey değildir," diye yazmıştı, "yine de ... bu küçük sayının bile cehennemden kaçabilmiş oluşu bir mucizedir, diyebilirim."[47]

Hayim Barlas Pera Palas'tan ayrılıp Filistin'e döndü, orada Yahudi Temsilciliğinin göçmen dairesi başkanı oldu; bu örgüt kısa bir süre sonra yeni İsrail hükümetini oluşturacaktı. Ira Hirschmann Park Otel'den ayrılıp New York'a döndü ve Bloomingdale's mağazasının başkan yardımcısı unvanını aldı. Türkiye'de sadece altı ay kalmış, bu arada iletişim ağlarını sürdürebilmek ve faaliyetlerinin raporunu yazmak üzere New York'a gidip gelmişti. Ne var ki bu tecrübe onun bundan sonra kamu hizmetine adayacağı yılları biçimlendirdi. Birleşmiş Milletler kurulduğunda Hirschmann örgütün mültecilerle ilgili kilit yöneticilerinden biri oldu.

Angelo Roncalli de İstanbul'dan ayrıldı. 1944'te papalık elçisi sıfatıyla Fransa'ya tayin edildi. Bu makam büyük bir taktik incelik ve kararlılık gerektiriyordu, çünkü en zor görevlerinden biri savaş sırasında işgalci Almanlarla işbirliği yapan Fransız

44 "Boats," JAP-IDI, Reel 122.

45 "Summary of Immigrants from 1942 to the End of 1945," JAP-IDI, Reel 122.

46 Ofer, *Escaping the Holocaust*, s. 318.

47 Chaim Barlas, "Report on Immigration," 15 Aralık 1943, s. 2, JAP-IDI, Reel 1.

rahiplerin kaderini tayin etmekti. XII. Pius daha sonra onu kardinalliğe yükseltti, ama bu unvan Roncalli'nin kilise hiyerarşisi içindeki nüfuzunu göstermekten ziyade, dindarlığının ve büyük tecrübesinin bir ifadesiydi. Yabancı ülkelerde çok uzun kalmıştı, Roma'da işlerin nasıl yürüdüğüne, onu kilise büyüklerinin arasında önemli bir ses haline getirebilecek ağların işleyişine dair içerden bilgisi yoktu. Dolayısıyla papanın 1958'de ölümü üzerine diğer kardinallerin onu daha da yükseltmesi herkesi şaşkınlığa düşürdü. Roncalli, XXIII. Ioannes adıyla papa olmuştu.

Kurtarma operasyonu çerçevesinde İstanbul'dan ayrılanların en az 3994'ü –Barlas'ın toplamının üçte birine yakın– Soykırım'ı hiç yaşamamıştı.[48] İstanbulluydu onlar; ya kuşaklar boyu şehirde yaşamış Sefarad Yahudileriydi ya da Doğu Avrupa'dan İstanbul'a göçüp de burada kök salmış Aşkenazlar. Varlık Vergisi, Yahudi karşıtı propaganda ve Filistin'e güvenli gidiş imkânları, Birinci Dünya Savaşından sonra Ermenilerin, Müttefik işgali sonunda Rumların yaptığı gibi Yahudilerin de ülkeyi terk etmesine yol açtı.

1944 Yazının sonlarına doğru bir akşam, İstanbullular yeni *émigré* dalgasının şehirden geçişini seyrederken, Park Otel orkestrasında çalan müzisyenlerin çoğu izin almıştı. Baş kemancı Fritz Guth bir solo konser vermek üzere sahneye çıktı.[49] Caz notalarını bir kenara itti ve yemek salonundaki az sayıdaki müşteriye Schubert ve Mozart çaldı. İstanbul'daki son gösterisiydi. Viyanalı bir Yahudinin oğlu olan Fritz, adını Barlas'ın listesine koymayı başarmıştı. Kısa bir süre sonra karısı ve bebeğiyle Filistin'e doğru yola çıktı.

48 "Summary of Immigrants."

49 Hirschmann, *Life Line to a Promised Land*, s. 147. Kemancının adını keşfettiği için Corry Guttstadt'a teşekkür ederim.

SONDEYİŞ

Misbah Muhayyeş, 1927'de Pera Palas'ı satın alışından itibaren, gelenlerden çok gidenlerden haberdar olmuştu. Savaş yıllarının gerginliği ve Varlık Vergisi yüzünden işler zaten kesattı. 1941'deki bomba olayı nedeniyle müşteriler korkmuş, sezonlarca otele uğramamıştı. İkinci Dünya Savaşının sonunda Müttefik ajanları ve Yahudileri kurtarmakla uğraşanlar da otelden ayrılınca, Pera Palas'ın bütün şöhreti eski kayıt defterlerindeki imzalardan ibaret kaldı. Hafızalardaki en ünlü konuk olan Joseph Goebbels'in adı ise pazarlama malzemesinden sessizce silinmişti.

Misbah Muhayyeş savaş sonunda ellilerinin sonundaydı. Yetişkin hayatı Türkiye Cumhuriyeti ve İstanbul'un kültür açısından Müslüman ama son derece Kemalist olan burjuvazisinin yükselişine paralel gitmişti. Bütün standartlara göre olağanüstü zengindi. Beyrut'tan İstanbul'a uzanan yatırımları semeresini vermişti. Pera Palas'ın yıllık zararını karşılayabilirdi. Çocuğu olmamıştı, yazlarını Yeniköy'deki yalısında yeğenleri ve kuzenleriyle geçiriyordu.

1940'lar boyunca ve 1950'lerin başında işletmeyi denetlemek üzere sık sık otele uğradı. Ama Pera Palas artık ilgi odağı değildi. Dünya zevklerine düşkün, maceracı Türkler artık temiz çizgili binalar, modern mobilyalar istiyordu, kadife perdeler ve emperyal süs püs değil. Otelin çevresi kirli ve köhne apartmanlarla doluydu. Cümle kapısı karanlık, dar sokaklara açılıyordu. Hâlâ şehirdeki en güzel günbatımı manzarasına sahip arka

Bir İstanbul sokağında bisiklete binmiş iki kadın.

cephesi, Karadeniz kıyıları ve Orta Anadolu'dan gelen Türk göçmenlerin apartman pencerelerinden çamaşırlarını sarkıttıkları çirkin mahallelere de bakıyordu.

Ekim 1954'te bir gün, 68 yaşındaki Misbah Bey ikinci kattaki bir odaya çekildi ve bir şişe viski ısmarladı. Ertesi sabah erken bir saatte, gece görevlisi odadan gelen bir gürültüyü işitip kapıyı açınca patronunun banyoda kanlar içinde yattığını gördü.[1] Misbah Beyin ölümüne korkunç bir tersliğin sebep olduğuna dair teoriler ortalığı sardı; sarhoş olmuş, mermerde ayağı kayıp düşmüştü belki ya da belki öldürülmüştü. Ama olayı açıklayabilecek bir ipucu, birkaç gün önce dostlarına söylediği bir sözle açığa çıktı: "Kedim öldü, artık yaşayamam" demişti Misbah Muhayyeş.[2] Vasiyeti açıklandığında, herkes çok

1 "Perapalas Otelinin Sahibi Odasında Ölü Bulundu," *Milliyet*, 13 Ekim 1954.

2 Alıntılayan "Millionaire, Broken Over Dead Cat, Dies," *Baltimore Sun*, 14 Ekim 1954.

şaşırdı. Muhayyeş oteli Darüşşafaka, Darülaceze ve Verem Savaş Derneğine bırakmıştı.[3]

Bu hayır kurumları akıllıca davranarak otelin işletmesini bir özel şirkete verdiklerinden, Pera Palas açık kaldı. Ama ülke hızla değişiyordu, İstanbulluların ve seyahat edenlerin zevkleri ve beklentileri de öyle. Muhayyeş'in ölümünden birkaç yıl önce, 1950'de Türkiye vatandaşları ilk kez serbest ve doğrudan bir seçimde oy kullanmışlar, Atatürk'ün kurduğu partiyi iktidardan uzaklaştırmışlardı. Sokaklarda kutlamalar yapılıyordu; 1908 devriminden beri görülmemiş bir coşku sarmıştı ortalığı. Cumhurreisi İsmet İnönü devletin başında olmaktansa yeni meclisteki muhalefetin lideri olmayı seçmişti. Önemli hükümet mevkilerini rakip Demokrat Partinin üyeleri doldurmuştu.

Cumhuriyet Halk Partisi tarihin rüzgârını arkasına aldığını iddia etmişti. Partinin söylemine göre, Atatürk Türkleri imparatorluk döneminin uyuşukluğundan kurtarmış, sarsıp modern çağa adım arttırmıştı. Ölümünden sonra Kemalist idealleri en iyi Mustafa Kemal'in bizzat kurduğu parti gerçekleştirebilirdi. Yeni Demokrat Partinin liderleri ise, tersine, yetkisini ülkenin yazgısından değil halkın iradesinden aldığını söylüyordu. Demokratların ezici seçim zaferi bunu doğrulamıştı. Bu iki farklı yetki iddiası, iktidarda ve muhalefette hangi parti olursa olsun, Türkiye siyasetinin ana direklerinden olacaktı. Gruplardan biri hızlı modernleşmenin peşindeydi, diğeri ise suskun kitlelerin adına konuşmaya söz veriyordu.

Demokratların başbakanı Adnan Menderes siyasi ideoloji olarak Kemalizmin temel düsturlarını kabul etse de eski tek parti sistemini ortadan kaldırdı. Cumhuriyet Halk Partisinin mülkleri Hazineye devredildi. Parti liderlerinin Atatürk döneminde ele geçirdiği araziler devlet kontrolüne geçti.[4] Özelleştirmeler yeni bir toprak sahibi ve sanayici sınıfını zenginleştirdi. Dış politikada, yeni hükümet Atatürk ve İnönü dönemlerini tanımlayan denge oyununu bıraktı. Türkiye, İkinci Dünya Savaşı

3 "Misbah Muhayyeşin Mirası Tesbit Ediliyor," *Milliyet*, 15 Ekim 1954; "Misbah Muhayyeşin Vârisleri Çoğalıyor," *Milliyet*, 19 Ekim 1954.

4 Zürcher, *Turkey: A Modern History*, s. 233.

tam sona ereceği aylarda Müttefiklere katılma kararı almasının ödülü olarak Birleşmiş Milletler'in kurucu üyelerinden olmuştu; 1952'de de Menderes hükümeti, artık hür dünya denen âlemin üyesi olan Türkiye'yi NATO'ya kenetledi. Türk birlikleri Kore'ye yollandı; Kırım Savaşından beri hemen hemen ilk kez Batılı askerlerin karşısında değil, yanındaydılar. Bütün bu politikalar iki yıl sonraki seçimlerde semeresini verdi, Demokrat Parti Büyük Millet Meclisinde daha da büyük sayıda sandalyeyle temsil edildi.

Bunlar kayda değer başarılardı, ne var ki çok geçmeden ekonomi durgunlaştı. Borçlar arttı, enflasyon aniden yükseldi. Cumhuriyet Halk Partisi bu fırsatı görüp Menderes'e şiddetle muhalefet etmeye başladı; mecliste ilk defa Menderes'e meydan okunuyordu. Başvekil öfke içindeydi. Demokratlar, tıpkı selefleri gibi hukuk çerçevesinde muhalefet fikrine hiç alışık değillerdi. Eleştiri yapıcı yardım değil, nankörlük ve kötü niyetli saldırı olarak görülüyordu. Menderes son derece kuşkucu ve sinirli hale geldi; yine de Ankara'daki geveze politikacılar ne derse desin, halkın onun yanında olduğuna inanıyordu. Dış politikada Yunanistan'la, bu kez tartışmalı Kıbrıs konusunda kriz çıkınca doğrudan halka seslendi. Planı, halkın hükümete destek vereceği mitingler düzenlemekti. Oysa sonuç yeni bir pogrom oldu.

1955 Sonbaharı başlarında Yunan radikallerin Selanik Türk Konsolosluğunu yaktığı söylentileri yayıldı. Hükümet, iki ülke arasındaki dostane ilişki dönemlerinden birinde Atatürk'ün çocukluğunu geçirdiği evi satın almıştı. Konsolosluk bu evdeydi. Söylenti İstanbul'un arka sokaklarında hızla yayıldı. Birtakım güruhlar, uzun süre önce İstiklal Caddesi adı verilmiş olan Grande Rue'da bir araya geldi. 6-7 Eylülde yağmacılar Rum, Ermeni, Yahudi ve diğer gayri-Müslimlerin dükkân ve evlerine saldırdılar; Kemalistlerin kutsal saydığı bir mekânın sözüm ona kirletilmesinin öcünü alıyorlardı. En az 11 kişi öldü, 5.600 dükkân, ev, lokanta, kilise ve okul tahrip edildi.[5] İstiklal Cadde-

5 Güven, *6-7 Eylül Olayları*, s. 40, 181. Ölü sayısı ve hasarın büyüklüğü hâlâ tartışmalıdır. Daha yüksek sayılar için *bkz.* Vryonis, *Mechanism of Catastrophe*, s. 549.

si ile Pera Palas'a çıkan arka sokaklar devrilmiş araçlar ve enkazla doluydu. Güruh enkazı seyrederken cam kırıklarına basıyordu.

Bugün hâlâ tanımlandığı adıyla "6-7 Eylül olayları" İstanbul'daki azınlıklar için bardağı taşıran son damla oldu. Her yıl bir adım daha geri çekildiler. Ermeni kiliseleri demir kapılar ardına çekildi. Ayazmaya göz kulak olsun ya da elektrik faturalarını ödesin diye anahtarları Türk kapıcıya teslim eden Rumlar bir daha dönmedi. Hükümet, vandallar ve teröristlere karşı sinagogların önüne nöbetçi kulübeleri dikti; içini göstermeyen camlarıyla bu ibadethaneler artık eski komşulardan çok yabancı devlet elçiliklerine benziyor. Menderes azman imar projeleriyle İstanbul'un belirli bölümlerini yerle bir ettikten sonra 1960'ta askeri darbeyle iktidardan düşürüldü ve iki bakanıyla birlikte asılarak idam edildi. 1971 ve 1980'de farklı nedenlerle ve farklı oyuncularla iki askeri darbe daha yapıldı. Başka bir darbe tehdidi 1997 gibi geç bir tarihte bile hükümeti düşürdü.

1950 çalkantısından sonra dükkânları yeni sahipleri açtı, Anadolu kasaba ve köylerinden gelen Müslüman göçmenler terk edilen apartmanlara yerleşti. Ama eski mahallelerin neşesi gitmişti. Belediye iddialı kentsel yenilenme planları önerdi, ama bu planlar ancak kısmen uygulanabildi. Pera'da her an arsasına fazla büyük gelen yeni bir bina ortaya çıkıveriyordu, ama o da çevresindeki dökülen sıvaları, bel veren çatıları saklayamıyordu. Turistler halı mağazaları ve Bizans'tan kalma yapılarıyla Sultanahmet'teki sadece yatak ve kahvaltı veren otelleri tercih ediyordu. 1979'da Kaliforniyalı bir medyum olan Tamara Rand, Agatha Christie'nin Pera Palas'ın 411 numaralı odasında çok büyük bir sır sakladığına dair bir hayal gördüğünü söyledi. Hikâye gazetelerde ballandırılarak yazıldığından bir süre otelin işleri arttı. Sırrın ne olduğunu merak edenler otele koşmuştu; ama sonuçta uydurma bir hikâyeydi işte. Oda arandı tarandı, eski bir anahtardan başka bir şey bulunamadı. Christie'nin *Orient Express'te Cinayet*'i bu otelde yazdığı efsanesi hâlâ sürmektedir.

Pera Palas İstanbul'da ayakta kalmış pek az tarihi otelden biri olduğundan, kayıt defterlerini imzalamasalar bile pek çok ünlüyü çekmeye başladı. İmzalayanlardan biri şair Joseph Brodsky'ydi.[6] Oysa şair 1980'lerde otele yerleştiğinde, şehre gelen işadamları ve düğünler Hilton, Swissôtel gibi zincirlere kaymıştı bile. Brodsky, sokaklarının "eğri büğrü, pis, korkunç döşeme taşlı ve çöp içinde" olduğunu gözlemlemişti. Pera Palas'ın mermer basamaklarında üç kedinin dev bir fareyi parçaladığı kabus gibi bir manzara gördüğünü yazıyordu.

Komşu ABD Konsolosluğu kaba briketten bir duvarın ardına saklanmıştı. Biraz ötedeki Britanya Konsolosluğu etraftaki daracık sokaklarla ilişkisi olmayan, kapıdan girdiğinizde yeşil bahçesiyle karşılaştığınız bir binaydı. Pera ve çevresindeki Tepebaşı düzlüğüne, Şişhane ile Tarlabaşı'nın yokuşlarına, eski Grande Rue'dan Galata'ya inen karanlık birer kanyon gibi sokaklara yabancılar pek ayak basmıyordu. Özellikle geceleri İstanbul'un bu bölgesinde tepelerde kalsanız iyi olurdu. Pera Palas ise yokuştaydı.

***

Modern Avrupa tarihine iki tavır egemendir: milli ve melankolik. İkisi de bir biçimde kurmacadır. Milli tarih bizden insanoğlunun iskambil kâğıtları gibi üst üste yığılmış, olanaksız denecek kadar çeşitli tecrübelerini alıp milli olanı çekip çıkarmamızı ister. Dikkatimize değer olanlar, halkın bayrağını yükseltip kolektif bir geçmişi paramparça ettiği bu nadir anlardır. Melankolik olan ise bizden her hikâyeyi karanlık çökerken bitirmemizi ister. Hikâye eski dünyanın yitirildiği noktada, bir elipsler dizgesi bir zamanlar var olana işaret ederken bırakılmalıdır.

İkisi de hikâyenin geri kalanını düşünmenin uygun yolu değildir. Aslolan ailelerin ve mahallelerin yanında ülkenin o kadar da önemli olmadığı göz kamaştırıcı bildik anlardır, ya da tek bir hayatın kavsinde, dehşetin korunaklı tarafında, sıradan birinin

6 "Flight from Byzantium," Brodsky, *Less Than One*, s. 396-397.

bütün iradesini kullanarak her şeye yeniden başladığı anlar. İnsanlar bugünü müthiş bir doğaçlama gibi yaşar; açmazlarını yanlış anlar, yas tutmaları gereken zamanlarda güler, gitmeleri gerektiği halde kalır, evde kalmak daha doğruyken bavullarını toplarlar. Hayatı bir yere koşar gibi yaşamazlar. Çoğu zaman hayat iskeleden sarsıla sarsıla ayrılan bir gemiye benzer. Önce rıhtımın, sonra ağaçların ve binaların gözden kaybolduğunu görürsünüz; artık yurdunuz, denizle gök arasındaki incecik kurşuni bir çizgidir.

Türkiye'de Osmanlı burjuvazisi coşkulu Türk cumhuriyetçilerine dönüştü. Müslüman köylüler kendilerini apartmanlarda oturan İstanbullular olarak yeniden yarattılar. Beyaz Ruslar Parisli oldu. Rumlar Atina ve Selanik'te yeni bir hayata başladı; torunları, unutulup gitmiş bir caddedeki dükkâna dair eski hikâyeleri duyunca kuşkusuz gözlerini deviriyorlardır. Ermeniler Amerika'ya gitti ya da eski yurtlarında Türk vatandaşlar olarak sessizce, hatta bazen Türk oğlu Türküm diyerek yaşamayı sürdürdüler. Eski Yahudi mezarlıklarını çalı bürüdü; kalan küçük cemaat yeni mezarlıklarına ölen yakınlarını eski tanıdık Ladino yerine Türkçeyle anan mezar taşları dikti.

Olasılıklar, bazen trajedinin beklenmedik bir armağanıdır. Park Otel çok sonra yeniden inşa edilmek üzere yıkıldı. Tokatlıyan Oteli, kaderi kötü restorasyon olan, asla tanıyamayacağınız kapalı bir kutuya dönüştü. Grand Cercle Moscovite, Garden Bar ve Türkuvaz artık yok. Kozmopolit Selanik'ten gelen eski Müslüman muhacirler topluluğunun –Nâzım Hikmet'ten Atatürk'e modern Türkiye'nin kurucularının– yerini Doğu Anadolu ve Karadeniz kıyılarından büyük umutlarla akın akın gelen göçmenler aldı. Halide Edip ile Keriman Halis modernliğin bir işareti olarak başörtülerini çıkarmışken, bugün bazı İstanbullu kadınlar başlarını İslami feminizmin –cumhuriyetin ilk yıllarındaki laik reformcuların sağladığı tercih özgürlüğünün– ilanı olarak örtüyorlar. Ruslar hâlâ caddelerde bir aşağı bir yukarı yürüyor, ama artık muhtaç birer mülteci değil, meraklı turistler olarak. İstanbul'un Rum, Ermeni, Yahudi ve Levanten toplumları, Grande Rue'da bir sorunun bir dilde sorulup başka bir dilde

cevaplandığı günlere göre çok azaldı. Eski Hıristiyan mahallelerinde kilise bekçileri çanları hâlâ sabah sekiz ve akşam beşte çalıyor, ama duaya davet için değil, hatırlatmak için.

Ama şehrin global bir merkez ve cilalı bir metropol olarak yeniden doğduğu günlerde, İstanbul'un o caz ve sürgünlük çağını tanımlayan eski şaşaalı yapılar hâlâ orada. Pera Palas artık eski kimliğinin yeniden icat edilmiş bir hali. Dubaili bir şirketin yönetiminde, göz kamaştıran beyaz balo salonu terütaze oldu, demir döküm asansörü yeniden kuruldu, yalancı mermerler yeniden boyandı. Artık otel, hepimizin, göçmen giden yerlilerin ve yerlileşen yeni gelenlerin sonuçta sadece birer emanetçi olduğu gerçeğinin çarpıcı bir anısı.

***

İstanbul yılın çoğu günü parlak, göz kamaştırıcı bir ışığa bürünür. Alacakaranlıkta bile batmakta olan güneşin suda yansıyan pırıltıları insanın gözünü acıtır. Boğazın iki yakasındaki ev ve apartmanlarda milyonlarca ampul titreşir. Belli başlı meydanlarda ışıklı billboardlardaki reklamlar parlar. Aydınlatılmış ortaçağ kuleleri, ramazanda sultan camilerinin minarelerine asılan mahyalar, Bizans kiliselerinden Osmanlı saraylarına, Türk mega şirketlerinin gökdelenlerine kadar şehrin bütün tarihi siluetinin izini sürebilmemizi sağlar. Suriçi şehrin ayağındaki Eminönü'nden Anadolu yakasındaki Kadıköy'e, Boğaziçi'nde Çırağan ve Dolmabahçe Sarayının süt beyazı mermerlerinden Rumelihisarı'nın burçlarına, insanı bezdiren trafiğiyle köprüleri ve otoyolları dolduran stop lambalarının kırmızısından bir petrol tankerinin sancak tarafındaki yeşil ışığın kapkara sulardaki yansımasına kadar, İstanbul daima ışıl ışıldır.

Kurşuni ve suskun kış günlerinde bile yorgun argın vapur yolcuları dışarıda, küpeşte yanındaki yerleri kapmaya çalışır, oturup bir gemi gövdesindeki benek benek ışıkları ya da suyun bir gaga boyu üstünde kara bir ok gibi uçan karabatakları seyrederler. Gökyüzü çürük maviye çalıyorsa ve hava soğuksa, martı sürüleri ve güvercinler kıyıda bir yükselip bir alçalır.

Parlak kafalı sığırcıklar ve saksağanlar uykudaki zakkumların altında dolaşır. Yamaçlarda, karlarla kaplı erguvanlar her daim yeşil servilerle komşudur. Sert rüzgârlı sabahlarda Marmara Denizi donuk gökyakuttur; karada kurşun kaplı kubbeler ve minarelerin yaldızlı alemleri suskundur; erken saatlerde çöken sis dağılmaya yüz tuttuğunda, her şey yeniden sepserin, masmavi ışıldamaya başlar.

Son yirmi yılda, hem boyutları hem de iş dünyasıyla yaratıcı sınıflarının canlılığı ve hırsıyla İstanbul yine dünyanın en büyük şehirlerinden biri oldu. Artık hiçbir yer dünya başkenti olamaz; ama en azından bugün, Pera Palas'ın gerilediği yılların tersine, bir zamanlar İstanbul'un bu rolü üstlenebileceğini hayal edenler olduğunu görmek mümkün. Ne var ki devasa alışveriş merkezleri ve hevesli girişimcilerle dolu parlak bir geleceğe doğru koşarak ilerleyen şehrin ilk modernlik ve yenilenme tecrübeleri, yeni göçmenlerin şehri kalıcı bir yurt ya da geçici bir güvenli liman olarak gördüğü, ama imparatorluğun eski kozmopolitizminin yitip gittiği o çağ, kolayca unutulabilir. Modern İstanbul'un gizli saklı kökenleri orada, tek bir arsada yükselen bir "grand" oteldedir: ilk sahibi olan İslami vakıf, üzerinde otel inşa eden Ermeniler, Pera Palas'a ün kazandıran çokuluslu Belçika şirketi, onu satın alıp sonra kaybeden Rus işadamı, onu İkinci Dünya Savaşından köhnemiş halde olsa da çekip çıkaran Arap kökenli Müslüman Türk...

Sıradan bir İstanbul gününde böyle insanları hayal etmek fazla çaba gerektirmiyor; hele de otele yeni gelen müşterilerin kayıt yaptırdıkları bir saatte, mesela 1941 Baharında bir salı günü, ahşap kapılar ve yaldızlı pencerelerde o ışığın çakmasından hemen önceki, korkunç bir gümbürtü insanların kendilerini Grande Rue'ya atmalarına yol açmadan önceki, Pera Palas'ın cam kubbesi çökmeden önceki, yer yarılmadan ve altı kişi ölmeden önceki, şok dalgası cam parçalarını ve kıvılcımları eski Kabristan Yolu'na fırlatmadan önceki o anı hayal etmek...[7] Pera

7 Patlamadan hemen önceki anları yeniden kurgularken şu kaynaklara dayandım: "Pera Palace Claimants," NAUK, FO 950/10; De Téhige'den Büyükelçiye, 21 Nisan 1941, NAUK, FO 198/106; "Pera Palas Bomb Out-

Palas'ta patlayan bombanın kurbanlarını içeren liste ve yazışmalardan, orada olanların isimlerini öğreniyoruz.

İşte otelin iki Yahudi kapıcısı, Moiz ve Avram, her ikisinin de adı Kostantin olan iki Rum şoförün biraz ötesinde duruyor. Üç İngiliz kadın, az önce trenle Balkanlar'dan gelmiş olan Miss Ellis ile Miss Armstrong ve gebe olduğu hemen anlaşılan Mrs. McDermott resepsiyon masasındalar; Mrs. McDermott'un bebeği o geceden sağ çıkmayacak. Emniyetten iki memur, Mahmud ve Reşat, bavul yığınının yanında duruyor. Müslüman şoför Şükrü, valizleri seyahat sandıklarından ayırıyor. Otelin genel müdürü Bay Karantinos Yunanistan'dan gelme başkâtip Kostas'a bakıyor, Kostas ise herkesin irtibat bilgilerini almaya koşturan Türk pasaport görevlisi Mehmet'i denetliyor. Müslüman gece bekçisi Süleyman da orada olmak zorunda sanki.

Yokuşun aşağısında, ağabeyi bir zamanlar Rus Kutsal Sinodu'nun baştemsilcisi olan ve şimdi, birkaç hafta sonra Britanya konsolosuna yazacağı üzere, bir "dilenci" haline gelen Madame de Téhige, ev sahibinin kendisini "sokağa atacağından" korkmakta. Beş parasız, bekâr, daha o gün Giresun'dan gelmiş olan köylü Talat, belki de iş aramak üzere rıhtımdan yukarılara çıkmış. Yakındaki bir apartmanda, bir Balkan muhacirinin müzisyen oğlu kontrbas çalmayı öğreniyor. Köşeyi dönünce adını asmalı bir mescitten alan sokakta, komşularının Mordehay'ın oğlu Şalom diye çağırdığı biri, akşam yürüyüşüne çıkıyor.

---

rage," 2 Nisan 1941, NAUK, FO 198/106; Vardarsu'dan Britanya Büyükelçiliğine, 20 Nisan 1941, NAUK, FO 198/106; Türkiye Hariciye Vekaletinin ölenler ve tazminat listesi, 13 Kasım 1941, NAUK, FO 198/107.

TEŞEKKÜR

Rose Macaulay'in *The Towers of Trebizond* adlı romanında Dot Teyze "Herkes Türkiye kitabı yazıyor" der. Bu da benimki. Nasıl hesap ettiğinize göre, bu kitabı yazmak ya üç yılımı aldı ya da yirmi yedi yılımı. 1987 Yazında, sırt çantam ve kolejden oda arkadaşım Kevin Crumpton'la (şimdi doktor) ilk ayak bastığımdan beri İstanbul beni büyülüyor. Her gelişimde bana taptaze ve şaşırtıcı gelen bir yer İstanbul; belki tek yer. Çeyrek yüzyılı aşkın bir süredir bu şehri bana tanıttıkları için müteşekkir olduğum birçok kişi var.

Hakan Altınay, Tony Greenwood ve Kağan Önal sayesinde, İstanbul'un en merak uyandırıcı semtlerinden üçünde kalma zevkine eriştim: Rumelihisarı, Kuzguncuk ve Arnavutköy. Tony, o vazgeçilmez Amerikan Araştırma Enstitüsünün yöneticisi olarak derin sohbetlere dalmak ve harika balık yemek üzere Arnavutköy'e gitmenin bir bahanesini buldu. Michael Thumann ile Susanne Landwehr günümüzün siyaseti ve toplumu konusunda birer bilgelik çeşmesiydi. İki eski öğrencimden, Türkiye'ye tutkuyla bağlı Dr. Lerna Yanık ile Dr. Nora Fisher Onar'dan çok şey öğrendim. Sonuncusu Zeynep Gür olmak üzere bir dizi Türkçe öğretmeni beynime yancümleleri öğretmeye çalıştı. Şimdiki ve eski meslektaşlarım Gabor Agoston, Mustafa Aksakal, Sylvia Önder, Scott Redford, Sabri Sayarı ve rahmetli Faruk Tabak kendi alanlarındaki bu acemiye sonsuz nezaket gösterdiler.

Bu kitap kısmen Türkiye, Troçki ve tango gibi her zaman bir araya getirilmeyen birçok farklı alanın uzmanlarınca yapılan

çalışmalara dayanıyor. Çalışmaları notlarda ve kaynakçada belirtilen birçok tarihçi ve yazara, özellikle de unutulup gitmiş bir çağın birincil kaynaklarını kamuoyuna açan Rıfat Bali'ye minnettarım. Gökhan Akçura, Ozan Arslan, Savaş Arslan, Murat Belge, Elif Batuman, Andrew Finkel, Caroline Finkel, Corry Guttstadt, Hope Harrison, Brian Johnson, Tuna Aksoy Köprülü, Steve Lagerfeld, Ansel Mullins, Ullen Nutt, Yigal Schleifer, Douglas Smith, Gerald Steinacher, Ronald Grigor Suny, Leon Taranto, Frances Trix, Thomas de Waal, Sufian Zhemukhov'la yaptığım konuşmalardan çok yararlandım; özellikle de sevgili yoldaşım, beni daima doğru yola yönelten Margaret Paxson'la konuşmalarımdan *–bay mir bist du sheyn*. Lawrence ve Amy Tal, Anatol ve Sasha Lieven, Leslie Vinjamuri ve Oliver Wright, Londra'ya yaptığım araştırma yolculuklarında beni mükemmelen ağırladılar. (Ayrıca Matthew, Luke, Phoebe, Misha, Katya, Alex, Henry, Olivia ve Scrubby'ye arada sırada ödünç aldığım odaları için teşekkür ederim.)

İstanbul'da, Yapı Kredi arşivindeki Selahattin Giz fotoğraf koleksiyonuna erişebilmemi sağlayan Abdullah Gül ile Ayhan Uçar'a özellikle minnettarım. Fra Lorenzo Piretto, OP, beni Latin cemaati konusunda eğitti ve bana Aziz Petrus ve Paulus Kilisesinin [Kuledibi] harikalarını gösterdi. Fıstık Ahmet Tanrıverdi Troçki'nin muhafızlarına dair çocukluk anılarını benimle paylaştı, Troçki'nin Büyükada'daki her iki evini bulmama yardım etti. Harold Hagopian Manhattan'daki keman dükkânında 1920'lerin ve 1930'ların İstanbul müzik âlemini yeniden yarattı. Ben bu kitaba başlamadan birkaç ay önce maalesef vefat eden Keriman Halis Ece'ye konuşamadım, ama kızı Ece Sarpyener ve torunu Ayşe Torfilli anılarını benimle paylaştılar. Meral Muhayyeş beni ve Margaret'i büyülü bir Boğaz tekne gezintisine çıkardı ve büyük amcası Misbah'a dair aile hikâyelerini bize anlattı. Pera Palace Jumeirah'nın genel müdürü Pınar Kartal Timer ve pazarlama bölümünden Suzan Toma, otelin restorasyonu ve yakın tarihi konusunda beni aydınlattılar.

Fırat Kaya İstanbul'un mimarisi ve şehir peyzajı hakkındaki muazzam bilgisini bana sundu; bazen *1934 İstanbul Şehir Reh-*

beri elimizde, şehirde yaptığımız yürüyüşler kendimi bir zaman makinesine binmiş gibi hissettiğim anlar oldu. Ekin Özbakkaloğlu Türk gazetelerinin yirmi yılını dikkatle gözden geçirerek bazı inciler keşfetti. Fatima Abushanab referanslar buldu ve bana kadınlar ile İslam'ı öğretti. Ronen Plechin İbranice değerli bir kaynakta, M. Fatih Çalışır ise Osmanlı Türkçesi bir kaynakta yardım etti. Bu kitap, Chris Robinson'ın mükemmel haritalar çizdiği beşinci kitabım.

Kaynakçada sıralanan kurumlarda çalışan arşivciler ve kütüphaneciler aradıklarımı koleksiyonlarda bulmama yardım ettiler. Dumbarton Oaks İmge Koleksiyonları ve Saha Çalışmaları Arşivlerinden Shalimar White ile Rona Razon'a özellikle teşekkür ederim; Thomas Whittemore'un hayatı ve kariyerini kavramama yardım ettiler. Dünya hazinelerinden ikisine, Kongre Kütüphanesi ile ABD Yahudi Soykırımı Anı Müzesine yürüyüş mesafesinde oturduğum için çok şanslıyım. Anı Müzesi'nde Ronald Coleman, Rebecca Erbelding, Krista Hegburg ve Vincent Slatt bana olağanüstü birer rehber oldular.

Metnin bütünü ya da belirli bölümleri Mustafa Aksakal, Julia Phillips Cohen, Rebecca Erbelding, Ryan Gingeras, Corry Guttstadt, Andrea Orzoff, Mogens Pelt, Michael Reynolds ve Shalimar White'ın dikkatli gözlerine emanet edildi. Eleştiri ve düzeltilerine gerçekten müteşekkirim, ama kitabın kalan kusurlarından sadece ben sorumluyum.

1998'de Fulbright'ın bana verdiği Türkiye ve Romanya'da uzmanlık bursu süresinde aklıma gelen bazı fikirler, bu kitabın yazılmasına yol açtı. Wilson Merkezinin verdiği burs sayesinde 2012-2013 akademik yılını Türkiye'nin dünü bugününe odaklanarak geçirebildim. Merkezin kütüphanesinden Janet Spikes, Michelle Kamalich ve Dagne Gizaw birer enerji ve dostça çözüm numunesiydi. Georgetown Üniversitesi Edmund A. Walsh Hariciye Okulu ve Yönetim Departmanının sağladığı fonlar İstanbul'a tekrar tekrar gelebilmemi sağladı. Dekan Carol Lancaster, Kıdemli Dekan Yardımcısı James Reardon-Anderson, fakülte

başkanları David Edelstein ve Jeffrey Anderson, bölüm başkanları George Shambaugh ve Michael Bailey'e önderlikleri için teşekkür ederim.

Elinizdeki kitap, Lippincott Massie McQuilkin ajansından William Lippincott'la tamamladığım ikinci kitap. Onun coşkusu ve öğütleri olmasa dağılırdım. W. W. Norton Yayınevinden Alane Salierno Mason'la çalışma ayrıcalığına iki kere sahip oldum; Mason, okurları aklımda tutarak yazmayı bana öğreten, rüyalarımın editörüdür. Anna Mageras, Eleen Cheung, Nancy Palmquist ve Kathleen Brandes, metinden kitaba doğru ilerleyen yolculuğumun esas ortaklarıydı.

Kitabı Cătălin Partenie'ye ithaf ettim. Yirmi yıldan fazla bir zaman önce, Oxford'daki bir duyuru panosu vasıtasıyla onunla tesadüfen karşılaşmam sayesinde, Avrupa'nın öteki yarısına eğilen bir kariyere başlamıştım.

KAYNAKÇA

Arşivler ve Özel Koleksiyonlar

Bakhmeteff Arşivi, Nadir Kitap ve Yazmalar Kütüphanesi, Columbia Üniversitesi, New York

Adam P. ve Feofaniia V. Benningsen Evrakı

Mitrofan Ivanovich Boiarintsev Evrakı

Sürgündeki Rus Gençlerinin Eğitimi Komitesi Kayıtları

Aleskandr Pavlovich Kutepov Evrakı

Georgii Aleksandrovich Orlov Evrakı

Russkii Obshche-Voinskii Soiuz (Rus Evrensel Askeri Birliği) Evrakı

Dumbarton Oaks Araştırma Kütüphanesi ve Koleksiyonu, Görsel Koleksiyon ve Saha Çalışmaları Arşivi, Washington, D.C.

Bizans Enstitüsü ve Dumbarton Oaks Saha Araştırmaları Kayıtları ve Evrakı

Thomas Whittemore Evrakı

Robert L. Van Nice Kayıtları ve Saha Araştırmaları Evrakı

Georgetown Üniversitesi Kütüphanesi, Özel Koleksiyonlar Araştırma Merkezi, Washington, D.C.

Cornelius Van H. Engert Evrakı

Hoover Enstitüsü Arşivi, Palo Alto, California

Dmitri Shalikashvili Evrakı

Houghton Kütüphanesi, Harvard Üniversitesi, Cambridge, Massachusetts

Lev Troçki Sürgün Evrakı

İmparatorluk Savaş Müzesi Arşivi, Londra

Filo Komutanı D. L. Allen Evrakı

Charles Bambury Fotoğraf Koleksiyonu

Albay T. B. Bardo Evrakı

C. J. Brunell Fotoğraf Koleksiyonu

G. Calverley Evrakı

Yüzbaşı M. M. Carus Wilson Evrakı
Tuğgeneral W. B. Emery Mektupları
Tümgeneral W. A. F. L. Fox-Pitt Papers
Yüzbaşı C. H. Garner Evrakı
J. A. Graham Fotoğraf Koleksiyonu
Yunan-Türk Savaşı İstihbarat Raporları, 1922-1923
Albay A. McPherson Evrakı
Hava Mareşalı S. C. Strafford Evrakı
F. W. Turpin Evrakı
C. Vinicombe Evrakı
Komutan O. F. M. Wethered Evrakı

İstanbul Araştırma Enstitüsü, İstanbul
Fotoğraf ve Harita Koleksiyonu

Kongre Kütüphanesi, Washington, D.C.
Mark Lambert Bristol Evrakı, Yazma Okuma Odası
Frank ve Frances Carpenter Koleksiyonu, Baskılar ve Fotoğraflar Bölümü

Ulusal Arşivler ve Kayıtlar İdaresi, College Park
Dışişleri Bakanlığı Kayıtları
Stratejik Servisler Ofisi Arşivi

Birleşik Krallık Ulusal Arşivleri, Kew
Kabine Bakanlığı Kayıtları
Dışişyeri Bakanlığı Kayıtları
Özel Harekat Yürütme Kayıtları
Savaş Bakanlığı Kayıtları

Franklin Delano Roosevelt Başkanlık Kütüphanesi, Hyde Park, New York
Oscar Cox Evrakı
Ira Hirschmann Evrakı

Birleşik Devletler Soykırım Anma Müzesi Arşivi ve Kütüphanesi, Washington, D.C.
Abraham ve Simone Slowes Koleksiyonu
Filistin için Yahudi Temsilciliği Kayıtları, İstanbul Göçmen Ofisi
Savaş Mültecileri Heyeti Evrakı
Romanya Pasaport Dairesi Kayıtları Genel Müdürlüğü, 1939-1944
Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi Kayıtlarından seçmeler, 1937-1966
Getto Savaşçıları Evinden Seçme Kayıtlar, 1920-1950
Romanya Diplomatik Misyon Kayıtlarından Seçmeler, 1920-1950
Stanford Shaw Koleksiyonu
Ellen T. Meth Koleksiyonu, Wang Ailesi Evrakı

Wiener Kütüphanesi Tematik Basın Kesikleri
Yapı Kredi Bankası, İstanbul
Selahattin Giz Koleksiyonu

Gazeteler ve Süreli Yayınlar

Baltimore Sun
Boston Globe
Le Courier de Turquie (İstanbul)
Cumhuriyet (İstanbul)
L'Entente (İstanbul)
Journal de la Chambre de commerce et d'industrie de Constantinople (İstanbul)
Le Journal d'Orient (İstanbul)
Le Moniteur oriental (İstanbul)
Milliyet (İstanbul)
New York Times
Orient News (İstanbul)
Stamboul (İstanbul)
Tarih ve Toplum (İstanbul)
Toplumsal Tarih (İstanbul)
Times (Londra)
Türkische Post (İstanbul)
Vecherniaia pressa (İstanbul)

Kitap, Makale ve Diğer Kaynaklar

Abravanel, Jacques. *Mémoires posthumes et inachevées de Jacques Abravanel, juif portugais, salonicien de naissance, stambouliote d'adoption*. İstanbul: İsis, 1999.

Adil, Fikret. *Asmalımeşcit 74: Bohem Hayatı*. İstanbul: İletişim, 1988.

--- *Gardenbar Geceleri*. İstanbul: İletişim, 1990.

Agabekov, Georges [Georgiy]. *OGPU: The Russian Secret Terror*. New York: Brentano's, 1931.

Ahmad, Feroz. *The Making of Modern Turkey*. Londra: Routledge, 1993.

Ahrweiler, Hélène. *Byzance et la mer: La marine de guerre, la politique, et les institutions maritimes de Byzance aux VIIe-XVe siècles*. Paris: Presses universitaires de France, 1966.

Ahrweiler, Hélène ve Angeliki E. Laiou, ed. *Studies on the Internal Diaspora of the Byzantine Empire*. Washington, DC: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1998.

Akçam, Taner. *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*. New York: Zed Books, 2004.

--- *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*. New York: Metropolitan Books, 2006.
--- *The Young Turks' Crimes Against Humanity: The Armenian Genocide and Ethnic Cleansing in the Ottoman Empire*. Princeton: Princeton University Press, 2012.
Akçam, Taner ve Ümit Kurt. *Kanunların Ruhu: Emval-i Metruke Kanunlarında Soykırımın İzini Sürmek*. İstanbul: İletişim, 2012.
Akçura, Gökhan. *Gramofon Çağı*. İstanbul: OM, 2002.
--- İstanbul Twist. İstanbul: Everest, 2006.
Akgüngör, Sedef, Ceyhan Aldemir, Yeşim Kuştepeli, Yaprak Gülcan ve Vahap Tecim. "The Effect of Railway Expansion on Population in Turkey, 1856-2000." *Journal of Interdisciplinary History* 42, no. 1 (Yaz 2011): 135-157.
Akhmedov, Ismail. *In and Out of Stalin's GRU*. Frederick, MD: University Publications of America, 1984.
Aksakal, Mustafa. *The Ottoman Road to War in 1914: The Ottoman Empire and the First World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.
Alexandris, Alexis. *The Greek Minority of Istanbul and Greek-Turkish Relations, 1918-1974*. Atina: Küçük Asya Araştırmaları Merkezi, 1983.
Alexandrov, Vladimir. *The Black Russian*. New York: Atlantic Monthly Press, 2013.
Allen, Henry Elisha. *The Turkish Transformation*. Chicago: University of Chicago Press, 1935.
Andrew, Christopher ve Vasili Mitrokhin. *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*. New York: Basic Books, 1999.
Andreyev, Catherine ve Ivan Savický. *Russia Abroad: Prague and the Russian Diaspora, 1918-1938*. New Haven: Yale University Press, 2004.
Arslan, Savaş. *Cinema in Turkey: A New Critical History*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
Atabaki, Touraj ve Gavin D. Brockett, ed. *Ottoman and Republican Turkish Labour History*. Cambridge: Cambridge University Press ve Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis, 2009.
Aurenche, Henri. *La mort de Stamboul*. Paris: J. Peyronnet, 1930.
Avriel, Ehud. *Open the Gates!* Londra: Weidefeld and Nicolson, 1975.
Azak, Umut. "Secularism in Turkey as a Nationalist Search for Vernacular Islam." *Revue des mondes musulmans et de la Méditerranée* 124 (Kasım 2008): 161-179.
Balakian, Grigoris. *Armenian Golgotha: A Memoir of the Armenian Genocide, 1915-1918*. New York: Alfred A. Knopf, 2009.
Balard, Michel. *La Romanie génoise (XIIe-début du XVe siècle)*. 2 cilt.

Roma: Ecole Française de Rome, 1978.
Bali, Rıfat N. *1934 Trakya Olayları*. İstanbul: Libra, 2008.
--- *American Diplomats in Turkey: Oral History Transcripts (1928-1997)*. İstanbul: Libra, 2011.
--- *Bir Türkleştirme Serüveni (1923-1945): Cumhuriyet Yıllarında Türkiye Yahudileri*. İstanbul: İletişim, 1999.
--- *The First Ten Years of the Turkish Republic Thru the Reports of American Diplomats*. İstanbul: İsis, 2009.
--- *The Jews and Prostitution in Constantinople, 1854-1922*. İstanbul: İsis, 2008.
--- *Portraits from a Bygone Istanbul: Georg Mayer and Simon Brod*. İstanbul: Libra, 2010.
--- *Les relations entre turcs et juifs dans la Turquie moderne*. İstanbul: İsis, 2001.
--- *The Turkish Cinema in the Early Republican Years*. İstanbul: İsis, 2007.
--- *The "Varlık Vergisi" Affair: A Study of Its Legacy*. İstanbul: İsis, 2005.
Balkanstaaten und Konstantinopel (Meyers Reisebücher). Leipzig: Bibliographisches Institut, 1914.
Bankier, David, ed. *Secret Intelligence and the Holocaust*. New York ve Kudüs: Enigma Books ve Yad Vashem, 2006.
Barlas, Chaim. *Hatsalah bi-yeme sho'ah*. Lohame ha-geta'ot: Bet Lohame ha-geta'ot, ha-Kibuts ha-Me'uhad, 1975.
Barsley, Michael. *Orient Express: The Story of the World's Most Fabulous Train*. Londra: Macdonald, 1966.
Beevore, J. G. *SOE: Recollections and Reflections, 1940-1945*. Londra: Bodley Head, 1981.
Behrend, George. *Grand European Expresses: The Story of the Wagons-Lits*. Londra: George Allen and Unwin, Ltd., 1962.
--- *The History of the Wagons-Lits, 1875-1955*. Londra: Modern Transport Publishing, 1959.
Benezra, Nissim M. *Une enfance juive à Istanbul (1911-1929)*. İstanbul: İsis, 1996.
Beyoğlu in the 30's through the Lens of Selahattin Giz. İstanbul: Çağdaş Yayıncılık/Galeri Alfa, 1991.
Bibesco, Princess G. V. [Marthe]. *The Eight Paradises*. New York: E. P. Dutton and Co., 1923.
Blasing, Mutlu Konuk. *Nâzım Hikmet: The Life and Times of Turkey's World Poet*. New York: Persea Books, 2013.
Bloxham, Donald. *The Great Game of Genocide: Imperialism, Nationalism, and the Destruction of the Ottoman Armenians*. Oxford: Oxford University Press, 2005.
Boyar, Ebru, ve Kate Fleet. *A Social History of Ottoman Istanbul*.

Cambridge: Cambridge University Press, 2010.
Braham, Randolph L. *The Politics of Genocide: The Holocaust in Hungary*. 2 cilt. New York: Columbia University Press, 1981.
Braude, Benjamin, ve Bernard Lewis, ed. *Christians and Jews in the Ottoman Empire*. 2 cilt. New York: Holmes and Meier, 1982.
Bridges, Sir Tom. *Alarms and Excursions: Reminiscences of a Soldier*. Londra: Longmans Green and Co., 1938.
Brigg, E. W., ve A. A. Hessenstein. *Constantinople Cameos*. İstanbul: Near East Advertising Co., 1921.
Brockett, Gavin D. "Collective Action and the Turkish Revolution: Towards a Framework for the Social History of the Atatürk Era." *Middle Eastern Studies* 34, no. 4 (Ekim 1998): 44-66.
--- *How Happy to Call Oneself a Turk: Provincial Newspapers and the Negotiation of a Muslim National Identity*. Austin: University of Texas Press, 2011.
--- *Towards a Social History of Modern Turkey: Essays in Theory and Practice*. İstanbul: Libra, 2011.
Brodsky, Joseph. *Less Than One*. New York: Farrar, Straus and Giroux, 1986.
Brook-Shepherd, Gordon. *The Storm Petrels: The Flight of the First Soviet Defectors*. New York: Harcourt Brace Jovanovich, 1978.
Bumgardner, Eugenia S. *Undaunted Exiles*. Staunton, VA: The McClure Company, Inc., 1925.
Busbecq, Ogier Ghiselin de. *The Turkish Letters of Ogier Ghiselin de Busbecq, Imperial Ambassador at Constantinople, 1554-1562*. Çev. Edward Seymour Forster. Oxford: Clarendon Press, 1968.
Cagaptay, Soner. *Islam, Secularism, and Nationalism in Modern Turkey: Who Is a Turk?* Londra: Routledge, 2006.
Christie, Agatha. *An Autobiography*. New York: Dodd, Mead, 1977.
--- *Come, Tell Me How You Live*. New York: Dodd, Mead, 1946.
--- *Murder on the Orient Express*. New York: Berkley Books, 2004 [1934].
Churchill, Winston. *Great Contemporaries*. Londra: Thornton Butterworth, 1937.
Clark, Bruce. *Twice a Stranger: The Mass Expulsions that Forged Modern Greece and Turkey*. Cambridge, MA: Harvard University Press, 2006.
Conquest, Robert. "Max Eitingon: Another View." *New York Times Book Review*, 3 Temmuz 1988.
Constantinople. Washington: Bureau of Navigation, Navy Department, 1920.
Cookridge, E. H. *Orient Express: The Life and Times of the World's Most Famous Train*. New York: Random House, 1978.
Cornwell, John. *Hitler's Pope: The Secret History of Pius XII*. New

York: Viking, 1999.
Criss, Nur Bilge. *Istanbul Under Allied Occupation, 1918-1923*. Leiden: Brill, 1999.
Çelik, Zeynep. *The Remaking of Istanbul: Portrait of an Ottoman City in the Nineteenth Century*. Seattle: University of Washington Press, 1986.
Çetin, Fethiye. *My Grandmother: A Memoir*. Londra: Verso, 2008.
Dağdalen, İrfan, ed. *Charles Edouard Goad'ın İstanbul Sigorta Haritaları*. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2007.
Dalal, Radha Jagat. "At the Crossroads of Modernity, Space, and Identity: Istanbul and the Orient Express Train." Doktora Tezi. Minnesota Üniversitesi, 2011.
Dallin, David J. *Soviet Espionage*. New Haven: Yale University Press, 1955.
De Amicis, Edmondo. *Constantinople*. Çev. Stephen Parkin. Richmond, U.K.: Oneworld Classics, 2010.
De Paris à Constantinople (Les Guides Bleus). Paris: Hachette, 1920.
Deal, Roger A. *Crimes of Honor, Drunken Brawls, and Murder: Violence in Istanbul under Abdülhamid II*. İstanbul: Libra, 2010.
Deleon, Jak. *Pera Palas*. İstanbul: İstanbul Otelcilik ve Turizm Ticaret, n.d.
--- *The White Russians in Istanbul*. İstanbul: Remzi Kitabevi, 1995.
Deringil, Selim. *Turkish Foreign Policy During the Second World War*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.
Deutscher, Isaac. *The Prophet Outcast. Trotsky: 1929-1940*. Londra: Oxford University Press, 1963.
Dos Passos, John. *Travel Books and Other Writings, 1916-1941*. New York: Library of America, 2003.
Doumanis, Nicholas. *Before the Nation: Muslim-Christian Coexistence and Its Destruction in Late Ottoman Anatolia*. Oxford: Oxford University Press, 2013.
Downes, Donald C. *The Scarlet Thread: Adventures in Wartime Espionage*. Londra: Derek Verschoyle, 1953.
Draper, Theodore H. "The Mystery of Max Eitingon." *New York Review of Books*, 14 Nisan 1988.
Duben, Alan, ve Cem Behar. *Istanbul Households: Marriage, Family, and Fertility, 1880-1940*. Cambridge: Cambridge University Press, 1991.
Duke, Vernon. *Passport to Paris*. Boston: Little, Brown, 1955.
Dunn, Robert. *World Alive: A Personal Story*. New York: Crown, 1956.
Dünden Bugüne İstanbul Ansiklopedisi. 8 cilt. İstanbul: Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 1994.
Dwight, H. G. *Constantinople: Settings and Traits*. New York: Harper

and Brothers, 1926.
Eastman, Max. *Great Companions*. New York: Farrar, Straus and Cudahy, 1959.
--- *Heroes I Have Known*. New York: Simon and Schuster, 1942.
Edib, Halidé Adivar [Halide Edip Adıvar]. *Conflict of East and West in Turkey*. Lahore: Shaikh Muhammad Ashraf, 1963 [1935].
--- *Memoirs of Halidé Edib*. Piscataway, NJ: Gorgias Press, 2004 [1926].
--- "Turkey and Her Allies." *Foreign Affairs* 18, no. 3 (Nisan 1940): 442-449.
--- *Turkey Faces West*. New Haven: Yale University Press, 1930.
--- *The Turkish Ordeal*. New York: The Century Co., 1928.
Edmonds, James E. *The Occupation of Constantinople, 1918-1923*. Uckfield, UK: Naval and Military Press, Ltd., 2010.
Edwards, George Wharton. *Constantinople, Istamboul*. Philadelphia: Penn Publishing Company, 1930.
Eissenstat, Howard Lee. "The Limits of Imagination: Debating the Nation and Constructing the State in Early Turkish Nationalism." Doktora Tezi. California Üniversitesi, Los Angeles, 2007.
Ekmekçioğlu, Lerna. "Improvising Turkishness: Being Armenian in Post-Ottoman Istanbul (1918-1933)." Doktora Tezi. New York Üniversitesi, 2010.
Ekrem, Selma. *Unveiled: The Autobiography of a Turkish Girl*. New York: Ives Washburn, 1930.
Eldem, Edhem. "Istanbul, 1903-1918: A Quantitative Analysis of a Bourgeoisie." *Boğaziçi Journal* 11, no. 1-2 (1997): 53-98.
Eldem, Edhem, Daniel Goffman, ve Bruce Masters. *The Ottoman City between East and West: Aleppo, Izmir, and Istanbul*. Cambridge: Cambridge University Press, 1999.
Ellison, Grace. *An Englishwoman in a Turkish Harem*. Londra: Methuen, 1915.
Emiroğlu, Kudret. *Gündelik Hayatımızın Tarihi*. Ankara: Dost, 2001.
Encounters at the Bosphorus: Turkey During World War II. Kryżowa, Polonya: "Kryżowa" Foundation for Mutual Understanding in Europe, 2008.
Evliya Çelebi. *Narrative of Travels in Europe, Asia, and Africa, in the Seventeenth Century*. Çev. Joseph von Hammer, 2 cilt. Londra: Oriental Translation Fund of Great Britain and Ireland, 1834.
--- *An Ottoman Traveller: Selections from the Book of Travels of Evliya Çelebi*. Çev. Robert Dankoff ve Sooyong Kim. Londra: Eland Publishing, 2010.
Farson, Negley. *The Way of a Transgressor*. Londra: Victor Gollancz, 1935.
Findley, Carter Vaughn. *Turkey, Islam, Nationalism, and Modernity:*

A History. New Haven: Yale University Press, 2010.

Finefrock, Michael M. "Ataturk, Lloyd George and the Megali Idea: Cause and Consequence of the Greek Plan to Seize Constantinople from the Allies, June-August 1922." *Journal of Modern History* 52, no. 1 (Mart 1980): D1047-D1066.

Fink, Anna. *Colorful Adventures in the Orient*. Austin: y.y., 1930.

Finkel, Caroline. *Osman's Dream: The Story of the Ottoman Empire, 1300-1923*. New York: Basic Books, 2005.

Fortna, Benjamin C., Stefanos Katsikis, Dimitris Kamouzis, ve Paraskevas Konortas, ed. *State-Nationalisms in the Ottoman Empire, Greece, and Turkey: Orthodox and Muslims, 1830-1945*. Londra: Routledge, 2013.

Fortuny, Kim. *American Writers in Istanbul: Melville, Twain, Hemingway, Dos Passos, Bowles, Algren, Baldwin, Settle*. Syracuse: Syracuse University Press, 2009.

Frantz, Douglas, ve Catherine Collins. *Death on the Black Sea: The Untold Story of the Struma and World War II's Holocaust at Sea*. New York: Ecco, 2003.

Freely, John. *Istanbul: The Imperial City*. Londra: Penguin, 1996.

Friling, Tuvia. *Arrows in the Dark: David Ben-Gurion, the Yishuv Leadership, and Rescue Attempts during the Holocaust*. 2 cilt. Madison: University of Wisconsin Press, 2005.

--- "Nazi-Jewish Negotiations in Istanbul in Mid-1944." *Holocaust and Genocide Studies* 13, no. 3 (Kış 1999): 405-436.

Fromkin, David. *A Peace to End All Peace: The Fall of the Ottoman Empire and the Creation of the Modern Middle East*. 2. bs. New York: Henry Holt, 2009.

Gatrell, Peter. *A Whole Empire Walking: Refugees in Russia During World War I*. Bloomington: Indiana University Press, 1999.

Gervasi, Frank. "Devil Man." *Collier's*, 8 Haziran 1940: 17, 49.

Gibbon, Edward. *The Decline and Fall of the Roman Empire*. 6 cilt. Londra: Dent, 1962.

Gilles, Pierre. *The Antiquities of Constantinople*. Çev. John Bell, ed. Ronald G. Musto, 2. bs. New York: Italica Press, 1988.

Gingeras, Ryan. "Last Rites for a 'Pure Bandit': Clandestine Service, Historiography, and the Origins of the Turkish 'Deep State.'" *Past and Present* 206, no. 1 (2010): 151-174.

--- *Sorrowful Shores: Violence, Ethnicity, and the End of the Ottoman Empire, 1912-1923*. Oxford: Oxford University Press, 2009.

Goebbels, Joseph. "Die Tagebücher von Joseph Goebbels." *Nationalsozialismus, Holocaust, Widerstand und Exil, 1933-1945*. De Gruyter Online database.

Goodrich-Freer, Adela. *Things Seen in Constantinople*. Londra: Seeley, Service, and Co., 1926.

Göçek, Fatma Müge. *The Transformation of Turkey: Redefining State and Society from the Ottoman Empire to the Modern Era.* Londra: I. B. Tauris, 2011.

Göksu, Saime, ve Edward Timms. *Romantic Communist: The Life and Work of Nazım Hikmet.* New York: St. Martin's, 1999.

Göktürk, Deniz, Leven Soysal, ve İpek Türeli, ed. *Orienting* İstanbul*: Cultural Capital of Europe?* Londra: Routledge, 2010.

Greene, Graham. *Orient Express* [*Stamboul Train*]. Londra: Penguin, 2004 [1932].

--- *Travels with My Aunt.* New York: Bantam, 1971.

Greenfield, Robert. *The Last Sultan: The Life and Times of Ahmet Ertegun.* New York: Simon and Schuster, 2011.

Greer, Carl Richard. *The Glories of Greece.* Philadelphia: Penn Publishing Company, 1936.

Gritchenko, Alexis. *Deux ans à Constantinople.* Paris: Edition Quatre Vents, 1930.

Guttstadt, Corry. *Turkey, the Jews, and the Holocaust.* Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

Gül, Murat. *The Emergence of Modern* İstanbul*: Transformation and Modernisation of a City.* Londra: Tauris Academic Studies, 2009.

Gülersoy, Çelik. *Tepebaşı: Bir Meydan Savaşı.* İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kültür İşleri Daire Başkanlığı Yayınları, 1993.

Güven, Dilek. *6-7 Eylül Olayları: Cumhuriyet Dönemi Azınlık Politikaları ve Stratejileri Bağlamında.* İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.

Güvenç-Salgırlı, Sanem. "Eugenics as a Science of the Social: A Case from 1930s Istanbul." Doktora Tezi. Binghamton University, State University of New York, 2009.

Handbook for Travellers in Constantinople, Brûsa, and the Troad. Londra: John Murray, 1893.

A Handbook for Travellers in Turkey. Göz.geç.3. bs. Londra: John Murray, 1854.

Hanioğlu, M. Şükrü. *Atatürk: An Intellectual Biography.* Princeton, NJ: Princeton University Press, 2011.

Harington, General Sir Charles. *Tim Harington Looks Back.* Londra: John Murray, 1940.

Hayalet Yapılar/Ghost Buildings. 2. bs. İstanbul: PATTU, 2011.

Hemingway, Ernest. *Dateline: Toronto: The Complete Toronto Star Dispatches, 1920-1924.* Ed. William White. New York: Charles Scribner's Sons, 1985.

Heper, Metin, ve Sabri Sayarı, ed. *The Routledge Handbook of Modern Turkey.* Londra: Routledge, 2012.

Herbert, Aubrey. *Ben Kendim: A Record of Eastern Travel.* 2. bs. New

York: G. P. Putnam's Sons, 1925.

Hikmet, Nâzım. *Human Landscapes from My Country*. Çev. Randy Blasing ve Mutlu Konuk. New York: Persea Books, 2002. [Nâzım Hikmet. *Memleketimden İnsan Manzaraları*. İstanbul: De Yayınevi, 1976.]

--- *Poems of Nazim Hikmet*. Çev. Randy Blasing ve Mutlu Konuk. New York: Persea Books, 2002. [Nâzım Hikmet. *Bütün Şiirleri*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2015.]

Hildebrand, Arthur Sturges. *Blue Water*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1923.

Hirschmann, Ira A. *Caution to the Winds*. New York: David McKay, 1962.

--- *Life Line to a Promised Land*. New York: Vanguard Press, 1946.

--- "Palestine as a Refuge from Fascism." Survey Graphic (Mayıs 1945): 195-198, 265.

Hirschon, Renée. *Heirs of the Greek Catastrophe: The Social Life of Asia Minor Refugees in Piraeus*. Oxford: Clarendon Press, 1989.

--- ed. *Crossing the Aegean: An Appraisal of the 1923 Compulsory Population Exchange Between Greece and Turkey*. New York: Berghahn Books, 2003.

Hirst, Samuel J. "Anti-Westernism on the European Periphery: The Meaning of Soviet-Turkish Convergence in the 1930s." *Slavic Review* 72, no. 1 (Bahar 2013): 32-53.

Histoire de la République Turque. İstanbul: Devlet Basımevi, 1935.

Hoffmann, Peter. "Roncalli in the Second World War: Peace Initiatives, the Greek Famine and the Persecution of the Jews." *Journal of Ecclesiastical History* 40, no. 1 (Ocak 1989): 74-99.

Holquist, Peter. "'Information is the Alpha and Omega of Our Work': Bolshevik Surveillance in Its Pan-European Context." *Journal of Modern History* 69 (Eylül 1997): 415-450.

Hovannisian, Richard G., ve Simon Payaslian, ed. *Armenian Constantinople*. Costa Mesa, CA: Mazda Publishers, 2010.

Howard, Harry N. *The Partition of Turkey: A Diplomatic History, 1913-1923*. New York: Howard Fertig, 1966.

Ioanid, Radu. *The Holocaust in Romania*. Chicago: Ivan R. Dee, 2000.

Işın, Ekrem. *Everyday Life in Istanbul: Social Historical Essays on People, Culture and Spatial Relations*. İstanbul: YKY, 2001.

İmparatorluk Başkentinden Cumhuriyet'in Modern Kentine: Henri Prost'un İstanbul Planlaması (1936-1951)/From the Imperial City to the Republican Modern City: Henri Prost's Planning of Istanbul (1935-1951). İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2010.

İnalcik, Halil, Donald Quataert ile, ed. *An Economic and Social History of the Ottoman Empire*. 2 cilt. Cambridge: Cambridge University Press, 1997.

İnan, Süleyman. "The First 'History of the Turkish Revolution' Lectures and Courses in Turkish Universities (1934-42)." *Middle Eastern Studies* 43, no. 4 (2007): 593-609.

İstanbul Telefon Türk Anonim Şirketi. *Telefon Rehberi*. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat T.A.Ş., 1934.

İstanbul Ticaret Odası. *Adres Kitabı, 1955*. 2 cilt. İstanbul: İ.T.S.O., 1955.

İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası. *Adres Kitabı, 1938*. İstanbul: İ.T.S.O., 1938.

—— *Adres Kitabı, 1941*. İstanbul: İ.T.S.O., 1941.

İstanbul Belediyesi. İstanbul *Şehri Rehberi*. İstanbul: Matbaacılık ve Neşriyat Türk Anonim Şirketi, 1934.

Jacques Pervititch Sigorta Haritalarında İstanbul/Istanbul in the Insurance Maps of Jacques Pervititch. İstanbul: Axa Oyak, 2000.

John XXIII, Pope. *Journal of a Soul*. New York: Image Books, 1980.

Johnson, Clarence Richard, ed. *Constantinople To-Day, or The Pathfinder Survey of Constantinople*. New York: Macmillan, 1922.

Jeffreys, Elizabeth, John Haldon ve Robin Cormack ile, ed. *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. Oxford: Oxford University Press, 2008.

Kasaba, Reşat. *A Moveable Empire: Ottoman Nomads, Migrants, and Refugees*. Seattle: University of Washington Press, 2009.

--- ed. *The Cambridge History of Turkey*, c. 4: *Turkey in the Modern World*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008.

Kazansky, Konstantin. *Cabaret russe*. Paris: Olivier Orban, 1978.

Kedourie, Sylvia, ed. *Turkey Before and After Atatürk*. Londra: Frank Cass, 1999.

Kemal, Orhan. *In Jail with Nâzım Hikmet*. Çev. Rona Bengisu, İstanbul: Everest Publications, 2012.

Kenez, Peter. *Civil War in South Russia, 1919-1920*. Berkeley: University of California Press, 1977.

Kerslake, Celia, Kerem Öktem, ve Philip Robins, ed. *Turkey's Engagement with Modernity: Conflict and Change in the Twentieth Century*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan, 2010.

Kévorkian, Raymond. *The Armenian Genocide: A Complete History*. Londra: I. B. Tauris, 2011.

Keyder, Çağlar, ed. *Istanbul: Between the Global and the Local*. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 1999.

Kinross, Lord [Patrick Balfour, baron Kinross]. *Europa Minor: Journeys in Coastal Turkey*. Londra: John Murray, 1956.

Klein, Holger A., ed. *Restoring Byzantium: The Kariye Camii in Istanbul and the Byzantine Institute Restoration*. New York: Miriam and Ira D. Wallach Art Gallery, Columbia University, 2004.

Klein, Holger A., Robert G. Ousterhout, ve Brigitte Pitarakis, ed. *Ka-*

riye Camii, Yeniden/The Kariye Camii Reconsidered. İstanbul: İstanbul Araştırmaları Enstitüsü, 2011.

Knatchbull-Hugessen, Hughe. *Diplomat in Peace and War*. Londra: John Murray, 1949.

Koçu, Reşad Ekrem. İstanbul Ansiklopedisi. 11 cilt. İstanbul: Koçu Yayınları, ve diğ., 1946-1974.

Kollek, Teddy, Amos Kollek ile. *For Jerusalem*. New York: Random House, 1978.

Komandorova, N. I. *Russkii Stambul*. Moskova: Veche, 2009.

Konstantinopl'-Gallipoli. Moskova: Rossiiskii gosudarstvennyi gumanitarnyi universitet, 2003.

Kuban, Doğan. *Istanbul, An Urban History: Byzantium, Constantinopolis, Istanbul*. Göz.geç.bs. İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2010.

Kuruyazıcı, Hasan, ed. *Batılılaşan İstanbul'un Ermeni Mimarları/ Armenian Architects of Istanbul in the Era of Westernization*. 2. bs. İstanbul: International Hrant Dink Foundation Publications, 2011.

Laiou, Angeliki E., ed. *The Economic History of Byzantium: From the Seventh through the Fifteenth Century*. 3 cilt. Washington: Dumbarton Oaks, 2002.

Le Corbusier. *Journey to the East*. Cambridge, MA: MIT Press, 2007 [1966].

Levy, Avigdor, ed. *Jews, Turks, Ottomans: A Shared History, Fifteenth through the Twentieth Century*. Syracuse: Syracuse University Press, 2002.

Lewis, Bernard. *The Emergence of Modern Turkey*. 3. bs. New York: Oxford University Press, 2002.

--- *Istanbul and the Civilization of the Ottoman Empire*. Norman: University of Oklahoma Press, 1963.

Libal, Kathryn. "Staging Turkish Women's Emancipation: Istanbul, 1935." *Journal of Middle East Women's Studies* 4, no. 1 (Kış 2008): 31-52.

Lockhart, R. H. Bruce. *Comes the Reckoning*. Londra: Putnam, 1947.

Macartney, C. A. *National States and National Minorities*. Oxford: Oxford University Press, 1934.

--- *Refugees: The Work of the League*. Londra: League of Nations Union, 1931.

Macmillan, Margaret. *Paris 1919: Six Months That Changed the World*. New York: Random House, 2002.

Mallowan, Max. *Mallowan's Memoirs*. New York: Dodd, Mead, 1977.

Mamboury, Ernest. *Constantinople: Tourists' Guide*. Constantinople: Rizzo and Son, 1926.

Mango, Andrew. *Atatürk*. New York: Overlook, 1999.

Mango, Cyril. *Byzantium: The Empire of New Rome*. New York: Charles Scribner's Sons, 1980.

--- *Materials for the Study of the Mosaics of St. Sophia at Istanbul*. Washington: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 1962.

Mango, Cyril, ve Gilbert Dagron, ed. *Constantinople and Its Hinterland*. Brookfield, VT: Aldershot, 1995.

Mannix, Daniel P., III. *The Old Navy*. ed. Daniel P. Mannix IV. New York: Macmillan, 1983.

Mansel, Philip. *Constantinople: City of the World's Desire, 1453-1924*. Londra: John Murray, 2006.

Mardor, Munya M. [Meir Mardor]. *Strictly Illegal*. Londra: Robert Hale, 1964.

Massigli, René. *La Turquie devant la guerre*. Paris: Plon 1964.

Mazower, Mark. *Hitler's Empire: How the Nazis Ruled Europe*. New York: Penguin, 2008.

--- *Salonica, City of Ghosts: Christians, Muslims, and Jews, 1430-1950*. New York: Vintage, 2006.

Milliken, William M. "Early Christian and Byzantine Art in America." *Journal of Aesthetics and Art Criticism* 5, no. 4 (Haziran 1947): 256-268.

Mills, Amy. *Streets of Memory: Landscape, Tolerance, and National Identity in Istanbul*. Athens, GA: University of Georgia Press, 2010.

Mintzuri, Hagop, *İstanbul Anıları, 1897-1940*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993.

Morgan, Janet. *Agatha Christie: A Biography*. Londra: Collins, 1984.

Moysich, L. C. *Operation Cicero*. Londra: Allan Wingate-Baker, 1969.

Mufty-zada, K. Ziya. *Speaking of the Turks*. New York: Duffield and Co., 1922.

Musbah Haidar, Princess. *Arabesque*. Londra: Hutchinson and Co., 1945.

al-Muwaylihi, Ibrahim. *Spies, Scandals, and Sultans: Istanbul in the Twilight of the Ottoman Empire*. Çev. Roger Allen. Lanham, MD: Rowman and Littlefield, 2008.

Nabokov, Vladimir. *Speak, Memory*. Göz.geç. bs. New York: G.P. Putnam's Sons, 1966.

Nansen, Fridtjof. *Armenia and the Near East*. New York: Da Capo Press, 1976 [1928].

Neave, Dorina L. *Twenty-Six Years on the Bosphorus*. Londra: Grayson and Grayson, 1933.

Nelson, Robert S. *Hagia Sophia, 1850-1950: Holy Wisdom Modern Monument*. Chicago: University of Chicago Press, 2004.

Newman, Bernard. *Turkish Crossroads*. New York: Philosophical Lib-

rary, 1952.
Neyzi, Leyla, *İstanbul'da Hatırlamak ve Unutmak*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1999.
Nicol, Graham. *Uncle George: Field-Marshal Lord Milne of Salonika and Rubislaw*. Londra: Reedminster Publications, 1976.
Nicolson, Harold. *Sweet Waters: An Istanbul Adventure*. Londra: Eland, 2008 [1921].
Norwich, John Julius. *A Short History of Byzantium*. New York: Knopf, 1997.
Ofer, Dalia. *Escaping the Holocaust: Illegal Immigration to the Land of Israel*. New York: Oxford University Press, 1990.
Olson, Robert W. "The Remains of Talat: A Dialectic between Republic and Empire." *Die Welt des Islams* (yeni dizi) 26, no. 1/4 (1986): 46-56.
Orga, Ateş, ed. *Istanbul: A Collection of the Poetry of Place*. Londra: Eland, 2007.
Orga, İrfan. *Phoenix Ascendant: The Rise of Modern Turkey*. Londra: Robert Hale, 1958.
--- *Portrait of a Turkish Family*. Londra: Eland, 2002 [1950].
Osman Bey [VladimirAndrejevich]. *Les femmes en Turquie*. 2. bs. Paris: C. Lévy, 1878.
Ostrorog, Léon. *The Angora Reform*. Londra: University of London Press, 1927.
--- *The Turkish Problem: Things Seen and a Few Deductions*. Londra: Chatto and Windus, 1919.
Ökte, Faik. *The Tragedy of the Turkish Capital Tax*. Londra: Croom Helm, 1987.
Pallis, A. A. "The Population of Turkey in 1935." *Geographical Journal* 91, no. 5 (Mayıs 1938): 439-445.
Pamuk, Orhan. *Istanbul: Memories and the City*. New York: Knopf, 2004.
Patenaude, Bertrand M. *Trotsky: Downfall of a Revolutionary*. New York: HarperCollins, 2009.
Pears, Edwin. *Forty Years in Constantinople*. New York: D. Appleton and Co., 1916.
--- *The Life of Abdul Hamid*. Londra: Constable, 1917.
Peirce, Leslie P. *The Imperial Harem: Women and Sovereignty in the Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 1993.
Pelt, Mogens. *Tobacco, Arms, and Politics: Greece and Germany from World Crisis to World War, 1929-1941*. Kopenhag: Museum Tusculanum Press, 1998.
Phayer, Michael. *The Catholic Church and the Holocaust, 1930-1965*. Bloomington: Indiana University Press, 2000.
--- *Pius XII, the Holocaust, and the Cold War*. Bloomington: Indiana

University Press, 2008.
Pirî Reis. *Kitab-ı bahriye*. Çev. Robert Bragner, 4 cilt. İstanbul: Historical Research Foundation, 1988.
Pope, Nicole, ve Hugh Pope. *Turkey Unveiled: A History of Modern Turkey*. Göz.geç.bs. New York: Overlook Press, 2011.
Poynter, Mary A. *When Turkey Was Turkey*. Londra: George Routledge and Sons, Ltd., 1921.
Price, G. Ward. *Extra-Special Correspondent*. Londra: George G. Harrap, 1957.
--- *The Story of the Salonica Army*. New York: Edward J. Clode, 1918.
--- *Year of Reckoning*. Londra: Cassell, 1939.
Procopius of Caesarea. *Procopius*. Çev. H. B. Dewing. 7 cilt. Cambridge: Harvard University Press, 1954-1961.
Raeff, Marc. *Russia Abroad: A Cultural History of the Russian Emigration, 1919-1939*. Oxford: Oxford University Press, 1990.
Rakı Ansiklopedisi: 500 Yıldır Süren Muhabbetin Mirası. İstanbul: Overteam Yayınları, 2010.
Reisman, Arnold. *Turkey's Modernization: Refugees from Nazism and Atatürk's Vision*. Washington, DC: New Academia Publishing, 2006.
Rendel, George. *The Sword and the Olive: Recollections of Diplomacy and the Foreign Service, 1913-1954*. Londra: John Murray, 1957.
Report of the Rescue Committee of the Jewish Agency for Palestine. Kudüs: Executive of the Jewish Agency for Palestine, 1946.
Reynolds, Michael A. *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*. Cambridge: Cambridge University Press, 2011.
Righi, Vittore Ugo. *Papa Giovanni XXIII sulle rive del Bosforo*. Padua: Edizioni Messaggero, 1971.
Robinson, Paul. *The White Russian Army in Exile, 1920-1941*. Oxford: Clarendon Press, 2002.
Rogan, Eugene, ed. *Outside In: On the Margins of the Modern Middle East*. Londra: I. B. Tauris, 2002.
Rosenthal, Gérard. *Avocat de Trotsky*. Paris: Éditions Robert Laffont, 1975.
Rozen, Minna. *A History of the Jewish Community in Istanbul: The Formative Years, 1453-1566*. Leiden: Brill, 2010.
--- ed. *The Last Ottoman Century and Beyond: The Jews in Turkey and the Balkans, 1808-1945*. 2 cilt. Tel Aviv: Tel Aviv University, 2002.
Rubin, Barry. *Istanbul Intrigues*. New York: Pharos Books, 1991.
Runciman, Steven. *The Fall of Constantinople, 1453*. Cambridge: Cambridge University Press, 1965.
--- *A Traveller's Alphabet: Partial Memoirs*. Londra: Thames and

Hudson, 1991.
Russell, Thomas. *Egyptian Service, 1902-1946*. Londra: John Murray, 1949.
Schwartz, Stephen, Vitaly Rapoport, Walter Laqueur, ve Theodore H. Draper. "'The Mystery of Max Eitingon': An Exchange." *New York Review of Books*, 16 Haziran 1988.
Sciaky, Leon. *Farewell to Salonica*. Philadelphia: Paul Dry Books, 2003.
Scipio, Lynn A. *My Thirty Years in Turkey*. Rindge, NH: Richard R. Smith, 1955.
Scognamillo, Giovanni. *Bir Levantenin Beyoğlu Anıları*. İstanbul: Metis Yayınları, 1990.
Second Section of the General Staff on the Western Front. *Greek Atrocities in Asia Minor, First Part*. İstanbul: Hüsn-i-Tabiat, 1922.
"Sefirden Sefile:" Yapı Kredi Selahattin Giz Koleksiyonu. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2004.
Serge, Victor, ve Natalia Sedova Trotsky. *The Life and Death of Leon Trotsky*. Londra: Wildwood House, 1973.
Service, Robert. *Trotsky: A Biography*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2009.
Sharapov, E. P. *Naum Eitingon: Karaiushchii mech Stalina*. St. Petersburg: Neva, 2003.
Shaul, Eli. *From Balat to Bat Yam: Memoirs of a Turkish Jew*. İstanbul: Libra Kitap, 2012.
Shaw, Stanford J. *The Jews of the Ottoman Empire and the Turkish Republic*. New York: New York University Press, 1991.
--- "The Population of Istanbul in the Nineteenth Century." *International Journal of Middle East Studies* 10, no. 2 (Mayıs 1979): 265-277.
--- *Turkey and the Holocaust*. New York: New York University Press, 1993.
Sherrill, Charles H. *A Year's Embassy to Mustafa Kemal*. New York: Charles Scribner's Sons, 1934.
Shissler, Ada Holland. "Beauty Is Nothing to Be Ashamed Of: Beauty Contests as Tools of Women's Liberation in Early Republican Turkey." *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 24, no. 1 (2004): 107-122.
--- "'If You Ask Me:' Sabiha Sertel's Advice Column, Gender Equity, and Social Engineering in the Early Turkish Republic." *Journal of Middle East Women's Studies* 3, no. 2 (Bahar 2007): 1-30.
Shorter, Frederic C. "The Population of Turkey after the War of Independence." *International Journal of Middle East Studies* 17, no. 4 (Kasım 1985): 417-441.
Smith, Douglas. *Former People: The Final Days of the Russian Aris-*

tocracy. New York: Farrar Straus and Giroux, 2012.
Snyder, Timothy. *Bloodlands: Europe Between Hitler and Stalin*. New York: Basic Books, 2010.
Sperco, Willy. *Istanbul indiscret: Ce que les guides ne disent pas*. Istanbul: Türkiye Turing ve Otomobil Kurumu, 1970.
---. *Istanbul: Paysage littéraire*. Paris: La Nef de Paris, 1955.
---. *L'Orient qui s'éteint*. Paris: Editions Baudiniere, 1935.
---. *Turcs d'hier et d'aujourdh'hui*. Paris: Nouvelles éditions latines, 1961.
Sphrantzes, George. *The Fall of the Byzantine Empire*. Çev. Marios Philippides. Amherst: University of Massachusetts Press, 1980.
Stone, Norman, ve Michael Glenny. *The Other Russia*. Londra: Faber and Faber, 1990.
Sudoplatov, Pavel, ve Anatoli Sudoplatov. *Special Tasks: The Memoirs of an Unwanted Witness—A Soviet Spymaster*. New York: Little, Brown and Company, 1994.
Suny, Ronald Grigor, Fatma Müge Göçek, ve Norman M. Naimark, ed. *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
Tanpınar, Ahmed Hamdi. *The Time Regulation Institute*. Çev. Maureen Freely ve Alexander Dawe. New York: Penguin, 2013.
---. *A Mind at Peace*. Çev. Erdağ Köknar. New York: Archipelago Books, 2008.
Tekdemir, Hande. "Collective Melancholy: Istanbul at the Crossroads of History, Space, and Memory." Doktora Tezi. University of Southern California, 2008.
Teteriatnikov, Natalia B. *Mosaics of Hagia Sophia, Istanbul*. Washington: Dumbarton Oaks, 1998.
Thompson, Laura. *Agatha Christie: An English Mystery*. Londra: Headline Review, 2007.
Tischler, Ulrike, ed. *From "Milieu de mémoire" to "Lieu de mémoire:" The Cultural Memory of Istanbul in the 20th Century*. Münih: Marin Meidenbauer, 2006.
Tittmann, Harold H., Jr. *Inside the Vatican of Pius XII: The Memoir of an American Diplomat during World War II*. New York: Doubleday, 2004.
Toledano, Ehud R. *The Ottoman Slave Trade and Its Suppression, 1840-1890*. Princeton: Princeton University Press, 1982.
Tolstoy, Vera. "The Compensations of Poverty." *Atlantic Monthly* (Mart 1922): 307-310.
Tomlin, E. W. F. *Life in Modern Turkey*. Londra: Thomas Nelson and Sons, Ltd., 1946.
Toprak, Zafer. "La population d'Istanbul dans les premières années de la République." *Travaux et recherches en Turquie* 2 (1982):

63-70.
Topuzlu, Cemil. *80 Yıllık Hâtıralarım*. İstanbul: Güven Basım ve Yayınevi, 1951.
Toynbee, Arnold J. *The Western Question in Greece and Turkey*. 2. bs. New York: Howard Fertig, 1970 [1923].
Treadgold, Warren. *A History of Byzantine State and Society*. Stanford: Stanford University Press, 1997.
Trotsky, Leon. *Leon Trotsky Speaks*. New York: Pathfinder Press, 1972.
--- *My Life*. New York: Charles Scribner's Sons, 1930.
Tuganoff, Moussa Bey. *From Tsar to Cheka: The Story of a Circassian Under Tsar, Padishah and Cheka*. Londra: Sampson Low, Marston and Co., 1936.
Türkiye İstatistik Yıllığı: 1950. Ankara: T. C. Başbakanlık İstatistik Genel Müdürlüğü, t.y.
Urgan, Mîna. *Bir Dinozorun Anıları*. İstanbul: Yapı Kredi Yayıncılık, 1998.
Ülgen, Fatma. "'Sabiha Gökçen's 80-Year-Old Secret:' Kemalist Nation Formation and the Ottoman Armenians." Doktora Tezi. University of California, San Diego, 2010.
Üngör, Uğur Ümit. *The Making of Modern Turkey: Nation and State in Eastern Anatolia, 1913-1950*. Oxford: Oxford University Press, 2011.
Van Heijenoort, Jean. *With Trotsky in Exile: From Prinkipo to Coyoacán*. Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 1978.
Volkogonov, Dmitri. *Trotsky: The Eternal Revolutionary*. New York: Free Press, 1996.
Von Papen, Franz. *Memoirs*. New York: E. P. Dutton and Co., 1953.
Vryonis, Speros, Jr. *The Mechanism of Catastrophe: The Turkish Pogrom of September 6-7, 1955, and the Destruction of the Greek Community of Istanbul*. New York: Greekworks.com, 2005.
Webster, Donald Everett. *The Turkey of Atatürk*. Philadelphia: American Academy of Political and Social Science, 1939.
Weisband, Edward. *Turkish Foreign Policy, 1943-1945: Small State Diplomacy and Great Power Politics*. Princeton: Princeton University Press, 1973.
White, Charles. *Three Years in Constantinople; or, Domestic Manners of the Turks in 1844*. 3 cilt. Londra: Henry Colburn, 1845.
White, T. W. *Guests of the Unspeakable*. Londra: John Hamilton, 1928.
Whittemore, Thomas. "The Rebirth of Religion in Russia." *National Geographic* (Kasım 1918): 379-401.
Wilmers, Mary-Kay. *The Eitingons: A Twentieth-Century Story*. Londra: Faber and Faber, 2009.

Woodall, G. Carole. "'Awakening a Horrible Monster:' Negotiating the Jazz Public in 1920s Istanbul." *Comparative Studies of South Asia, Africa, and the Middle East* 30, no. 3 (2010): 574-582.

--- "Sensing the City: Sound, Movement, and the Night in 1920s Istanbul." Doktora Tezi. New York Üniversitesi, 2008.

Woods, Henry F. *Spunyarn: From the Strands of a Sailor's Life Afloat and Ashore*. 2 cilt. Londra: Hutchinson and Co., 1924.

Woolf, Leonard S. *The Future of Constantinople*. Londra: George Allen and Unwin, Ltd., 1917.

Wrangel, Peter Nikolaevich. *The Memoirs of General Wrangel*. Londra: Duffield and Co., 1930.

Wyers, Mark David. *"Wicked" Istanbul: The Regulation of Prostitution in the Early Turkish Republic*. İstanbul: Libra, 2012.

Yalman, Ahmed Emin. *Turkey in My Time*. Norman: University of Oklahoma Press, 1956.

--- *Turkey in the World War*. New Haven: Yale University Press, 1930.

Yıldırım, Onur. *Diplomacy and Displacement: Reconsidering the Turco-Greek Exchange of Populations, 1922-1934*. Londra: Routledge, 2006.

Zürcher, Erik J. *Political Opposition in the Early Turkish Republic: The Progressive Republican Party, 1925-1925*. Leiden: E. J. Brill, 1991.

--- *Turkey: A Modern History*. Göz.geç.yeni bs. Londra: I. B. Tauris, 1998.

--- *The Unionist Factor: The Role of the Committee of Union and Progress in the Turkish National Movement, 1905-1926*. Leiden: E. J. Brill, 1984.

--- *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*. Londra: I. B. Tauris, 2010.

Ses Kayıtları

Bu kitabın ilk kaynaklarından biri *Istanbul 1925* adlı albümdü (Traditional Crossroads, 1994). Albümü hazırlayan kemancı ve ses mühendisi Harold G. Hagopian, Columbia plak şirketinin 1920'lere ait orijinal metalik master kopyalarına ulaşarak sadece bir avuç kişinin hatırladığı bir ses dünyasını yeniden yaratmıştı. Hagopian'ın Traditional Crossroads etiketi daha sonra Roza Eskenazi'yi ilk kez dinlediğim o hiç akıldan çıkmayan *Women of Istanbul* (1998) ve Udi Hrant'ın ilk çalışmalarını kapsayan iki albüm dahil birkaç dönem kaydı daha çıkardı. Kısa bir süre önce de Ian Nagoski *To What Strange Place* (Tompkins Square, 2011) albümüyle Birinci Dünya Savaşından sonra Amerika'daki "Osmanlı diyasporası"nın müzik dünyasını kataloglad.

Eski kayıtların yeniden piyasaya sürülmesi Türkiye'de artık gelişen bir sanayi. Kalan Müzik de bu sanayinin merkezinde yer alıyor. Şirket, İstanbul'un Rumlarının, Ermenilerinin ve diğer azınlık kültürlerinin müzik hazinelerinin yanı sıra unutulmuş Türk tangoları ve *bel canto* müziğini de yayınlıyor. Seyyan Hanım'ın genizden gelen sesini ilk kez Kalan Müzik'in *Seyyan Hanım: Tangolar* (1996) albümünde dinledim. Aynı şirketin *Kantolar: 1905-1945* (1998) albümü İstanbul sahnelerinde çalınan hafif müziğe bir giriş niteliğindedir.

DİZİN

ABD Dışişleri Bakanlığı 324
Abdullah Efendi lokantası 305
Abdullah Fréres fotoğraf stüdyosu 63
Abdülaziz (Sultan) 24
Abdülhak Adnan (Adıvar) 205
Abdülhamid II (Sultan) 40, 57, 63, 135, 146, 153, 201, 287, 295
Abdülmecid Efendi (Halife) 89, 177
Abdülmecid I (Sultan) 261, 269
Abwehr (Alman askeri İstihbaratı) 301, 303, 304
Acem(ler)/İranlı(lar) 65, 143
Adil, Fikret 150
Afrikalı Amerikalı 138
Agabekof, Georgi 240
Agamemnon 47, 48, 49, 59
Ahmed Tevfik Paşa 309
Aleksandros (Yunan Kıralı) 73, 79, 80
Ali Ayetullah (Halide Edib'in oğlu) 203
Allenby, Edmund 50
Alman Büyükelçiliği 304
Almanca 288, 301, 305, 314
Alman Konsolosluğu 288, 309
Alman Lisesi 6, 287
Almanya/Alman(lar) 6, 16, 33, 34, 39, 41, 43, 46, 47, 49, 50, 52, 58, 59, 71, 72, 73, 78, 79, 80, 103, 110, 115, 118, 119, 128, 143, 155, 229, 234, 237, 248, 254, 276, 279, 281, 284, 285, 286, 287, 288, 289, 290, 292, 293, 294, 296, 297, 298, 301, 302, 303, 304, 309, 311, 314, 322, 325, 330, 332, 333, 334, 335, 336, 343, 347, 348, 354
Amerika Birleşik Devletleri (ABD)/Amerikalılar 298, 302, 322
Amerikan Araştırma Enstitüsü 367
Amerikan Elçiliği 239, 300
Amerikan Kız Koleji 55, 202, 300
Amerikan konsolosluğu 325
Amerikan Konsolosluğu 309
Amerikan Stratejik Servisler Ofisi (OSS) 298
Amerikan Yahudi Birleşik Dağıtım Komitesi 372
Anadolu 23, 28, 30, 39, 43, 45, 46, 53, 57, 59, 63, 64, 65, 74, 75, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 85, 86, 91, 93, 119, 122, 127, 164, 166, 169, 180, 182, 186, 188, 190, 201, 205, 206, 207, 213, 214, 217, 220, 223, 231, 247, 280, 319, 326, 358, 361, 363, 364
Anadolu Haber Ajansı 247
Ankara 9, 17, 75, 76, 77, 79, 81, 87, 116, 117, 121, 124, 125, 127, 146, 180, 181, 182, 189, 190, 191, 206, 207, 216, 220, 247, 267, 270, 275, 280, 281, 283, 285, 303, 304, 312, 313, 314, 319, 320, 329, 330, 331,

335, 338, 339, 345, 348, 354, 360, 378, 389
Antisemitizm 64, 324
Arapça 144, 184, 352
Arap(lar) 39, 42, 44, 130, 143, 166, 178, 189, 221, 340, 365
Arap yarımadası 39, 189
Ardıç, Mahmut 294, 296
Armstrong, Therese 293, 366
Arnavutluk/Arnavutlar 42, 65, 73, 81, 186, 187, 277, 279
Asar-ı Atika Müzeleri 267
Ataman Alayı, Kazak 106
Atatürk Kültür Merkezi 192
Atatürk, Mustafa Kemal 9, 21, 57, 61, 72, 76, 77, 82, 146, 150, 178, 179, 185, 192, 195, 220, 282, 283, 284, 285, 295, 297, 308, 359, 360, 363, 376, 380, 382, 383, 386, 389, 390
Ateşten Gömlek (Halide Edib'in romanı) 207
Atina 73, 74, 79, 80, 120, 121, 122, 124, 128, 142, 162, 255, 269, 363, 374
Atlantic Monthly 111, 374, 388
Atlantic Records (plak şirketi) 172
Auschwitz-Birkenau 67, 347
Averof zırhlısı 49
Avrupa/Avrupalı(lar) 13, 15, 18, 19, 20, 27, 32, 33, 34, 35, 36, 37, 39, 40, 42, 43, 51, 54, 64, 67, 68, 73, 79, 84, 110, 129, 131, 135, 141, 144, 149, 151, 156, 158, 159, 160, 169, 172, 173, 187, 189, 190, 191, 195, 198, 203, 216, 217, 224, 234, 239, 242, 243, 244, 249, 250, 251, 257, 261, 263, 266, 268, 281, 285, 286, 288, 294, 303, 310, 311, 315, 317, 318, 321, 322, 324, 328, 330, 332, 339, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 349, 354, 356, 362, 370
Avrupa Yahudilerini Acil Kurtarma Komitesi 317, 318
Avusturya/Avusturyalılar 22, 34, 35, 39, 42, 43, 52, 115, 237, 240, 281, 288, 300, 305
Avusturya-Macaristan 34, 35, 39, 42, 43, 115, 300
Aya İrini 257
Ayasofya 29, 31, 184, 191, 257, 258, 259, 266, 267, 268, 269, 270, 272, 275, 276, 277, 301
Ayii Sergios ve Bakhos Kilisesi 257
Azerbaycan/Azerbaycanlılar 101, 103, 179, 238
Aziz Bey (diplomat) 307, 308

Bacanos, Yorgos 168
Baha Bey (savcı yardımcısı) 157
Bahriye Mektebi/Deniz Harp Okulu 216, 223
Baker, Josephine 158
Balakyan, Kirkor 46, 49, 58
Balat (semti) 65, 66, 143, 387
Balkan(lar) 17, 28, 39, 42, 43, 45, 47, 49, 53, 56, 73, 91, 187, 265, 280, 289, 293, 298, 316, 335, 366
Balkan Savaşları 41
Balyan ailesi 63
Bandırma (vapuru) 61
Barlas, Hayim 320, 326, 342, 355
Bartók, Béla 166
Basın/gazeteler/gazeteci(ler) 17, 34, 118, 182, 188, 190, 207, 243, 254, 322, 354, 373
başörtüsü 195
Bazna, Elyesa 305
Bedreddin (Şeyh) 223, 224
Belçika 34, 110, 248, 251, 254, 255, 256, 257, 290, 365
Bell, Marie 158
Benedictus XI, Papa 344
Ben-Gurion, David 321, 379

Bergson, Peter 317, 318
Berlin 43, 48, 50, 237, 255, 281, 287, 296, 304, 336, 354
Beyaz Ruslar 111, 113, 116, 232, 287, 363
Beylerbeyi (semti) 20, 63
Beyrut 341, 357
Bibesco, Marthe 30, 153, 375
Birinci Dünya Savaşı 16, 19, 20, 43, 48, 51, 57, 62, 68, 71, 73, 79, 86, 91, 94, 98, 100, 107, 113, 121, 122, 123, 129, 144, 145, 146, 155, 166, 170, 188, 199, 205, 208, 216, 263, 266, 279, 281, 321, 329, 332, 340, 356, 391
Birleşmiş Milletler 240, 355, 360
Bizans Enstitüsü 268, 275, 276, 371
Bizans İmparatorluğu/Bizanslılar 26, 27, 79, 259, 264, 273
Bizantion 25, 26, 258
Bliss, Robert ve Mildred Woods 266
Bliumkin, Yakov 243
Blythe, Betty 158
Bodosakis-Athanasiades, Prodromos 71, 124, 247, 273
Boğaz/Boğaziçi 6, 26, 27, 28, 29, 41, 49, 50, 57, 65, 74, 86, 89, 130, 153, 160, 185, 201, 210, 238, 239, 264, 285, 290, 311, 313, 314, 354, 364, 368, 378
Bolşevik Devrimi 108
Bolşevik(ler) 93, 94, 96, 100, 103, 105, 108, 111, 116, 117, 127, 179, 217, 218, 220, 228, 230, 232, 238, 242, 266, 286, 343
Bosna-Hersek 42
Boston 108, 263, 264, 266, 267, 373, 377
Boşanma 197
Boyer, Charles 158
"Böö, böö bebeğim, casusum ben" (Boo, boo, baby, I'm a spy) 302
Börklüce Mustafa 223
Brand, Joel 348
Breslau 43
Brettschneider, Teodor 312
Bridges, Tom 50, 93
Bristol, Mark (Amiral) 55, 78, 217
Bristol Oteli 36
Britanya/Britanyalılar 6, 15, 35, 39, 43, 44, 47, 48, 49, 50, 55, 56, 57, 58, 59, 60, 61, 67, 68, 69, 73, 74, 76, 77, 78, 79, 80, 84, 85, 86, 87, 89, 92, 93, 94, 104, 116, 117, 119, 120, 128, 135, 145, 147, 155, 169, 201, 202, 203, 209, 216, 229, 237, 239, 279, 280, 281, 284, 289, 290, 292, 293, 298, 303, 304, 305, 309, 311, 312, 313, 314, 315, 320, 321, 322, 323, 331, 332, 333, 340, 362, 366
Britanya Büyükelçisi/Büyükelçiliği/Elçiliği 239, 284, 289, 304, 312, 333
Britanya dışişleri 304
Britanya Konsolosluğu/Konsolosu 6, 309, 362
Brodsky, Joseph 362
Brod, Şimon 312, 351
Brüksel 33, 118
Budapeşte 24, 331, 347, 348, 349, 350
Buhran 242
Bulgaristan/Bulgarlar 34, 42, 43, 47, 65, 81, 107, 115, 117, 135, 161, 186, 187, 202, 224, 280, 289, 292, 293, 298, 313, 317, 327, 328, 344, 346, 347, 354
Burgess, Guy 243
Bursa 200, 213
Busbecq, Ogier Ghiselin de 23, 376

Butnikof Senfoni Orkestrası 135
Bükreş 331, 336
Bülbül (gemi) 353, 355
Büyükada (Prinkipo) 230, 231, 232, 235, 237, 240, 243, 247, 350, 368

Café Lebon 6, 68, 146
Cambridge Beşlisi 243
Camiler 20
Carp, Betty 287, 300, 301, 325
Caz 165, 171, 356
Cebelitarık 116
Celile Hanım (Nâzım Hikmet'in annesi) 216
Cemal Paşa 50
Cevad (Opera Sinemasının sahibi) 157
Chamberlain, Neville 323
Christie, Agatha 25, 35, 118, 227, 361, 384, 388
Churchill, Winston 80, 86, 234, 307
Cicero (çift taraflı ajan) 304, 305, 384
Columbia Gramophone 169
Constantinus (Büyük, Roma İmparatoru) 23, 25, 26
Corbusier, Le 37, 383
Cox, Oscar S. 318
Cumhuriyet 6, 20, 22, 120, 128, 141, 142, 150, 151, 155, 158, 164, 177, 179, 183-185, 195, 197, 199, 208, 209, 215, 218, 227, 229, 232, 247, 248, 249, 250, 251, 253, 254, 255, 257, 267, 269, 270, 275, 276, 286, 293, 294, 305, 308, 341, 343, 359, 360, 373, 375, 380, 381
Cumhuriyet Anıtı 6, 308
Cumhuriyet Bayramı 305
Cumhuriyet Halk Partisi 179, 209, 218, 359, 360
Curtiss, Joseph 299

Çanakkale Boğazı 44, 47, 281
Çankaya Caddesi 231, 237
Çapulcular Sokağı 8
Çarliston (dansı) 140, 144
Çebişev, Nikolay 99
Çeka (Bolşevik gizli polisi) 228, 242
Çekler, İstanbul'daki 298
Çekoslovakya 110, 321, 346
Çerkesler 22, 50, 96, 102, 187, 202
Çerniyavski 114
Çırağan Sarayı 54
Çin 223, 225, 242, 243

Dadiani, Koki 102
Daily Mail 59, 84
Deisis 271, 272, 273, 274, 275
Demiryolları 34
Demokrat Parti 360
Denikin, Anton 94, 95, 97, 99, 100, 106, 118, 138
deniz hamamı 101
depremler 273
Dersaadet Ticaret ve Sanayi Odası 125
Deutscher, Isaac 237
Divanyolu 31
Diyarbakır 204
Doğu Garı 32
Doğu İşçileri Komünist Üniversitesi 221
Doğu Sorunu 39
Dolmabahçe Sarayı 49, 54, 63, 89, 185, 208, 282, 283, 364
Don (nakliye gemisi) 96
Don Nehri 94
Donovan, William "Wild Bill" 301
Dos Passos, John 25, 191, 192, 238, 377, 379
Dukelsky, Vladimir (Vernon Duke) 136
Dumbarton Oaks 266, 276, 369, 371, 373, 383, 384, 388
Dunn, Robert 137, 239

Eastman, Max 235
Edip Bey (Halide Edip'in babası) 201, 202, 210
Edirne 182
Edward VIII, İngiltere Kralı 275, 276
Efes 224
Ege Denizi 161
Ege kıyıları 75, 78, 162
Eichmann, Adolf 347
Einstein, Albert 234, 287
Elhamra Sineması 6
Ellis, Gertrude 293
Eminönü (mahallesi) 155, 364
Emlak Bankası 129
Emniyet (Türk gizli polisi) 295, 296
Enver Paşa 297
Eristavi, Giguşa 101
Eristavi, Prenses 101
Ermeni Apostolik Hıristiyanları 164
Ermenice 119, 165
Ermeni Katolik(ler) 119, 164, 341
Ermeniler 20, 23, 46, 51, 55, 63, 65, 125, 130, 162, 202, 325, 363, 365
Ermenistan 78
Ertegün, Ahmet 171, 172
Ertegün, Münir 172
Ertegün, Nesuhi 171
Ertuğrul 156, 185, 207, 214
Erzurum 75, 130
Eskenazi, Roza 160, 161, 163, 165, 168, 169, 275, 391
Etiyopya 145, 262, 265
Evliya Çelebi 13, 141, 142, 150, 378
Eytingon, Hayim 241
Eytingon, Leonid 241, 242, 314
Eytingon, Maks 242
Eyüp (mahallesi) 6, 65, 133, 142
ezan 22, 30, 69, 184
fahişeler 151, 158, 193
Fars/Farsça 184, 221, 352
feminizm/feministler 211, 247
Fenerbahçe Futbol Kulübü 39
Fener (semt) 63, 65, 72, 120
Feriha Tevfik 250
Fes 255
Feustel, Hans Walter (seyahat acentası) 288
Filistin 47, 57, 78, 240, 280, 311, 312, 315, 320, 321, 322, 323, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 334, 335, 339, 345, 349, 350, 351, 353, 354, 355, 356, 372
Filistin Yahudi Temsilciliği 312, 321
Film(ler) 155, 262, 276
Filov, Bogdan 289
Florya 101, 102, 118, 282
Fossati, Gaspare ve Giuseppe 261, 266
Fox-Pitt, Billy 83, 84, 88, 107, 115, 155, 372
Franchet d'Espèrey, Louis 50, 62
Franco, Fransisco 244
Fransa/Fransızlar 35, 39, 43, 46, 47, 50, 56, 61, 67, 68, 73, 74, 78, 79, 80, 81, 94, 110, 117, 140, 147, 150, 209, 229, 237, 240, 247, 251, 280, 281, 284, 320, 321, 324, 345, 355
Fransızca 33, 53, 105, 127, 160, 183, 204, 340
Frenc, Israel ve David 312
fuhuş 146, 149, 150
Furlong, Charles 69
Fyodorov, Georgi 105

Galata Köprüsü 104, 188, 290
Galata Kulesi 53, 106, 290
Galata (mahalle) 50, 53, 67, 68, 116, 119, 139, 288, 362
Galatasaray Futbol Kulübü 39
Galatasaray Lisesi 20

Garbo, Greta 158
Garden Bar 6, 18, 135, 136, 137, 363
Geffner, Emanuel 312
Gelibolu 44, 56, 57, 99, 117, 217
Genelevler 146
General Kornilov 96
George V, İngiltere Kıralı 56, 86
Gesaryan, Aram ve Vahram 169
Gestapo 347
Gezi Parkı 192
Gibbon, Edward 265
Girit 42, 72, 293
Giz, Selahattin 19, 21, 176, 368, 373, 375, 387
Glorya Sineması 6
Goebbels, Joseph 258, 276, 277, 279, 281, 357, 379
Goeben Zırhlısı 43
Goldin, Joseph 313, 322
Gottschalk, Walter 287
Gökalp, Ziya 186, 204
Gökçen, Sabiha 182, 389
Gönüllüler Ordusu, Rus 94, 117
Gramophone Company 169
Grand Cercle Moscovite restaurant 363
Gritçenko, Aleksis 136
Guide Bleu 36, 175
Guth, Fritz 356
Gürcistan/Gürcü(ler) 100, 101, 102, 103, 104, 118, 220
György, Andrea 348

hadımlar/hadımağaları 137
Haganah 321
Haliç 6, 24, 26, 31, 32, 37, 52, 53, 64, 65, 68, 72, 107, 133, 142, 150, 151, 191, 257, 290, 311, 340
Halide Edip 41, 201, 207, 210, 211, 247, 252, 256, 295, 363, 378
halife/halifelik 44, 89, 252
Halil Edhem Bey (mebus) 267, 269
Halis Bey (Keriman Halis'in babası) 252, 253
hamallar 55, 109
Hampshire Alayı, Britanya 92
Hanlar 53
Haralambos (balıkçı, Troçki'nin arkadaşı) 233
Harbin 242, 243
Harbiye (semt) 57, 339, 340, 342
Harem 144, 145, 267, 352, 378, 385
Haremağaları Teavün Cemiyeti 145
Hariciye Nezareti/Vekâleti 345, 354
Harington, Charles "Tim" 80, 85, 91
Hayatım (Troçki) 233, 235, 237
Haydarpaşa Garı 57, 118, 213, 351, 353
Haydar Paşa (Mekke Emiri) 49
Hayfa 311, 312, 315, 331, 333
Hayırsızada 231
Heimatlos (vatansızlar) 287
Hekimler Komplosu 245
Helen kültürü 129
Hemingway, Ernest 17, 83, 127, 128, 133, 134, 149, 379, 380
Herbert, Aubrey 30
Herodotos 25
Herzog, İzak (Kudüs başhahamı) 342
Heybeliada 216, 223
Hıristiyan(lar)/Hıristiyanlık 21, 25, 40, 45, 48, 55, 62, 64, 65, 67, 69, 82, 93, 121, 125, 148, 151, 177, 190, 198, 223, 260, 261, 264, 265, 340, 341, 342, 364
Hikmet Bey (Nâzım Hikmet'in babası) 216
Hilal-i Ahmer Cemiyeti (Kızılay) 205

Hindemith, Paul 166
Hindistan 44, 56, 209, 318
Hirschmann, Ira 285, 309, 310, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 323, 328, 329, 330, 331, 334, 335, 339, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 353, 354, 355, 356, 372, 381
Hisar Oyuncuları 55
Hitler, Adolf 248
Hollanda 6, 237, 290

Ioannes XXIII, Papa (Angelo Giuseppe Roncalli) 356
Irak 118, 334
Iron Duke (Britanya bayrak gemisi) 55, 84

İbranice 322, 369
İğneada 353
İkinci Dünya Savaşı 67, 128, 129, 163, 165, 182, 192, 210, 279, 355, 359, 365
İliç (buharlı gemi) 228
İnan, Afet 200
İngilizce 119, 202-204, 209, 210, 263
İnönü, İsmet (İsmet Paşa) 283, 297, 359
İnönü Muharebesi 81, 85
İpekçi Kardeşler 155
İpek Film 155
İran/İranlılar 143, 164, 187
İslam/İslami 7, 16, 18, 19, 43, 56, 134, 141, 151, 164, 177, 179, 182, 185, 198, 210, 261, 263, 269, 309, 363, 365, 369
İslam sanatı 263
İspanya 64, 67, 128, 182, 237, 240, 243, 244, 321
İspanya İç Savaşı 128, 243
İsrail 321, 355
İstanbul 7, 9, 13, 15-25, 28-30, 32, 34, 35-37, 40-49, 51-54, 56-58, 61-67, 69-105, 107, 111, 113, 114, 116-173, 176, 177, 178, 180, 182-186, 188-191, 193, 195-201, 205-210, 215-217, 220-222, 223, 225, 226, 227, 229-258, 262, 264-268, 270, 275, 277, 280-283, 285-290, 292-303, 305, 307, 308, 310-314, 317, 320-326, 328-332, 334, 338-358, 360-365, 367, 368, 369, 372-377, 380-387, 389, 390, 391
İstanbul Sokaklarında (ilk sesli Türk filmi) 155
İstanbul Üniversitesi 210, 286
İstiklal Caddesi 360
İsveç 6, 22, 319, 320, 333
İsviçre/İsviçreli(ler) 110, 177, 196, 261, 270, 286, 321
İtalyanca 340
İtalyan Rivierası 89
İttihat ve Terakki Cemiyeti-Fırkası/İttihatçılar 41, 42, 44, 45, 75, 220
İustinianus I, imparator 26
İzmir 74, 75, 78, 79, 82, 83, 84, 85, 86, 91, 113, 130, 162, 169, 189, 199, 205, 207, 329

Jacquart, Camille 188
Jale, Afife 166
Japonya 78, 203, 240
Jokond ile Si-Ya-U (Nâzım Hikmet) 223
Jön Türk(ler) 41, 62, 161, 198, 203, 208, 216, 230, 297

Kabristan Yolu 6, 8, 36, 58, 130, 239, 290, 365
Kadıköy 25, 148, 215, 364
Kadılar 146
Kadınlar 21, 46, 48, 69, 70, 97, 101, 136, 147, 149, 158, 166, 178, 195, 196, 197, 198, 199, 200, 210, 211, 311, 363, 369

Kadınlar Dünyası 198
kadın örgütleri 198
Kafkas(lar) 40, 43, 44, 47, 100, 104, 105, 106, 108, 186, 220, 222, 240
Kâğıthane 133
Kâğıthane deresi 65
Kahire 255, 348
Kâinat Güzeli müsabakası 253
Kalis, Erich (kitapçı) 288
Kanun-ı Esasi 41, 42, 198, 203
Kapalıçarşı 29, 31, 53, 104, 149, 191, 276, 288, 299, 326
Kapitalizm 222, 244
Kapitülasyon sistemi 67
Karabekir, Kâzım 81
Karadeniz 25, 26, 28, 34, 35, 43, 47, 53, 94, 99, 108, 220, 279, 281, 311, 313, 314, 323, 347, 350, 351, 358, 363
Karagöz 155
Karantinos (Pera Palas müdürü) 292, 366
Kariye Camii (Khora Kutsal Kurtarıcı Kilisesi) 263, 276, 382, 383
Karpiç lokantası 140
kayıklar 27
Kazakistan/Kazaklar 102, 108, 227, 228, 233
Kazbek (gemi) 351, 355
Kemalisler/Kemalizm 9, 179, 180, 184
Kemalist devrim 180, 295
Kenkulyan, Hrant 160, 164
Keriman Halis 251, 253, 254, 257, 268, 363, 368
Kessel, Dimitri 262
Khora Kutsal Kurtarıcı Kilisesi 257
Kıbrıs 78, 360
Kılıç Ali 46, 181, 259
Kılıç Ali Paşa Camii 46
Kırım 95, 96, 100, 105, 106, 107, 109, 111, 159, 186, 360
Kırım Savaşı 360
Kızılhaç 107, 110, 136, 326, 332, 338
Kızıl Ordu 103, 332, 333, 354
Kievli Vladimir (Prens) 260
Kitab-ı bahriye (Pirî Reis) 28, 386
Knatchbull-Hugessen, Hughe 279, 282, 284, 292, 304, 323, 383
Kofakos (Rum otelci) 128
Kollek, Teddy 305, 322
komünizm 220, 234, 343
Konstantinos XI Palaeologos, Bizans İmparatoru 81
Konstantinos (Yunan Kralı) 23, 73, 80, 81, 86
Kontantinupolis/Konstantinopl/Kontantinopolis 13, 22, 25, 35, 97, 227, 240, 383
Kore 360
Köstence 104, 311, 353
Krauss, Josef 288
Krupp (Tarabya'daki yalısı) 49
Kudüs 258, 260, 305, 313, 319, 332, 333, 342, 346, 375, 386
Kumkapı 66, 164
Kuzey Afrika 44, 59, 64, 97, 262, 298, 334
Küçük Ayasofya 257
Küçük Ayasofya (Ayii Sergios ve Bakhos Kilisesi) 257
Kürtler/Kürdistan 78, 190

Ladino dili 64
Ladizenski, Albay 101
Lale ve Nerkis kardeşler (şarkıcı) 168
Lawrence, T.E. 45, 368
Lenin, Vladimir 218, 228
Leopold II, Belçika Kralı 34
Levantenler 340, 341, 342
Libya 57
Lincoln, Abraham 33
Litvinof, Maksim 300
Livadia Sarayı 95, 106

Londra 6, 24, 34, 55, 80, 87, 95, 128, 138, 172, 201, 237, 240, 280, 284, 292, 293, 304, 331, 368, 371, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390
Londra Oteli 6, 128
Long, Breckinridge 317
Lozan Antlaşması 115, 121, 122, 123, 125
Ludovic, Emanuel ve Edouard 312

Maarif Vekâleti 251
Macaristan/Macarlar 34, 35, 39, 42, 43, 103, 115, 117, 166, 250, 300, 317, 328, 329, 346, 347, 348, 349, 350, 354
Macfarland, Lanning "Packy" 298, 300, 303, 330
Makarov, Saşa 102, 106
Makedonya 42, 187, 346
Maksim Gazinosu 140
Malaya (savaş gemisi) 89
Malta/Maltalı 60, 61, 76, 116, 206, 340
Marmara Denizi 25, 191, 354, 365
Marmara Oteli 192
Marx, Karl 231
Maslak 86
Matisse, Henri 263
Mayakovski, Vladimir 222
"Mazi kalbimde bir yaradır" 167
Medovi, Nicolaus 288
Mefkûre gemisi 336, 353, 354, 355
Megali Idea 73, 74, 81, 379
Mehmed II, Sultan 27, 32, 260
Mehmed I, Sultan 223
Mehmed VI, Sultan (Vahideddin) 50, 52, 55, 60, 75, 84, 87, 88, 89, 105, 145, 172, 177
Mehmed V, Sultan 42, 43
"Meisterwerke muhammedanischer Kunst" (sergi) 263
Meletios IV, patrik 120
Memleketimden İnsan Manzaraları (Nâzım Hikmet) 213, 214, 225, 381
Menderes, Adnan 193, 359
Menemencioğlu, Numan 339, 345
Menşevikler 100
Mercader, Caridad 243, 244
Mercader, Ramon 244
Meriç Nehri 290
Meşrutiyet Caddesi 130
Mexico City 237, 244, 246
Meyerhold, Vsevolod 222, 224
Meyers Guide 143
Mezopotamya 43, 47, 78
Mısır 78, 150, 203, 266, 270, 318
Mısır Çarşısı 154
Midhat Bey (savcı vekili) 157
Mihver Devletleri/Güçleri 43, 58, 281, 285
Milletler Cemiyeti 92, 115, 117, 123, 147, 321
Milli Türk Ticaret Birliği 125
Milliyet gazetesi 189, 193, 199
Milne, George 49, 55
Minski, Yakov 229
Misak-ı Milli 76
Moda (semt) 96, 97, 232, 287
Mondros 47, 57, 61, 74, 76, 77, 85, 180
Montreux Konvansiyonunu 281
Morina (gemi) 353, 355
Moskova 104, 106, 116, 118, 127, 138, 220, 221, 222, 226, 241, 242, 243, 244, 280, 333, 383
Mudanya belgesi 85
muhacirler 40, 51, 53, 91, 161, 170, 279, 363
Muhammed, Hz. 22
Muhayyeş, Misbah 129, 293, 307, 357, 358
Muhiddin, Nezihe 199, 200

Muhlis Sabahattin 156
Mulenruj (Moulin Rouge) 160
Musbah (Mekke Emiri Haydar Paşanın kızı) 49
Mussolini, Benito 277, 282, 298
Mustafa III, Sultan 29
Mustafa Suphi 220, 222
Mutlugün, Reşat 294
mübadele 121, 122
müezzinler 184
Müslümanlar 42, 43, 49, 51, 58, 62, 69, 83, 93, 119, 121, 133, 135, 142, 151, 161, 175, 186, 201, 203, 295, 325, 340
Müslüman muhacirler 53, 363
Müttefikler 43, 44, 48, 58, 60, 61, 62, 69, 75, 77, 78, 79, 81, 83, 87, 115, 119, 124, 125, 151, 205, 297, 347, 348, 354
müzik 9, 18, 34, 102, 135, 147, 153, 154, 159, 162, 163, 165, 166, 169, 170, 171, 172, 308, 310, 316, 368, 391

Nabokov, Vladimir 95
Nadir Ağa (haremağası) 146
Nagelmackers, Georges 32, 33, 34, 35
Nansen, Fridtjof 117, 123
Nansen pasaportu 117
Nasuhi Bey (savcı yardımcısı) 157
Naşide Saffet 251
NATO 360
Nâzım Hikmet 213, 215, 216, 220, 221, 222, 223, 225, 226, 247, 295, 363, 375, 381, 382
Naziler/Nazizm 67, 330, 347
Necdet Rüştü 166
Necip Celal 166
New Jersey 287, 316, 329
New Orleans 149
New York, N.Y. 17, 37, 51, 110, 113, 114, 137, 140, 159, 165, 172, 173, 209, 229, 240, 242, 262, 269, 275, 307, 308, 310, 315, 316, 317, 329, 355, 371, 372, 373, 374, 375, 376, 377, 378, 379, 380, 381, 382, 383, 384, 385, 386, 387, 388, 389, 390
New York Times 140, 173, 229, 262, 269, 307, 308, 373, 376
Nicolson, Harold 340, 341, 374, 385
Nikola I, Çar 39
Nikola II, Çar 107
Nizharadze, Niko 102
Normandiya çıkarması 304
nostalji/nostaljik 22, 160, 215
nota satışı 159
Novorossiisk 94, 95
Nuruosmaniye Camii 31
Nutuk (Atatürk) 209, 213

Odesa 94, 138, 227, 346
Orak-Çeki dergisi 222
Orient Bar 15, 58, 107, 131, 291, 307
Orient Express 15, 25, 32, 33, 34, 35, 118, 176, 177, 192, 238, 241, 361, 375, 376, 377, 380
Orient News 119, 135, 138, 154, 373
Orta Asya 26, 50, 184, 228, 250
Ortadoğu 123, 168, 189, 285, 288, 318, 341
Osmanlı Bankası baskını 45
Osmanlı barok üslubu 54
Osmanlı hanedanı 52, 89
Osmanlı İmparatorluğu 39, 44, 50, 52, 161, 171, 203, 261
Osmanlı ordusu 43
Osmanlı Türkçesi 146, 369

Ökte, Faik 325
Özel Operasyon Yürütme Birimi (SOE) 298

Palm Beach Seven (müzik grubu) 18, 140
Papen, Franz von 281, 297, 314, 354
Paris 17, 23, 32, 34, 35, 36, 37, 46, 67, 77, 110, 113, 118, 135, 138, 139, 146, 148, 155, 159, 175, 176, 209, 220, 227, 237, 240, 241, 255, 263, 266, 267, 275, 280, 284, 373, 374, 377, 380, 382, 383, 384, 385, 386, 388
Park Otel 309, 310, 322, 339, 354, 355, 356, 363
Parthenon 268
Patria (gemi) 315
Pegasus (savaş gemisi) 94
Pera 6, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 19, 20, 22, 32, 35, 36, 37, 39, 41, 49, 50, 52, 53, 57, 58, 59, 60, 68, 70, 71, 74, 77, 78, 97, 102, 103, 104, 105, 107, 108, 109, 110, 118, 123, 124, 126, 127, 128, 129, 131, 133, 135, 136, 138, 139, 142, 146, 147, 148, 149, 150, 151, 153, 159, 165, 175, 188, 191, 193, 198, 230, 238, 239, 252, 253, 257, 262, 264, 266, 276, 279, 285, 288, 289, 290, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 305, 307, 308, 309, 310, 320, 322, 323, 325, 335, 339, 341, 342, 355, 357, 359, 361, 362, 364, 365, 366, 368, 377
Pera Palas Oteli 6, 7, 8, 9, 15, 16, 17, 19, 22, 36, 37, 39, 41, 49, 57, 58, 59, 60, 68, 70, 71, 77, 78, 97, 107, 108, 109, 110, 118, 124, 126, 128, 129, 131, 133, 135, 138, 148, 175, 188, 191, 193, 198, 238, 239, 257, 262, 264, 266, 276, 279, 288, 289, 291, 292, 293, 294, 295, 296, 298, 305, 307, 308, 309, 310, 320, 322, 325, 335, 339, 342, 355, 357, 359, 361, 362, 364, 365, 377
Petits-Champs Parkı/Bahçesi 36, 37, 135, 193, 239
Petits-Champs Tiyatrosu 137
Petrograd 94
Picasso, Pablo 224
Pirî Reis 28, 386
Pius XII, Papa 343, 345, 350, 356
Pius XI, Papa 345
Polonya 103, 104, 118, 279, 284, 290, 317, 328, 330, 331, 332, 336, 343, 348, 354, 378
Prag 110, 117
Prens Adaları 230
Price, G. Ward 59, 84, 86
Prichard, Matthew 107, 263
Prinkipo 230, 233, 234, 237, 389
Proctor, Bertha 138, 148, 239
Prokopius 258
proleter devrimi 219
Prost, Henri 191, 267, 308, 381
Pullman, George 32
Puncabi müfreze 56
Puşkin, Aleksandr 221
Putin, Vladimir 95, 118, 136, 138, 218, 222, 228, 260, 374, 384

ramazan 155, 364
Rand, Tamara 361
Rebetiko 162, 163
Refet Paşa 87, 208
Rejans (restoran) 6, 160
Rendel, Anne 289
Rendel, George 289, 307
Resimli Ay (resimli aylık dergi) 223
Righi, Vittore 342
Robert Kolej 55, 300
Roma 23, 25, 26, 49, 258, 259, 264, 265, 341, 342, 343, 344, 345, 346, 350, 356, 375
Romanya 34, 43, 104, 170, 280,

310, 311, 312, 313, 317, 321, 328, 329, 336, 337, 338, 346, 347, 351, 354, 369, 372
Romanyot 64
Roncalli, Angelo Giuseppe 342, 343, 344, 345, 346, 349, 350, 351, 355, 356, 381
Roosevelt, Franklin Delano 372
Rosenthal, Gérard 233
Roznuvar (Rose Noire) kulübü 140, 160
Rumca 64, 65, 71, 119, 166, 233
Rum(lar) 20, 22, 28, 37, 39, 40, 49, 51, 53, 55, 62, 63, 65, 66, 68, 69, 70, 71, 72, 74, 77, 82, 83, 119, 120, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 129, 130, 139, 141, 142, 148, 161, 162, 163, 166, 168, 175, 180, 183, 187, 189, 190, 232, 233, 265, 275, 292, 325, 326, 360, 361, 363, 366
Runciman, Steven 267
Rus Arkeoloji Enstitüsü 266
Rusça 105, 106, 113, 114, 217, 233, 244
Rus Devrimi 235
Rus Elçiliği 99, 117, 239
Rus Fütürizmi 222
Rus İmparatorluk Akademisi 110
Rus-Japon Savaşı 108
Rus Ortodoks Kilisesi 260
Rustow, Alexander 287
Rustow, Dankwart 286
Rusya/Ruslar 16, 39, 43, 45, 47, 78, 93, 95, 96, 97, 99, 101, 103, 108, 110, 111, 113, 116, 118, 136, 148, 151, 217, 218, 219, 220, 224, 229, 232, 239, 265, 286, 287, 329, 363

Safa, Peyami 340
Safiye Ayla 168
Sahibinin Sesi 168, 169, 170
Saint Esprit Kilisesi 351
Sakarya Savaşı 81, 207
Salih Zeki 202, 204
Salvador (gemi) 315
Samsun 61, 74, 75
sanayi devrimi 190
Sanders, Otto Liman von 43, 58, 71
Saracoğlu 279, 297, 325
Sarayburnu 24, 25, 310, 311, 352
Sarıkamış 45
Sartre, Jean-Paul 224
Savaş Mültecileri Sorunu Heyeti 318
Sayım (nüfus) 188, 190
Schwartzer, A. 148
Schwarz, Alfred 303
Sedova, Natalya 227
Selanik 20, 41, 42, 56, 123, 128, 134, 155, 161, 162, 168, 169, 200, 204, 216, 219, 360, 363
Selanik Ordusu 56
Senegalli askerler (İstanbul'un işgalinde) 70, 156
Serra, Mario 135
Servet Tespit Komisyonu 325
servet transferi 131
Sevr, Antlaşması 77, 78, 79, 80, 81, 84, 85, 86, 205, 280
Seyyan Hanım 160, 166, 167, 168, 169, 173, 223, 325, 391
Shalikashvili, John 118
Sırbistan 95, 117
Sibirya 109, 229
Simplon tüneli 35
Simpson, Wallis 275
Sirkeci garı 24, 290
Sivastopol 43, 94, 96
Siyonizm 350
Slav(lar) 23, 73, 99, 127, 260
Slowes ailesi 332
Slowes, Avram 331
Slowes, Moşe ile Malka 331, 332
Snarski biraderler 102

Socony-Vacuum Petrol Şirketi 300
Sofya 48, 289, 290, 292, 293, 317, 331, 346
Sosyalist Devrimci Partisi (Rusya) 242
Sovyet Elçiliği 229
Sovyet Gizli Polisi (OGPU) 228, 230
Sovyetler Birliği 6, 117, 127, 181, 218, 222, 224, 225, 226, 228, 233, 234, 245, 248, 279, 281, 284, 285, 288, 294, 298, 319, 332, 343, 354
Sovyet Yazarlar Birliği 226
Soyadı kanunu 282
Spa 254
Sperco, Willy 139, 140
Spitzer, Leo 287
Stalingrad 298, 347
Stalin, Jozef 224, 228
Standard Oil 49, 109
Stein, Gertrude 263
Steinhardt, Laurence A. 318, 319, 329, 335, 338, 339, 348
Stella bar 138
Sterladkin, Aleksey 114
St. James's Brasserie 135
Stoliar, David 314
St. Petersburg 100, 102, 104, 387
Strafford, Charles 94
Streater, Isabel 241
Struma gemisi 310, 311, 312, 313, 314, 315, 317, 318, 320, 336, 338, 353, 355, 379
Sudan 145
sultan 27, 28, 43, 48, 53, 62, 69, 77, 78, 84, 88, 89, 144, 145, 163, 180, 261, 364
Sultan Ahmed Camii 31, 184, 267
Superb (Britanya bayrak gemisi) 48, 50, 289
Suriye 28, 43, 78, 240, 280, 312
Süleymaniye Camii 31, 259
sünnet düğünü 20
Sürgündeki Rus Gençlerinin Eğitimi Komitesi 108, 371

Şahovskaya, Prenses 114
Şalikaşvili, David 104
Şalikaşvili, Dimitri 100, 111, 118, 220
Şam 47, 219, 341
Şark Ekspresi'nde Cinayet (Agatha Christie) 118, 227
Şaul, Eli 66
Şeyh Bedreddin 223, 224
Şeyh Bedreddin Destanı (Nâzım Hikmet) 223
şeyhülislam 27

Taksim Meydanı 308
taksim (musiki) 165
takvim 175, 177
Talat Paşa 296, 297
Tango 106, 166, 167, 170, 367, 391
Tanin 203
Tanpınar, Ahmet Hamdi 176, 183
Tanzimat 40, 41
Tarabya 49
Tatavla (Kurtuluş) 68
Téhige, Madame de 366
Tenner, Katya 95
Tepebaşı 36, 71, 126, 129, 290, 362, 380
Teutonia Kulübü 6
Tevfik Fikret 203
Thomas, Frederick Bruce (Fyodor Fyodoroviç Tomas) 137, 173
Tiflis 50, 102
Tifüs 205
Tittmann, Harold H., Jr. 343, 388
Togo (Hasan Hikmetullah Togo, Halide Edip'in oğlu) 203
Tokatlıyan Oteli 6, 288, 363
Tolstoy ailesi 118
Tolstoy, Lev 111
Tolstoy, Vera 111, 388

Tom's Lancashire Bar 134
Topal Osman 181
Topkapı Sarayı 24, 29
Toronto Daily Star 17, 83, 127, 128, 134
Toros Dağları 319
Toros (gemi) 355
Toynbee, Arnold J. 19
Trabzon 220
Trakya 28, 56, 57, 79, 80, 85, 93, 121, 124, 182, 189, 279, 290, 346, 375
tramvay 18, 21, 138, 185, 188, 197, 230, 295, 327
Transistirya 336, 351, 354
Troçki 94, 219, 227, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240, 241, 242, 243, 244, 245, 246, 247, 250, 314, 367, 368, 371
Troçki, Lev 227
Troçki, Lyova 228, 230, 234, 237
Troçki, Natalya Sedova 227
Tulumbacılar 30, 68
Tuna Nehri 187
Turpin, F. W. 49, 372
Turquoise Kulübü (Türkuvaz) 160
Tuzla 99
Türkçe 22, 23, 65, 73, 120, 122, 126, 127, 161, 164, 165, 166, 183, 184, 218, 233, 265, 286, 301, 344, 367
Türk Hava Yolları 123
Türkische Post 314, 315, 373
Türkiye Büyük Millet Meclisi 87
Türkiye Cumhuriyeti 9, 62, 119, 120, 122, 126, 127, 161, 166, 172, 173, 187, 190, 213, 216, 238, 247, 252, 295, 306, 357
Türk Kadınlar Birliği 199
Türkler 16, 41, 55, 70, 78, 81, 84, 85, 93, 96, 115, 122, 123, 124, 131, 134, 160, 172, 176, 178, 180, 190, 210, 219, 242, 250, 257, 269, 281, 286, 294, 297, 323, 326, 357
Türklerin Guernica'sı 182
Türk milliyetçileri 75, 151
Türk Ocakları 205
Türk ordusu 116
Türk Ortodoks Kilisesi 120
tütün 41

Udi Hrant (Hrant Kenkulyan) 164, 165, 168, 170, 173, 223, 325, 391
Ukrayna/Ukraynalılar 101, 103, 240, 317, 336, 346, 351
Urgan, Mîna 195, 233
uyuşturucu 144

Ülkümen, Selahattin 324
Üsküdar 50, 142, 145, 201, 202

Valens Sukemeri 49
vapurlar 28, 133, 227
Venedik 269, 274
Venizelos, Elefterios 73, 255
Vermehren, Erich 303
Vertinski, Aleksander 135
Vilnius (Vilna) 332, 333
Viyana 34, 39, 48, 81, 135, 136

Wagons-Lits Şirketi (Compagnie Internationale des Wagons-Lits et des Grands-Express Européens) 36
Walker, Archibald 300
Washington, D.C. 33, 78, 114, 172, 266, 300, 301, 303, 318, 319, 335, 371, 372, 373, 376, 377, 382, 383, 384, 386, 388
Webb, Sidney ve Beatrice 237
Wehrmacht, Alman ordusu 293, 297, 332, 347
Werfel, Franz 164
White, Charles 27
Whittemore, Thomas 107, 108,

109, 110, 111, 117, 262, 263, 264, 266, 267, 268, 269, 270, 271, 273, 274, 275, 276, 301, 369, 371, 389
Wilhelm II, Alman Kayzeri 73
Wilson, M. M. Carus 54, 372
Winter Garden Theater 135
Woods, Henry 201
Wrangel, Pyotr "Piper" 95, 96, 97, 99, 100, 103, 105, 106, 109, 110, 111, 117, 118, 136, 138, 226, 238, 311, 390

Yahudi(ler) 8, 20, 21, 23, 39, 53, 55, 62, 64, 65, 66, 67, 100, 125, 130, 135, 148, 151, 161, 162, 175, 182, 190, 202, 241, 242, 245, 246, 286, 288, 292, 311, 312, 313, 314, 315, 316, 317, 319, 321, 322, 323, 324, 325, 326, 327, 328, 329, 330, 331, 332, 335, 336, 337, 338, 339, 343, 345, 346, 347, 348, 349, 350, 351, 352, 355, 356, 360, 363, 366, 369, 372
Yahudi Soykırımı (Nihai Çözüm/ ölüm merkezleri) 369
Yakındoğu 19, 73, 149, 217, 239, 263, 324
Yalta 95, 102
Yangınlar 29, 30, 31, 37, 70
Yar restaurant 106, 138
Yavuz Selim Camii 31
Yeniçeriler 29, 271
Yeniköy 130, 357
Yeni Roma 258, 264
Yıldız Sarayı 54
YMCA 15, 147, 239
Yugoslavya 280, 293, 294, 298, 321
Yunan Barut ve Fişek Şirketi 128
Yunanca 23, 73, 120, 122, 162, 259, 264, 265, 271
Yunan işgali 75, 169
Yunan Krallığı/Yunanistan 22, 43, 47, 68, 73, 74, 78, 79, 82, 87, 91, 110, 121, 122, 123, 124, 126, 128, 129, 161, 162, 186, 240, 247, 257, 265, 268, 280, 293, 294, 298, 321, 328, 343, 360, 366
Yunan Ordusu/kuvvetleri 74, 75, 81, 82
Yunus Nadi 207, 247, 248, 249, 250, 251, 252, 253, 254, 255, 257, 269, 286, 288, 293

Zaharof, Basil 68, 129
Zarnekov (Kontes) 101
Zarnekov, Petya 101
Zehra (Atatürk'ün manevi kızı) 270
Zenneler 135
Zilciyanlar/ailesi 170, 171, 173
Ziya Bey 51, 52, 71, 105, 136, 139, 149, 341